

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 7 Sayı 1 (Bahar 2022)

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 7 No 1 (Spring 2022)

Sakarya

Mart/ March- 2022

Yıl/Vol. 7, Sayı/ No. 1 Mart/ March 2022 ISSN: 2149-9535

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 7 Sayı 1 (Bahar 2022)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 7 No. 1 (Spring 2022)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Tufan TURAN, Zeynep İSKEFİYELİ, Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

DERGİNİN TARANDIĐI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

INFOBASE INDEX

Crossref

ADVANCED SCIENCES INDEX

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

CiteFactor
Academic Scientific Journals

EE
Central and Eastern European Online Library

I2OR

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

SÖBIAD

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Academic Researches Index
Acarindex.com

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SIS
Scientific Indexing Services

EE
Central and Eastern European Online Library

RI Academic
Resource
Index
ResearchBib

ISI
INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Vakanüvis

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 1 XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Eski Zağra Kazası'ndaki Romanlar (Kıptîler) Üzerine Bir Araştırma**
Hasan Ali Cengiz
A Study on the Gypsies in the Old Zagra District in the First Half of the 16th Century
- 22 La Femme Musulmane en Politique au Cameroun**
Fabilou
Muslim Women in Politics in Cameroon
- 50 Karabakh Khanate of Azerbaijan: Socio-political Activity of Aghabeyim Agha**
Zahra Ganiyeva
Azerbaycan Karabağ Hanlığı: Ağabeyim Ağa'nın Sosyo-politik Faaliyeti
- 69 II. Abdülhamid Dönemi Maarif Bürokratlarından Önemli Bir Sima: Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi**
Nuri Güçtekin- İlyas Karslı
A Significant Figure Among the Education Bureaucrats in the Period of Abdülhamid II: Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi
- 98 Aynalıkavak Kasrı Duvar Yazılarına Yansıyan Osmanlı-İran Rekabeti**
Kemal Kahraman
Ottoman - Iranian Rivalry Reflected at the Wall Incriptions of Aynalıkavak Palace

- 145 Osmanlı Denizcilik Teknolojisinin Modernizasyonuna Yönelik Atılan Bir Adım: II. Mahmud Döneminde Tersane-i Amire'de "Havz-ı Cedid" İnşası**
Ali Karahan
A Step Towards The Modernization of Ottoman Maritime Technology: The Construction of A New Dry Dock at the Imperial Naval Arsenal in the Period of Mahmud II
- 185 XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkistan'da Rus İmparatorluğuna Karşı Meydana Gelen Başkaldırı Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme**
Ömer Karataş
An Evaluation on the Revolutionary Movement Against the Russian Empire in Turkistan in the First Quarter of the 20th Century
- 220 Bâbürlü Saray Kadınlarının Eğitime Olan Katkıları (1526-1707)**
Habibe Karayel Külünk
Contributions of Women at the Mughal Court to Education (1526-1707)
- 247 Osmanlı Donanması İçin Canik ve Havalisinden Kereste Temini (1773-1840)**
Burak Kocaoğlu
Timber Supply Form Canik and Region for Ottoman Navy (1773-1840)
- 277 Les Soignants Missionnaires en Algérie Pendant la Colonisation: Entre Soins et Activités Apostoliques des Pères Blancs**
Yamina Medjahed- Larbi Abid
Missionary Caregivers in Algeria During Colonization: Between Care and Apostolic Activities of the White Fathers
- 303 Niş Sancağı'nın İdari Yapısı (1839- 1878)**
Mead Osmani- Salih Pay
Administrative Structure of the Sanjak of Nis (1839-1878)

- 351 La Défense Populaire dans la Lutte Contre *Boko Haram* à l'Extrême-Nord-Cameroun: Le Processus de Démobilisation et de Réintégration, Socle du Développement**
Salahaddine Oumarou
Popular Defense in the Fight against Boko Haram in the Far North of Cameroon: The Process of Demobilization and Reintegration, the Basis of Development
- 376 Soğuk Savaş Dönemi Güvenlik Algısında Yaşanan Değişim ve Uluslararası Sistemin Değişen Dinamikleri**
Seda Gözde Tokatlı
The Change in the Perception of Security During the Cold War and the Changing Dynamics of the International System
- 407 V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Siyasî ve İdarî Etkinliği**
Efe Yeşildurak
A Seljuk Vizier in 5th/11th Century: The Political and Administrative Influence of Muayyid al-Mulk
- 442 Kral VI (I). James Döneminde İskoçya'da ve İngiltere'de Cadı Avı**
Dilek Yiğit
The Witch-Hunt in Scotland and England Under the Reign of King James VI(I)
- 467 Azerbaycan'da İç Göçe Maruz Kalmış İnsanların Geri Dönüş Motivasyonunun Değerlendirilmesi**
Aytek Yusifsoy- Esra Özsüer
Evaluation on the Return Motivation of People that Exposed to Internal Migration in Azerbaijan

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

- 511** **Kitap Tanıtımı: Peacock, Andrew C. S, Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'amī's Tārīkhnāma, London (Routledge), 2007**

Fatih Karlıoğlu

Book Review: Peacock, Andrew C. S, Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'amī's Tārīkhnāma, London (Routledge), 2007

- 518** **Kitap Tanıtımı: Jeroen Van den Bosch, Adrien Fauve, Bruno De Cordier (eds.) 2021, European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies, Eurasian Insights: Strengthening Central Asian Studies in Europe EISCAS, 2021**

Sevket Hylton Akyildiz

Book Review: Jeroen Van den Bosch, Adrien Fauve, Bruno De Cordier (eds.) 2021, European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies, Eurasian Insights: Strengthening Central Asian Studies in Europe EISCAS, 2021

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

DANIŞMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Hasan Hüseyin Adaloğlu, Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ousmanou Adama, PhD., University of Maroua, Department of History, Cameroon.

Mahmut Akkor, Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Refik Arıkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Erkan Atak, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türkiye.

Süha Atatüre, Prof. Dr., İstanbul Gedik Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Cihat Aydoğmuşoğlu, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Gökben Ayhan, Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türkiye.

Arda Baş, Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Alper Başer, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mürsel Bayram, Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü, Afrika Çalışmaları Anabilim Dalı, Türkiye

Oktay Berber, Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ouddène Boughoufala, Prof., University of Mascara, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Humanities, Algeria.

Abdelghani Brija, Prof., Mohamed V University of Rabat, Morocco.

Şeyda Büyükcan Sayılır, Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hülya Çelik, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Hikmet Demirci, Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Emine Dingeeç, Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Alev Duran, Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Ekinci, Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mustafa Işık, Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Muhsin Kadiođlu, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü, Türkiye.

Ali Karahan, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Arif Kolay, Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Canan Kuş Büyüktaş, Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mustafa Malhut, Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Ömer Metin, Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Cihan Oruç, Arş. Gör. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Murat Özkan, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hayrettin Pınar, Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Giray Saynur Derman, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Türkiye.

İbrahim Serbestođlu, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ahmet Şimşek, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Türkiye.

Tekin Aycan Taşcı, Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Vedat Turgut, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hakan Türkan, Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Esin Tüylü Turan, Dr., Araştırmacı-Yazar, Türkiye.

Süleyman Uygun, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Selim Serkan Ükten, Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Pınar Ülgen, Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Nadezhda Vasileva, Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, Türkiye.

Recep Yaşa, Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Serkan Yazıcı, Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hale Yılmaz, Assoc. Prof., Southern Illinois University, Department of History, USA.

Araştırma Makalesi

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Eski Zağra Kazası'ndaki Romanlar (Kıptîler) Üzerine Bir Araştırma

Hasan Ali Cengiz*

(ORCID: 0000-0001-9175-4737)

Makale Gönderim Tarihi

18.02.2022

Makale Kabul Tarihi

20.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Cengiz, H. A., "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Eski Zağra Kazası'ndaki Romanlar (Kıptîler) Üzerine Bir Araştırma", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 1-21.

APA: Cengiz, H. A. (2022). XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Eski Zağra Kazası'ndaki Romanlar (Kıptîler) Üzerine Bir Araştırma. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 1-21.

Öz

Romanlar (Kıptîler), savaş ve istikrarsızlık nedenleriyle anayurtları Hindistan'dan batıya doğru göç ederek dünyanın farklı bölgelerine iki koldan dağılmıştır. Osmanlı Devleti'nde çok geniş bir coğrafi sahaya yayılan Romanlar (Kıptîler), *Çingâne* ve *Kıptî* olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti, Kıptîlere bir ayrımcılık yapmamış, verginin düzenli toplanması ve toplumun asayişi konusunda hassasiyet göstermiştir. Osmanlı Devleti, farklı dönemlerde yaptığı hukukî düzenlemeler ile Kıptîlerle ilgili kargaşayı ortadan kaldırarak bir düzen oluşturmaya çalışmıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Kıptîler, Rumeli'nin 90 kadılığında 383 cemaat olarak dağılmış durumda idiler. Rumeli eyaletinde Gayrimüslim Kıptî nüfusunun yoğun olduğu kazalar arasında Eski Zağra da vardır. Muhtemelen 1371 yılında Osmanlılar tarafından fethedilen şehir, Rumeli eyaletinin kazaları içinde yer almış ve uzun süre Edirne'ye bağlı

* Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi Edirne Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Türkiye, hasancengiz@trakya.edu.tr.

Lect. Dr., Trakya University, Edirne Vocational School of Social Sciences, Turkey.

kalmıştır. Bu çalışma ile XVI. yüzyılın ilk yarısında Eski Zağra'daki Kıptîlerin durumları ortaya konulacaktır. Burada yaşayan Kıptîlerin durumunu ortaya koyarken Osmanlı arşiv kaynaklarından istifade edilmiştir. Bu kaynakların başında Eski Zağra'daki Kıptîlerin nüfusu ve ekonomik durumlarını gösteren *120 Numaralı Tapu Tahrir Kayıtları* yer almıştır. Bu kaynaklardan yararlanarak Eski Zağra'daki Kıptîlerin nüfusu, uğraştıkları meslekler ile ekonomik ve sosyal durumları ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Rumeli, Eski Zağra, Roman, Kıptî

A Study on the Gypsies in the Old Zagra District in the First Half of the 16th Century

Abstract

Due to war and instability, Gypsies migrated westward from their homeland, India, and dispersed to different parts of the world from two branches. The Gypsies, who spread over a wide geographical area in the Ottoman Empire, were called *Çingâne* and *Kıptî*. The Ottoman Empire did not discriminate against the Gypsies, and showed sensitivity to the regular collection of taxes and public order. The Ottoman Empire tried to create an order by eliminating the confusion about the Gypsies with the legal regulations it made in different periods. In the first half of the 16th century, the Roma were dispersed as 383 congregations under Rumelia's 90 judgeships. In the Rumeli province, there is also Eski Zağra among the districts where the non-Muslim Gypsy population is concentrated. The city, which was probably conquered by the Ottomans in 1371, was included in the districts of Rumelia province and remained connected to Edirne for a long time. With this study, the situation of the Gypsies in the Old Zagora in the first half of the 16th century will be revealed. While revealing the situation of the Gypsies living here, Ottoman archive sources were used. At the beginning of these sources are the Land Registry Number 120, which shows the population and economic status of the Gypsies in the Old Zagora. By making use of these sources, the population of the Gypsies in Old Zagora, their occupations, and their economic and social situations will be revealed.

Keywords: Ottoman Empire, Rumelia, Old Zagra, Gypsy, Kıptî

Giriş

Asırlar boyunca Osmanlı toplumunun bir parçası olan Kıptîler (Romanlar) her bölgede farklı isimlerle anılmışlardır. Kıptîler, kendilerini Rom (Erkek), Romni (dişi) dillerini ise Romani olarak adlandırmışlardır. Rom ismi adam, insan anlamına gelmekte Sanskritçe domba sözcüğünden türemiştir¹. Çingene sözcüğü ise Avrupa'nın çeşitli yerlerinde İran, Belucistan gibi Asya memleketleri ile Mısır, Kuzey Afrika ve Amerika'da yaşayan fizikî yapıları, yaşam tarzları ve lisanları ile birlikte diğer milletlerden ayrı bulunan ve ekseriyetle gezici kavme verilen adlardan Osmanlı Devleti'nde kullanılanıdır. Bu kavmin muhtelif isimleri menşelerinden dolayı iki şekilde izah edilmektedir. Bazıları bunu "Çingene", bazıları da Mısır ile bağlantılarından dolayı "Kıptî" kelimesi ile adlandırmıştır².

Hindistan'daki Çingeneler, savaş ve istikrarsızlık nedeniyle III. ve VII. yüzyıldan itibaren batıya doğru göç ederek dünyanın farklı bölgelerine iki koldan dağılmıştır³. Birinci kol, İran, Suriye ve Bizans üzerinden Mısır'a ulaşmıştır. İkinci kol üzerinden ise Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyini takip ederek, Balkanlar'a oradan da Avrupa'ya gelmişlerdir⁴. Çingeneler, XV. yüzyıldan sonra Avrupa'ya iyice yerleşerek çiftçilik, paralı askerlik ve demircilik gibi işlerle uğraşıp yaşamlarını sürdürmüştür. 1530 yılında çıkarılan yasaya göre Çingenelere yardım eden kırk paunt cezaya çarptırıldığı gibi bir yerden başka bir yere giden Çingeneler de asılmıştır⁵. Avrupa'da kötü günler geçiren Çingeneler, göç etmek zorunda kalmıştır. Avrupa'da karşılaşmış oldukları bu baskı ve

¹ Muhammet Tağ, *Temettuât Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2015, s. 10.

² M. Tayyip Gökbilgin, "Çingeneler", *İA.*, Milli Eğitim Basımevi, C. III, İstanbul 1978, s. 421.

³ Hristo Kyuchukov, Ian Hancock, *Romanlar Tarihleri, Kökenleri, Göç Yolları, Dilleri, Eğitimleri ve Gelenekleri*, ed. Emine Dingaç, Trakya Üniversitesi Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay., Edirne 2020, s. 36.

⁴ Angus Fraser, *Çingeneler*, Çeviren İlkin İnanc, Homer Kitabevi, İstanbul 2005, s. 81-118.

⁵ İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 79.

şiddet ortamın arttığı dönemde Çingeneler için en yaşanabilir yer Osmanlı toprakları olmuştur⁶.

Osmanlı Devleti'nde *Çingâne* ve *Kıptî* olarak adlandırıldığından Osmanlı arşiv kayıtlarında da Romanlar için bu ifadeler kullanılmıştır. Bu çalışma esnasında Romanları ifade etmek için bazı yerlerde Kıptî ve Çingene ifadeleri kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Kıptîlerle ilgili farklı dönemlerde hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin ilki Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılmış olup, "*Rumeli Etrâkinün Koyun Âdeti*" adlı kanunname içerisinde geçmektedir⁷. II. Bayezid Dönemi 1497 yılında İstanbul ve Edirne'ye tabi olan Vize ve Gelibolu sancakları, ayrıca Yanbolu, Niğbolu, Sofya, Niş, Alacahisar, Semendire ve Bosna sancaklarında bulunan Gayrimüslim Kıptîlerin vergilerinin toplanması için gönderilmiş bir kanunname metni daha bulunmaktadır⁸. Kanuni Sultan Süleyman zamanında "*Kanunnâme-i Kıbtîyân-ı Vilâyet-i Rumeli*" adıyla bir düzenleme daha yapılmıştır⁹. Bu Kanunname'ye göre; İstanbul, Edirne ve Rumeli'nin diğer bölgelerinde bulunan her Müslüman Kıptî'den 22 akçe, Gayrimüslimlerden 25 akçe ve dul kadınlarından da altışar akçe resm-i ispenç vergisi alınacaktır. Gayri ahlaki işlerle uğraşan Kıptî kadınlardan her ay 100 akçe alınacaktır. Kıptîler suç ve usulsüzlükleri ile evlilik için de kanunun gerektirdiği bedeli ödeyeceklerdir. Bağlı buldukları kadılığı terk edip başka bir kadılığa gidenler ile gizlenerek izlerini kaybettirmeye çalışanlar bulunarak ceza verilecek ve kendi kadılıklarına iade edilecektir. II. Selim döneminde düzenlenen *Hüdavendigâr Kanunnamesi* içerisinde Kıptîlerle ilgili hüküm yer almıştır. Burada, Kıptîler defterde mülke, vakfa veya tımara

⁶ Sinan Şanlıer, *Hukukî Düzenlemeler Işığında Osmanlı Çingeneleri*, İstanbul 2014, s. 30-31; M. Enver Şerifgil, "XVI. Yüzyılda Rumeli Eyaletindeki Çingeneler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 15, 1981, s. 120.

⁷ Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XVI. ve XVII. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)* Eren Yayınları, İstanbul 1990, s. 31-32.

⁸ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. II, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 383-384.

⁹ BOA., TT. 370, s. 373.

yazılmışlar ise sancak beyinin onlara müdahali olmayacağı hükmü yer almaktadır¹⁰.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda Kıptîler de müsellemler olarak kaydedilmeye başlanmıştır. Rumeli topraklarında yaşayan Kıptîlerin hukûki, mali ve askeri işlerini düzenlemek amacıyla merkezi Kırkkilise olan Eski-Hisar-ı Sağra, Hayrabolu, Malkara, Döğence-Eli, İncügez, Gümölcine, Yanbolu, Pınarhisar, Pravadi, Dimetoka, Ferecik, İpsala, Keşan ve Çorlu mıntıklarını içine alan bu bölge Çingene Sancağı olarak kabul edilmiştir. Bu sancak Rumeli eyaletine bağlıdır. İstanbul ve Rumeli eyaleti dâhilinde oturan Kıptîler de bu sancağa bağlanmıştır¹¹.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Kıptîler, Rumeli'nin 90 kadılığında 383 cemaat olarak dağılmıştır. Kıptîlerin Rumeli'deki buldukları kazalar şunlardır: İstanbul, Silivri, Vize, Pınarhisar, Kırkkilise, Çirmen, Akçakızanlık, Hasköy, Yenice-i Zağra, Edirne, Filibe, Tatarpazarı, Eski-hisar-ı Zağra, Dimetoka, Keşan, Timur-hisarı, Gümölcine, Yenice-i Karasu, Drama, Siroz, Üsküp, Kalkandelen, Köprülü, Yenice-i Vardar, Selânik, Karaferya, Serfiçe, Kırçova, Pirlepe, Manastır, Kestorya, Horpişte, Bihlişte, Görice, Florine, Sofya, Şehirköy, Berkofça, Silistre, Yanbolu, Prevadi, İlica-i Köstendil, Ustrumca, İştîp, Kratova, İvranya, Agriboz, İzdin, Livadya, İstefe, Atina, Tırhala, Alasonya, Yenişehir, Fener, Çatalca, İnebahtı, Vulçitrin, Priştine, Novabri, İskenderiye, İpek, Alacahisar, Zaplana, Avlonya, Delvine, Belgrad, İlbasan, Draç, Ohri, Debri, Prizrin, Angelikasrı, Srebreniçe, Brevnik, Yenipazar, Narde, Mora, Niğebolu, İvraca, Lofça, İzladi, Tırnovi, Çernovi, Şumnu, Plevne, Semendire, Rudnik, Brançova, Niş'tir. Rumeli'de Kıptîlerin yoğunlukta bulunduğu 55 kazada Müslüman nüfus, 35 kazada da Gayrimüslim nüfus çoğunlukta idi¹²

1523 yılı Rumeli eyaletine ait tahrir defterine göre, Rumeli eyaletinin 93 kazasında 3.926 hane Müslüman, 9.623 hane Gayrimüslim ve 442 hanede de dul kadın yaşamaktadır. Böylece Rumeli eyaletinde 13.991 hane Kıptî nüfus vardır. 1530 yılı tahrir kayıtlarında ise 90 kazada 3.835

¹⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. VII, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 238-239.

¹¹ Emine Dinguç, *Rumeli'de Geri Hizmet Teşkilatı İçinde Çingenerler (XVI. Yüzyıl)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2004, s. 24-25.

¹² Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingenerler*, s. 83-84.

hane Müslüman, 9.602 hane Gayrimüslim, 448 hane dul ve 4 hane de mücerred (bekar) hane olmak üzere 13.889 hane bulunmaktadır¹³. Bu verilerden yola çıkarak XVI. yüzyılda Rumeli eyaletlerinde tahminen 69.955 ile 97.937 Kiptî yaşadığı tahmin edilmektedir.

Rumeli eyaletinde Gayrimüslim Kiptî nüfusunun yoğun olduğu kazalar arasında Eski Zağra vardır. Muhtemelen 1371 yılında Osmanlılar tarafından fethedilen şehre, Eskihisâr-ı Zağra, Zağra-i Eskihisar, Zağra Eskisi daha sonraları ise aynı bölgedeki Zağra-i Cedîd'den ayırmak için yaygın olarak Zağra-i Atîk (Eski Zağra) denilmiştir¹⁴. Osmanlı idaresine girdikten sonra Rumeli eyaletinin kazaları içinde yer alan ve uzun süre Edirne'ye bağlı kalan Eski Zağra Osmanlıların ilk devirlerinde bir uç kale şehri durumunda olmuştur. Ancak daha sonra Osmanlı sınırlarının genişlemesiyle bir iç şehir haline gelmiştir. Şehir Osmanlı hâkimiyeti döneminde âdetâ yeniden kurularak kısa zamanda gelişmiştir. 1530'da Gümlüoğlu İmaretî ve Karaca Ahmed Zâviyesi'nden başka iki cami, iki mescit ve beş hamam mevcuttu. 1570'te cami sayısı beş, mescit sayısı on iki civarındaydı¹⁵. Eski Zağra şehir merkezi 1519 yılında 18 adet ile bütün mahalleler Müslümandır. Fakat bu durum 1568-1569 ve 1570-1571 yıllarında değişmiş olup mahalle sayısı 20'ye yükselmiş ve 2 mahalle gayrimüslim olarak ortaya çıkmıştır. Buradan XVI. yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslimlerin yerleştiğini göstermektedir¹⁶. XVII. yüzyılda da gelişmesini sürdürmüştür. Evliya Çelebi, şehrin on dört mahalleye ve kiremitle örtülü üç bin kadar eve sahip olduğunu yazmaktadır. Burada ayrıca yedi cami, Ali Paşa adıyla bilinen bir medrese, kırk iki mektep, beş hamam, 855 kadar dükkân ve bir bedesten bulunduğunu kaydeden Evliya Çelebi, şehrin çuha ve kumaşın yanında ekmeği, balı, ayvası ve sırası ile de meşhur olduğunu belirtir¹⁷.

Bu çalışmada Eski Zağra, Rumeli eyaletindeki kazalar arasında genel Kiptî nüfusunun yanında Gayrimüslim Kiptî nüfusunun yoğun oldu bir

¹³ Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, s. 193-202.

¹⁴ İlhan Şahin, "Eski Zağra", *DİA.*, C. XI, İstanbul 1995, s. 394.

¹⁵ İlhan Şahin, XV. Ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filiba-Eski Zağra ve Tatarpazarı'nın Nüfuz ve İskan Durumu, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 48, Haziran 1997, s. 252-253.

¹⁶ Emre Ataş, *XV. Yüzyıl'da Eski Zağra*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 10-11.

¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. III, Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 208-210.

şehir olmasından dolayı seçilmiştir. Bu çalışma ile XVI. yüzyılın ilk yarısında Eski Zağra'daki Kıptîlerin durumları ortaya koyarken Osmanlı arşiv kaynaklarından istifade edilmiştir. Bu kaynakların başında Eski Zağra'daki Kıptîlerin nüfusu ve ekonomik durumlarını gösteren *120 Numaralı Tapu Tahrir Kayıtları* ile Kıptîlerle ilgili hükümlerin yer aldığı *Mühimme Defterleri* ve diğer arşiv kayıtlarında yer almıştır. Bu kaynaklardan yararlanarak Eski Zağra'daki Kıptîlerin nüfusu, uğraştıkları meslekler ile ekonomik ve sosyal durumları ortaya konulacaktır.

Eski Zağra'daki Kıptîlerin Nüfusu

1516 tarihli tahrir defterlerine göre Eski Zağra'da on sekiz mahallede toplam 521 hane tahminen 2.700-2.900 kişinin yaşamaktaydı. 1530'da da mahalle sayısı on sekiz olup nüfusu 2.700-2.800 civarında idi¹⁸. Osmanlı Devleti bünyesindeki Kıptîlerin nüfusuyla ilgili detaylı bilgiyi yine tahrir kayıtlarından öğrenmekteyiz. Bu kayıtların ilki Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1523 yılında yapılan Rumeli Eyaletine ait tahrir kayıtlarıdır¹⁹. Bu tahrir defterinin 66-75 sayfaları arası Eski Zağra'daki Kıptîlerin kayıtları yer almıştır²⁰.

Bulunduğu Yer	Yerleşim Durumu	Müslüman Hâne	Gayrimüslim Hâne	Bîve (Dul) Hâne	Toplam Hâne
Cemaat-i Gavros (Cocolular)	Yerleşik	47	86	3	136
Cemaat-i Mihal Maa Vardar	Yerleşik	21	116	3	140
Cemaat-i Küplü	Göçebe	26	133	4	163
Cemaat-i Lala Musa	Göçebe	17	120	2	139
Toplam		111	455	12	578

Tablo 1: 1523 Yılı'nda Eski Zağra'daki Kıptîler

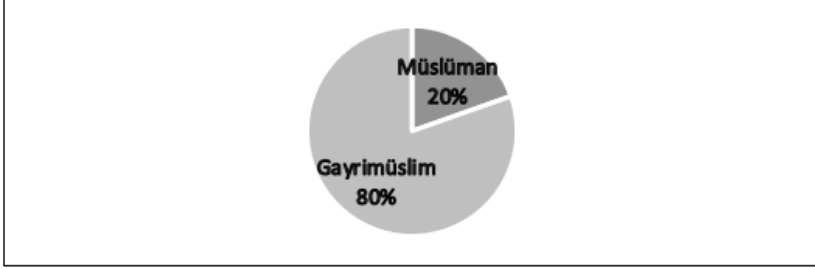
Tablo 1'de yer verildiği gibi 1523 yılında Eski Zağra'da dört cemaat olarak 111 hanesi Müslüman, 455 hanesi Gayrimüslim ve 12 hanesi de bîve (dul) hane olmak üzere 578 hane bulunmaktadır. Bu verilerden Eski Zağra'da yaşayan Müslüman Kıptî nüfus tahminen 555-777'dir.

¹⁸ İlhan Şahin, *a.g.m.*, s. 253-254.

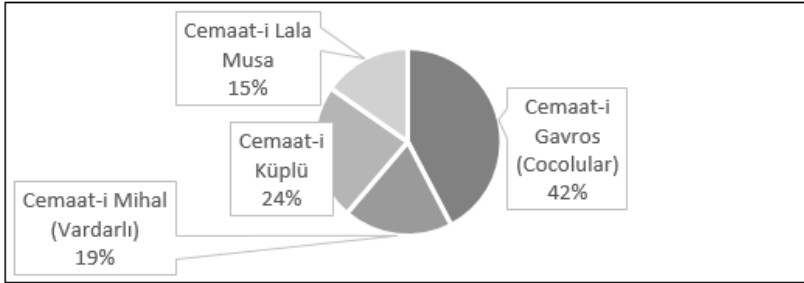
¹⁹ BOA., *TT.120*, s. 4-347.

²⁰ BOA., *TT.120*, s.66-75.

Gayrimüslim nüfus ise 3.235-3.269'dur²¹. 1523 yılında Eski Zağra'da tahminen 2.890-4.046 Kıptî nüfus yaşadığı tahmin edilmektedir. Aşağıda grafik 1'de yer verdiğimiz gibi Eski Zağra, %80 oranı ile Gayrimüslim Kıptî sayısının yüksek olduğu kazaların başında gelmektedir.

Grafik 1: 1523 Yılında Eski Zağra'da Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim Kıptîlerin Oranı

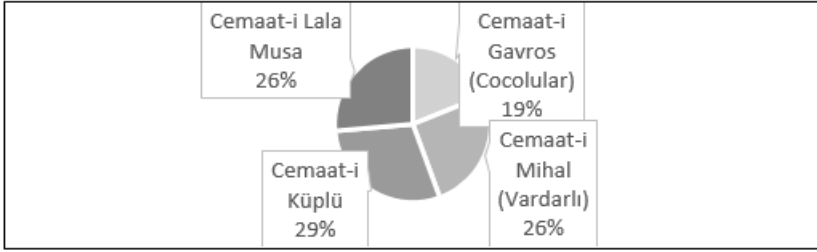

Grafik 2: 1523 Yılında Eski Zağra'daki Müslüman Kıptîlerin Cemaatlere Göre Dağılımı

1523 yılında Eski Zağra'da yaşayan Müslüman Kıptîlerin en yoğun yaşadığı topluluk 47 hane ile % 42'si Gavros (Cocolular) Cemaatidir. Diğer topluluklardaki Müslüman oranı ise Cemaati Küplü 26 hane ile %26, Cemaat-i Mihal (Vardarlı) 21 hane ile %19 ve Cemaat-i Lala Musa 17 hane ile %15'dir²².

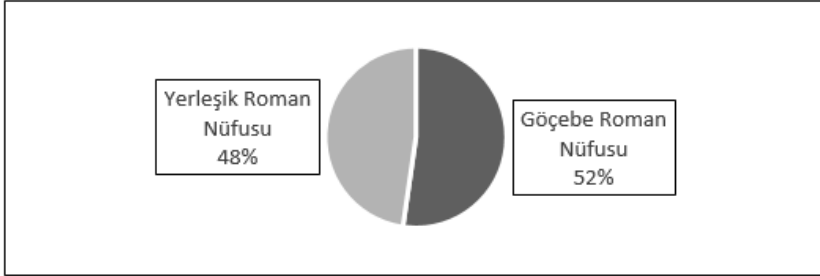
²¹ Nejat Göyünç, hane üzerine yapmış olduğu çalışmasında bir hanede yaşayan kişi sayısını 5 veya 7 kişi şeklinde belirtmiştir. Hesaplama buna göre yapılmıştır. Nejat Göyünç, "Hane' Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32 1979, s. 332.

²² BOA., *TT.120*, s. 66-75.

Grafik 3: 1523 Yılında Eski Zağra'daki Gayrimüslim Kiptilerin Cemaatlere Göre Dağılımı

1523 yılında Eski Zağra'da yaşayan Gayrimüslim Kiptilerin yoğun olduğu topluluk 133 hane ile % 29 Küplü Cemaati gelmektedir. Diğer topluluklardaki Gayrimüslim oranı ise 120 hane Cemaat-i Lala Musa %26, 116 hane ile Cemaat-i Mihal (Vardarlı) %25' ve 86 hane ile Gavros (Cocolular)%18'dir²³.

Grafik 4: 1523 Yılında Eski Zağra'daki Kiptilerin Yerleşik ve Göçebe Oranı

1523 tarihinde Eski Zağra'da yaşayan Kiptilerin 296 hane ile %52'si göçebe ve 270 hane ile de %48'i yerleşik olarak yaşamıştır. Cemaat-i Gavros (Cocolular) ve Cemaat-i Mihal (Vardarlı) cemaatlerinde 68 hane Müslüman ve 202 hanesi Gayrimüslim olmak üzere toplam 270 hane yerleşik yaşam sürmüştür. Cemaat-i Küplü ile Cemaat-i Lala Musa göçebe olarak yaşamıştır. Göçebe olarak yaşayan bu iki cemaatin 43

²³ BOA., TT.120, s. 66-75.

hanesi Müslüman ve 253 hanesi de Gayrimüslim olmak üzere toplam 296 hanedir²⁴.

Yusuf Halaçoğlu, 1528 yılında Eski Zağra'da 61 hane Kıptî olduğu bilgisini vermektedir²⁵. Bu muhtemelen sadece kaza merkezi için verilmiş bir rakamdır. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda Kıptîler de müsellemler olarak kaydedilmeye başlanmış merkezi Kırkkilise (Kırklareli) olan Çingene Sancağı (Liva-i Çingene) kurulmuştur. Bu sancak içerisinde Kıptî nüfusunun en yoğun olduğu yer Eski Zağra'dır. 1530 yılında Çingene Sancağı içerisindeki Eski Zağra'da 77 müsellemler, 226 yamağı olmak üzere teşkilat içerisinde 303 hane bulunmaktadır²⁶. 1530 yılı tahrir kayıtları hâne ve gelir toplamlarını içeren icmal defterdir. Bundan dolayı cemaatlere göre hâne sayıları yerine genel hâne sayıları yer almıştır²⁷. 250 Müslüman, 536 Gayrimüslim ve 12 bive olmak üzere 798 hane yer almaktadır. Bu verilerden 1530 yılında tahminen 3.990-5.586 civarında Kıptî nüfusunun yaşadığını söyleyebiliriz²⁸. 1530 yılında 1523 yılına göre Müslüman Kıptî hane sayısında dikkate değer bir artış olmuştur.

Eski Zağra'daki Kıptîlerin Meslekleri ve Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti'nin genelinde bulunan Kıptîler gibi Eski Zağra'daki Kıptîler de zanaatla uğraşmışlardır. Kıptîlerin mesleklerinden bazıları ise demircilik, nalbantlık, sarracılık, dülgerlik, baytarlık, bezirgânlık, değirmencilik, arabacılık, kasaplık, mumculuk, bozacılık, koruculuk, çobanlıktır. Bazı Kıptîler, mesleklerini devlete ait işlerde vergiden muaf olmak kaydıyla icra etmiştir.

Çingene sancağı içerisindeki Kıptîler göreve gitmeleri karşılığında vergiden muaf idiler. Bu teşkilat içerisindeki müsellemlerin hepsi her yıl göreve gitmemekte, sefer olduğu zaman nöbetleşe görev yapmaktaydılar. Eski Zağra seraskerlik bölgesine Hocaverdi karyesine tabi Sazludere'de Tûr Balı veled-i Nasuh, Murad veled-i Yusuf, Salih

²⁴ BOA., TT. 120, s. 66-75.

²⁵ Yusuf Halaçoğlu, Bulgaristan (Osmanlı Dönemi), *DİA*. C. VI, İstanbul 1992, s. 397.

²⁶ Emine Dengeç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingeneler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Aralık 2009, s. 37.

²⁷ Bu defterin 373-377 sayfaları Rumeli Eyaleti'nde Kıptîlerin bulunduğu kazalar yer almıştır. BOA., TT.370, s. 373-377.

²⁸ BOA., TT. 370, s. 374.

veled-i İnehan gibi kayıtlı müsellemler iki sefer zamanı göreve gitmişlerdir²⁹. Yine bu konuyla ilgili 1572 yılında Çingene Müsellemleri Subaşı'na gönderilen hükümde, Eski Zağra'daki Çingene müsellemlerinin ikinci nöbetlisi olan 155 neferin Vezir Hüseyin Paşa'nın yanına hizmete varması istenmiştir³⁰.

Eski Zağra'da yaşayan Kıptîler tarımla uğraşmışlardır. Çingene Sancağı içerisinde Buğday üretiminin en fazla yapıldığı köyler Eski Zağra kazasındadır. Bu köyler, Yaylacılar, Aladağlı ve Sazludere'dir. Buğday üretimin fazla olmasından dolayı Çingene Sancağında değirmen sayıları da fazladır. Değirmenin en fazla olduğu Narludere Köyüdür. Bu köydeki değirmenlerden yılda 180 akçe vergi alınmıştır. Yine Çingene sancağı içerisinde yer alan Deli İbrahim (Yayabaşı) karyesinde bulunan toprağın 380 akçe çift resmi ve bennak gelirin alınması Kıptîlerin toprakla uğraştıkların da bir kanıtıdır³¹.

Eski Zağra'da geniş ormanlık alanlar olduğundan dolayı Kıptîler orman işleriyle de uğraşmışlardır. Çingene Müsellemler Sancağı'nda ormanlık alanın en fazla olduğu yer Eski Zağra nahiyesine bağlı Yaylacılar, Kara Reisli, Hacı İvaz, Yaylacı, Saruca Ahmed, Hacı İvaz, Erdoğanlı köyleridir. Bu köylerdeki ormanlık alanlarda meşe, karaağaç ve palamut ağaçları vardır. Çingene Müsellemler sancağında ormanlık alanın en fazla olduğu yer Eski Zağra nahiyesine bağlı Yaylacılar karyesidir. Yine aynı nahiyeye bağlı, Kara Reisli, Hacı İvaz, Yaylacı, Saruca Ahmed, Hacı İvaz, Erdoğanlı, Yanbolu, İlica-i Aydos ve Kızılağaç seraskerlik bölgesinde bulunan Güğümlü karyelerinde "resm-i koru" vergisi alınmıştır³².

Kıptîlerin uğraştığı mesleklerden biri de sarraclıktır. 1540 Çingene Sancağı dâhilindeki Eski Zağra'da Piri sarrac olarak kaydedilmiştir. Yine

²⁹ İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, s. 143.

³⁰ BOA. A.DVNSMHH.d., 19/282, 6 Safer 980 (18 Haziran 1572).

³¹ Emine Dinceç, *Rumeli'de Geri Hizmet Teşkilatı İçinde Çingeneler (XVI. Yüzyıl)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2004, s. 140, 149, 158.

³² Dinceç, *a.g.e.*, s. 156.

Yatkinlı Köyünde Hoca Ali isminde kişi terzilik mesleği yapmaktadır³³. Eski Zağra bölgesindeki Kıptîler donanmaya kürekçi de yazılmıştır³⁴.

Osmanlı Devleti bünyesindeki Kıptîlerden alınan vergilerden başında ispenç vergisi gelmektedir. Kanunnâmelerde ve vesikalarda “Resm-i ispenç” olarak geçen bu vergi daha çok Rumeli Eyaleti’nde tatbik edilmiştir. Şahsi vergi anlamına gelen ispenç, Müslüman Kıptîlerden 22 ve Gayrimüslim Kıptîlerden ise 25 akçe olarak alınmıştır. Rumeli Kıptîleri bu vergiyi hane ve mücerred ayıt etmeksizin eşit olarak ödemiştir³⁵. Osmanlı Devleti bünyesindeki Kıptîlerin ödedikleri ispenç vergisi ile cürüm, cinayet, bâd-ı hevâ ve resmi arûs vergisiyle ilgili detaylı bilgiyi tahrir kayıtlarından öğrenmekteyiz. Bu kayıtların ilki Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1523 yılında yapılan Rumeli eyaletine ait tahrir kayıtlarıdır³⁶.

Bulunduğu Yer	Müslüman Kıptîlerden Alınan Vergi (akçe)	Gayrimüslim Kıptîlerden Alınan Vergi (akçe)	Cürüm, Cinayet, bâd-ı Hevâ ve Resmi Arûsları (akçe)	Hâsıl Akçe
Cemaat-i Gavros (Cocolular)	1.034	2.168	798	4.000
Cemaat-i Mihâl (Vardarlı)	462	2.918	822	4.202
Cemaat-i Küplü	572	3.349	954	4.875
Cemaat-i Lala Musa	374	3.018	822	4.214
Toplam	2.442	11.453	3.396	17.291

Tablo 2: 1523 Yılı’nda Eski Zağra’daki Kıptîlerden Alınan Vergiler

Tablo 2’de verildiği gibi 1523 yılı tahrir kayıtlarında Eski Zağra’daki Kıptîler dört cemaat şeklinde yer almıştır. Bu kayıtlarda buradaki Kıptîlerin nüfusunun yanında alınan vergilerde yer almıştır. 1523 yılında

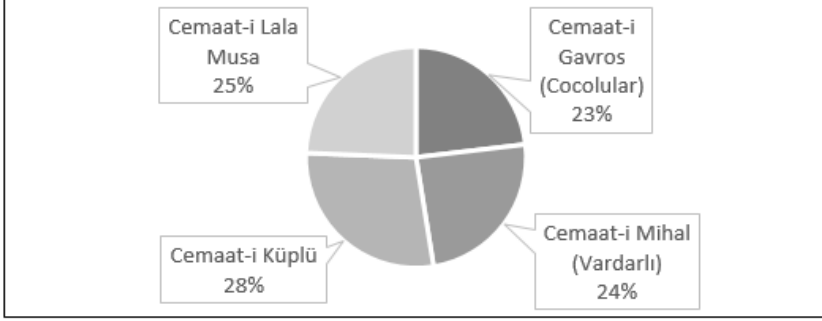
³³ Dingec, *a.g.e.*, s. 164-165.

³⁴ BOA. A.DVNSMHH.d. 24/202, 12 Zilhicce 981 (4 Nisan 1574).

³⁵ İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, s. 235.

³⁶ BOA., TT. 120, s. 66-75.

Eski Zağra'daki Müslüman Kıptilerden 2.442 akçe, Gayrimüslim Kıptilerden ise 11.453 akçe olmak üzere 13.895 akçe ispenç vergisi alınmıştır. 3,396 akçe ise cürüm, cinayet, bâd-ı hevâ ve resmi arûs vergisi alınmıştır. 1523 yılında Eski Zağra'da yaşayan Kıptilerden toplam 17.291 akçe vergi toplanmıştır.

Grafik 5: 1523 Yılı'nda Alınan Vergilerin Cemaatlere Göre Dağılımı

Eski Zağra'daki dört cemaatten alınan vergilerin dağılımına baktığımız zaman ilk sırada 4,875 akçe ve % 28 oranı ile Cemaat-i Küplü gelmektedir. 4.214 akçe ile % 25 oran ile Cemaat-i Lala Musa ikinci sıradadır. Cemaat-i Mihal (Vardarlı)'da % 24 oranı ve 4.202 akçe ile üçüncü sıradadır. 4.000 akçe ve %23 oranı ile Gavros (Cocolular) Cemaati ise son sıradadır.

1530 yılında ise Eski Zağra'daki Romaların 250 Müslüman, 536 Gayrimüslim ve 12 dul haneden toplam 23.453 akçe ispenç ile cürüm, cinayet, bâd-ı hevâ ve resmi arûs vergisi toplanmıştır³⁷.

Eski Zağra'daki Kıptilerle İlgili Yaşanan Sorunlar

Osmanlı Devleti, bünyesinde yaşayan Kıptilere bir ayrımcılık yapmamıştır. Osmanlı Devleti'nin Kıptilerle ilgili hassasiyet gösterdiği konular, verginin düzenli toplanması ile toplumun asayışı olmuştur. Eski Zağra'da asayışı bozanlar kürek cezasına çarptırılmış, Kıptilere kötü davranılmaması için devlet her zaman gerekli tedbirleri de almıştır.

Dönemin yazışmalarından Kıptilerle ilgili yaşanan sorunların başında vergilerin toplanması konusu geldiği görülmüştür. Osmanlı Devleti

³⁷ BOA., TT. 370, s. 374.

zamanında Kıptîlerin bir kısmı yerleşik iken bir kısmı yarı yerleşikti. Yarı yerleşik zümre ürün ve hizmetlerini satmak için köy, kasaba ve şehirlerin çevresinde belirli bir müddet konaklayarak seyahat etmekteydiler³⁸. Kıptîlerin göçebe bir hayat yaşamalarından dolayı vergilerin toplanmasında bazen zorluklarla karşılaşmışlardır. Bir önceki dönemde vergi almaya gelen vergi memurları tekrar aynı yere geldiklerinde Kıptîleri bulamamıştır. Bunun neticesinde yerlerini terk ederek kaçan Kıptîlerin vergilerini Kanun gereğince sorumluluk cemaat başı olan çeribaşıya aittir. Çeribaşı ya kaçan kişiyi bulup vergisini almak ya da kendisi ödemek zorunda kalmıştır³⁹. Eski Zağra ve çevre kadılara gönderilen hükümde: Çeribaşılık hizmetinde bulunan Kızılca ve Çingene müsellemlerinin mukataa resimlerini senede 12.070.000 akçeye tekabül ettiği bildirilmiştir. Bu meblağın her yıl çeribaşı tarafından tahsil edilmesi istenmiştir⁴⁰.

Vergi toplama esnasında zaman zaman problemler yaşanmıştır. Yaşanan problemlerden biri; vergi toplamak için gelen görevliden vergi verecek kişilerin saklanmasıdır. Böyle bir olay 1574 yılında yaşanmıştır. Eski Zağra'da Saruca isimli çeribaşı bazı Kıptîleri sipahi ve yeniçeri evlerinde saklayıp avarız vergisi toplanmasına engel olmuştur. Bunun üzerine Eski Zağra Kadısı Divana bu konuyu bildirmiş, Divan-ı Hümayunda bu konuda sipahi ve yeniçeri evlerinde Kıptî saklanmaması yönünde karar alınarak yetkililer uyarılmıştır⁴¹. Adam kayırma sadece vergi toplama esnasında değil bazı işler için görevlendirmelerde de yaşanmıştır. Eski Zağra bazı kimseler kürekçi yazılmalarına rağmen göreve gitmemek için farklı yollar denemiştir. Böyle bir olay 1574 yılında yaşanmıştır. Eski Zağra'dan kürekçi yazılan on iki Kıptî, naib tarafından bunlar raiyyet yazılıdır denilerek kollanmıştır. Bunun üzerine Eski Zağra kadısına gönderilen hüküm ile Kıptîye raiyyet yazılmasının mümkün olmadığından naibin bu kişileri bulup görevlerine göndermesi

³⁸ Emine Dengeç, "Osmanlı Devleti'nde Çingeneler ve Göç", *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*, C. II, Ankara 2019, s. 590.

³⁹ Emine Dengeç, "Romanlar(Kıptiler) ve Cizye: Silistre Kazası Örneği (1843)", *Trakya Üniversitesi Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, Haziran 2021, s. 53.

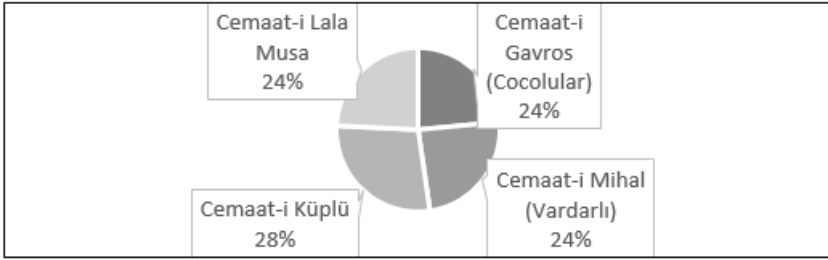
⁴⁰ İsmail Altınöz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler", *OTAM*, S. 48, 2020, s. 18-19.

⁴¹ BOA. A.DVNSMHH.d. 24/848, 3 Safer 982 (25 Mayıs 1574).

istenmiştir. Bu kişiler bulmazsa naibin kendisinin küreğe konulmak için merkeze gönderilmesi emri verilmiştir⁴².

Yaşanan bir diğer problem de Müslüman olan Kıptîlerden cizye talep edilmesi olmuştur. 1691 yılında Eski Zağra'dan Mehmet isimli Kıptîden cizye talep edilmiştir. Bunun üzerine Eski Zağra kadısına gönderilen hüküm ile Müslüman Kıptîlerden cizye talep edilerek rencide edilmemesi istenmiştir⁴³. Vergi ödemede zorluk yaşayan yaşlı kimseler vergiden düşülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin aldığı vergilerden biri de evlilik ve tapu resminin yanında suç işleyenlerden alınan vergilerin yer aldığı cürüm, cinayet, bâd-ı hevâ ve resmi arûs vergisidir. Bu vergi oranı Kıptî Cemaatlerindeki suç işleme oranını tam olarak ortaya koymasa da bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Grafik 6: 1523 Yılı'nda Eski Zağra'daki Kıptîlerden Alınan Cürüm, Cinayet, Bâd-ı hevâ ve Resm-i arûs Vergisinin Cemaatlere Göre Dağılımı

Grafik 6'da yer aldığı gibi 1523 yılında Eski Zağra'daki Kıptîlerden alınan cürüm, cinayet, bâd-ı hevâ ve resmi arûs vergisinin cemaatlere göre dağılımını baktığımız zaman, 954 akçe ve %28 oran ile Cemaat-i Küplü ilk sıradadır. % 24 oran ile Cemaat-i Mihâl (Vardarlı), Cemaat-i Lala Musa ve Cemaat-i Gavros (Cocolular) gelmektedir. 1530 yılında ise Kıptîlerden cürüm, cinayet, bâd-ı hevâ ve resmi arûs vergisi olarak 4.478 akçe alınmıştır⁴⁴. Alınan bu vergide 1523 yılına göre bir artış vardır. 1530 yılı tahrir kayıtları hâne ve gelir toplamlarını içeren icmal defter

⁴² BOA. A.DVNSMHH.d. 24/202, 12 Zilhicce 981 (4 Nisan 1574).

⁴³ BOA. İE.DH. 8/829, 19 Ramazan 1102 (16 Haziran 1691).

⁴⁴ BOA., TT. 370, s. 374.

olmasından dolayı cemaat isimleri yer almadığından hangi cemaatte artış olduğunu görmek mümkün değildir.

Kıptîlerin yerleşik hayata geçmemiş olmaları düzeni sağlamayı zorlaştırmıştır. 1702 yılında Eski Zağra ve Kıptîlerin yaşadığı birçok kaza kadısından köy köy gezip gayriahlaki davranışlar içerisinde bulunan Kıptî taifesinin istedikleri yerlerde gezdirilmeyip, yerleşik hayata geçirilerek helal kazançla meşgul olmaları ve itaat etmeyenler hakkında gereğinin yapılması istenmiştir.⁴⁵ Buna rağmen Eski Zağra bölgesindeki Kıptîler zaman zaman toplumsal düzeni bozucu eylemler içerisinde oldukları görülmüştür. Bu tür olayların başında hırsızlık gelmektedir. 1702 yılında Eski Zağra Kazası'nın DüNDARLI Köyü sakinlerinin hayvanları Karaca Köyü sakinlerinden olan Kıptî Karaca Mustafa tarafından gasp edilmiştir. Suçlu bulunan bu kişiye kürek cezası verilmiştir⁴⁶. 1713 yılında da Eski Zağra sakinlerinden Dimitri'nin evi Kıptî Ahmed tarafından basılmış, işkence edilerek para ve eşyası gasp edilmiştir. Bu kişinin yakalanması için Edirne Bostancıbaşısına ve Eski Zağra kadısına hüküm gönderilmiştir⁴⁷.

Sonuç

Osmanlı Devleti, farklı dönemlerde yaptığı hukukî düzenlemeler ile Kıptîlerle ilgili kargaşayı ortadan kaldırarak bir düzen oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. XVI. yüzyılın ilk yarısında Eski Zağra, genel Kıptî nüfusunun yanında özellikle de Gayrimüslim Kıptî nüfusunun yoğun olduğu şehirlerden birisidir. Eski Zağra'daki Kıptîlerin bir kısmı yerleşik hayata geçse de diğer şehirlerde olduğu gibi çoğunluğun göçebe bir hayat sürmüştür. Diğer bölgelerde olduğu gibi Eski Zağra'da da Kıptîleri yerleşik hayata geçirme girişimlerinin başarısız olduğu görülmüştür. Eski Zağra'daki Kıptîlerin çoğunluğunun göçebe olması dolayısıyla nüfusunun tam olarak tespit edilmesinin zor olduğu ve yıllara göre birbirinden farklı rakamların çıktığı görülmüştür. 1523 yılı Rumeli eyaletine ait tahrir kayıtlarında Eski Zağra'da 578 hanede tahminen 2.890-4.046, 1530 yılı tahrir kayıtlarında ise tahminen 3.990-5.586 Kıptî yaşamıştır.

⁴⁵ BOA. A.DVNSMHH.d., 112/702, 30 Zilkade 1113 (28 Nisan 1702).

⁴⁶ BOA. A.DVNSMHH.d. 112/1384, 20 Cemaziyevvel 1114 (11 Kasım 1702).

⁴⁷ BOA. A.DVNSMHH.d. 121/1001, 29 Şevval 1125 (18 Kasım 1713).

Eski Zağra'da da Kıptîler, birçok zanaatla uğraşmıştır. Bunlar arasında; gündelik yaşamda gereksinim olan saraçlık, terzilik, fırıncılık gibi meslekler vardır. Kıptîler, tarım, hayvancılık ve orman işleriyle de uğraşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kıptîlerle ilgili önceliği vergilerin muntazaman toplanması olmuştur. Dönemin yazışmalarından Eski Zağra'daki Kıptîlerle ilgili yaşanan sorunların başında bu konu geldiği görülmüştür. Göçebe yaşayan Kıptîler sürekli yer değiştirerek vergi vermekten kaçınmıştır. Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Eski Zağra'daki Kıptîlerin Müslüman olanlarından 22 ve Gayrimüslimlerden ise 25 akçe ispenç vergisi alınmıştır. Eski Zağra'daki Kıptîlerin çoğunluğunun göçebe olması nedeniyle toplanan vergi oranları da yıllara göre farklı olduğu görülmüştür. Alınan vergiler 1523 yılında 17.291 akçe, 1530 yılında 23.453 akçe olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kıptîlerle ilgili hassasiyet gösterdiği konulardan biri de toplumun asayişli olmuştur. XVI. yüzyılın ilk yarısında Eski Zağra'daki Kıptîlerden asayişli bozup cinayet, hırsızlık ve gayriahlaki davranışlar içerisinde bulunanlara kürek cezası gibi gerekli cezalar verilmiş, bunun yanında Kıptîlere kötü davranılmaması için de devletin her zaman gerekli tedbirler aldığı görülmüştür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. A.DVNSMHH.d. 112/1384, 20 Cemaziyelevvel 1114 (11 Kasım 1702).

BOA. A.DVNSMHH.d. 121/1001, 29 Şevval 1125 (18 Kasım 1713).

BOA. A.DVNSMHH.d. 24/202, 12 Zilhicce 981 (4 Nisan 1574).

BOA. A.DVNSMHH.d. 24/202, 12 Zilhicce 981 (4 Nisan 1574).

BOA. A.DVNSMHH.d. 24/848, 3 Safer 982 (25 Mayıs 1574).

BOA. A.DVNSMHH.d., 112/702, 30 Zilkade 1113 (28 Nisan 1702).

BOA. A.DVNSMHH.d., 19/282, 6 Safer 980 (18 Haziran 1572).

BOA. İE.DH. 8/829, 19 Ramazan 1102 (16 Haziran 1691).

BOA., TT. 370, s. 373.

BOA., TT.120, s. 66-75.

Kitap ve Makaleler

- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. II, VII, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- Altınöz, İsmail, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingener", *OTAM*, S. 48, (2020), s. 1-34.
- Altınöz, İsmail, *Osmanlı Toplumunda Çingener*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Ataş, Emre, *XV. Yüzyıl'da Eski Zağra*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Dingeç, Emine, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingener", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, (2009), s. 33-46.
- Dingeç, Emine, *Rumeli'de Geri Hizmet Teşkilatı İçinde Çingener (XVI. Yüzyıl)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Eskişehir 2004.
- Dingeç, Emine, "Osmanlı Devleti'nde Çingener ve Göç", *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*, C. II, Edirne: 19-21 Ekim 2019, Ankara 2019, s. 587-604.
- Dingeç, Emine, "Romanlar(Kiptiler) ve Cizye: Silistre Kazası Örneği (1843)", *Trakya Üniversitesi Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, (2021), s. 35-56.
- Doğru, Halime, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XVI. ve XVII. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)* Eren Yayınları, İstanbul 1990.
- Evlıya Çelebi, *Seyahatnâmesi*, C. III, Yay. Haz. Seyit Ali Karaman-Yücel Dağlı, İstanbul 2006.
- Fraser, Angus, *Çingener*, Çeviren İlkin İnanç, Homer Kitabevi, İstanbul 1999.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Çingener", *İA.*, Milli Eğitim Basımevi, C. III, İstanbul 1978, s. 420-426.
- Göyünç, Nejat, "Hane' Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, (1979), s. 331-348.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Bulgaristan (Osmanlı Dönemi)*, *DİA*. C. VI, İstanbul 1992, s. 396-399.
- Hristo Kyuchukov, Ian Hancock, *Romanlar Tarihleri, Kökenleri, Göç Yolları, Dilleri, Eğitimleri ve Gelenekleri*, ed. Emine Dıngiş, Trakya Üniversitesi Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay., Edirne 2020.
- Şahin, İlhan, "Eski Zağra", *DİA.*, C. XI, İstanbul 1995, s. 394-396.
- Şahin, İlhan, *XV. ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filibe-Eski Zağra ve Tatarpazarı'nın Nüfuz ve İskan Durumu*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 48, (1997), s. 252-254.

Şanlıer, Sinan, *Hukukî Düzenlemeler Işığında Osmanlı Çingeneleri*, İstanbul 2014.

Şerifgil, M. Enver, "XVI. Yüzyılda Rumeli Eyaletindeki Çingeneler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 15, (1981), s. 117-144.

Tag, Muhammet, *Temettuât Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2015.

Extended Abstract

Due to their forced sedentary life, the Gypsies migrated westward from their homeland of India, starting from the 5th century AD, and dispersed to different parts of the world in two ways. It reached Egypt via Iran, Syria and Byzantium via the first branch. Through the second branch, it followed the north of the Black Sea from the north of the Caspian Sea and came to the Balkans and then to Europe. Gypsies, After the 6th century, he settled in Europe and continued his life by dealing with farming, mercenary and blacksmithing, as well as being a showman, fortune telling and musician. According to the law enacted in 1530, those who helped the Gypsies were punished and the Gypsies who went from one place to another were hanged. Under these conditions, the most livable place for the Gypsies, who had bad days in Europe and were forced to migrate, was the Ottoman lands.

In Ottoman sources, it was named as "Çingâne" and "Kiptî". Although the Gypsies, who spread over a wide geographical area in the Ottoman Empire, were divided into two groups as Muslims and non-Muslims, they were considered legally equivalent to each other. The Ottoman Empire did not discriminate against the Gypsies living in it, and showed sensitivity about the order of the society with the regular collection of taxes. The Ottoman Empire tried to create an order by eliminating the turmoil related to the Gypsies with the legal regulations it made in different periods.

In the first half of the 16th century, the Gypsies were dispersed as 383 congregations under 90 judgeships of Rumelia. In Rumelia, in 55 districts where Gypsies were concentrated, the Muslim population was in the majority, and in 35 districts, the non-Muslim population was in the majority. In Rumelia, there is also Eski Zağra among the districts where the non-Muslim Romani population is concentrated. The city, which was probably conquered by the Ottomans in 1371, was attached to Edirne for a long time, which was included in the districts of Rumelia province after it came under Ottoman rule.

According to the cadastral registers dated 1516, a total of 521 households and approximately 2700-2900 people lived in eighteen neighborhoods in Eski Zağra. In 1523, there were 578 households, of which 111 were Muslim, 455 were non-Muslim, and 12 were widowed,

as four communities. Based on these data, the Muslim Romani population living in Old Zagora is estimated to be 555-777. The non-Muslim population is 3,235-3,269. It is estimated that in 1523, an estimated 2,890-4,046 Roma population lived in the Old Zagora. In the first half of the 16th century, Old Zagora was one of the cities where the general Gypsy population, especially the non-Muslim Gypsy population was concentrated. Although some of the Gypsies in Old Zagora settled down, the majority of them led a nomadic life as in other cities. As in other regions, attempts to settle the Gypsies in the Old Zagora were not successful. Due to the fact that the majority of Gypsies in Old Zagora are nomadic, it is difficult to determine the exact population and the figures differ from each other according to the years.

Like the Gypsies in the whole of the Ottoman Empire, the Gypsies in the Old Zagora were also engaged in a craft. Gypsies were engaged in miller, coachman, butcher, candle maker, boza maker, village guard, shepherd, saddlery, tailor, baker, agriculture, animal husbandry and forestry. Gypsies also worked in these professions in state jobs, provided that they were exempt from tax.

The priority of the Ottoman Empire regarding the Gypsies was the regular collection of taxes. From the correspondences of the period, it was seen that this issue was at the forefront of the problems experienced with the Gypsies in the Old Zagora. It is understood that the Gypsies living as nomads avoid paying taxes by constantly changing their places. Among the taxes collected from the Gypsies in the Ottoman Empire, the taxpayer tax comes first. Although the jizya was a tax collected from non-Muslims, the jizya was also taken from both Muslims and non-Muslims of the Gypsies, but the amount was kept different. 22 of the Muslims and non-Muslims; It was taken as 25 akçe. Due to the nomadic life of the Gypsies, there were sometimes such difficulties in collecting the taxes that the tax officers who came to collect taxes in the previous period could not find the Gypsies when they came to the same place again. As a result of this, it fell to the Coptic jizyedars to pay the taxes of the Gypsies who left their places and fled. One of the problems experienced; Taxpayers were hidden from the official who came to collect taxes. Nepotism was experienced not only during tax collection but also in assignments for some jobs. Although

some people were registered as rowers, Old Zağra tried different ways not to go to duty. Another problem experienced was the demand of jizya from Muslim Gypsies. The fact that the Gypsies did not have a settled life made it difficult to maintain order. In 1702, many Gypsies of the Old Zagora and Gypsies were asked to take action against those who did not obey, and not to show the Coptic group, which was in immoral behavior from village to village, to be engaged in halal earnings by establishing a settled life. Despite this, it has been seen that the Gypsies in the Old Zagora region sometimes engage in acts that disrupt the social order. Theft is one of these incidents.

With this study, the situation of the Gypsies in the Old Zağra in the first half of the 16th century will be revealed. While revealing the situation of the Gypsies living here, Ottoman archive sources were used. At the beginning of these sources, there was the "*Tapu Tahrir Records No. 120*" showing the population and economic status of the Gypsies in the Old Zagora. By making use of these sources, the population of the Gypsies in Old Zagora, their occupations, and their economic and social situations will be revealed.

Araştırma Makalesi

La Femme Musulmane en Politique au Cameroun

Fabilou*

(ORCID: 0000-0002-7534-3097)

Makale Gönderim Tarihi

13.10.2021

Makale Kabul Tarihi

12.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Fabilou, "La Femme Musulmane en Politique au Cameroun", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 22-49.

APA: Fabilou. (2022). La Femme Musulmane en Politique au Cameroun. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 22-49.

Résumé

La place occupée par la religion dans le champ politique n'a cessé de s'affirmer ces dernières décennies. Alors, le recours aux arguments religieux reste une pratique courante chez les acteurs politiques de tous bords, nombre de mouvements religieux ont vu leur assise et leur influence consolidées ou contestées. L'influence des religions sur l'oppression des femmes fait penser aujourd'hui aux tchadors, burkas, hidjabs, etc., au nom de l'islam, certains prétendent, et trop souvent réussissent à enfermer les femmes.

Il sera question dans cet article de la place des femmes dans l'univers politique du Cameroun, dans une perspective anthropologique et socio-historique. Et c'est à partir de ce lieu que sera proposée une approche du statut de la musulmane dans la société politique, des représentations dont elles sont l'objet, de la manière dont elles s'inscrivent dans le paysage social.

* Enseignant au Département de Science Politique à l'Université de Ngaoundéré au Cameroun, fabilou1@gmail.com.
Lecturer, University of Ngaoundere, Department of Political Science, Cameroon.

C'est une contribution modeste à l'approfondissement de l'analyse des liens qui se sont tissés entre religion et société au Cameroun.

Mots-clés : Epanouissement, femme, islam, musulmane, religion.

Muslim Women in Politics in Cameroon

Abstract

Religion has not ceased to seize an important place in the political scene over the last several decades. The use of religious arguments remains a common practice among political actors. Many religious movements have seen their base and their sphere of influence consolidated or contested. Currently, the influence of religions against the oppression of women brings to mind the images of chadors, burkas, and hijabs. People frequently claim that Islam oppresses women. These accusations often result in imprisoning women. This article will discuss the place of women in the political scene of Cameroon from an anthropological and socio historical perspective and, based on that approach, we will propose a modification to the status of Muslim Women in political society. This modification shall include consideration that women have been given and the way they fit into the social landscape. This is an analysis of the links which have been woven between religion and society in Cameroon.

Keywords: Flourishing, Islam, Muslim woman, religion, women.

Kamerun Siyasetinde Müslüman Kadınlar

Öz

Dinin siyasi alanda işgal ettiği yer, son yıllarda kendini göstermeye devam etti. Bu nedenle, dini argümanların kullanımı birçok siyasi aktör arasında yaygın bir uygulama olmaya devam etmektedir ve dini hareketler, halk desteğini ve etkilerini konsolide veya tartışmalı olarak görmüşlerdir. Kadınların ezilmesinde dinlerin etkisi bugün bize çarşaf, burka, tesettür vs. gibi şeyleri düşündürüyor. İslam adına, bazı insanlar kadınları hapse atmayı veya özgürlüklerinden mahrum bırakmayı iddia ediyor ve çoğu zaman başarılı oluyor. Bu makale, antropolojik ve sosyo-tarihsel bir bakış açısıyla Kamerun'un siyasi hayatında kadının yerini tartışacaktır. Müslüman kadının siyasi toplumdaki konumu, tabii oldukları temsiller, toplumsal hayata nasıl uyum sağladıklarına dair bir yaklaşım önerilecektir. Kamerun'da din ve toplum arasında örülen bağların analizinin derinleştirilmesine ilişkin mütevazı bir bilimsel katkıdır.

Anahtar Kelimeler: Geliştirme, kadın, İslam, Müslüman, din.

Introduction

Au Cameroun, comme dans la plupart des pays sous-développés, la religion occupe une place centrale et a tendance à régir toute la psychologie collective. A cet égard, l'islam camerounais est associé à « l'islam noir », expression qui prend naissance à partir des années 1910 et se constitue en théorie sous la plume de P. J. André dans son livre¹. « L'islam noir » est une expression polémique qui désigne l'islam pratiqué par les peuples africains au Sud du Sahara. Il a été un outil majeur dans l'élaboration de la politique musulmane de la France en Afrique Sub-saharienne. Le concept d' « islam noir » s'oppose à « l'islam blanc », « l'islam jaune » et il irrite ou même exaspère les africains qui y voient une tentative de division menée par l'ex-colonisateur.

Ainsi la recherche en sciences sociales accorde une place primordiale à la compréhension de son impact sur les relations inter-individus. Les crises d'ordre économique, moral et surtout d'identité, contribuent à faire de l'islam, une religion en pleine expansion. La montée des mouvements islamistes dans le monde musulman, marquée par la victoire de l'islam chi'ite dans la révolution iranienne (1979), a conduit nombre de spécialistes à tenir pour impossible une modernisation politique de type occidental dans le monde musulman et à conclure à l'incompatibilité entre l'islam et la modernité. Cette perspective fait une distinction catégorique entre les mondes occidental et musulman, et analyse l'islam comme un corpus de doctrines immuables et le réifie comme une force objective et indépendante (du contexte historique, social, etc.) qui modèlerait les musulmans, leurs cultures et systèmes culturels, leurs relations sociales et leurs traditions intellectuelles. Les attentats du 11 septembre aux États-Unis, commis au nom de l'islam, ont contribué à la popularisation de cette perspective, qui resurgit en échos médiatiques aux appels de Ben Laden et de George Bush.

Les tentatives nouvelles de définir la foi sont au cœur du débat intellectuel pour beaucoup de pays musulmans ; par conséquent le statut de la femme avec ses corollaires comme l'avortement, la planification familiale, la question du divorce, la polygamie n'échappent

¹ P. J. André, *L'islam noir. Contribution à l'étude des confréries en Afrique Occidentale, suivie d'une étude sur l'islam au Dahomey*, Paris, 1924.

pas à la réflexion émanant de milieux aussi bien religieux que féministes. Cet article se propose d'analyser les différents obstacles à la participation de la femme musulmane à la vie publique. Il est question ici de la participation de la femme musulmane à la vie publique. En clair, quels sont les obstacles à l'émancipation de la femme musulmane au Cameroun? Quels peuvent être les solutions à cette situation? C'est sur ces deux axes que cette analyse sera bâtie.

La place des femmes en politique vue par les textes de l'islam

La place occupée par la religion dans le champ du politique n'a cessé de s'affirmer depuis plusieurs décennies. Alors que les pratiques religieuses régressaient dans certains contextes, elles ont tendu à s'amplifier à l'échelle mondiale². Cette visibilité peut s'observer à deux niveaux. D'abord, sa place vue par le coran et ensuite sa participation à la vie politique et publique à l'époque du prophète de l'islam.

La place de la femme dans le Coran

Le Coran en tant que texte sacré et référentiel primordial en islam, n'aborde nulle part, la question d'un modèle de gouvernance politique bien défini. Aucun système politique clairement décrit n'est donc prescrit par le Coran et il n'y a pas de lois ou de commandements qui définissent de façon explicite un mode d'organisation politique à proprement dit. Toutefois, le Coran contient des principes directeurs qui peuvent orienter la gestion du politique au sein de la communauté tel que le principe de la Choura ou consultation et celui de la Tâa ou respect dû aux représentants élus du peuple (*aouli el mar minkoum*). Ces principes sont définis dans le cadre d'une éthique globale et la manière dont ils doivent être appliqués dans la réalité n'est pas spécifiée par le texte coranique. A travers cette explication coranique nous pouvons entrevoir le statut de la femme musulmane et surtout le

² P. Norris - R. Inglehart, "Religion and politics in the Muslim world", in *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, ed. P. Norris & R. Inglehart, Cambridge, 2004, p. 133-156.

traitement dont elle fait objet dans la société contemporaine et au Cameroun.

Le statut de la femme dans l'islam est très noble et son effet est très grand dans la vie de chaque musulman « juste ». En effet, la femme musulmane est la première enseignante dans la construction d'une société comme partout ailleurs.

L'islam est la toute première religion à avoir donné à la femme la liberté d'effectuer directement ses transactions (commerce, échanges) avec le reste de la société alors qu'auparavant, elle devait passer par un tuteur ou un curateur. L'islam n'a privé la femme que d'une « liberté » : celle de s'adonner au libertinage et à la vulgarité ; l'homme en a été privé au même titre. En effet, Gustave Le Bon l'exprime mieux :

Le mérite de l'islam n'est pas seulement d'avoir rehaussé la valeur de la femme, mais nous ajoutons à cela que c'est la toute première religion à avoir fait cela et on peut facilement le prouver par notre exposé montrant que toutes les religions et nations qui ont précédé les Arabes ont maltraité la femme³.

Les femmes sont, aujourd'hui, en mesure de démontrer que la tension qu'on essaie d'entretenir entre les forces de modernisation assimilées, à tort ou à raison, à une tentative d'occidentalisation et un conservatisme d'essence musulmane, peut ne pas avoir de bases solides car :

- le Coran avait donné à la femme, à l'époque, un statut juridique supérieur à celui des autres femmes dans le monde ;
- son sort varie d'un pays musulman à l'autre ;
- jusqu'au milieu du XXème siècle, les modes de vie dans les pays occidentaux n'étaient guère différents. Seule la mobilisation des femmes a fini par faire la différence.
- Enfin, dans le difficile combat pour l'émancipation, la cible des musulmanes est moins la religion que les structures sociales et mentales sclérosées. Une exégèse des textes à la lumière de l'évolution

³ Le Bon Gustave, *La civilisation des Arabes*, [Livres I et II] Paris, 1884, p. 488.

s'avère comme un impératif d'où l'importance de l'*Ijtihad* ou effort d'interprétation personnelle.

La femme est semblable à l'homme en matière de responsabilité vis-à-vis des lois islamiques : lorsque les conditions de la responsabilité sont remplies elle est astreinte aux mêmes obligations que l'homme en termes de prière, d'aumône, de jeûne et de pèlerinage. La seule différence est qu'elle bénéficie, par la volonté du législateur, de certains allègements ; ainsi elle est dispensée de la prière et du jeûne en période des menstrues et lochies et rattrape les jours manqués une fois purifiée, (seulement pour le jeûne). Ces mesures ne visent qu'à tenir compte de son état physique et psychique en période des menstrues et des lochies. La femme est semblable à l'homme concernant sa nature humaine, le hadith célèbre dit ceci : « Les femmes ne sont que des sœurs germanes des hommes ». L'Islam considère le fait d'honorer la femme comme le signe d'une personnalité saine, accomplie et vertueuse. La femme est l'égale de l'homme en matière d'éducation, tous deux ont droit à une bonne éducation et à une bonne formation ; mieux encore, l'Islam considère l'éducation et la prise en charge des filles comme une des causes d'entrée au Paradis. Le Prophète Mohamed dit à ce sujet : « Quiconque prend en charge, trois filles, les éduque, les donne en mariage et les traite convenablement, aura le Paradis (comme récompense.) » ; la femme est soumise aux mêmes responsabilités que l'homme en matière d'apprentissage et d'enseignement, le Prophète Mohamed a dit à propos : « La recherche du savoir est une obligation pour tout musulman et musulmane » ; la femme, tout comme l'homme, doit assumer la responsabilité de la réforme de la société en recommandant le bien et en interdisant le mal et aussi en matière d'octroi d'asile.

Le Coran pose donc les bases éthiques de la gouvernance et de la participation politique sans pour autant définir une organisation politique donnée. Il fournit des règles morales qui guident les croyants et croyantes, en tout temps et dans tout contexte, dans l'exercice du pouvoir politique. Le Coran régit le politique, non pas par une législation mais par un code moral qui correspondrait dans le jargon de notre monde contemporain à la « moralisation » de la vie politique. Le Coran

précise en effet dans plusieurs versets que ceux qui détiennent le pouvoir doivent l'exercer dans la justice et l'équité les plus absolues⁴.

Les orientations coraniques concernant les modalités de la représentation ou de l'exercice du pouvoir politique ne spécifient nullement et à aucun passage du texte sacré qu'il devrait s'agir exclusivement d'hommes et que les femmes devraient être exclues de l'action politique. Bien au contraire, le Coran utilise un langage commun par l'intermédiaire duquel les deux sexes sont interpellés de façon analogue et sans aucune distinction.

La participation de la femme à la vie publique à l'époque du Prophète

Le prophète Mohammed a sans aucun doute été l'un des plus grands défenseurs de la femme. Tous les récits de sa tradition, de sa vie et de ses actes et paroles témoignent de l'immense respect et considération qu'il vouait à toutes les femmes. Que cela soit avec ses épouses, ses filles ou les femmes en général, le prophète était toujours là pour les soutenir, les encourager, les libérer et les aimer surtout.

Dans un de ses célèbres hadiths le prophète affirmait que de ce monde, Dieu lui avait fait aimer, de cette vie, les femmes et les parfums et que la salat (la prière) était la prunelle de ses yeux. Pour les adeptes de la suprématie de l'homme à la femme voire de sa soumission estiment que c'est un droit que Dieu offre à l'homme de jouir du plaisir de la vie et assimile la femme à ces plaisirs mondains⁵. Cette vision est en toute contradiction avec les propos qui ont été dit par le prophète à qui ils prétendent attribuer cette position : « Les femmes ne sont que des sœurs germaines des hommes ».

La remarque que l'on fait à la lecture de ce hadith est la mention de la femme en même temps que la prière alors que cette dernière constitue un acte fondamental de la pratique spirituelle de l'islam. Le

⁴ Mouhammad Hamidallah, 1424H [2002], *Le Noble Coran et la traduction en langue française de ses sens*, Médine, Complexe Roi Fahd pour l'impression du Noble Coran, Surate 4 : 58 et 16.

⁵ Dupuis-Deri, F., *La crise de la masculinité : Autopsie d'un mythe tenace*, Montréal, 2018, p. 44.

prophète aimait les femmes dans la vie terrestre comme il aimait la prière dans la vie spirituelle. Ce rapport subtil entre amour, bonheur et spiritualité témoigne de la façon particulière dont le prophète aimait les femmes. C'est une vision des femmes tout à fait novatrice pour ne pas dire révolutionnaire qu'apportait le prophète au beau milieu d'une société tribale, bédouine et, faudrait-il le rappeler, totalement hostile aux femmes comme l'a affirmé Asma Lamrabet⁶.

Alors que ces dernières étaient considérées le plus souvent comme un butin à convoiter, dévalorisées et marginalisées dans une société dont le patriarcat était des plus austères, voilà que le prophète de l'islam leur dit qu'il les aime comme il aime la prière et que pour lui elles incarnent la source de la vie et du bonheur sur terre !

Le prophète s'est battu de façon acharnée pour que les femmes puissent choisir librement leur futur époux, qu'elles ne soient plus subordonnées aux maris, pères et frères, qu'elles puissent prendre la parole pour se défendre, s'exprimer et critiquer... Et il serait trop long de citer toutes les femmes qui ont compris ce message de liberté, qui l'ont vécu, transmis et qui ont été les premières à s'engager du côté du prophète, de celui qui les comprenait et les aimait. Khadija, l'épouse et la compagne de la première heure, la première qui saura le protéger, l'apaiser et surtout le convaincre de l'authenticité de la révélation qu'il avait reçue. Nous pouvons citer :

Oum Salama qui sera sa conseillère politique lors des moments les plus difficiles, quand il se retrouvera tout seul et incompris de tous. Aïcha, l'amour de sa vie, celle qui aura appris du souffle de la prophétie ce que bon nombre de compagnons n'auront pas saisi ni assimilé, celle qui sera la gardienne de son enseignement, qui n'hésitera pas à défendre son opinion jusqu'à se retrouver en pleine bataille au désert en face de son gendre et calife Ali.

Le prophète a puisé de toutes ses forces dans le message de l'islam pour libérer les femmes, les émanciper, les aider à sortir de leurs conditions précaires de femmes recluses. L'histoire est là pour en témoigner, les hadiths et récits de ses actes et de ses paroles sont écrits

⁶ Asma Lamrabet, *Femmes et hommes dans le Coran. Quelle égalité ?*, Paris, 2012, p. 56-57.

dans un nombre considérable d'ouvrages classiques où chaque hadith est un acte de liberté et de dignité rendue aux femmes.

En d'autres termes et selon ces mêmes auteurs, les femmes sont les égales des hommes sauf dans les situations où les hommes sont « naturellement » supérieurs, comprenez : presque partout !

C'est ainsi que l'on va retrouver dans les ouvrages islamiques toutes sortes de conditions, où les hommes ont la prééminence, tel que : les postes de pouvoir politique ou juridique, l'héritage, le témoignage, l'imamat, la gestion familiale, sociale et économique. En fait et selon cette approche, il n'y aurait d'égalité que dans l'exercice du culte et les sentences divines de l'au-delà et dans tout le reste la suprématie revient aux hommes.

Bilquiss la reine de Saba est souvent utilisée par ceux qui approuvent la participation politique des femmes, comme étant un exemple édifiant de la possibilité de la femme en islam d'accéder aux plus hautes sphères de la gouvernance politique. En vérité, cette femme est décrite dans le Coran comme une véritable souveraine démocrate et très soucieuse des règles de la concertation politique avec les représentants de son peuple. Le Coran, à travers plusieurs versets, dépeint la sagesse et la perspicacité de cette femme et l'érige comme un modèle de dirigeante politique juste, habile et éclairée. Un des commentateurs musulmans classiques l'a désignée comme étant « une reine intelligente et judicieuse ».

En effet, c'est elle que le Coran fait parler dans le verset qui critique le despotisme des souverains : « Quand les rois pénètrent dans une cité, ils la pervertissent et rendent ses nobles habitants les plus misérables des êtres et C'est ainsi qu'habituellement ils se comportent ». C'est donc Bilquiss qui parle dans ce verset mais la dernière phrase de ce verset « C'est ainsi qu'habituellement ils se comportent » est une réponse qui émane de Dieu, selon les commentaires de Ibn Abass considéré comme l'un des plus grands exégètes du Coran.

Le Coran confirme donc son refus des autocraties despotiques puisqu'il adhère complètement à l'allégation de Bilquiss et en même temps il incite à l'acceptation des valeurs universelles partagées comme des dons de l'humanité. La remarque de Bilquiss a été acceptée par Dieu

comme étant une vérité universelle et le polythéisme de cette reine n'a pas été une entrave à la diffusion et à la transmission de cette vérité à toute l'humanité par le biais du Coran, livre sacré monothéiste.

C'est à travers ces petits détails subtils mais ô combien parlants que nous découvrons l'infinitude de la sagesse divine qui n'a eu de cesse d'éduquer les croyants et croyantes à s'ouvrir aux autres, à respecter et vivre la diversité comme don du Créateur et surtout à se réapproprier le savoir, la vérité, la vertu, là où elle est et d'où elle provient, comme droit de tout être humain.

Un certain nombre d'exégètes, notamment classiques, dénigre ainsi son apport et semble refuser de voir la sensibilité, la beauté et l'intense générosité que le Coran déploie pour décrire cette reine décidément pas comme les autres. Alors que le Coran en fait un portrait très élogieux, loue ses qualités de souveraine sage et pacifiste et souscrit à ses remarques par rapport aux despotismes de certains rois, la majorité des savants musulmans refuseront de prendre l'exemple de cette reine comme un argument en faveur de la possibilité pour les femmes d'être chefs d'Etat.

Ce qui nous mène à relever cette contradiction dans la logique des savants musulmans qui tout en refusant de considérer cette reine citée par le Coran comme modèle de dirigeante politique du fait qu'elle était « mécréante », ont toutefois déduit de ses propres commentaires un principe majeur à appliquer dans le droit musulman !

Les déductions des savants par rapport à la position politique de Bilquiss, en plus d'être erronées, vont à l'encontre de l'énoncé coranique qui érige cette femme comme exemple de dirigeante on ne peut plus démocrate et qui transmet à toute l'humanité son savoir et sa sagesse, considérés par le récit coranique comme étant des valeurs universelles.

Femme musulmane camerounaise entre réalités factuelles et dynamique politique

La réalité sociopolitique et socioéconomique du Cameroun aujourd'hui amène la musulmane à sortir de son « saré ⁷ » pour aller à la recherche de son émancipation dans tous les domaines. Toutefois, elle doit faire face à une résistance traditionnaliste et patriarcale des hommes. Alors que l'élan initial et l'esprit du Coran ont été révélateurs d'une émancipation significative des femmes et d'une volonté certaine de fonder une spiritualité égalitaire entre femmes et hommes. Cependant, cette dernière ne s'est pas reflétée dans l'ensemble de la vie au quotidien de la femme musulmane qu'elle soit Camerounaise ou pas.

La femme musulmane camerounaise pour réussir à se faire une place à la lumière s'illustre à travers les différentes activités qu'elle mène tant dans le domaine intellectuel, politique, économique, social que culturel.

Les contraintes à l'émancipation politique de la femme musulmane au Cameroun

La participation politique des femmes est confrontée aux divers obstacles sociologiques et aux mutations de la vie politique. Les obstacles géographiques et environnementaux, contribuent à freiner les ardeurs des femmes musulmanes à la participation à la vie publique au Cameroun. Ce phénomène permet la persistance d'un certain mépris des femmes qui déclarent souvent ne pas s'intéresser à la politique bien qu'elles tendent à avoir un taux de participation aux élections légèrement supérieur aux hommes. Ainsi, les femmes peuvent, sans danger pour l'opinion qu'elles ou les autres ont d'elles-mêmes, se dispenser d'avoir des opinions politiques. Autrement dit, elles s'auto excluent du débat, se considérant illégitimes à formuler des opinions politiques.

L'environnement social dans lequel vit la femme musulmane est un environnement qui ne lui permet pas de s'exprimer confortablement

⁷ Maison en langue Fulfulde du Cameroun.

comme un homme. Aussi faut-il le noter la musulmane fait face aux préjugés traditionnels et populaires de sa situation de femme « publique ». Mais elle se retrouve écartée de la société à travers son exclusion de l'instruction et surtout des sphères de décision sans se préoccuper de cette situation embarrassante⁸.

Les conceptions traditionnelles et populaires comme contraintes à l'épanouissement de la musulmane dans la vie politique

« L'exclusion » est un des thèmes qui est au centre des débats internationaux. En effet, la société moderne est globalisante et tout ce qui n'entre pas dans le système est considéré comme marginal et, par conséquent, rejeté vers les périphéries. Qu'il prenne la forme de ségrégation, de discrimination, de non-intégration ou de crise identitaire (comme en Kabylie), le problème de l'exclusion est plus ou moins présent à tous les niveaux des hiérarchies sociétaires et sociales. C'est à juste titre que Bourdieu affirme : « Le problème d'aujourd'hui n'est pas l'exploitation mais l'exclusion, par conséquent, le problème concret est de créer les instruments et les formes d'action politique qui permettent une intégration sociale⁹ ».

La femme musulmane est confrontée à une situation qui se présente comme un terrain où on retrouve un même acteur : le juge et les parties. En réalité, nous avons deux arguments qui sont complémentaires: d'un côté, on peut observer que cette situation précaire renvoie souvent à des coutumes étrangères (parfois antérieures) aux normes coraniques, caractéristiques de l'ère méditerranéenne en général de l'autre côté, le droit musulman n'est pas parvenu à modifier profondément ni les structures de la parenté et de la famille, ni la conception et les pratiques relevant du contrôle de la sexualité; il a peu évolué pour permettre aux sociétés musulmanes d'atteindre l'égalité juridique des sexes et de réaliser des acquis significatifs en matière d'émancipation de la femme. C'est ce qui a poussé P. Bourdieu à dire que : « La répartition des femmes et des

⁸ Lamrabet, *ibid*, p. 56-57.

⁹ Bourdieu, P., "La domination masculine", in *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, n° 84, septembre 1990.

hommes entre un espace domestique et un espace public, avec des rôles spécifiques et des prérogatives prédéfinies, est probablement un des clivages les plus anciennement constitués et un des tous premiers facteurs de l'oppression féminine traditionnelle¹⁰ ».

La société musulmane se caractérise par une ségrégation sexuelle de l'espace. L'espace privé est considéré comme féminin et séparé de l'espace public classé comme masculin, bien que la dichotomie espace privé / espace public ait été remise en question par de nombreux anthropologues féministes en arguant qu'elle ne tient pas compte de la dynamique de l'interaction sociale¹¹.

La dichotomie privé / public a trait aux relations entre individus et non pas seulement au partage géographique de l'espace entre les hommes et les femmes en relation avec la division du travail. Les espaces sont donc classés comme privés ou publics en fonction des personnes présentes et des activités qui s'y déploient. L'espace intérieur est plus souvent privé et associé aux activités féminines et aux relations intimes. L'espace extérieur est majoritairement public et réservé aux activités politique, économique, juridique et religieuse dans lesquelles les hommes jouent un rôle prépondérant.

La maison est le lieu même de l'épanouissement de la musulmane et le sens profond, est transmis par elle. Un proverbe kabyle dit : "*La femme est le pilier central de la maison, l'homme en est la poutre maîtresse*". Ou encore : "*L'homme est la lampe du dehors, la femme, la lampe du dedans*"¹². C'est la femme qui donne vie et prospérité à la maison, qui la "*remplit*" comme disent les ruraux. C'est la femme qui en est l'âme et le cœur. La maison et la femme sont liées entre elles par un rapport étroit d'analogie symbolique. L'une ne peut se comprendre hors de l'autre. Elles s'expliquent mutuellement.

¹⁰ Bourdieu, *ibid*, p. 31.

¹¹ Fabilou, *La femme musulmane et la politique dans la Vina : analyse sociopolitique de la participation à la vie publique de 1991 à 2012*, mémoire de master, Douala 2013, p. 32

¹² Graine Mebarka, *Etre une femme en Algérie : construction sociale*, thèse de doctorat, Paris 2006.

La perception populaire généralement négative du leadership féminin

Nous ne saurions parler de l'exclusion de la femme musulmane des structures de prise de décisions sans faire allusion à son exclusion des décisions familiales tout d'abord. La femme dans la tradition islamo-peuhle par exemple est exclue de la sphère décisionnelle familiale¹³. Cette réalité est un constat fait à travers les différentes associations familiales que nous retrouvons au Cameroun. Les membres influents de ces associations sont des hommes et les femmes si elles sont là c'est pour servir de cuisinières. Quand la question fut posée à un des responsables d'une de ces associations, il nous a fait savoir que la place de la femme c'est dans la cuisine et non là où les choses sérieuses se font.

Nous remarquons que la musulmane camerounaise se trouve entre deux étaux celui de la famille et celui de la société. Si elle peut lutter pour trouver son épanouissement vis-à-vis de la société, sa liberté vis-à-vis de la famille reste une sinécure. La femme, si on s'en tient à ce qui nous a été livré par un de nos enquêtés, ne peut pas prétendre à une émergence si elle ne se débarrasse pas de la tradition. Il poursuit, mais comme il est difficile de s'en débarrasser alors elle restera condamnée à jamais sous l'autorité de celle-ci. C'est pour dire que la femme musulmane au Cameroun ne peut accéder aux instances de décisions de sa localité si elle n'est pas sortie de l'apathie de la tradition¹⁴.

Parmi les facteurs importants de changement du rapport de domination/relégation existant entre hommes et femmes musulmans, on peut parler de la pauvreté et du faible pouvoir économique. Parce qu'elle donne le moyen d'affronter correctement la vie publique, parce qu'elle lui donne la possibilité de s'ouvrir sur de nouveaux horizons lui permettant de dépasser les limites de son vécu quotidien au foyer et de se retrouver dans la vie publique qui lui donne droit à s'épanouir.

La femme musulmane souffre le plus souvent aujourd'hui d'une exclusion des différents domaines de la vie aussi bien sociale, éducative que politique. Autrement dit, de la vie tout court, ce qui lui complique

¹³ Fabilou, *ibid*, p. 33.

¹⁴ Fabilou, *ibid*, 34.

la tâche et rend sa vie insupportable. Par conséquent tout espoir reste pour elle un rêve lointain, difficile d'accès, car l'homme s'entête à garder la main mise sur tout, sans lui laisser la moindre chance d'agir dans le champ social. Cela se passe ainsi tandis que le monde entier se dirige vers plus de libertés, d'émancipation et d'égalité, en d'autres termes vers une globalisation générale des droits humains. La femme dans les sociétés musulmanes du nord du Cameroun par exemple est confrontée à une situation très désolante au XXème siècle, en se retrouvant cloîtrée dans les « saré » et sa faible puissance économique car ce pouvoir est l'apanage des hommes. Elle est écartée de la société par une pauvreté galopante, c'est-à-dire que la femme musulmane au Nord Cameroun souffre de la sous scolarisation et surtout elle est éloignée de tous les circuits qui lui permettent d'avoir un travail rémunéré.

Les femmes jouent un rôle majeur dans l'économie notamment dans le secteur informel qui contribue pour environ 70% dans la formation du Produit Intérieur Brut (PIB). Leur poids dans le secteur privé est passé de 24,0% en 2000 à 37,4% en 2002- selon le Rapport du ministère de la promotion de la femme 2012-.Elles sont fortement regroupées dans les catégories des cadres moyens (25,8%) et des agents d'exécution (21,4%) accomplissant essentiellement les tâches de secrétaire, d'institutrice et d'infirmière – selon le Rapport de la Banque Mondiale, 2003 sur la situation de la pauvreté dans le monde.- . Dans les catégories où les femmes sont les plus concentrées, la moyenne des revenus salariés varie entre 30 000 et 50 000 FCFA¹⁵.

Dans le secteur non structuré, les femmes occupent plus de 60% des activités de production : teinturières, tapissières, couturières, vannières et les cultures maraîchères, les services tels que les restaurations. Leur participation au secteur non agricole moderne demeure cependant faible. Elles sont faiblement représentées dans la fonction publique où leur poids est resté stable au cours du temps.

Si la présence de la femme musulmane est minoritaire dans le secteur formel où il est assez aisé de quantifier et d'évaluer sa

¹⁵ Selon les statistiques du ministère de l'emploi et de la formation professionnelle du Cameroun en 2012.

participation au développement, elle semble par contre plus présente dans le secteur informel qui prend de plus en plus de l'ampleur et semble aujourd'hui incontournable dans l'analyse socioéconomique des pays de l'Afrique noire pour ne pas dire du Tiers-monde. En effet, depuis les années 1990, des individus s'adonnent à des activités génératrices de revenus jugées informelles parce que non répertoriées par les organes étatiques compétents. Au vu de la vie quotidienne, l'on peut affirmer que les femmes représentent une proportion considérable de la population de ce secteur.

La femme musulmane et les défis de la rationalité politique

Les efforts pour la pérennisation de la participation politique des femmes musulmanes doivent être opérationnels tant au niveau institutionnel qu'au niveau des acteurs sociaux, notamment les organisations féminines. Ainsi, notre enquête sur terrain a relevé certains mécanismes de la pérennisation de la participation politique des femmes musulmanes. La mise en place de dispositifs participatifs fait entrer de nouveaux acteurs dans le jeu politique. Elle peut aussi y confirmer des acteurs traditionnels, mais sur des registres nouveaux pour eux. Cela est particulièrement visible en matière de politique de la ville, dont la mise en œuvre repose pour une large part sur des associations nouvelles ou déjà constituées. La même logique d'inclusion se retrouve, pour les citoyens eux-mêmes, à travers tous les dispositifs liés à la démocratie de proximité¹⁶.

Divers travaux montrent que le fait de contribuer à des démarches participatives augmente la compétence civique des acteurs impliqués, qu'ils soient « simples citoyens », militants ou représentants d'associations. Au fil des réunions, ces acteurs saisissent mieux les problèmes en jeu, les solutions disponibles, les difficultés inhérentes aux différentes décisions, les contraintes futures de la mise en œuvre des politiques, etc. Ils comprennent mieux la nature systémique des problèmes publics, les marges d'autonomie des

¹⁶ Y. Sintomer et J., Maillard, "Les limites de la participation et de la délibération locale dans la politique de la ville", in *Revue Européenne de recherche politique*, 2006, 46(4), p. 503-529.

administrations, les ambiguïtés de toute stratégie, etc. Surtout, ils acquièrent des connaissances sur le fond du dossier et découvrent la relativité des savoirs scientifiques. La démocratie participative fabrique donc du discernement mais aussi du « concernement », selon la formule de Jean-Jacques Rousseau.

Les défis qui s'offrent à la femme musulmane pour s'affirmer en politique locale et nationale sont nombreux et divers. Pour les surmonter il lui faut tout d'abord résister aux contraintes religieuses, qui lui permettent de percer le mystère enfoui dans le secret de la religion. Ensuite, élaborer une politique qui permettra à celle-ci la prise de parole et surtout son implication dans la prise de décision.

La résistance des femmes aux limites religieuses

La résistance aux limites religieuses passe par une conscientisation de la femme musulmane. C'est-à-dire avoir une nouvelle vision de la pratique contextuelle de la religion. La résistance pourra aussi se faire par une réappropriation de sources théologiques.

Depuis dix ans, la question de la participation des femmes à la prise de décisions est devenue prioritaire dans de nombreuses organisations internationales. À la suite de la 4e Conférence mondiale sur les femmes qui s'est tenue à Beijing le 15 septembre 1995, les États se sont engagés à garantir aux femmes l'égalité d'accès et la pleine participation aux structures du pouvoir et à la prise de décision.

Cela veut-il dire que la femme musulmane est démissionnaire et n'a point de revendications politiques. Le sondage dément catégoriquement cette idée puisque au Maroc et au Liban le taux de celles qui ont répondu que la femme devrait occuper des positions de responsabilité atteignent 93 %. Cette situation se rapproche un tout petit peu des résultats de notre enquête qui stipulent que 75% des hommes et femmes interrogés pensent que la femme doit occuper des postes de responsabilité. Le vote, le travail de la femme et sa participation à la société restent des revendications majeures pour ces femmes. Ce qui se passe, c'est la genèse d'une nouvelle conscience de soi de la femme musulmane, de son histoire et du monde.

L'analphabétisme qui fait des ravages dans la plupart des pays du monde musulman et qui touche les femmes plus que les hommes, n'empêche pas, au niveau des sociétés civiles, une véritable et toute nouvelle visibilité de la femme musulmane qui s'appréhende, se revendique et s'assume comme telle. Plus qu'une émotion et qu'une crispation identitaires; plus qu'un penchant classique au conservatisme attribué d'office aux femmes par la sociologie politique classique, c'est un véritable phénomène de société que connaît le monde musulman et que l'on peut qualifier de révolutionnaire.

Il est clair qu'il y a une dynamique de libération amorcée par un retour aux sources religieuses. Le monde musulman est sujet à un véritable séisme qui s'inscrit, certes, dans la continuité d'une remise en cause répétitive dans son histoire, mais qui est aussi et surtout une rupture assez importante avec les efforts de réadaptation continus, quelques innovateurs qu'ils aient été. La continuité tient au fait qu'en temps de crise, le monde musulman a toujours connu des sursauts et des reconsidérations de la pensée tenant de la dialectique la plus naturelle. La rupture tient de la spécificité de la modernité qui est en soi « une ère de turbulences » sans précédent.

Faire revivre la foi islamique consiste, pour lui, à dénoncer le détournement de l'histoire par un pouvoir qui impose à nos sociétés le patriarcat et l'autocratie, non seulement en les considérant comme seuls recevables en matière de gestion politique, mais en les sacrifiant au point d'en faire une affaire dogmatique.

Cela implique donc, au sein du mouvement, la participation des femmes dans un parcours qui ne peut être que militant, ce qui, en soi, est déjà révolutionnaire dans une société fortement conservatrice. C'est le cas de la situation des femmes dans la politique sociale peuhle. Cette participation est d'autant plus méritoire et symbolique d'une véritable révolution dans le parcours du monde musulman actuel et passé que la participation des femmes est souhaitée et pratiquée au plus haut niveau des instances dirigeantes du mouvement.

La théorie de base prônant le salut de nos sociétés en crise par une réinsertion volontaire de la femme dans l'effort de l'*Ijtihad*, le mouvement se fait un devoir sacré de promouvoir cette participation d'abord en son sein :

La femme musulmane doit s'informer de ses droits. Consciente et bien informée, elle devra revendiquer leur application. Personne d'autre ne peut faire cela à sa place. Une assise solide de droits matériels et moraux la libérera des servitudes ancestrales et lui permettra de se consacrer à ses devoirs. La bonne œuvre susceptible de repêcher les musulmans est ardue et demande l'effort bénévole de tous, femmes et hommes côte à côte, associations en compétition avec d'autres associations¹⁷.

Il s'agit bien d'un renouement avec l'enseignement originel de l'islam qui veut que la femme soit actrice sociale et non sujet d'un double verrouillage : l'autocratie et le patriarcat. Les modèles des programmes éducatifs de la section féminine¹⁸ devront être ceux de ces femmes à la personnalité très marquée, positive et responsable. Des femmes qui parlent, qui revendiquent, qui négocient leurs places dans la société

La lecture des textes fondateurs de l'islam s'inscrit en porte-à-faux par rapport à l'idéologie sclérosante construite à travers les âges par un corps d'exégètes, qui sapèrent toute dynamique de la loi islamique. Il est question pour ces femmes, de déterrer cette dynamique, d'en comprendre l'esprit et de déclencher une pédagogie libératrice qui fasse sauter tous les verrous et carcans imposés à elles par des lectures machistes cumulées à travers l'histoire musulmane.

Elaboration des politiques et prise de la parole

L'élaboration des politiques publiques obéit à un certain nombre de principe. Toutefois, nous n'allons pas revenir sur ces principes dans le cadre de cet article, mais, nous focaliserons notre attention sur les procédés que les femmes doivent user pour s'affirmer dans la vie

¹⁷ Abdessalam, Y., *Islamiser la modernité*, Casablanca, 1998.

¹⁸ Pour permettre aux filles d'aller à l'école dans la société musulmane, il faut songer à une section féminine.

publique. Il s'agit du pouvoir et la prise de la parole d'une part et d'autre part, la participation à la prise de décision.

Dans le cadre de sa politique visant la promotion des droits de la Femme dans leur intégralité, le Ministère de la femme considère la participation de la femme à la prise de décision et son accès aux fonctions supérieures de l'Etat parmi les priorités de sa stratégie. Le nombre de femmes dans l'administration est de plus en plus élevé où elles sont présentes dans les secteurs «féminisés», à savoir l'éducation¹⁹ les affaires sociales et la santé. Dans l'enseignement supérieur, leur présence augmente.

Nous remarquons qu'il y a une légère percée des femmes musulmanes vers les hauts postes de responsabilité. Cependant, même si le nombre de femmes accédant à ces postes n'est point proportionnel. L'ouverture de ces postes qui sont demeurés pour très longtemps des postes masculinisés, qui est importante car elle augure d'un meilleur avenir des femmes dans les postes de décision. Elle permet aussi une meilleure prise en compte du genre dans les politiques sectorielles nationales et d'une présence plus importante de la femme dans les sphères politiques.

Cette percée des femmes dans les professions nécessitant une haute qualification ne doit pas masquer la faiblesse de leur présence dans les postes de décision politique ou dans les fonctions supérieures de l'Etat laissées à la discrétion du gouvernement. La forte qualification des femmes musulmane sur le marché du travail ne s'est pas traduite dans les mêmes proportions au niveau des postes de décision notamment au plan politique.

Une dynamique favorable à l'intégration des femmes musulmanes dans les postes de décision au niveau de la fonction publique a vu le jour ces dernières années. À titre indicatif, nous citerons la nomination d'une femme musulmane comme Secrétaire d'Etat au Ministère chargé des forêts et de la faune; une autre comme commissaire de police. Les

¹⁹ Jusqu'à présent dans la Vina, nous n'avons qu'une seule femme musulmane à un poste d'inspectrice d'arrondissement de l'enseignement de base, alors que nous avons dans la communauté éducative des femmes plus diplômées et qui sont dans des lycées et collèges de la localité.

anciennes comme les ministres Yao Aissatou, Youssouf Hadidja Alim et Haman Adama sont des images qui ont permis à la musulmane de voir sa côte prendre de l'aile.

Hormis pour les associations féminines, il est difficile de connaître le degré de participation effective des femmes au niveau des postes de responsabilité. Au niveau professionnel, sur la centaine d'associations professionnelles que compte le pays, aucune femme musulmane n'est présidente de l'Association professionnelle, des sociétés de bourse et autres.

Il ressort de l'analyse du vécu politique des femmes et des éléments environnementaux vitaux qui conditionnent ce vécu, que la politique volontariste à elle seule ne suffit pas pour atteindre l'égalité politique. Aussi, plusieurs acteurs interviennent-ils, directement ou indirectement, pour rendre l'égalité de genre tangible et effective sur la scène politique.

Les acteurs qui peuvent intervenir pour une meilleure participation des femmes musulmanes à la vie politique sont : le pouvoir exécutif et les partis politiques.

La contribution du pouvoir exécutif à la promotion de la participation de la femme à la vie politique passe par une triple action. Avec ses trois composantes qui sont : la volonté politique du Président de la République, le gouvernement et le Ministère de la Femme, de la Famille, le pouvoir exécutif sert de locomotive pour introduire de nouvelles mesures et proposer de nouvelles lois. Aussi, est-il considéré comme étant l'acteur clé essentiel devant mener à l'introduction de réformes menant à une meilleure participation des femmes à la vie politique. Ceci est d'autant plus vrai, que les programmes présidentiels et les politiques nationales font dégager une ferme volonté de hisser un plus grand nombre de femmes aux postes de responsabilité.

Les partis politiques sont le lieu d'expression et d'émulation des femmes pour un épanouissement et un encadrement politique de celle-ci. Le Cameroun compte actuellement plus de trois cents partis politiques. Tous les partis n'accordent pas la même place aux femmes, notamment au niveau des structures dirigeantes. Même si l'on ne dispose pas de statistiques y afférentes, ce qui se dégage de la présence des femmes

au niveau du Parlement montre que les partis politiques, hormis le RDPC, ne font pas d'effort - par le biais de mesures discriminatoires (le quota) - pour propulser les femmes aux postes politiques. Les partis politiques font allusion à la femme dans leur programme, sans toutefois faire état d'objectifs clairs, comme c'est le cas du RDPC dont le Président avance des objectifs chiffrés à atteindre.

Le RDPC, à l'occasion de ses congrès périodiques, consacre une motion pour « la femme et la famille » dont le contenu qui est conçu par la base renferme des objectifs ne sont pas clairs. Une action devrait être entreprise avec les partis politiques pour que la femme y soit plus présente et mieux prise en compte non seulement comme électrice mais également comme dirigeante et candidate. En effet, la présence de la femme au sein des partis politiques est une condition nécessaire pour le plein exercice de sa citoyenneté à elle, ainsi que pour une véritable démocratisation de la participation politique dans son ensemble²⁰.

Conclusion

La femme musulmane reste confrontée à la persistance des contraintes qui ne lui permettent pas de s'épanouir. Ces contraintes obstruent son déploiement sur la scène politique. Toutefois, elle semble retrouver une place dans la vie publique et politique. Cette place même si elle est menacée par des pesanteurs, qui continuent de persister, elle retrouve un lieu d'espoir par le simple fait qu'elle soit d'une manière ou d'une autre associée à la gestion de la cité. A travers cette brèche, elle trouve un certain nombre d'éléments en termes de stratégies pour surmonter les défis de la participation à la vie politique et publique. La politique est aussi l'affaire des femmes même si elle est musulmane. Il lui faut tout simplement, savoir saisir les opportunités qui lui sont offertes pour trouver sa place au soleil de la vie politique et publique.

La participation de la musulmane camerounaise à la vie politique s'avère être un réel phénomène appréciable aujourd'hui. Cette

²⁰ Interpellation de Fetiha Saidi sur la violence faite aux femmes lors de la session plénière de la commission européenne des droits de l'homme le 04 décembre 2009.

appréciation s'observe à travers les différents obstacles que celle-ci a eu à rencontrer sur son chemin vers l'émergence politique. Ces obstacles se résument autour de deux grands ensembles à savoir : l'environnement socioculturel qui reste malgré quelques avancées défavorable à l'épanouissement de la femme. Cet environnement semble être hostile à son épanouissement au regard des préceptes religieux. Toute chose faite, la femme musulmane possède quelques atouts qui lui permettent de se frayer un chemin sur le plan politique et de la vie publique.

Références

- Abdessalam, Y., *Islamiser la modernité*, Casablanca, 1998.
- André, P. J., *L'Islam noir. Contribution à l'étude des confréries en Afrique Occidentale, suivie d'une étude sur l'islam au Dahomey*, Paris, 1924.
- Asma, L., *Femmes et hommes dans le Coran. Quelle égalité ?*, Paris, 2012.
- Bourdieu, P., "La domination masculine", in *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, n° 84, septembre 1990.
- Diahara Traoré, *Des musulmanes ouest-africaines au Québec. Entre subversion et conformité*, Montréal, 2019.
- Dupuis-Deri, F., *La crise de la masculinité : Autopsie d'un mythe tenace*, Montréal, 2018.
- Fabilou, *La femme et la politique dans la Vina : une analyse sociopolitique de la participation à la vie publique de 1992 à 2011*, Mémoire de master 2 en Sociologie Politique, Douala 2013.
- Graine Mebarka, *Etre une femme en Algérie : construction sociale*, thèse de doctorat, Paris 2006.
- Le Bon, Gustave, *La civilisation des Arabes*, [Livres I et II] Paris : Firmin-Didot, 1884.
- Mouhammad Hamidallah, *Le Noble Coran et la traduction en langue française de ses sens*, Médine, Complexe Roi Fahd pour l'impression du Noble Coran, 1424H [2002].
- Norris, P. - R. Inglehart, "Religion and politics in the Muslim world", *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, ed. P. Norris & R. Inglehart, Cambridge, 2004.
- Sintomer, Y. et Maillard, J., "Les limites de la participation et de la délibération locale dans la politique de la ville", in *Revue Européenne de recherche politique*, 2006, 46(4).

Extended Abstract (English)

The article "Muslim women in politics in Cameroon" gives a detailed account of research work carried out by FABILOU from an ethnographic perspective. One of the first objectives of this study is to question the prejudices against Muslim (Islam-Peul) women: to show that they are neither submissive, nor apathetic, nor ignorant, but that they have the ability and willingness to act as subjects in their own right and absolutely deserve all the achievements that result from political and civic action. This article hopes to have made a contribution to the visibility of their efforts for their presence in the political arena, by identifying the extent of their action in Cameroon, as well as the modalities of their engagement. If feminist analyzes of women and politics in Western countries have begun to fill the gaps left by male political science by documenting women's electoral behaviors and their participation in institutional political structures and processes, we are at this point about the research stage for Muslim women. The article studies the way in which these women are active agents in these crossings and tinkering which affect religious practices and knowledge as well as the more or less structured religious communities to which they refer implicitly or explicitly to affirm themselves on the Politics. Because it is said in popular imagery that the rights of Muslim women would be decided in the mosque in their absence. This is what Traoré called in his work "concealed behind layers of silence [...] brings into play tensions between legitimized official knowledge and apocryphal knowledge, between public knowledge and private knowledge and finally between sacred knowledge and profane knowledge²¹".

Where methodologies have been applied to research on Gender, the reflections of feminists have produced theories and approaches, which are to be fixed on situations observed in a well-determined space, at a precise moment, in a political, economic environment. The question of the role of African women and more particularly that of Muslim women in politics deserves consideration alongside current debates on good governance, decentralization, the fight against AIDS, etc. The exclusion of women is also accentuated by the fact that the breeding ground for

²¹ Diahara Traoré, *Des musulmanes ouest-africaines au Québec. Entre subversion et conformité*, Montréal, 2019, p. 8.

actors in the Cameroonian political scene has long remained traditional chiefs who see their sons promoted to the ranks of ministers, and as a political reward for their participation to the consolidation and establishment of the administration. To this context of political marginalization, we must also add the weight of socio-cultural factors which mean that Muslim women hardly appear in the public sphere.

With regard to sex, by considering the statistics, we see that Muslim women are under-represented in the public space as well as in the field of education. This underrepresentation of women highlights the existence of a disparity and inequality between women and men in access to certain social statuses. We then realize that gender is the second factor that significantly influences political and public participation.

Indeed, until today, society is still reluctant to grant certain responsibilities to women or to integrate them under the pretext of their incapacity and their temporary indisposition linked to the nature of their physiology. Those who take the courage to do so, often put a man at their side to assist them, always a sign of this lack of confidence in the ability of women.

In addition, the studies of the young girl are perceived as a waste of time, therefore which will lead to nothing. This traditional and legendary compartmentalization of women in second-rate social roles has long contributed to defining a public space characterized by the transparent presence of women.

Résumé étendu (Français)

L'article « femmes musulmanes en politique au Cameroun » rend compte de manière détaillée de travaux de recherche menés par FABILOU dans une perspective ethnographique. L'un des premiers objectifs de cette étude est de remettre en question les préjugés à l'encontre des femmes musulmanes (islamo-peul): montrer qu'elles ne sont ni soumises, ni apathiques, ni ignorantes, mais qu'elles ont la capacité et la volonté d'agir comme sujets à part entière et méritent absolument tous les acquis qui résultent de l'action politique et civique. Cet article espère avoir apporté une contribution à la visibilité de leurs efforts pour leur présence dans l'arène politique, en identifiant l'étendue de leur action au Cameroun, ainsi que les modalités de leur engagement. Si les analyses féministes des femmes et de la politique dans les pays occidentaux ont commencé à combler les lacunes laissées par la science politique masculine en documentant les comportements électoraux des femmes et leur participation dans les structures et les processus politiques institutionnels, nous en sommes à ce stade de la recherche pour les femmes musulmanes. L'article étudie la manière dont ces femmes sont des agentes actives dans ces croisements et bricolages qui touchent les pratiques et les savoirs religieux ainsi que les communautés religieuses, plus ou moins structurées auxquelles elles se réfèrent implicitement ou explicitement pour s'affirmer sur le plan politique. Car il se dit dans l'imagerie populaire que les droits de la femme musulmane seraient décidés dans la mosquée en son absence. C'est ce que Traoré a appelé dans son ouvrage « dissimulé derrière des couches de silence [...] met en jeu des tensions entre savoirs officiels légitimés et savoirs apocryphes, entre savoir public et savoir privé et enfin entre savoirs sacrés et savoir profanes²² ».

Là où des méthodologies ont été appliquées aux recherches sur le Genre, les réflexions des féministes ont produit des théories et des approches, qui sont à fixer sur des situations observées dans un espace bien déterminé, en un moment précis, dans un environnement politique, économique, socio culturel bien identifiable.

²² Traoré, *ibid*, p. 8.

La question du rôle de la femme africaine et plus particulièrement celle de la femme musulmane en politique mérite considération aux cotés des débats actuels sur la bonne gouvernance, la décentralisation, la lutte contre le SIDA... etc. L'exclusion des femmes s'accroît aussi par le fait que le vivier producteur des acteurs de la scène politique camerounaise est resté pendant longtemps des chefs traditionnels qui voient leurs fils promus à des rangs de ministres, et en guise de récompense politique pour leur participation à la consolidation et l'instauration de l'administration. A ce contexte de marginalisation politique, il faut aussi ajouter le poids des facteurs socioculturels qui fait que les femmes musulmanes n'apparaissent pratiquement pas dans la sphère publique.

Par rapport au sexe, en considérant les statistiques, on s'aperçoit que les femmes musulmanes sont sous représentées dans l'espace public ainsi que dans le domaine de l'éducation. Cette sous représentativité des femmes souligne l'existence d'une disparité et d'une inégalité entre les femmes et les hommes dans l'accès à certains statuts sociaux. On s'aperçoit alors que le sexe est le deuxième facteur qui influe significativement sur la participation politique et publique.

En effet, jusqu'aujourd'hui, la société hésite toujours à accorder certaines responsabilités aux femmes ou à les intégrer sous prétexte de leur incapacité et de leur indisposition passagère liée à la nature de leur physiologie. Ceux qui prennent le courage de le faire, mettent souvent un homme à leur côté pour les seconder, signe toujours de ce manque de confiance en la capacité de la femme.

En outre, les études de la jeune fille sont perçues comme une perte de temps, donc qui ne vont aboutir à rien. Ce cloisonnement traditionnel et légendaire de la femme dans les rôles sociaux de second rang, a longtemps contribué à définir un espace public caractérisé par une présence transparente de la femme.

Araştırma Makalesi

Karabakh Khanate of Azerbaijan: Socio-political Activity of Aghabeyim Agha

Zahra Ganiyeva *

(ORCID: 0000-0002-6012-4238)

Makale Gönderim Tarihi
30.12.2021

Makale Kabul Tarihi
24.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ganiyeva, Z., "Karabakh Khanate of Azerbaijan: Socio-political Activity of Aghabeyim Agha", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 50-68.

APA: Ganiyeva, Z. (2022). Karabakh Khanate of Azerbaijan: Socio-political Activity of Aghabeyim Agha. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 50-68.

Abstract

In modern times, Azerbaijani women are loyal protectors of the family and the hearth. The example of courageous, zealous, intelligent and cultural Azerbaijani woman represents its people. Turkic women have played a role in political and economic relations, ruling of the state. The topic is historically relevant on the basis of research of Karabakh khanate, which left a deep mark on the history of Azerbaijan in the late 18th and early 19th centuries, the activities of the ruler Ibrahimkhalil khan (1726-1806) and the life of his daughter Aghabeyim agha, who got married to Fath-Ali Shah Gadjar and lived in his palace.

In the middle of the 18th century, the Azerbaijani emperor Nadir Shah Afshar, the founder of the Afshar Empire, was assassinated, and independent

* Res. Assist., Azerbaijan National Academy of Science, Azerbaijan, zehra.ganiyeva@mail.ru.

Arş. Gör., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan.

khanates were established in the territory of Azerbaijan (north-south). As a result of the intervention of Russia, these khanates clashed with each other, and some of them were influenced by that intervention.

The study examines interesting facts on how Ibrahimkhalil Khan ruled Karabakh independently ending palace conflicts, on his activities being kind and fair ruler. In particular, when talking about the khan's daughter Aghabeyim agha, it is noteworthy that her predecessors were mentioned. Thus, following the historical chronological sequence, starting from the epos "Kitabi - Dada Gorgud", a written monument of Azerbaijan, women such as Sara Khatun, Tuti Bika and others played an important role in socio-political activities.

Aghabeyim agha also had a strategic role in softening the tense relations between the Karabakh khanate and the Gajar state. Her clever, political demeanor distinguished her from some envious court ladies. The story of Kharibulbul, a symbol of Shusha and Karabakh, is one of the most effective and time-honored features of the article. The researches and the published literature about Aghabeyim agha were referred to. In addition to the socio-political activities of Aghabeyim agha, the study examines the national women's clothing of Karabakh in the image of her clothes. The variegation and diversity of national clothes reflect the historical and cultural life of the period.

Keywords: woman, Karabakh, history, khanate, government, Gajar, state, Azerbaijan.

Azerbaycan Karabağ Hanlığı: Ağabeyim Ağa'nın Sosyo-politik Faaliyeti

Öz

Çağdaş dönemde Azerbaycan kadınları ailenin ve ocağın sadık koruyucularıdır. Azerbaycan kadınının cesur, namuslu, zeki ve kültürlü örneği halkın yüzüdür. Türk kadını, siyasi ve ekonomik ilişkilerde, devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan tarihinde derin iz bırakan Karabağ hanlığını, Karabağ hanı İbrahimhalil hanın (1726-1806) faaliyetini ve kızı Ağabeyim ağanın (Gacar şahlarından Feteli şahın sarayında yaşamış ve onun eşi olmuştur) hayatını incelemek tarihsel açıdan öneme sahiptir.

18. yüzyılın ortalarında, Afşar İmparatorluğu'nun kurucusu Azerbaycan imparatoru Nadir Şah Afşar'a suikast düzenlendi ve öldürüldü. Azerbaycan topraklarında ise (kuzey-güney) bağımsız hanlıklar kuruldu. Rusya'nın müdahalesi sonucunda bu hanlıklar birbirleriyle çatışmış ve bir kısmı Rusya'nın etkisi altına girmiştir. Bu çalışmada İbrahimhalil hanın saray ihtilaflarını sona erdirmesi ve bağımsız hükümdar olarak Karabağ'ı yönetmesi, yaptığı

çalışmalar, genel olarak adil bir hükümdar olması ve ilgili dikkat çeken hususlar incelenmektedir.

Özellikle hanın kızı Agabeyim ağadan konuşurken kendisinin seleflerinden söz edilmesi dikkat çekicidir. Tarihi kronolojik sırayı takip ederek, Azerbaycan yazılı anıtı olan Kitabı Dede Korkut destanından başlayarak Sara Hatun, Tuti Bike ve diğer kadınlar, sosyo-politik yaşamda önemli bir rol oynamışlardır. Agabeyim ağa, aynı zamanda Karabağ hanlığı ile Gacar devleti arasındaki bozulan ilişkileri yumuşatmada da stratejik bir konuma sahipti. Agabeyim ağanın zeki, politik tavrı kendisini kıskanan bazı saray hanımlarından ayırıyordu. Günümüzde Şuşa ve Karabağ'ın sembolü olarak kabul görülen Haribülbül hikayesi de makalede etkili bir şekilde anlatılan ve zamanla uyuşan konulardan biridir.

Ağabeyim ağa ilgili bilgi edinirken Azerbaycan'da yapılan araştırmalara ve yayınlanmış literatüre başvurulmuştur. Çalışmada Ağabeyim ağanın sosyo-politik faaliyetlerinin yanı sıra, onun kıyafetlerini örnek alarak Karabağ'ın milli kadın kıyafetleri incelenmiştir. Halk kıyafetlerinin türü, renkliliği ve çeşitliliği dönemin tarihi ve kültürel yaşamını yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kadın, Karabağ, tarih, hanlık, yönetim, Gacar, devlet, Azerbaycan.

Introduction

In the middle of the 18th century, many independent khanates emerged in Azerbaijan, competing with each other. At that time, the aggressive intentions of Iran and Russia against Azerbaijan began to be realized. One of them was the Karabakh khanate.¹

One of the prominent researchers in the history of Azerbaijan khanates was Professor I.B. Abdullayev. It is true that his works² are mainly devoted to the history of the Guba khanate, but the author pays special attention to the socio-economic and socio-political structure of the Azerbaijani khanates as a whole, including the Karabakh khanate³.

Events during the reign of Karabakh khan Ibrahimkhalil khan.

¹ History of Azerbaijan, In 7 volumes. Volume III (XIII-XVIII centuries): 2007, p. 6

² Abdullaev G.B. Azerbaijan in the 18th century and the relations with Russia. ИЗ-ВО АН АЗЕРБ. ССР, Baku, 1965, p. 87

³ Mustafazade Tofiq. Karabakh khanate. Baku, "Sabah" - 2009 p, 333

During the reign of Ibrahim Khalil khan, one of the khans ruling the Karabakh khanate, there were 17 neighborhoods in Shusha. In addition to the neighborhood mosques, two Juma mosques have been built for the use of the city population. ⁴

Ibrahimkhalil khan put an end to palace conflicts in the 18th century and began to rule the Karabakh khanate as an independent ruler. He was as proud and determined as his father. Ibrahimkhalil khan ruled the Karabakh khanate for 43 years. Ibrahimkhalil khan did important work in the field of domestic and foreign policy of Karabakh khanate for 43 years (1763-1806). ⁵

When Ibrahimkhalil khan went on a trip or formed an army, lunch, city and dinner of all the captains, centurions, beys, aghas and khans of Azerbaijan, as well as the barley of their horses were at the expense of the khan. Aghas, guards and Yasavuls lived at the expense of the late Ibrahimkhalil khan. In addition to the live sheep given to the commanders and poets, a lot of felt, more than 40 pounds of rice and 30 head of sheep had also been presented. Thanks to this account it is possible to determine the amount of other food consumed - bread, barley given to horses, oil, halva, sugar and spices. ⁶

Rzagulu bey Mirza Jamal wrote: "The late Ibrahimkhalil khan used to present gifts, horses and swords to all the commanders and chilians of the army on every Novruz holiday." ⁷

The horse was also considered as a way of entertainment and a luxury for the feudal lords. Ibrahimkhalil khan, who loved him very much, was also proud of his excellent horse breeds. Mirza Jamal writes that Ibrahimkhalil khan had many good horses and herd. His herd became famous in Iran and Turkey. His herd mainly consisted of horse breeds belonged to Nadir shah. The khan bought those horses from different parts of Azerbaijan and Khorasan. ⁸

The Shah of Iran attacked the Karabakh khanate, and Shusha was captured by Agha Mohammad Shah Gajar. He was amazed by the

⁴ Karabakh Book III, 2006, p, 210

⁵ Huseynov Yunis . Doctor of Philosophy in History Karabakh. Baku, 2018, p, 27

⁶ Shukurzade E. Formation of Kapabakh khanate. // NAII, f. 1, op. 4, inv. 1353. p, 243, 244

⁷ Mustafazade Tofiq. Karabakh khanate. Baku, "Sabah" – 2009, p, 333

⁸ Mustafazade Tofiq. Karabakh khanate. Baku, "Sabah"- 2009, p, 333

atmosphere and charming beauty of that city. However, the shah could not stay here long, and in 1797 he was assassinated. This incident deepened the conflict between the Karabakh khanate and Iran. After that, Agha Mohammad Shah Gajar's two sisters made that Fatali Shah, who came to power, take revenge on his brother, and they did not let him go.

Ibrahim Khalil khan's son Abulfat khan Tuti and his daughter Agabeyim agha were also poets. Both of them were sent to Fatali Shah's palace in order to establish security and peace in Shusha and Karabakh. Abulfat khan wrote while leaving Shusha:

“O gün kim həsrət ilə ol büti-zibadan ayrıldım, (The day I left that beautiful place)

Qalıb bir surəti-bahiss kimi mənadan ayrıldım... (I lost the meaning of my life)”⁹

In the heroic pages of the history of Azerbaijan, the Turkic woman has her own fame and honorable place. One of the heroes of the "Kitabi-Dada Gorgud" epos, the mother who nursed brave Bugac, Koroglu's faithful Nigar, the comrade-in-arms of the fugitive Nabi, are the pride of the Azerbaijani people. The people of Azerbaijan, who erected a magnificent fortress - the Maiden Tower in Baku in honor of a proud woman, gave poetic names to the most charming corners of the homeland. The Gizbanovsha plateau, the Kirghiz spring, the Gelin rock, and others are the examples.

In the history of the Azerbaijani people wise ruler Nushaba, a brave rebellious leader Rustam, prudent statesmen Sara Khatun and Tuti Bika are also one of the examples.¹⁰

One of these exemplary female figures is Aghabeyim agha, aunt of Khurshudbanu Natava, daughter of Karabakh khan Ibrahimkhalil khan. Aghabeyim Agha was born in 1782 in Shusha. Her mother Tutubeyim was the daughter of Shahverdi khan Ziyadoglu Gajar II, the ruler of Ganja, the sister of Javad khan.

Fatali Shah Gajar, the Shah of Iran, was Aghabeyim agha's husband. Ibrahimkhalil khan sent his eldest daughter Agabeyim agha to Tehran. In March 1798, Agabeyim agha, who was very young, was sent to Fatali

⁹ (©) Karabakhnames. Book III Baku, "East-West" 2006, p, 112

¹⁰ Anthology of Azerbaijani women poets. 2005, p, 4

Shah's harem in Tehran under the leadership of his brother Abulfat agha accompanying by two hundred horsemen and many servants on the occasion of coronation.

Based on the information obtained, this part clearly shows how Fatali Shah's marriage to Agabeyim Agha took place.

Iran's emperor Fatali shah and his marriage to Aghabeyim agha

Fatali Shah (Fatali Shah, named after his grandfather Fatali Khan), named Sardar Baba khan, appointed by Agha Mohammad Shah as the ruler of Shiraz and Fars province, came to Tehran after hearing the news of the Shah's assassination and possessed the king's property and treasury and took the royal throne. From this side, Sadig khan Shagagi, who fled from the Shusha fortress, (the organizer of the assassination attempt against Agha Mohammad Shah Gajar) claimed the kingdom seeing Azerbaijan without a leader. He rallied to Iraq, determined to capture Tehran and return the hostages. However, Fatali Shah confronted Sadiq khan, defeated him and kidnapped him. Then, with great respect, he sent an envoy to the late Ibrahim khan, demanded the body of Agha Muhammad Shah, and expressed his desire that Ibrahim khan obey him. Since the situation in the Karabakh region was very difficult and surrounded by enemies and villains, Ibrahim khan advised to be gentle and sent the body of Agha Mohammad Shah to Tehran with great respect. Fatali Shah Ibrahim khan considered such an action a blessing for himself and returned his men with a gift. He sent him a gift and a sword, bestowed the government of Garadagh with all its revenues to Ibrahim khan, and said that he wanted to be related to him: "For the peace of both sides, you should consider your dear and respected daughter Agabeyim aga worthy of our harem. She must be the lady of our harem." Khan advised it after the meeting. Meanwhile the shah sent the senior khans to Ibrahim khan with well-prepared supplying. With great respect and honor, Aghabeyim agha's marriage was approved; and she was determined as a respectable harem leader. Ibrahim khan's son Abulfat agha was invited and sat in an assembly among the senior khans. He was always cherished and revered. Every year, on behalf of Fatali Shah, the late Ibrahimkhalil and Mohammad Hasan Khan were sent gifts, swords, golden saddles, horses and other gifts. This situation lasted until the day when the great emperor of the

Russian state arrived in the Georgian province with his troops and settled independently in Tbilissi (Georgia).¹¹

Fatali Shah belonged to the Gajar dynasty. If we look at the history of the Gajar tribe, we see that they are one of the ancient and deep-rooted tribes that have left an indelible mark on the history of Azerbaijan. Many prominent people of this lineage have written brilliant pages in the history of statehood, military and culture. Abbas Mirza Nabussaltan, the son of Fatali Shah, the ruler of Azerbaijan said "Azerbaijan, Azerbaijan" in his last breath. According to sources, Abbas Mirza, who included the liberation of Shusha among his military plans, said he would build a music center there. He used to listen any songs included the songs from a country house or a field with special pleasure. One day he said to those around him: "After taking Shusha back and settling there, I want to build a music center."¹²

Well-known historians Iskander bey Munshi in "Tarihi-alarayibi-Abbasi", A.Bakikhanov in "Gulustani-Iram", Mirza Adigozal bey in "Karabakhtname" write that this ancient Turkic and Turkic-speaking tribe settled mainly in Ganja, Yerevan and Karabakh. Historical research shows that the warring Gajar tribes came to Central Asia in the 13th century as part of the troops of Chingiz khan's grandson Hulagu khan, and moved from Iran to Karabakh, Yerevan and Ganja.¹³

Aghabeyim agha's longing for the homeland abroad.

Khan's daughter Aghabeyim agha, in addition to longing for her homeland, wants to grow flowers belongs to Karabakh, including "kharibulbul", but she could not make her dream come true. This is clarified by the following legend about "kharibulbul", a symbol of freedom:

The people of the palace in Iran got jealous of the marriage of Aghabayim agha, who was moved to Tehran with a plush dowry. From the first day, they were looking for ways to make Fatali Shah lose his respect towards this beautiful lady from Karabakh. Aghabeyim agha lived in Tehran from 1801 to 1832 - longing for her homeland until the

¹¹ (©) Karabakhtnames. Book I Baku, "East-West" 2006, p, 214

¹² Pakravan Amina. Abbas Mirza and Azerbaijan. Baku: "Qanun", 2007, p, 31.

¹³ Qajar Genghis. Qajars Baku, Shusha publishing house, 2008, p, 67

end of her life. However, the longing for the homeland of an Azerbaijani girl prevented the bloodshed of thousands of citizens. Therefore, in this poem of the poetess, which has come down to us, there is a regret of a life of great ancestry, living far from home.

Mən aşiqəm, qara bağ, (I am in love, black garden,)

Qara salxım, qara bağ. (Black bunch, black garden.)

Tehran cənnətə dönsə, (Even Tehran is a heaven,)

Yaddan çıxmaq Qarabağ. (It is not even possible to forget Karabakh.)

Those who did not like Aghabeyim agha from Karabakh, who was the Shah's wife in Tehran, told Fatali Shah about this bayat, and added that this "little girl" from Karabakh did not like Tehran. In a state of resentment, the Shah summoned Aghabeyim Agha to his presence. The poetess tried to distract the shah by hitting him off.

"I didn't say that, my lord!" You have been conveyed in a completely different way, and I have said:

"Mən aşiqəm, Qarabağ, (I am in love, Karabakh,)

Şəki, Şirvan, Qarabağ. (Sheki, Shirvan, Karabakh.)

Tehran cənnətə dönür, (Tehran is now like a heaven,)

Yaddan çıxır Qarabağ. (Karabakh is being forgotten.)"

Fatali Shah liked this wittiness, but at the same time he saw the sadness in Aghabeyim agha's eyes. It made him respect her more, he wanted to reduce this grief:

"- Tell me what you want other than to return to Karabakh, and I will do it. Aghabeyim agha thought for a while and said:

- Let me sell the precious stones and dowries I brought from my father's house!

- "Have I run out of money in my treasury, or isn't my wealth enough for you?" replied the Shah. Aghabeyim agha again forced the shah to be silent with a thoughtful reply:

- You announced to the whole palace that your treasure was open for me. Instead of using your treasure, I would like to use my jewels and dowries, and build a garden for myself. A garden where only I walk. Let this garden belong only to

me, let trees and flowers be planted in this garden on my taste."

Fatali Shah agreed. Skilled and professional gardeners from all over the world were invited to the palace. Aghabeyim agha talked the gardeners about her own ideas: "You will plant a garden so that every grass and tree that grows in Shusha will grow here." Work was underway, soil was carried from the mountains and valleys of Shusha. Every grass, flower, shrub and tree growing in Shusha were planted in that garden as well. Finally, the garden was ready, and following the poetess's wish, the garden was named "Vatan Bagi" (garden of Homeland). Aghabeyim agha went for a walk in the garden. However, no matter how carefully she looked, she couldn't find "khari bulbul" flower in the garden. She called all the gardeners who had worked in the garden and informed them of the matter. Gardeners had to work hard again. But no matter how much they tried, "khari bulbul" didn't put forth in that garden. Even the most skilled gardeners could not grow this flower in any other soil. The hard work of gardeners was also in vain. Kharibulbul didn't move from Shusha to Tehran to "Vatan Bagi".

"Vətən bağı" əl-əlvandır, ("Vatan Bagi" is colorful)

Yox içində Xarı-bülbül. (Without a nightingale inside)

Nədən hər yerin əlvandır, (why are you colorful in whole)

Köksün altı, sarı bülbül?! (except your yellow chest, nightingale?)

It has been believed that a nightingale longing to be reunited with a flower because of the reason of sitting in a cage for so long threw the pain out of his body and turned yellow. Aghabeyim agha compared those events to herself, that is, to the longing for her homeland in the Shah's palace. Living abroad, full of all these legendary events, Agabayim agha ended her life in Tehran, longing for her homeland, Karabakh.

Finally, the "kharibulbul", considered the pearl of Karabakh and Shusha, which has been in captivity for many years, has been released and has become a symbol of freedom and victory for all of Azerbaijan.¹⁴

¹⁴ Elm newspaper, № 6, February 12, 2021, ANAS, body of the Presidium, p, 8

There is a historical-documentary novel "Aghabeyim agha Javanshir" authored by Mehriban Vazir. This novel is dedicated to Aghabeyim agha. In addition to shaping her past, the novel tells about the historical and national tragedy of Azerbaijan, which became the footsteps of the Russian-Iranian wars, the loss of state independence of the Caucasus, Azerbaijan-Turkish khanates, as well as Karabakh, the Russian occupation. She influenced the state policy to save Karabakh from Russian occupation and supported Abbas Mirza's military campaigns. For this reason, in Russian sources, her name is referred to as "the queen who violated the relations between Iran and Russia." Thus, the tsarist government accused her of creating conflicts between Russia and Iran. ¹⁵

Aghabeyim agha sacrificed her life, endeavour and wealth for the liberation of Karabakh from occupation ... She lost her life on this path. ¹⁶ Thus, she ended her life in the palace built for her by Fatali Shah in the city of Gum.

Dedicated to Aghabeyim agha, the book is about Aghabeyim agha, as well as her position in the palace of the Shah of Iran and her talks with the Shah. It is expedient to quote them briefly. In this example, Aghabeyim agha's love and longing for the homeland is vividly expressed.

A failed marriage on the basis of political purposes.

The relationship between the khan's daughter and her husband Fatali Shah is narrated in one of the narrations as follows:

One day the door of Aghabeyim Agha's room was knocked. It was her husband Fatali Shah, the ruler of Iran. He would never enter her room without knocking. Fatali Shah stepped forward. Her slightly exposed skin grew pale again. It was as if the sun on her face was gone. The shadow of the black clouds fell on her:

-What have you ordered?

- I did not come to give orders, they will not come to the person who was ordered. They will be called to present.

- If there was an order from Shah, I would come.

¹⁵ Karabakh. Baku. "Chashyoglu", 2004, p, 218

¹⁶ <http://www.kitabal.az/book.php?book=9005>

- I wish I had heard these words differently.

-How?

- If the king had ordered, I would have loved.

*"My lord, you are the sole ruler of the kingdom of this magnitude." Haven't you ever realised that it is almost impossible to love by command? Longing for the homeland abroad casts a shadow over all types of love.*¹⁷

Iranian historian Mehdi Bamdad wrote: "From the very beginning, Fatali Shah had tensions with Ibrahim Khalil Khan's daughter. There were several political reasons for this. One of the reasons for this was that Ibrahim Khalil Khan caused difficulties to his uncle Agha Mohammad Khan, his re-entry into the Caucasus and his eventual death. Another reason was a strange incident that happened on the day of Aghabeyim Agha's wedding. Thus, on the wedding night, Aghabeyim Agha met the Shah in his mother's official dress. The Shah was surprised to see his married wife in his mother's dress. Other chroniclers, including Mirza Fazlullah Shirazi-ye-Khawari, Mohammad Hasan Khan Etimadussaltane (and several other historians), write about the Shah's wife, who remained a virgin until the end of her life, that Fatali Shah left fifteen minutes after entering the room on their wedding night. "Ibrahim Khan's daughter bit me like a snake." After that, he angrily walked to his room." Fatali Shah did not divorce her until the end of his life, and Aghabeyim Agha lived separately from him in Gum"¹⁸

In 1812, British Ambassador Sir Gore Ouzley held talks in Iran. The ambassador's wife also insisted on meeting with the country's first lady. British traveler and diplomat James Morier describes his meeting with Agabaji Agha, the angel of the palace: "The ambassador's wife was guided to enter a large palace where Queen Agabaji was sitting on the throne. The clothes she was wearing was the splendor of the Gajar state. The gold buttons on the queen's dress were shining. The queen had so much gold and jewels on her that she could not move freely"¹⁹ During the meeting at the palace, Aghabaji Agha was presented with a

¹⁷ Nuruqizi Sevinj. Aghabeyim Agha. Baku, "Aspoligraf", 2010, p. 6-7

¹⁸ Mehdi Bamdad. Biographies of prominent Iranian personalities, Tehran, Volume I, p. 12.

¹⁹ Morier James Second trip. Tehran, Tus Publishing House, 1386 (2007), p. 213-214

valuable perfume by the ambassador's wife on behalf of the Queen of England.

A brief look at the clothes of the Karabakh region of Azerbaijan.

Clothes and ornaments have a special place in the rich material and cultural heritage of Azerbaijan, as well as Karabakh. In the early 19th and early 20th centuries, Azerbaijan's traditional women's clothing was distinguished by its variety of colors, the complexity of its style and sewing style, as well as the variety of types and shapes.

Karabakh's national women's clothing has historically been available in two variants, "underwear" and "outerwear." Women's underwear is called "alt köynəyi" (undershirt) (in some regions of Azerbaijan it is also called "uzunluq" (length), "can köynəyi" (life shirt), "ət köynəyi" (skin shirt), "shalta" (short underwear), especially "jutbalaq" (paired underwear), which is widespread among cattle-breeders.

The costumes of the fund of the National Museum of History of Azerbaijan of the Azerbaijan National Academy of Sciences also include costumes, most of which belong to the Karabakh region (EF 1720-1721, 1600-1601, 1586-1587, 3364-3365, 8646). The costumes were first included in the clothing collection of the ladies of aristocratic families.

The material of the dress has been selected from expensive gold fabric, and the embroidered garments added to it, as well as the ornaments of the dress, are a sign of high taste and give the dress an amazing luxury and special charm. ²⁰

The poetic-artistic reflection of the wide range of folk costumes, color diversity, variety of forms in the lyrical poems of the poet M.P.Vaqif, who was the vizier of the Karabakh khan in the XVIII century, confirms this idea:

*Xoş yaraşır sənə diba nimtənə, (It suits you well,)
Bu bəzəyin yənə əlaməti var.. (This adornment matters..)*²¹

Aghabeyim agha was not only talented, capable and beautiful, but also a very kind woman. Aghabeyim agha managed to release prisoners from prison, release captives and pardon those sentenced to death.

²⁰ F.İ.Valiyev, G.S.Abdulova. *Karabakh Clothes. Katalog.* – Baku, Science Development Fund under the President of Azerbaijan, 2016. p, 32.

²¹ Vaqif M.P. Works, Baku, Writer, 1988, p, 67

Sources indicate that Aghabeyim agha was a pupil of his father's vizier, Mullah Panah Vagif, and later learned French, spoke fluently with Europeans, and corresponded with a number of personalities of the time. In 1811 she met the wife of the French emperor, through whom she sent a letter to Napoleon Bonaparte. The role of Aghabeyim agha in the reconciliation of Russian-Iranian relations was also significant. The Russian Tsarina wrote in a letter to Aghabeyim agha: "Dear Aghabeyim agha, by your wisdom you have become the second Venus of the merciful shah, the star of destiny." Aghabeyim agha can be called a public figure who loves Karabakh very much, longs for her land and hates the betrayal of Armenians. According to another source, khan of Iravan rescued Hasan khan, nicknamed "Yellow Lion", from Russian captivity.

According to historians, a small number of ghazals and bayats written in the Azerbaijani language among the works of Aghabeyim agha have survived to this day.

In the poems in the book of the anthology of Azerbaijani women poets, the individuality of each poet is felt: each of them has his own voice, his own word. Two verses from the ghazal written by Aghabeyim agha have been included in this book. In this verse, there is a regret that is as light and strong as a delicate breeze:

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi, (Unfortunately, my lover came midnight, went night,

Heç bilmirəm ömrüm necə gəldi, necə getdi. (I do not know how my life came and went.)

How passionate and crazy are Shahrabanu's complaints in comparison to Aghabeyim agha's gentle complaint.

İşvə bilməz, qəmzə bilməz, naz bilməz, (Can't work, can't grieve, can't flirt,)

Sevgi bilməz, söhbət bilməz, saz bilməz, (Can't love, can't talk, can't play,)

Söz eşitməz, qaş anlamaz, göz bilməz, (don't show respect, don't understand winking)

Ana, məni bir nadana verdilər, (I was given to an ignorant, mum,)

*Günahıma, babalıma girdilər. (I was just maligned.)*²²

However, in her poems written in Persian, one can learn about the life and work of Aghabeyim agha. Aghabeyim agha was known in Iran as Agabaji.

Thus, she ended her life in the palace built for her by Fatali Shah in the city of Gum.

Conclusion

The books and manuscripts on the history of Karabakh are available at various institutes of the Azerbaijan National Academy of Sciences. The Institute of Manuscripts named after Mohammad Fuzuli preserves dozens of works and historical documents on the history of Karabakh. The history of Karabakh, studied by various authors, has recently become more relevant. As an example, one of the latest publications, the collection of articles entitled "Karabakh" published by the Institute of Archeology and Ethnography of the Azerbaijan National Academy of Sciences should be mentioned. This collection of articles plays an important role among the works dedicated to the history of the Karabakh khanate. (Kapa6ax. 2004, 218 c.)

There are enough women in history that need to be investigated. There is a lot of information in sources, written and oral examples of folk art, and epics about women who lived in different periods of history and did great work in different fields of activity.

However, there is a lot of unexplored information about Aghabeyim agha. In this article, in order to recognize genius people and introduce them to the public, a certain amount of attention is given to the facts about this unfortunate but as well as the image of an exemplary lady of Karabakh.

The liberation of the lands of the Azerbaijani people occupied by the Armenians for almost thirty years in the autumn of 2020 by the victorious army led by the Supreme Commander-in-Chief Ilham Heydar oglu Aliyev within 44 days is an unprecedented event in world military history.

²² Ontology of Azerbaijani Women Poets, Baku, Eurasia Press, 2005, p, 256

As a result of this war, the people of Azerbaijan, along with the historic victory, have achieved great success on the diplomatic and ideological fronts.

Bibliography

- Abdullaev, G.B., *Azerbaijan in the 18th century and the relations with Russia*, И3-В0 АН АЗеп6. SSR, Baku, 1965.
- Elm Newspaper*, № 6, February 12, 2021, ANAS, body of the Presidium.
- History of Azerbaijan*. In 7 volumes. Volume III (XIII-XVIII centuries) 2007. <http://www.kitabal.az/book.php?book=9005>.
- Huseynov Yunis - Doctor of Philosophy in History Karabakh. Baku, 2018.
- Karabakh, Baku. "Chashyoglu". 2004, 218 p
- Karabakhnames*, Book I Baku, "East-West", 2006.
- Karabakhnames*, Book III Baku, "East-West" 2006.
- Mehdi, Bamdad, *Biographies of Prominent Iranian Personalities*, Tehran, Volume I, p.12).
- Morier, James, *Second trip*, Tehran, Tus Publishing House, 1386, 2007.
- Mustafazade Tofiq, *Karabakh Khanate*, Baku - «Sabah» - 2009.
- Nuruqizi, Sevinj, *Aghabeyim Agha*, Baku, Aspoligraf, 2010.
- Ontology of Azerbaijani women poets*, Baku, Eurasia Press, 2005.
- Pakravan, Amina, *Abbas Mirza and Azerbaijan. Baku: "Qanun"*, 2007.
- Qajar, Genghis, *Qajars*, Baku, Shusha Publishing House, 2008.
- Shukurzade, E., *Formation of Kapabakh Khanate*, // NAII, f. 1, op. 4, inv. 1353.
- Valiyev, F.İ., G.S.Abdulova. *Karabakh Clothes*, Katalog. – Baku, Science Development Fund under the President of Azerbaijan, 2016.
- Vaqif, M.P., *Works*, Baku, Writer, 1988.

Extended Abstract

It is the fact that the territory of Azerbaijan is one of the regions where first human being was emerged. Favorable natural-geographical conditions have created conditions for the settlement of primitive people in Azerbaijan since ancient times. In turn, the part of Azerbaijan located between the Kura and Araz rivers was home to the most ancient people. Azykh, Taglar and Zar caves in Karabakh were human settlements in ancient times. Near the city of Fizuli, in the Azykh cave in the Guruchay gorge, rough, the oldest stone tools, which are slightly different from ordinary river stones, were found. In 1968, the prominent Azerbaijani archaeologist Mahammadali Huseynov discovered the remains of the mandible of a man who lived 350-400 thousand years ago in this cave. In ancient times and the early Middle Ages, the territory of Karabakh was the territory of the Uti and Arsakh provinces of Albania, one of the ancient states of Azerbaijan. After the Arab conquest, Uti, Aran, Arsakh, located mainly in the plains, became known as Agvan.

The period of khanates is one of the most interesting and important stages in the history of Azerbaijan. The history of the khanates should be studied at an early stage as our history of independence. One of the khanates that emerged in the middle of the 18th century as a result of the weakening of Nadir Shah's reign was the Karabakh khanate. The independent khanate, the Karabakh khanate, which began to function as a small state body, soon became known by its neighbors as a khanate that was sufficiently strengthened.

As we have stated, according to some sources, the word "Karabakh" consists of two parts (black + garden) and means "black forest" or "garden". According to most researchers, Karabakh is a land of vast and dense gardens. Due to the density of the trees, their green color turns black. According to some sources, the word "Karabakh" means "people" and "bond", "great bond".

The Russian scholar, Professor P.I. Kovalensky, in his book "Notes on Georgia" spoke about the Karabakh khan: "Ibrahimkhalil khan defended Shusha with such courage and bravery that his name became famous all over Iran and the Russian imperial palace". Ibrahimkhalil khan has long been famous for his strength, courage and wealth. Abbasgulu agha

Bakikhanov wrote about the khan in the history book "Gulustani-Iram": "Ibrahimkhalil khan was a ruler who was brave, fair, strong and modest".

Since the time of Adam and Eve, the ancestors of mankind, "women" have existed in the world despite all the difficulties of nature and living conditions. The women were constantly fighting to protect this existence. The scale of this struggle is shaped by the fact that every society treats women differently. In world civilization, "women" are important in Turkic culture and state tradition. The traditional outlook of Turkic culture undoubtedly played a major role in the emergence of this value. In Turkic culture and tradition, under the influence of rapid technological and social changes in today's world, women have a very important role to play in building a strong society and maintaining a healthy family structure.

According to historical research on the Turks and the traditions we have learned, the family has become a very important element for them. In the ancient Turks, women were the basis and the integrity of the family. Azerbaijani, as well as the Turkish woman, always had the right to free speech and opinion as her husband, and always helped and supported her husband in family and activities. As mentioned, women have played an important role in family and household issues, as well as in government, internal and external relations, and governance. Old Turkic women have always been supportive, exemplary and loyal to their husbands, as well as skilled warriors. They also took part in battles with their husbands. The woman deserved the title of educator of the society. That is why Azerbaijani women have always stood on the top with their nobility, honor, courage and pride. In the true sense of the word, a woman stands out with her many qualities of will, determination and kindness. Looking at the ancient and medieval times, the status of Azerbaijani women has undergone great changes in modern times. As an example, for the first time in the East, Azerbaijan gave women the right to vote and entrusted women with the solution of the people's fate.

In every period of our history, women, along with their beauty and dignity, have always been reminded of their courage, bravery in management, brilliance, and the same rights as men.

Aghabeyim agha was an Azerbaijani poet, daughter of Karabakh khan Ibrahimkhalil khan, aunt of the famous Azerbaijani poet Khurshid Banu Natavan, wife of Shah of Iran, Fatali shah. Aghabeyim agha was born in 1780 in Shusha in the family of Karabakh khan, Ibrahimkhalil khan. She wrote poems in her youth.

Mirabbas Mirbaghirzadeh writes: "Aghabeyim agha was called Agabaji in Ghajar palace. The Shah had given her and her people a great fortune and a living wage. Mrs. Agabaji was a very dignified, proud and majestic lady. She was educated and intelligent... Fatali Shah liked her intelligence very much. He said he was always happy to be related to her. "

Aghabeyim agha was famous for her beauty, as well as her sharp memory and speech culture. She was one of the first women to be interested in Iran's socio-cultural life and political issues. She is also mentioned in the documents on the settlement of the Russian-Iranian conflict. While writing about Fatali Shah's years of ruling, internal conflicts, domestic and foreign policy historian-scientist Seydagha Onullahi also touched upon the life of Aghabeyim agha: "There were a lot of women from Azerbaijan in Fatali Shah's hareem. One of them was Kovkab, the oldest daughter of Hasan, the ruler of Yerevan. Hasan khan, the commander of Sardarabad fortress, fought heroically in the defense of Yerevan from the Russian invaders during the Russian-Iranian war of 1828-1829. Hasan khan was known by the nickname "Yellow Lion". However, the Iravan khanate could not withstand the imperial troops. In order to save "Yellow Lion", Kovkab's father, from the clutches of the enemy, Aghabeyim agha took urgent measures, sent fifteen brave Russian-speaking soldiers to the battlefield, and saved the life of this national hero. "

Fatali Shah's interest in art and entertainment made the Ghajar palace of that time a part of Europe. The great artists, scientists, doctors and philosophers of the West were always guests of the Shah. Shahbanu Aghabeyim agha, who was poisoned and killed by Armenians, wrote letters about the foreign relations of the state and many enlightened people of the time. Admiring the beauty and grandeur of Shahbanu, the King of England, who visited Iran, presented her with the Order of St.

George. Aghabeyim agha is the only Turkic woman who received this award.

In addition to Arabic and Persian, Aghabeyim agha also mastered English and French. Through these languages, she communicated with famous princes and queens of the East and Europe. In 1811, during a meeting with Fatali Shah, Sir Orel, who had been appointed ambassador to Iran by the King of England, Aghabeyim agha was presented with a diamond on behalf of the king and queen.

Her sad, mournful life was widely portrayed in the works of many writers. Mashadi Mirbaba, the father of Yusif Vazir Chamanzaminli, the writer and the first ambassador of the Democratic Republic of Azerbaijan to Turkey, was one of the influential ministers of Ibrahimkhalil khan, the ruler of Karabakh. Therefore, as a writer who is well acquainted with the life of the palace, in his novel "Between Two Fires" he spoke extensively about the childhood of Aghabeyim agha, her first love for her cousin.

Aghabeyim agha died in 1832 at the age of 52 in Tehran and was buried in the city of Gum called Darul-Iman.

Araştırma Makalesi

II. Abdülhamid Dönemi Maarif Bürokratlarından Önemli Bir Sima: Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi

Nuri Güçtekin* – İlyas Karslı**

(ORCID: 0000-0001-6115-5979 - 0000-0002-7273-8819)

Makale Gönderim Tarihi

27.01.2022

Makale Kabul Tarihi

14.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Güçtekin, N.- İ. Karlı, "II. Abdülhamid Dönemi Maarif Bürokratlarından Önemli Bir Sima: Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 69-97.

APA: Güçtekin, N., İ. Karlı. (2022). II. Abdülhamid Dönemi Maarif Bürokratlarından Önemli Bir Sima: Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 69-97.

Öz

Osmanlı'da Avrupalı tarzda açılmış olan gayrimüslim ve yabancı okullar, misyonerlik işlevi ile yıkıcı etkileri bilinen kurumlardır. Buna rağmen, yabancı dil öğretmenin yanı sıra, sundukları yüksek kalite ve nitelikteki eğitim imkânlarıyla halktan büyük ilgi ve talep görmüşlerdir. Yalnızca payitaht ile sınırlı kalmayan bu yoğun ilgi, taşrada da etkili olarak, Gayrimüslimleri olduğu kadar yerel Müslüman çocuklarını da kısa sürede bu kurumlara yöneltmiştir. Özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909), eğitim alanında yapılan tüm girişimler,

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, trakeagle@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Polatlı Faculty of Arts and Sciences Department of History, Turkey.

** Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Türkiye, ilyaskarsli@hotmail.com.

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences, Turkey.

ülkenin birlik, dirlik ve bütünlüğünü söz konusu okulların zararlı faaliyetleriyle yıkıcı etkilerinden korumak için zorunlu olarak başlatılan bir karşı refleks hareketi olarak görülmelidir. 1880'li yıllardan itibaren tüm vilayetlerde hızlıca başlatılan teşkilatlanma ve okullaşma, millî alternatif olarak görülen Türk özel okullarının açılması ve teşvik edilmesi ile diğer tüm faaliyet ve önlemler söz konusu mecburiyet neticesinde ortaya çıkmıştır. Alınan önemli önlemlerden bir diğeri de; Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'deki yabancı okulları denetleme ve tüm resmî işlemlerini yürütme görevini üstlenmek amacıyla 1886-1911 yılları arasında faaliyet gösteren Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin kurulmasıdır. Bu çalışma da, Arapça ve Farsça lisanlarını çok iyi bilen, yazar ve hukukçu iken II. Abdülhamid Dönemi'nde önemli Maarif bürokratlarından biri olan Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi'nin biyografisi, sicili ve arşiv belgeleri ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi, II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği, Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisliği, Meclis-i Maarif Azalığı.

A Significant Figure Among the Education Bureaucrats in the Period of Abdülhamid II: Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi

Abstract

Non-Muslim and foreign schools opened in the European style became educational institutions which were in high demand and where people desired to receive education due to the teaching of a foreign language as well as the delivery of high-quality education along with other opportunities, although their missionary and destructive effect was known. This demand and great interest were not only limited to the capital city but also affected the countryside. Local Muslim children, as well as non-Muslims, were attracted to these schools in a short time. Especially during the period of Abdülhamid II (1876-1909), all the initiatives and activities performed in the field of education should be considered a counter-reflex movement initiated obligatorily to protect the unity, peace, and integrity of the country from the harmful activities and destructive effects of afore-mentioned schools. The organization and schooling initiated rapidly in all provinces as of the 1880s, the opening and promotion of Turkish private schools, regarded as a national alternative, and all other activities and precautions took place as a result of the said necessity. Another important precaution taken was the foundation of the Non-Muslim and Foreign Schools Inspectorship that operated between 1886 and 1911 to take on the duty of inspecting foreign schools in Dersaadet and Bilâd-ı Selâse and performing all the official operations. In this study, the biography of

Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi, who could speak Arabic and Persian languages very well and became one of the important education bureaucrats in the period of Abdülhamid II while being an author and legist, will be discussed in light of his records and archive documents.

Keywords: Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi, Education System in the Period of Abdülhamid II, Non-Muslim and Foreign Schools Inspectorship, Board of Inspection and Inspection Headship, Education Council Membership.

Giriş

19. yüzyıl, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı Devleti'nin çok uluslu, dinli ve dilli yapısı, misyonerlere büyük fırsatlar ve geniş bir faaliyet alanı sunması dolayısıyla modern misyonerlik hareketlerinin en yoğun yaşandığı dönem olmuştur. Özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitim alanında yapılan tüm reformlar, ülkenin birlik, dirlik ve bütünlüğünü Gayrimüslim ve yabancı okulların zararlı faaliyetleriyle yıkıcı etkilerinden koruyabilme adına mecburiyet neticesinde doğan bir karşı refleks hareketidir. 1886 yılında tesis edilen Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin de ana gayesi, söz konusu mekteplerin denetim ve kontrolü sağlayabilmektir.¹

Bu çalışma da, birçok özelliğe sahip, önemli bir isim olmasına rağmen hakkında sınırlı ve kısaca bilgi sahibi olduğumuz Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi'nin biyografisinin sicil ve arşiv belgelerine dayalı olarak ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkartılması ve tanıtılması amaçlanmıştır.

¹ MF.MGM. Maarif Nezareti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği Dosya Usulü Envanteri, 10 dosya içerisindeki 1.084 gömlek, 2.017 vesika ve 2.387 varaktan oluşmaktadır. Kasım Hızlı, "Son Dönem Maarif Bürokratlarından Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği", *II. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*: 25-26 Kasım 2020, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 75. s. 266-278. Müesseseyi tanıtan ve Abdullah Hasîb Efendi'nin faaliyetlerine yer veren tamamlayıcı bir çalışmadır.

Foto 1: 90850/125²Foto 2: Kartpostal 9728³

Fârukîzade Abdullah Hasib Efendi

(19 Mart 1840 - 10 Ocak 1912⁴)

Kökeni ve Ailesi

15 Muharrem 1256/19 Mart 1840 tarihinde Musul şehrinde doğmuştur.⁵ Musul eşrafından ve Meclis-i Kebîr Vilâyet Azasından Fârukîzâde merhum Mahmud Efendi'nin oğludur.⁶ Babası görev sırasında vefat etmiş ve rütbe talep etmemiştir. Nesebi baba tarafından özel şecerede yazıldığı gibi Hz. Ömer'e ulaştığından "Faruki" denilmiştir. Anne tarafının nesebi de Hz. Hüseyin ile ilişkisi nedeniyle "Fahrizade" sülalesindedir. Bu nedenle Abdullah Hasib Efendi "Zülcenaheyn"

² İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90850/125.

³ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve E-Kaynaklar, Kartpostallar: Krt_009728. Maarif Nezareti Celilesi Encümen Teftiş ve Muayene Reisi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettiş-i Umumisi Saâdetlü Abdullah Hasib Efendi Hazretleri.

⁴ Faruki Abdullah Hasip, *İmruülkays Muallaka Şerhi*, Hazırlayan: Ali Yılmaz, Asitan Yayıncılık, Sivas, 2012. Eserin 18-20 sayfalarını müellife ayırmıştır. Kaynak olarak Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde el yazması olarak mevcut Mehmet Zeki Pakalın'a ait Sicilli Osmanî Zeyli 1. Cilt, sayfa 38-40'daki Abdullah Hasib'e ait bilgiler kullanılmıştır. 20 Muharrem 1330 (1912) yılında vefat etti. s. 20.

⁵ BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895). EK-1: Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişi Abdullah Hasib Efendi'nin 27 Muharrem 1311/10 Ağustos 1893'te hazırladığı terceme-i hal varakasıdır.

⁶ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908). EK-2: Abdullah Hasib Efendi'nin Sicili.

unvanıyla meşhur ve bilenmektedir.⁷ Şura-yı Devlet Başkâtibi Vasfi Efendi'nin kızıyla evlenmiştir.⁸ Bacanağı Divan-ı Muhasebat Başkâtibi Fehmi Efendi'dir.⁹ Bir oğlu vardır. Daha sonra İstanbul Belediyesi Bahçeler Müdürü olan oğlu Reşad Ümeri, 7 Mart 1950'de vefat etmiş ve Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmiştir.¹⁰

Aldığı Eğitim

Musul'da tahsil döneminde resmî statüde mektep olmadığından, özel hocalar vasıtasıyla hususi olarak eğitim almıştır.¹¹ Sonradan Fıkh-ı Şerif, Ulûm-ı Âliye, Fârisî, Türkçe ve birçok değişik alanda inceleme ve araştırma yapmıştır. Arapça, Türkçe ve Farsça lisanlarına vakıftır.¹²

Memuriyeti

19 yaşında 120 kuruş maaşla Musul Vilayeti Tahrirat Kalemî'nde göreve başlamıştır. Ayrıca o zamanda Musul mutasarrıfı olan Veysi Paşa'nın mühürdarlık vazifesini de yapmıştır. 19 Mart 1860'da 300 kuruş maaşla Musul Tapu Kâtipliğine tayin edilmiştir. Ancak söz konusu kâtiplikle uğraşmayı fikrine uygun bulmadığından dolayı, 17 Nisan 1865'te istifa etmiştir.¹³ Sicilinde yer alsa da bu görevlerini resmî olarak kanıtlayan belge ibraz edemediğinden, devlet hizmetine girişi 23 yaşında iken 13 Mart 1862'dir.¹⁴ 13 Mart 1862'den 3 Şubat 1865'e kadar

⁷ BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895).

⁸ BOA. MF.MKT 450/30 (20 Muharrem 1320/29 Nisan 1902). Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi Abdullah Hasîb Efendi, Eski Şura-yı Devlet Başkâtibi Vasfi Efendi'nin damadıdır. Bu tarihte kayınpederi vefat etmiştir.

⁹ BOA. BEO 127/9518 (4 Cemaziyelahir 1310/24 Aralık 1892). Maarif Nezareti'nin umur-ı maliyesinin tedkiki zımında teşkil edilen komisyona seçilen ve tayin olunan Divan-ı Muhasebat Başkâtibi Fehmi Efendi'nin komisyonda Nezaret adına bulunacak Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişi Abdullah Hasîb Efendi'nin bacanağı olduğu anlaşılmasından ve iki akrabanın bir komisyonda bulunmaları bazı mülahazat cihetiyle maslahaten münasip olamayacağından bahisle diğer birisinin tayini lüzumu tebliğ edilmiştir.

¹⁰ Hızlı, *a.g.e.*, s. 268.

¹¹ BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895).

¹² BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908).

¹³ BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895).

¹⁴ BOA. ŞD 1086/99 (1 Muharrem 1324/23 Ocak 1909). EK-3. Mülkiye Tekâüd Nezareti Muhasebesinin Hazırladığı Hizmet Cetveli.

300 kuruş maaşla Musul Vilayeti Tapu Kalemî Refik-i Evvelîği görevinde bulunmuştur.

8 Mayıs 1865 tarihinde 2.000 kuruş maaşla Konya Vilayeti Rûsumat Nazırı Muavinliğine tayin olunmuştur. 13 Eylül 1866'da aylık maaşı 1.800, 13 Mart 1867'de de 1.666 buçuk kuruşa indirilmiştir.¹⁵ Konya Vilayeti Meclis-i İdaresi'nin mazbatasıyla, 22 Haziran 1867 tarihinde görevinden azledilmiştir.¹⁶ Konya Rûsumat Nezareti Muavinliğinden azli ve ayrılışı, Abdullah Hasîb Efendi tarafından hazırlanan terceme-i hal varakasına şu şekilde yansımıştır: O zaman Konya Valisi olan meşhur Tevfik Paşa, Koçhisar tuzlasındaki hırsızlıkları önlemek için 20 süvari görevlendirmesi gerekirken sadece 20 süvari görevlendirmiş, geri kalan 180 süvarinin maaşını ise kendisi almıştır. Ayrıca, Konya Ağalarının okuma yazma bilmeyen akrabalarının Rûsumat Nezareti'ndeki en önemli mevkilere gelmelerine karşı çıkan Abdullah Hasîb Efendi de muavinlik görevinden bildirim dahi yapılmaksızın azledilmiştir. Görevinden ayrılması -kendi ifadesiyle- "Hasîb Efendi görevde olduğu sürece hedeflerimize ulaşamayız" diyen Vilayet İdare Meclisi ile ileri gelenlerinin gazezlerinden kaynaklanmıştır.¹⁷

13 Aralık 1867'de 1.000 kuruş maaşla Haleb Mektubî Kalemî hulefâlığı ile resmi Fırat Gazetesi'nin Arapça mütercimliğine alınmıştır.¹⁸ Bu hizmet terceme-i halinde yazılı olsa da yapılan yazışmalar sonucunda, Haleb Vilayeti'nden bilgi ve teyit alınmadığından dolayı görev kaydında yer almamıştır.

¹⁵ 1838 yılından itibaren bütün memurlara devlet hazinesinden aylık maaş tahsis edilmiştir. Hazinesden ödenen tüm memur maaşları, bazı yıllarda bir bazı yıllar ise iki kez, giderleri azaltmak ve mali açığı kapatmak için belli bir oranda tenzil edilmiş yani indirilmiş, azaltılmış ve aşağı düşürülmüştür. Kesinti yapılan maaşlar aynı yıl içinde bazen bir sonraki sene, yeniden yükseltilmiş, arttırılmış ve tamamlanarak iblağ edilmiştir.

¹⁶ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908).

¹⁷ BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895).

¹⁸ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908). Abdullah Hasîb Efendi tarafından hazırlanarak verilen terceme-i hâl varakasında; 1274 senesi başında 120 kuruş maaşla Musul Vilayeti Tahrirat Kalemînde ve 1 Şubat 1282-1 Haziran 84 tarihleri arasında 1.000 kuruş maaşla ve Fırat Gazetesi Arabî mütercimi olarak Haleb Vilayeti Mektubî Kalemînde istihdam edildiğini yazmıştır. Ancak bunları kanıtlayan bir evrak ibraz edemediği gibi mahalleri ile yapılan yazışmalar ve cevaplarda da bu konuda herhangi bir kayda rastlanılmadığı bildirilmiştir.

13 Haziran 1868'te istifa ederek Dersaadet'e gelmiştir. Konya'dan ayrılışı ile ilgili olarak şikâyet vuku bulmuştur. Rûsumat Nezaretî'nin yaptığı araştırma sonucunda, bu görevden ayrılmasında laubali valinin garezi, nefsaniyetini ve gayrimeşru çıkarlarına engel olmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Taşra rûsumat hizmetinin yerine 19 Kasım 1868'te 400 kuruş maaşla Rûsumat Emaneti Tahrirat Kalemi muavin refakatine tayin edilmiştir.¹⁹ 19 Kasım 1868'den 24 Nisan 1869'a kadar 400 kuruş maaşla Rûsumat Emaneti Tahrirat Kalemi muavin refakatinde istihdam olunmuştur. Bu tarihte istifa ederek vazifesinden ayrılmıştır.²⁰

4 Ekim 1869'da 2.500 kuruş maaşla Hudeyde Sancağı Meclis-i İdare Baş-kitabeti olarak Tahrirat Müdüriyetine tayin olunmuştur. 13 Ekim 1871'de maaşı 2.375 kuruşa tenzil edilmiştir. 13 Nisan 1872'de ise 3.500 kuruşa yükseltilmiştir. 18 Haziran 1872'de görevinden istifa suretiyle ayrılmıştır.²¹

17 Mayıs 1873'te 1.900 kuruş maaşla Dersaadet Birinci Ceza Mahkemesi Mümeyyizliğine tayin edilmiştir. 4 Aralık 1878'de Sadaret Mühürdarlığı²² ilave görev olarak uhdesine verilmiş ve 23 Aralık 1878'de maaşı 2.500 kuruşa yükseltilmiştir. 28 Temmuz 1879'da mühürdarlık vazifesi uhdesinden alınarak maaşı 13 Eylül 1879'da 2.250 kuruşa indirilmiştir. 18 Mart 1880'de maaşı 1.800 kuruşa düşmüştür. 24 Haziran 1880'de 1.800 kuruş maaş ile Mahkeme-i Temyiz Baş-müddei-i Umumiliğine geçmiştir. Bu esnada bir müddet fahrî olarak ilave

¹⁹ BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895).

²⁰ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908).

²¹ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908). BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895). 24 Nisan 1869'da 2.500 kuruş maaşla Hudeyde Sancağı Tahrirat Müdürlüğü ile Meclis-i İdare Başkâtipliğine tayin edildiğinden bu refakat hizmetinden istifa etmiştir. 2 Eylül 1869'da memuriyet yerine ulaşmıştır. 22 Eylül 1870'de maaşına 1.000 kuruş zam yapılmıştır. 13 Haziran 1872 tarihine kadar 3.500 kuruş maaşla iki hizmeti de ifa etmiştir. Ancak memuriyet yerinin havasıyla uyuşamadığından bu tarihte istifa ederek İstanbul'a geri dönmüştür.

²² Atilla Çetin, "Tunuslu, Hayreddin Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul, 1998, s.57-60. Tunuslu Hayreddin Paşa (1823-1890), 4 Aralık 1878'den 29 Temmuz 1879 tarihine kadar 7 ay 26 gün sadrazamlık yapmıştır. Paşa'nın Türkçeyi az bilmesi ve yazı diline de çok hâkim olmaması nedeniyle, Sadaret Mühürdarlığına bu dillere vakıf olan Abdullah Hasîb Efendi uygun görülmüştür.

memuriyet olarak Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumiliğini vekâleten yapmıştır.²³

12 Haziran 1881’de 7.000 kuruş maaşla Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti Adliye Müfettişliğine nakledilmiştir. 5 Temmuz 1883’te mezkûr görevinden azledilmiştir.²⁴ Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti Adliye Müfettişliğinden ayrılışı ise -kendi ifadesiyle- şöyle gerçekleşmiştir. Cezâir Valisi Naşid Paşa’nın karışmaması gereken adliye işlerine karışması ve meşhurlardan Defterdar Hayri Efendi’nin şeytanca planlarına uymasından kaynaklanmıştır. Naşid Paşa’nın şikâyeti üzerine Sakız’a gönderilen Mahkeme-i Temyiz Azasından Tahsin Efendi tarafından tahkikat yapılmıştır. Adliye Nezaretî’nin 17 Haziran 1883 tarihinde Naşid Paşa’ya yazılan tahriratta Abdullah Hasîb Efendi’nin azli ve tebdili lazım geleceği bildirilmiştir. Bu yazıdan 18 gün sonra bu görevden azledilmiştir. Abdullah Hasîb Efendi, şimdiye kadar hiç mahkemeye alınmamış ve ceza da görmemiştir. Hatta mazuliyet maaşı da almamıştır.²⁵ 3 yıl dokuz ay maaş almaksızın açıkta kalmıştır. Bu tarihler arasında sicilinde herhangi bir işlem yapılmamıştır.

²³ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908). BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895). O esnada Şehzade Selahaddin Efendi’yi dışarıya çıkarmak için Çırağan Sarayı’na girmek gibi padişaha sadakate aykırı bir işe girişecekleri sırada yakalanan malum şahıslar ile saltanat ve padişah aleyhinde söylenen yersiz sözlerden dolayı Müsavat, Hayal ve Vakit gazetelerinin imtiyaz sahipleri aleyhine padişah tarafından açılan mahkemede saltanat namına fahri savcılık görevi üstlenmiştir. Bu konuda bir yıl mesai ve gayret vermiştir. Bu yüzden padişah tarafından maaşı 23 Aralık 1878’de 2.500 kuruşa yükseltilmiştir. 13 Eylül 1879’da maaşı 2.250, 13 Mart 1880’de de 1.800 kuruşa düşmüştür. Bu sırada sadrazamlıkta Türkçe ve Arapça yazacak birine duyulan ihtiyaç üzerine aynı görev üstünde kalmak üzere 1.500 kuruş maaşla ilave memuriyet olarak Sadaret Mühürdarlığı vazifesine tayin edilmiştir. 24 Haziran 1880’de 1.800 kuruş maaşla Mahkeme-i Temyiz Baş-müddei-i Umumiliğine tahvil-i memuriyet ve bu esnada bir müddet fahrî olarak ilave memuriyet olarak üç ay kadar vekâleten Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumiliği görevi yapmıştır. Bu vekâlet hizmetini iyi şekilde yaptığından dolayı Baş-müddei-i Umumiliğinden tahsinname verilmiştir.

²⁴ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908).

²⁵ BOA. MF.SCL 8/117 (25 Şaban 1312/21 Şubat 1895). *Namık Kemal’in Hususi Mektupları III*, Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. XXIII. Abdullah Hasîb Efendi, Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumiliğini görevinde iken, Namık Kemal’in (1840-1888) sorgusunda bulunmuştur. Bu kez Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti Adliye Müfettişliği yapmaktayken, Midilli Mutasarrıfı olan Namık Kemal ile bazı konularda fikir ayrılığı ve gazete sütunlarına taşınan ciddi boyutta anlaşmazlık yaşamıştır.

5 Nisan 1887'de 4.000 kuruş maaşla Maarif Nezareti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğine tayin edilmiştir.²⁶ 19 Mart 1892'de haftada iki defa toplanarak ve her toplantı için dört mecdiye ücretle Tedkîk-i Müellefât Komisyonu Azalığına seçilmiştir. Bunun dışında 15 Kasım 1892'de fahrî olarak İâne-i Mekâtib Komisyonu Azalığı ile 19 Aralık 1892'de bazı memurlar hakkında inceleme yapmak üzere oluşturulan komisyon azalığında bulunmuştur.²⁷ 24 Aralık 1892'de Maarif Nezareti'nin umur-ı maliyesinin tetkiki için kurulan komisyonda görev almıştır.²⁸

9 Ocak 1893'te 300 kuruş maaşla Dârümuallimîn Belagat muallimliği uhdesine ilave memuriyet olarak verilmiştir. 10 Haziran 1893'te muallimlik maaşı 500 kuruşa yükseltilmiştir. 29 Haziran 1899'da Dârümuallimîn muallimliğinden istifa ederek ayrılmıştır.²⁹

13 Mart 1897'de müfettişlik maaşı 3.600 kuruşa indirilmiştir. 30 Ekim 1897'de Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi Naim Bey'in uzun süredir sağlık sorunları ve hastalığı nedeniyle memuriyetine devam edemediği için reislik vazifesi vekâleten idare edilmiştir. Bu nedenle 3.150 kuruş maaşla Meclis-i Maarif azalığına tayin edilerek, yerine muktedir ve mesul bir reisin atanmasını gerektirmiştir. Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişi olup söz konusu riyaseti vekâleten hüsn-i ifa etmekte olan fazl u kemâl ve sadakat ve ehliyeti malum bulunan Hasîb Efendi'nin görevi uhdesinde kalmakla beraber 3.600 kuruş maarif bütçesinden ve 2.400 kuruş ilavesiyle aylık 6.000 kuruş maaşla Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyasetine asaleten tayin edilmesi için Bâb-ı Âlî'den müsaade

²⁶ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908). BOA. Y.A.HUS 201/65 (16 Receb 1304/10 Nisan 1887). Beyoğlu'nda Taksim Meydanı'ndaki handa açılan özel yatılı Yunan Mektebi'ne, efkâr-ı muzırır ahabından bir Yunanlı, müdür olarak tayin edilmiştir. Okula devam eden çocuklara da aykırı fikirler aşılanmaktadır. Bunun meni ve Hristiyan ve Ecnebi mekteplerin teftişini temin edebilecek, daha önce Adliye müfettişliği ve başka önemli hizmetlerde yapmış olan ve birkaç lisan bilen Abdullah Hasîb Efendi'nin Hristiyan ve Ecnebi Mektepleri Müfettişliğinde müstahdem bulunan zatın yerine 4.000 kuruş maaşla tayin edilmiştir.

²⁷ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908).

²⁸ BOA. BEO 1872/140397 (19 Rebiülevvel 1320/26 Haziran 1902).

²⁹ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908). BOA. MF.MKT 699/19 (27 Muharrem 1321/25 Nisan 1903). Muallimlikten istifa gerekçesi belgelerde belirtilmemişse de, iki birimin sorumluluğu ve iş yoğunluğu nedeniyle ders vermeye zamanının kalmamasından kaynaklanmıştır.

istenmiştir.³⁰ 7 Kasım 1897’de 6.000 kuruş maaşla ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği uhdesinde kalmak üzere Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyasetine tayin edilmiştir.³¹ Böylece Abdullah Hasîb Efendi, aynı anda Maarif Nezaretî’nin iki önemli birimin üst yöneticisi konumuna yükselmiştir. Bunda iş bilirliliği, liyakat sahibi olması, disiplinli ve çalışkanlığı yanında, aynı zamanda Maarif Nazırı (Ahmed) Zühdü Paşa’nın takdir ve güvenini kazanması önemli rol oynamıştır.³²

12 Nisan 1902’de Zühdü Paşa’nın vefatından iki buçuk ay sonra iki üst düzey görevinden de alınmış ve bir nevi kızak kadro olan Meclis-i Maarif azalığına tayin edilmiştir.³³ 28 Haziran 1902’de aylık 6.000 kuruş maaşla Meclis-i Maarif Azalığına naklen tayin edilmiş olduğundan, 8

³⁰ BOA. MF.MKT 373/42 (3 Cemaziyelahir 1315/30 Ekim 1897).

³¹ Kasım Hızlı, “Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi’nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri”, *History Studies*, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 13/2, Nisan, 2021. s. 497-522. Müessesenin önemi ve Abdullah Hasîb Efendi’nin kuruma katkısı ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. BOA. BEO 1440/107933 (11 Şevval 1317/12 Şubat 1900). Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişi görevi ile beraber Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisidir. Kurum içinde problem yaşadığı Selavi Bey tarafından rüşvet aldığı iddia edilmiştir. BOA. MF.MKT 511/34 (5 Rebiülevvel 1318/3 Temmuz 1900). Komisyon raporu. BOA. BEO 1487/111523 (1 Rebiülahir 1318/29 Temmuz 1900). Abdullah Hasîb Bey’in tab ve neşrine ruhsat verilen kitap ve risaleler ile okul menfaatine tiyatro, balo ve konferans için yapılan başvurulardan para istediğine dair eski encümen azasından Selavi Bey’in dilekçesi üzerine kurulan komisyon tarafından yapılan inceleme ve araştırma neticesinde bu iddianın asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.

³² Hızlı, *a.g.e*, s. 275. BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908). Maarif Nazırı Zühdü Paşa tarafından Abdullah Hasîb Efendi’nin Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye müfettişliğinde iken terceme-i hal varakasına yazdığı mülâhazada: “Mündericât-ı varakanın Maarif hizmetlerine âid kısmının muvâfık-ı kuyûd olduğu muhasebe derkenârına atfen te’yîd ve müşârun ileyhin umûr-ı mevkûlesini hüsn-i ifâ eylemekte idüğü tasdik kılınmıştır.”

³³ Hızlı, *a.g.e*, s. 275. Sicilinde üç görevi de birlikte yazılmışsa da Meclis-i Maarif azalığına tayin edildiği tarihten sonra diğer iki üst görevi sona ermiştir. Maarif bürokrasinin değişmesi yanında yaşının da ilerlemiş olması etkilidir.

Kasım 1902'de Tedkîk-i Müellefat Komisyonu Azalığı görevinden de ayrılmıştır.³⁴ 21 Ağustos 1908'de maaşı 3.500 kuruşa indirilmiştir.³⁵

17 Kasım 1908'de Meclis-i Maarif Azası iken tensikatta memuriyetten ihraç edilmiştir. Bu durum dolayısıyla mağdur olduğu beyanıyla dilekçe vermiş ve taşra da münasip bir hizmette istihdam edilmesini talep etmiştir.³⁶ Yeni görev talebinin kabul edilmemesi üzerine, 16 Aralık 1908'de hizmet müddeti nizamname üst sınırını geçmiş olduğundan bahisle emeklilik işlemlerinin yapılmasını talep etmiştir.³⁷ Dilekçesi gereği Emekli Sandığı tarafından emeklilik işlemlerine başlanılmıştır.

Abdullah Hasîb Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi iken emekli sandığı aidatının kesilip kesilmediği hakkında Maarif Nezareti'nden bilgi istenilmiştir. 20 Aralık 1908'de emekli sandığı aidatının kesilmiş olduğunu Maarif Nezareti'nce bildirilmiştir.³⁸

2 Şubat 1909'da Meclis-i Maarif azasından Abdullah Hasîb Efendi'nin emekliliği için Maarif Nezareti'nce hazırlanan hizmet cetveli ve pusulası heyet-i umumi tarafından incelenmiştir. Abdullah Hasîb Efendi'ye, hizmet suresiyle aldığı maaşın miktarı ve Memur Mülkiye Emeklilik Kararnamesi gereğince 4.425 kuruş maaş ile emekliliğine karar

³⁴ BOA. MF.MKT 632/27 (1 Rebiülevvel 1320/8 Haziran 1902). 8 Haziran 1902'de Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği ile Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyaseti iş yükü ve ehemmiyeti dolayısıyla bir kişi uhdesinde iyi bir şekilde yapılamayacağından iki hizmetin tefrikine lüzum görülmüştür. Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyasetine Meclis-i Maarif Azasından Hacı Zihni Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğine de Encümen-i Teftiş ve Muayene Azasından Mülkiye mezunlarından Hacı Rakım Efendi tayin edilmiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi ve Abdullah Hasîb Efendi'nin maaş tahsisi ile Hacı Zihni Efendi yerine Maarif azalığına naklen tayini için Maarif Nezareti Bâb-ı Âli'den müsaade istemiştir. BOA. BEO 1872/140397 (19 Rebiülevvel 1320/26 Haziran 1902). 26 Haziran 1902'de Meclis-i Maarif azalığına tayin edilmiştir. BOA. MF.MKT 639/20 (21 Rebiülevvel 1320/28 Haziran 1902). 28 Haziran 1902'de tayini uygun görülmüş ve matbuatla ilan edilmiştir. BOA. MF.MKT 699/19 (27 Muharrem 1321/25 Nisan 1903). Almış olduğu maaş miktarı Memurin-i Mülkiye Riyaseti tarafından Maarif-i Umumiye Nezaretine sorulmuştur.

³⁵ BOA. ŞD 1086/99 (11 Muharrem 1327/2 Şubat 1909). Hizmet Cetveli.

³⁶ BOA. BEO 3435/257595 (22 Şevval 1326/17 Kasım 1908).

³⁷ BOA. MF.MKT 1087/30 (22 Zilkade 1326/16 Aralık 1908). Mülga Meclis-i Maarif eski azası Abdullah Hasîb Efendi'nin dilekçesi.

³⁸ BOA. MF.MKT 1094/12 (26 Zilkade 1326/20 Aralık 1908).

verilmiştir.³⁹ 2 Mart 1909'da eski Meclis-i Maarif Azası Abdullah Hasîb Efendi'nin özel kararname ahkâmı gereği emekliliğe sevk edilmiştir.⁴⁰ Resmîyette hizmet süresi; devlet hizmetine girdiği 13 Mart 1862'den başlatılarak emekliye ayrıldığı tarih olan 13 Ocak 1909'a kadar 46 yıl 10 aydır. Terceme-i hal varakasına göre ise devlete hizmet süresi 49 yıldır. 69 yaşında emekli olmuştur.

Almış Olduğu Rütbelere, Nişanlar ve Madalyalar

15 Ocak 1879'da uhdesine rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizi verilmiştir. 23 Şubat 1888'de rütbe-i ûlâ sınıf-ı sâniîliğine terfi etmiştir. 7 Mart 1888'de 3. rütbeden Mecidî Nişanı almıştır.⁴¹ 8 Ağustos 1890'da Gümüş İmtiyaz Madalyası ile ödüllendirilmiştir. 21 Ağustos 1890'da 3. rütbeden Osmanî Nişanı verilmiştir. 7 Eylül 1893'te rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvelîliğine terfi etmiştir. 8 Eylül 1894'te tebdîlen 2. rütbeden Osmanî⁴² ve 29 Ekim 1900'de ise 2. rütbeden Mecidî Nişanı ile ödüllendirilmiştir.

Sırp Hükümeti tarafından verilen 3. ve 2. rütbelere Takova Nişanlarının kabul edilmesine ve takılmasına 28 Haziran 1892⁴³ ve Temmuz 1898⁴⁴ tarihlerinde izin verilmiştir.⁴⁵ 4 Eylül 1895'te Papa hazretleri tarafından 3. rütbeden nişan verilmiştir.⁴⁶

³⁹ BOA. ŞD 1086/99, (11 Muharrem 1327/2 Şubat 1909).

⁴⁰ BOA. BEO 3502/262611, (9 Safer 1327/2 Mart 1909).

⁴¹ BOA. İ.DH 1070/83968, (23 Cemaziyelahir 1305/7 Mart 1888). Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayr-ı Müslime Müfettişi Abdullah Hasîb Efendi, 3. rütbeden Mecidî Nişanı ile ödüllendirilmiştir.

⁴² BOA. İ.TAL 62/31 (7 Rebiülevvel 1312/8 Eylül 1894). Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayr-ı Müslime Müfettişi Abdullah Hasîb Efendi'ye iyi hizmetlerinden dolayı tebdîlen 2. rütbeden Osmanî Nişanı verilmiştir. BOA. Y.MTV 104/47 (7 Rebiülevvel 1312/8 Eylül 1894). Hamil olduğu 3. rütbeden Nişanı Âli Osmaniye 2. rütbeye tebdil edilmiştir.

⁴³ BOA. BEO 26/1893 (2 Zilhicce 1309/28 Haziran 1892). Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişi Abdullah Hasîb Efendi'ye Sırp Hükümeti tarafından üçüncü rütbeden Takova Nişanı verilmiştir.

⁴⁴ BOA. MF.MKT 385/42 (17 Ramazan 1315/9 Şubat 1898). Babialî'ye yazılan üst yazı. BOA. İ.TAL 133/90 (2 Şevval 1315/24 Şubat 1898). Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi Abdullah Hasîb Efendi'ye Sırp Hükümeti tarafından ikinci rütbeden Takova Nişanı verilmiştir.

⁴⁵ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908).

⁴⁶ BOA. BEO 559/41907 (30 Receb 1312/27 Ocak 1895). BOA. BEO 678/50784 (14 Rebiülevvel 1313/4 Eylül 1895). Bu tarihte Abdullah Hasîb Efendi, Maarif Nezareti Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayr-ı Müslime Müfettişidir.

Borçları

Abdullah Hasîb Efendi, görevini dürüst bir şekilde yaparak, bulunduğu makamı kötüye kullanmamıştır. Kişilerden elden almış olduğu borçları mahkeme kararı sonucunda maaşının dörde birinin kesilmesi ile maaşından ödenmiştir. Belgelerde borç alma sebepleri belirtilmemiştir. 7 Mayıs 1894'te Sarraf Philip Efendi'ye olan 53 lira borcunu,⁴⁷ 1900 yılına kadar ödemiştir.⁴⁸ 19 Nisan 1901'de Bakkal Minhalik Efendi⁴⁹ ve 9 Aralık 1904'te Avram Vapudiri Efendi'ye olan 40 adet Osmanlı lirası⁵⁰ ile 27 Mart 1907'de Sırmacı Onik Efendi'ye olan 1.497 kuruş borcunun aylık maaşından dörde biri kesilerek haciz edilerek ödenmesi için Dersaadet Bidayet Mahkemesi tarafından Maarif Nezareti'ne tebliğ edilmiştir.⁵¹ 11 Nisan 1909'da Rum Patrikhanesinden Abdullah Hasîb Efendi'nin 1323/1907 Şubat maaşından borcu olan meblağın ödenmediğini ve gereğinin yapılması Maarif Nezareti'nden istenmiştir.⁵² 14 Temmuz 1909'da Meclis-i Maarif azalığından emekli Abdullah Hasîb Efendi'nin bazı kimselere olan borçlarından dolayı Mayıs 1324/1908 maaşından kesilen 1.425 kuruşun 425 kuruşunun gönderildiği ve üst tarafının henüz vürut etmediğinden dolayı gerekli işlem yapılamamıştır. Ancak ödemenin 425 kuruş olduğu anlaşıldığından makbuz suretinin gönderilmesine gerek kalmamıştır.⁵³ Bu tarihten sonra borçları hakkında yazışma olmadığından borçlarının bittiği anlaşılmaktadır.

Eserleri

Abdullah Hasîb Efendi tarafından hazırlanan eserler şunlardır. 26 Ocak 1891 tarihli ruhsatname ile İmam Gazali'nin "*Misbâhu'n-Necâh*"

⁴⁷ BOA. MF.MKT 206/16, (2 Zilkade 1311/7 Mayıs 1894).

⁴⁸ BOA. MF.MKT 364/25 (7 Rebiülevvel 1315/6 Ağustos 1897). BOA. MF.MKT 435/49 (26 Ramazan 1316/7 Şubat 1899). Borcun tamamının bitinceye kadar kesintiye devam edilmesi gereği bildirilmiştir.

⁴⁹ BOA. MF.MKT 552/54 (29 Zilhicce 1318/19 Nisan 1901).

⁵⁰ BOA. MF.MKT 810/91 (11 Şaban 1322/19 Aralık 1904).

⁵¹ BOA. MF.MKT 987/38 (12 Safer 1325/27 Mart 1907). 1.000 kuruşu Aralık ve 497 kuruşu Ocak maaşından emanete alındığı ve kesilerek tahsil edileceği bildirilmiştir.

⁵² BOA. MF.MKT 1114/43 (20 Rebiülevvel 1327/11 Nisan 1909).

⁵³ BOA. MF.MKT 1132/37 (25 Cemaziyelahir 1327/14 Temmuz 1909).

isimli eserini tercüme etmiştir.⁵⁴ 19 Ekim 1897’de de “İmruü’l-Kays Kaside-i Mu’allakasının Şerhi” isimli eserin basılması ve neşredilmesi için gerekli resmî izin verilmiştir.⁵⁵ Bu bilinen ve yayınlanan iki eseridir.

Bu eserlerinin dışında 10 Haziran 1907 tarihinde tab ve neşri için ruhsatname verilen her biri 1.000’er sayfadan fazla olan “Er-Riyâzü’l-Hasibiyye Fi Akvali’l Hükâmâi’l İslâmiyye” ve “Et-Tersi fi Envai’l-Bedi” isimli iki önemli eseri daha bulunmaktadır.⁵⁶ Bu değerli eserler isim olarak bilinmekle beraber, yazma ve matbu eser katalogları içinde yer almamaktadır. Bunda birçok neden etkili olmuştur. Orijinal nüsha dışında başka örneği yoktur. İktidar değişimi nedeniyle tensikata uğradığından kendi emeklilik ve diğer önemli işleriyle uğraşmıştır. Yaşının bir hayli ilerlemiş olması yanında, baya hacimli söz konusu eserlerin maddi açıdan çok külfetli olması nedeniyle yayınlamak için imkân bulamadığı düşünülmektedir.

Vefatı

20 Muharrem 1330/10 Ocak 1912’de 72 yaşında iken Dersaadet’te vefat etmiştir.⁵⁷

⁵⁴ Hüccetülislam İmam Gazali’nin Vasâyâ-yı Hükmiyesinden tercümedir. Misbâhu’n-Necâh, Mütercimi: Maarif Nezareti Celilesi Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişi Farukî Abdullah Hasîb. Maarif Nezareti Celilesi’nin 940 numara ve fi 14 Kânunusani sene (1)306 tarihli ruhsatnamesi üzerine tab edilmiştir. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1308. EK-4. Misbâhu’n-Necâh.

⁵⁵ BOA. DH.SAİDd 152/99 (6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908). İmruü’l-Kays Kaside-i Mu’allakasının Şerhi. Mütercimi: Farukî Abdullah Hasîb. Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi’nin 7 Teşrinievvel sene (1)313 tarih ve 447 numaralı ruhsatnamesiyle tab olunmuştur. Dârü’l-hilafeti’l-aliyye, Matbaa-i Amire, 1316. EK-5. İmruü’l-Kays Kaside-i Mu’allakasının Şerhi.

⁵⁶ BOA. MF.MKT 998/55 (28 Rebiülahir 1325/10 Haziran 1907). 28 Mayıs 1907’de Meclis-i Maarif Azasından Abdullah Hasîb tarafından Zaptiye Nezaretine verilen dilekçedir. “Et-Tersi fi Envai’l-Bedi” ve Er-Riyâzü’l-Hasibiyye Fi Akvali’l Hükâmâi’l İslâmiyye” isimli telif ettiği iki eserin tab ve neşri için gerekli ruhsatı almak için bu eserlerin üçer nüsha takdim edilmesi gerekmektedir. Bu iki kitabın her biri 1.000’er sayfadan fazladır ve üçer kopyası 6.000 sayfa yapmaktadır. Bu kadar zamanı olmadığı için sadece birer nüsha olarak basılmasına ve diğer ikişer nüshasının jelatin denilen madde ile temsiline müsaade edilmesini istemiştir.” Aynı gün Zaptiye Nezareti Mektubî Kalemi’nden Maarif Nezareti’ne gerekli mezuniyetin verilmesi için üst yazısı yazılmıştır. 10 Haziran 1907’de iki kitabın birer nüsha olarak basımına ruhsat verildiği bildirilmiştir.

⁵⁷ Yılmaz, a.g.e, s. 20. Hızlı, a.g.e, s. 268. Vefat tarihini 19 Ocak 1912 olarak vermektedir.

Sonuç

Zülcenaheyn ünvanıyla bilinen Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi, Musul'da özel muallimlerden tahsil görerek üst seviye bir eğitim almıştır. Arapça ve Farsça lisanlarına üst düzeyde hâkim olduğu gibi hukuk alanında da kendini yetiştirmiştir. Yaptığı memuriyetlerde haksızlık ve adaletsizliğe karşı dik durmuş ve dürüstlüğünden asla taviz vermemiştir. Bu durum görevinden azledilmesiyle de sonuçlansa adalet ve doğruluktan ayrılmamıştır. Azledildiği hiçbir görevden sonra mahkemeye alınmamış ve açıkta kaldığı süreler için de devletten mazuliyet maaşı talep etmemiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetlerin çok yoğunlaştığı, yıkıcı ve tehlikeli boyutlara ulaştığı bir dönemde, 5 Nisan 1887'de Maarif Nezareti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğine tayin edilmiştir. Bu önemli ve hassas görevle beraber, 7 Kasım 1897'den itibaren Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisliği'de uhdesine verilmesiyle Maarif Nezareti'nin iki önemli kurumunun üst düzey yöneticisi konumuna gelmiştir. Bunda tecrübesi, Arapça ve Farsça lisanları iyi derecede bilmesi, matbuata yakınlığı, iş bilirliği, liyakat sahibi olması, dürüstlüğü, disiplinli ve çalışkanlığı yanında, aynı zamanda Maarif Nazırı (Ahmed) Zühdü Paşa'nın takdir ve güvenini de kazanmış olması da önemli rol oynamıştır. Zühdü Paşa'nın vefatından sonra 12 Nisan 1902'de Meclis-i Maarif azalığına tayin edilmiş bir nevi geri göreve çekilmiştir. Böylece 15 yıldır aralıksız devam ettiği Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği ve beş yıldır yapmakta olduğu Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisliği vazifesi sona ermiştir. 17 Kasım 1908'de Meclis-i Maarif Azası iken tensikatta memuriyetten ihraç edilmiştir. Resmîyette hizmet süresi; devlet hizmetine girdiği 13 Mart 1862'den başlatılarak emekliye ayrıldığı tarih olan 13 Ocak 1909'a kadar 46 yıl 10 aydır. 69 yaşında emekli olmuştur. Devlet hizmetinde bulunduğu sırada birçok rütbe, madalya ve nişan almaya hak kazanmıştır. Telif ettiği ikisi yayımlanan diğer ikisi ise basılamayan ve zaman içinde kaybolmuş olan dört eser kaleme almıştır. Bu çalışmalarında, Batı hayranı çağdaşlarının aksine doğunun el değmemiş manevi hazinelerini ve zenginliklerini ve en güzel örnekleriyle sunmaya çalışmış ve gelecek kuşakların takdirine bırakmıştır. Uzun yıllar önemli ve üst düzeyde görevde bulunmasına rağmen, emekliliğine

kadar borçlarının devam etmesi görevini ne kadar dürüst yaptığını göstermesi açısından ayrıca manidardır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
BEO. 26/1893, 127/9518, 559/41907, 678/50784, 1440/107933,
 1487/111523, 1872/140397, 2397/179704, 3435/257595, 3502/262611.
DH.SAİDd. 152/99.
 MF.MGM. Maarif Nezareti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye
 Müfettişliği Dosya Usulü Envanteri.
MF.MKT. 206/16, 364/25, 373/42, 385/42, 435/49, 450/30, 511/34,
 552/54, 632/27, 639/20, 699/19, 810/91, 987/38, 998/55, 1087/30, 1094/12,
 1114/43, 1132/37.
MF.SCL. 8/117.
İ.DH. 1070/83968.
İ.TAL. 62/31, 133/90.
Y.A.HUS. 201/65.
Y.MTV. 104/47.
ŞD. 1086/99.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve E-Kaynaklar,
 Kartpostallar, Krt_009728.

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90850/125.

Kitap ve Makaleler

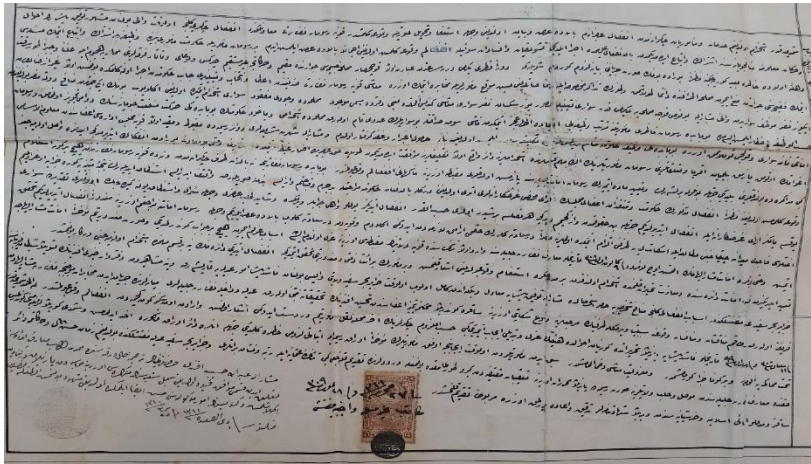
- Çetin, Atilla, "Tunuslu, Hayreddin Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XVII,
 İstanbul, 1998. s. 57,60.
 Farukî Abdullah Hasib, *Misbâhu'n-Necâh*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye,
 1308.
 Farukî Abdullah Hasib, *İmru'ül-Kays Kaside-i Mu'allakasının Şerhi*, Dârü'l-
 hilafeti'l-aliyye: Matbaa-i Âmire, 1316.
 Faruki Abdullah Hasip, *İmru'ülkays Muallaka Kasidesi Şerhi*, Hazırlayan: Ali
 Yılmaz, Sivas: Asitan Yayıncılık, 2012.
Namık Kemal'in Hususi Mektupları III, Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel,
 TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. XXIII.

Hızlı, Kasım, “Son Dönem Maarif Bürokratlarından Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği”, *II. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*, 25-26 Kasım 2020, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 75. s. 266-278.

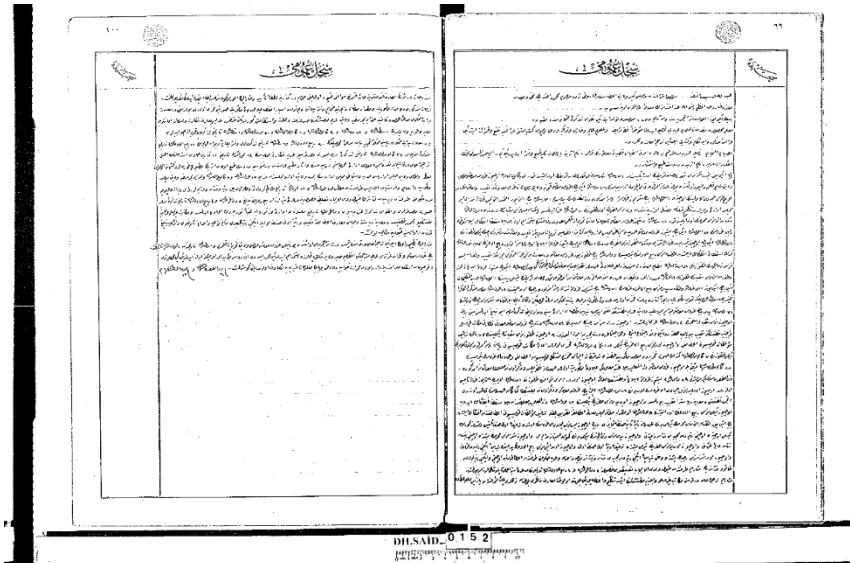
Hızlı, Kasım, “Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi’nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri”, *History Studies*, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 13/2, Nisan, 2021. s. 497-522.

EKLER

EK 1: 10 Ağustos 1893'te kendi el yazısıyla hazırladığı terceme-i hal varakası.

EK 2.1. DH.SAİDd 152/99 (30 Kasım 1908). Abdullah Hasib Efendi'nin Sicili.

EK 2.2. Abdullah Hasîb Efendi'nin Sicill-i Ahvalinin Transkripti.

Musul eşrafından ve Meclis-i Kebîr Vilâyet Azasından Fârukîzâde merhum Mahmud Efendi'nin mahdumudur. Hazret-i Fâruk-ı A'zâm radiyallahu anhü efendimizin sülâle-i tâhirelerine mensuptur. 1255 sene-i hicriyesinde sene-i maliye 1255'te Musul'da tevellüd ettiği nüfus tezkire-i Osmaniye'sinde mukayyedir.

Muallim-i mahsûsdan mukaddemât-ı ulûm-ı Arabiye'yi tahsîl ederek muahharan fikh-ı şerif ve ulûm-ı âliye ve Fârisî ve Türkçe ve daha birçok kütüb-i mütenevvi'a-i fenniye tettebbu' ve kırâat ettiği ve elsine-i mezkûre ile tekellüm eylediği terceme-i hâlinde muharrerdir. Misbâhu'n-Necâh nâmıyla Arabîden mütercem bir risâle "İmrü'l-Kays Kasîde-i Mu'allakasının Şerhi" nâm eserini bâ-ruhsat-ı resmîye tab' ve neşrettiği gibi "Er-Riyâzû'l-Hasibiyye Fi Akvali'l-Hükâmâi'l-İslâmiyye" nâm eseri de derders-i tab' ve intişârdır.

1278 senesi şehr-i Ramazan-ı Şerîfi'nin on ikisinden 1 Mart 78, 81 senesi şehr-i Ramazan-ı Şerîfi'nin on altısına kadar gaye-i Kânunusani 80, 300 kuruş maaşla Musul Vilâyeti Tapu Kalemi Refik-i Evvelinde bulunarak sene-i merkûme Zilhiccesinin on yedisinde 26 Nisan 81, 2.000 kuruş maaşla Konya Vilayeti Rûsûmât Nâzırı Muavinliğine tayin ve maaşı 83 senesi Cumâdiye'l-Ulâsının üçünde 1 Eylül 82, 1.800 kuruş ve sene-i mezkûrdan Zilkadesi'nin yedisine 1 Mart 83, 1.666 buçuk kuruşa tenzîl ile Meclis-i İdâre-i Vilâyetten tanzîm kılınan mazbata üzerine 84 senesi Saferinin on dokuzunda 10 Haziran 83 azledilmiş ve 85 senesi Şabanının dördünden 7 Teşrinisani 84, 86 senesi Muharreminin on ikisine kadar 12 Nisan 85, 400 kuruş maaşla Rûsûmât Emaneti Tahrirat Kalemi muavin refâketinde istihdâm olunarak bilâ-istifâ infikâk ile sene-i merkûme Recebi guresinde 22 Eylül 85, 2.500 kuruş maaşla Hudeyde Sancağı Meclis-i İdâre Başkitâbeti inzimâmıyla Tahrirat Müdüriyetine tayin ve maaşı 88 senesi Recebinin yirmi dokuzunda 1 Teşrinievvel 87, 2.375 kuruşa tenzîl ve 89 senesi Saferinin dördünde 1 Nisan 89, 3.500 kuruşa iblâğ edilerek sene-i mezbûrdan Rebiyülahirinin on birinde 6 Haziran 88 kezâlik isitâfa- i infikâk eylemiştir.

90 senesi Rebiyülevvelinin yirmisinde 5 Mayıs 89, 1.900 kuruş maaşla Dersaadet Birinci Ceza Mahkemesi Mümeyyizliğine tayin ve 95 senesi Zilhiccesinin dokuzunda 22 Teşrinisani 94 Makâm-ı Sadâret Mühürdârlığı ilâveten uhdesine tefvîz ile maaşı şehr-i mezkûrun yirmi sekizinde 11 Kânunuevvel 94, 2.500 kuruşa iblâğ olunmuş ve 96 senesi Şabanının dokuzunda 16 Temmuz 95 Mühürdârlık vazifesi uhdesinden alınarak maaşı sene-i merkûme şehr-i Ramazan-ı Şerîfi'nin yirmi yedisinde 1 Eylül 95 haseb-i taksimat 2.250 kuruşa ve 97 senesi Rebiyülahiri guresinde 1 Mart 96 1.800 kuruşa tenezzül ve sene-i mezbûre Recebi'nin on altısında 12 Haziran 96 maaş-ı mezkûrle Mahkeme-i Temyiz Başmüdde-i Umûmîliğine tahvîl-i memûriyet ve

bu esnada bir müddet fahrî olarak ilâve-i memûriyet vechile Bidayet Mahkemesi Müddeî-i Umûmîliğini vekâleten îfâ ile 98 senesi Recebinin on beşinde 31 Mayıs 97, 7.000 kuruş maaşla Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Adliye Müfettişliğine nakledilip tebdîli muktezâ-yı irâde-i seniyyeden olduğu tezkire-i sâmiye ile tebliğ edilmesine mebnî 1300 senesi Şabanı selhinde 23 Haziran 99 azledilmiştir.

304 senesi Recebinin on birinde 24 Mart 303, 4.000 kuruş maaşla Maarif Nezâreti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğine tayin buyurulup haftada iki def'a içtima etkem ve her içtimada 4 mecdiye ücret almak üzere 309 senesi Şabanının yirmisinde 7 Mart 308 Tedkîk-i Müellefât Komisyonu Azâlığı ve 310 senesi Rebiyülahirinin yirmi dördünce 3 Teşrinisani 308 fahrî olarak İâne-i Mekâtib Komisyonu Riyâseti ve sene-i merkûme Cumâdiye'l-Evveli'nin yirmi dokuzunda 7 Kânunuevvel 308 kezâlik sûret-i fahriyede bazı me'mûrîn hakkında tedkîkât icrâsı zımnında müteşekkil komisyon azâlığı ve Cumâdiye'l-âhiresi'nin yirmisinde 28 Kânunuevvel 308 başkaca 300 kuruş maaşla Dârümuallimîn Belâgat muallimliği ilâve-i memûriyet olarak uhdesine tefvîz ve zikrolunan muallimlik maaşı sene-i mezkûre Zilkadesi'nin yirmi beşinde 29 Mayıs 309, 500 kuruşa iblâğ ve müfettişlik maaşı 314 senesi Şevvalinin dokuzunda 1 Mart 1313, 3.600 kuruşa te'cîl olunarak 315 senesi Cumâdiye'l-âhiresi'nin on birinde 26 Teşrinievel 313, 6.000 kuruş maaşla ve zikrolunan müfettişlik kemâkân uhdesinde kalmak üzere Encümen-i Teftîş ve Muâyene Riyâsetine tayîn buyurulmuş ve 317 senesi Saferinin yirmisinde 17 Haziran 315, Dârümuallimîn muallimliğinden bilâ-istifâ infikâk edip üç yüz yirmi senesi Rebiyülevvelinin on altısında 9 Haziran 318 o mikdar maaşla Meclis-i Maârif Azâlığına nakil buyurulmakla Tedkîk-i Müellefât Komisyonu azâlığından infikâk eylemiştir.

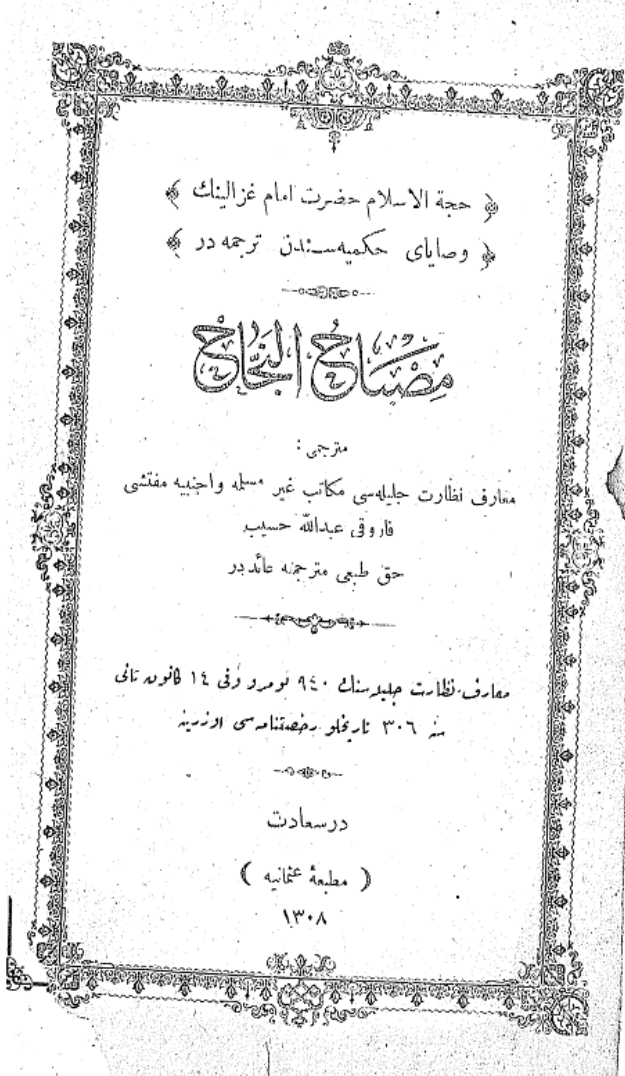
1296 senesi Muharreminin yirmi birinde uhdesine rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyizi ve 1305 senesi Cumâdiye'l-âhiresinin onunda terfî'an ulâ sınıf-ı sâni ve şehri-i mezkûrun yirmi üçünde üçüncü rütbeden Mecidî nişân-ı zîşânı ve 307 senesi Zilhiccesinin yirmi birinde gümüş imtiyâz madalyası ve 308 senesi Muharreminin beşinde üçüncü rütbeden nişân-ı âli-i Osmanî ve 311 senesi Saferinin yirmi beşinde terfî'an rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli ve 312 senesi Rebiülevveli'nin yedisinde tebdîlen ikinci rütbeden Osmanî ve 318 senesi Recebinin beşinde dahi tebdîlen ikinci rütbeden Mecidî nişân-ı zîşânı tevcih ve ihsân ve Sırp Hükümeti tarafından î'tâ kılınan üçüncü ve ikinci rütbelerden Takova nişanlarının müşârunileyh tarafından kabul ve lede'l-îcâb talikleri husûsuna 2 Zilhicce 309 ve 4 Rebiyülevvel 316 tarihlerinde müsâde-i seniyye-i Hazret-i Padişâhî erzân buyurulmuştur.

Müşârunileyh terceme-i hâl varakasını Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye müfettişliğinde iken tanzîm ve î'tâ edildiği cihetle ol vakit Maârif Nâzırı

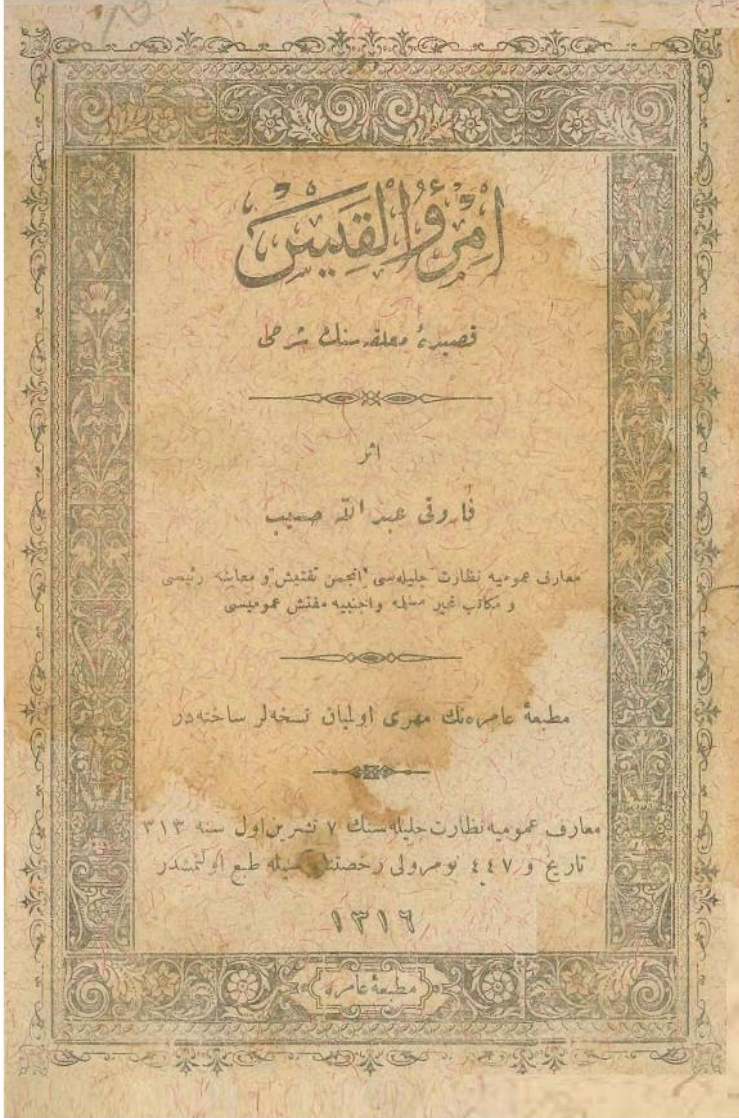
bulunan Zühdü Paşa tarafından yazılan mülâhazada mûndericât-ı varakanın Maarif hizmetlerine âid kısmının muvâfık-ı kuyûd olduğu muhasebe derkenârına atfen te'yîd ve müşârun ileyhın umûr-ı mevkülâsini hüsn-i ifâ eylemekte idüğü tasdik kılınmıştır. Hidemât-ı mezkûrede müddet-i me'mûriyet ve mikdâr-ı maaşât ve ücretiyle zamayim ve tenzîlâtını ve bu yüzden esbâb-ı infisâliyle ilâve-i me'mûriyet sûretiyle fahrî olarak bulunduğu Dersaadet Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umûmi vekâletiyle Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Adliye Müfettişliğinde hüsn-i hizmet ve iffet ve istikâmeti görüldüğünü mutazammın Adliye ve Maârif Nezâreti ve Rûsûmât Emânetleriyle Haleb ve Konya Vilayetlerinin 1 Şubat 309 ve 12 Nisan 319 ve 9 Kânunuevvel 308 ve 8 Kânunusani 309 ve 30 Teşrinievvel 311 ve 1 Şubat 309 tarihli tezkire ve tahrîrât-ı cevâbiyeleri ve Dersaadet Bidayet Mahkemesi Riyâsetiyle Mahkeme-i Temyiz Başmüdde-i Umûmîliğinin 20 Rebiyülevvel 90 ve 6 Şubat 96 tarihli tezkireleri ve teşrifâtî-i Divan-ı Hümâyûnda 17 Rebiyülevvel 313 tarihli müzekkire-i müzeyyel ve 7 Kânunuevvel 308 tarihli tezkire-i sâmiye suret-i musaddakasıyla Adliye Nezâreti Muhasebesinin 14 Temmuz 308 tarihli derkenârını hâvi istid'ânâme asıl terceme-i hâl varakasıyla birlikte Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyesince dosyasında ve âsâr-ı matbû'asından birer nüshasıyla derdest-i tab' olan eserinin matbû' formaları kütübhâne-i mahsusunda hıfz ve Musul Vilayeti Meclis-i İdâresiyle Hudeyde Sancağı Meclis-i İdâresinin Yemen Vilayeti İdâre Meclisinden müzeyyel 25 Haziran 319 ve 8 Kânunusani 311 ve Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilayeti bazı me'murîn ve İslam ve Hıristiyan ahâlisi tarafından mu'ti 25 Haziran 99 ve 18 Temmuz minh tarihli mazbatalar ve hâiz ve hâmil olduğu rütbe ve nişân ve madalyalar ruûs ve berat-ı âliyeleriyle Sırp Hükümeti tarafından verilen nişanların kabul ve lede'l-icâb ta'lîki husûslarına müsâade-i seniyye erzân buyurulduğunu mübellih 2 Zilhicce 309 ve 4 Rebiyülevvel 316 tarihli tezkire-i sâmiye sûret-i musaddakaları ve nüfus tezkire-i Osmaniyesiyle 7 Zilhicce 310 tarihli silsilenâme idare-i mezkurece aynen görülerek îade edilmiş ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğiyle Encümen-i Teftiş ve Muâyene Riyâsetine ve Meclis-i Maârif Azâlığına tayin ve rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveliyeye ikinci rütbe Mecidî nişânı tevcih ve ihsânı tarihleri ve dâireye tebliğ kılınan irâdât-ı seniyye kuyûduna mutâbık bulunmuştur.

Müşârunileyhin tanzîm ve itâ eylediği terceme-i hâl varakasında 74 senesi evâilinde 120 kuruş maaşla Musul Vilayeti Tahrirat Kaleminde ve 1 Şubat 82 tarihinden 1 Haziran 84 tarihine kadar 1.000 kuruş maaşla ve Fırat Gazetesi Arabî mütercimliği inzimâmıyla Haleb Vilayeti Mektûbî Kaleminde istihdam edildiği muharrer ise de ifadesini müeyyed evrâk-ı müsbete ibrâz edilmediği gibi mahallerinden vukû bulan isti'lâmlar üzerine vârid olan muharrerât-ı cevâbiyede dahi bu babda malumât-ı kaydiyeye tesâdüf olunamadığı gösterilmiştir. 6 Zilkade 1326 fi 17 Teşrinisani 1324

EK 4: Misbâhu'n-Necâh. Mütercimi: Faruki Abdullah Hasîb.

EK 5: İmruü'l-Kays Kasıde-i Mu'allakasının Şerhi. Mütercimi: Farukî Abdullah Hasîb.

Extended Abstract

The 19th century was the period in which modern missionary movements were most intense due to the multinational, religious, and linguistic structure of the Ottoman Empire, which spread over a wide geography and offered great opportunities and a wide field of activity to the missionaries. Especially during the period of Abdülhamid II (1876-1909), all the reforms made in the field of education should be seen as a counter-reflex movement, which was started to protect the unity, peace, and integrity of the country from the destructive effects of the harmful activities of non-Muslim and foreign schools. The organization and schooling that started rapidly in all provinces since the 1880s, the opening and promotion of Turkish private schools, which were regarded as a national alternative, and all other activities and precautions emerged as a result of the said necessity. The board of Inspection and Inspection Headship was established to supervise all press, especially books, treatises, and journals in 1881. Their publication was allowed after checking the appropriateness of the works with religion, morals, etiquette, and national and spiritual values. The main purpose of the Non-Muslim and Foreign Schools Inspectorship, which was established in 1886, was to ensure the supervision and control of the said schools.

Despite all the economic difficulties of the country, significant investments were made in education during the reign of Abdülhamid II (1876-1909). For education to become widespread throughout the country, education directorates were immediately established in the capital city and the provinces. Next, many new units and institutions were found so that the education could continue as desired. Private and public education institutions of different types and levels have been opened in İbtidâî (primary school), rüşdî (secondary school), idadî (high school) and Darülfünun (university) levels. Thus, it is aimed to raise the qualified and skilled labor needed for the continuity of the state. Teachers' schools were opened to train educators at every level needed. Teachers, course materials, and textbooks were provided to the educational institutions opened, and curricula and instructions were prepared for each institution. This period was an implementation period in which the number and types of schools increased, new institutions were opened for the education of girls, a very important

distance was covered in education, and the infrastructure was provided to experience trials in the field of education in the Constitutional II and Republican periods.

This study aims to reveal and introduce the biography of Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi, who was one of the important education bureaucrats in the period of Abdulhamid II, of which we have limited and brief information, although he is an important name with many features based on the registry and archive documents. Information obtained about Fârukîzade Abdullah Hasîb Efendi; His origin and family, the education he received, his civil service, the ranks, badges and medals he received, his debts, works, and death are discussed in detail under eight separate headings.

He was born on March 19, 1840, in the city of Mosul. He is the son of the late Mahmud Efendi, one of the notables of Mosul and a member of the Province of Majlis-i Kebir. He was called "Farukî" because his lineage reached Umar Ibn Al-Khattab from his father's side as written in the special genealogy. His maternal lineage is from the "Fahrizade" dynasty due to his relationship with Husayn ibn Ali. For this reason, Abdullah Hasîb Efendi is famous and known for the title of "Zülçenaheyn". Since there was no official school in Mosul during his education period, he received a high-level education from private teachers in Mosul. He had a high level of command of Arabic and Persian languages and trained himself in the field of law.

At the age of 19, he started to work in the Mosul Province Correspondence Office with a salary of 120 kurus. In addition, he also served as the sealer of Veysi Pasha, who was the governor of Mosul at that time. On March 19, 1860, he was appointed to the Mosul Land Registry Clerkship with a salary of 300 kurus. However, he resigned on April 17, 1865, as he did not find it appropriate to deal with the clerkship. Although it is in his registry, he could not submit a document proving these duties officially, so he entered the state service on March 13, 1862, when he was 23 years old. From March 13, 1862, to February 3, 1865, he served as the Refik-i Evveli in the Land Registry of the Province of Mosul, with a salary of 300 kurus. On May 8, 1865, he was appointed to the Konya Province Deputy Minister of Customs with a salary of 2,000 kurus. He was dismissed from his duty on June 22, 1867,

with the mandate of the Konya Province Board of Governors. His resignation -in his own words- stemmed from the grudges of the Provincial Board of Governors and its notables, who said, "As long as Hasîb Efendi is in office, we cannot achieve our goals".

On December 13, 1867, with a salary of 1,000 kurus, he was employed as the Arabic translator of the official Fırat Newspaper with the Aleppo Editorial Office. He resigned on 13 June 1868 and came to Dersaadet. Even though this service was written in his biography, it was not included in the mission record because information and confirmation could not be obtained from the Province of Aleppo as a result of the correspondence. On 19 November 1868, with a salary of 400 kurus, he was appointed as the assistant of the Customs Accountancy Office. From November 19, 1868, to April 24, 1869, he was employed with a salary of 400 kurus as the assistant to the Customs Accountancy Office. He resigned on this date and resigned from his duty. On October 4, 1869, with a salary of 2,500 kurus, he was appointed to the Directorate of Accountancy as the Hudeyde Sanjak Chief Clerk of the Board of Governors. He resigned from his duty on June 18, 1872.

On May 17, 1873, he was appointed as the Examiner of the Dersaadet First Criminal Court with a salary of 1,900 kurus. From 4 December 1878 to 29 July 1879, he served as the Grand Vizier of Tunisian Hayreddin Pasha for 7 months and 26 days as an additional duty. On June 24, 1880, with a salary of 1,800 kurus, he was transferred to the General Prosecutor's Office of the Court of Appeal. In the meantime, he served as an honorary additional civil servant at the office of the chief prosecutor of Bidayet Court by proxy. On 12 June 1881, he was transferred to the Cezâir-i Bahr-i Sefîd Province Courthouse Inspectorate with a salary of 7.000 kurus. He was dismissed from the aforementioned duty on 5 July 1883. His departure from the Cezâir-i Bahr-i Sefîd Province Courthouse Inspectorate, in his own words, was as follows. It was caused by the involvement of the Cezâir Governor, Naşîd Pasha, who should not have interfered, in the courthouse affairs and following the devilish plans of one of the well-known figures, Defterdar Hayri Efendi. While Abdullah Hasîb Efendi was on duty at the Bidayet Court, he interrogated Namık Kemal (1840-1888). This time, while he

was working as the Inspector of the Court of Justice in the Province of Cezâir-i Bahr-i Sefîd, he had a serious disagreement with Namık Kemal, the Governor of Midilli, on some issues, and it was carried to the newspaper columns. He stood up against injustice and inequity in his civil service and never compromised his honesty. Even though this situation resulted in his dismissal from his duty, he did not leave justice and truth. He was not taken to court after any duty he was dismissed, and he did not demand an exemption from the state for the periods he was vacant.

He was appointed to the Education Council the Non-Muslim and Foreign Schools Inspectorship on April 5, 1887, at a time when missionary activities in the Ottoman Empire were very intense and reached destructive and dangerous dimensions in the 19th century. Along with this important and sensitive duty, he became the senior manager of two important institutions of the Education Council, when he was assigned to the Board of Inspection and Inspection Headship as of November 7, 1897. His experience in the field of law, his knowledge of Arabic and Persian languages, his familiarity with the press, his competence, his honesty, discipline, and hard work, as well as the fact that he gained the appreciation and trust of the Minister of Education Ahmed Zühdü Pasha, played an important role in this. After the death of Zühdü Pasha, he was appointed as a member of the Education Council on April 12, 1902, and resigned to duty in a way. Thus, his duty as an Inspector of the Non-Muslim and Foreign Schools Inspectorship, which he had been continuing for 15 years, and as the Head of the Board of Inspection and Inspection Headship, which he has been doing for five years, came to an end. On November 17, 1908, while he was a member of the Education Council, he was expelled from the civil service. His formal term of service, starting from March 13, 1862, when he entered government service, until January 13, 1909, when he retired, was 46 years and 10 months. He retired at the age of 69. During his state service, he was entitled to receive many ranks, medals, and badges. He wrote four works, of which two were published, and the other two were unpublished and lost in time. In these works, unlike his Western-fan contemporaries, he tried to present the untouched intangible treasures and riches of the East with the best examples and left them to the discretion of future generations. Despite having held an important and

high-level position for many years, the continuation of his debts until his retirement is also significant in terms of showing how honest he did his duty. He died on January 10, 1912, at the age of 72, in Dersaadet.

Araştırma Makalesi

Aynalıkavak Kasrı Duvar Yazılarına Yansıyan Osmanlı-İran Rekabeti

Kemal Kahraman*

(ORCID: 0000-0002-0595-7229)

Makale Gönderim Tarihi
03.02.2022

Makale Kabul Tarihi
12.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kahraman, K., "Aynalıkavak Kasrı Duvar Yazılarına Yansıyan Osmanlı-İran Rekabeti", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 98-144.

APA: Kahraman, K. (2022). Aynalıkavak Kasrı Duvar Yazılarına Yansıyan Osmanlı-İran Rekabeti. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 98-114.

Öz

Aynalıkavak Kasrı, İstanbul'da, Batılıların Altın Boynuz dediği Haliç'te bir zamanlar Tersane Sarayı adı verilen yapı topluluğundan günümüze kalan küçük fakat özgün bir binadır. Geniş bahçesiyle birlikte halen Milli Saraylar uhdesinde bulunmaktadır. Kasrın Okmeydanı tarafına açılan bahçe kapısındaki kitabe ve kasrın içinde duvarları süsleyen yazılar, mimari özellikleriyle birlikte büyük önem taşımaktadır. Son demlerini yaşayan klasik Osmanlı mimarisi burada klasik Osmanlı şii ve hat sanatıyla buluşmaktadır. Yazımız bu buluşmadan yola çıkarak, söz konusu yazılarda görülen Osmanlı - İran hanedanları arasındaki tarihi rekabette odaklanmaktadır.

Birinci bölümde Aynalıkavak Kasrı, tarihi ve yazılarıyla ilgili bir değerlendirme yapılmaktadır. İkinci bölümde aynı dönemde siyasi, dini ve kültürel bağlamda yoğun bir şekilde yaşanan Osmanlı İran rekabeti ana hatlarıyla ortaya konmaktadır. Üçüncü bölümde bu rekabetin Aynalıkavak

* Dr., TBMM Milli Saraylar, Türkiye, kekahraman58@gmail.com
PhD., Grand National Assembly of Turkey, Directorate of National Palaces, Turkey.

duvarlarındaki yazılara ve şiirlere yansımaları ele alınmaktadır. Son bölümde şiirlerin asıllarına ve sadeleştirdiğimiz metinlere yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aynalıkavak, tersane, Şeyh Galip, Yesari, Enderuni Fazıl, Galata Mevlevihanesi, Talik, Osmanlı, Lale Devri, Sadabad, Safavi, İran.

Ottoman - Iranian Rivalry Reflected at the Wall Incriptions of Aynalıkavak Palace

Abstract

Aynalıkavak Palace is a small but unique building remaining from the Imperial Dockyard Palace complex by the Golden Horn of Istanbul. Together with its vast garden, today it is affiliated with the National Palaces organization. Ottoman inscriptions adorning the garden gate, entrance door and interiors of the palace are of great importance with its classical architecture. Here classical Ottoman architectural style, living its last days, is meeting with classical Ottoman poetry and art of calligraphy.

This work, based on this meeting, focuses on the historical rivalry between Ottoman and Safavid dynasties observed in the poems inscribed on the walls of Aynalıkavak Palace. At the first section we try to make a historical analyses over the time and palace itself. At the second section, the intensive religious, political and cultural rivalry between Ottoman and Iranian dynasties is taken into consideration. At the third section, reflections of this rivalry on the poetry scripted on the entrance and interior walls of Aynalıkavak Palace are studied. At the last section originals of the aforementioned poems and our translated versions of those verses into modern Turkish are presented.

Keywords: Aynalıkavak, tersane, Şeyh Galip, Yesari, Enderuni Fazıl, Galata Mevlevihanesi, Talik, Osmanlı, Lale Devri, Sadabad, Safavi, İran.

Saraydan Kasra

Aynalıkavak Kasrı, Haliç'te günümüze ulaşan değerli bir Osmanlı mirasıdır. III. Selim devrinde sultanın Topkapı sarayından sıkıldığı zaman başını dinlemek ve sanatkarca zaman geçirmek için kaçtığı bir yerdir. Bir biniş sarayıdır. Hariciye Köşkü fonksiyonu da görmüştür. Bulunduğu mekan Bizans devrinden bu yana Altın Boynuz'a nazır imparatorlara ait bir dinlenme ve gezi yeridir. Osmanlı hanedan tarihindeki yeri Fatih

devrine kadar gider. Bostanları ve meyveleri ile meşhur bir “tenezzüh” bölgesidir.¹

Sultan I. Ahmed, o zaman Osmanlı tersanesinin bulunduğu bu alana bir saray yapılmasını istemiştir. İlk binalar 1613’te inşa edilmiştir. Sultan İbrahim yeni yapılan bu sarayda dünyaya gelmiştir. Saltanatının çoğunu burada geçirmiş ve sahile muhteşem bir yalı yaptırmıştır. Arkada tepeye doğru setler halinde çok büyük bir bahçesi vardır. Saray kompleksi 150 dönüm kadar bir arazi kaplar. Enderun ağalarının kullandığı dairelerin ortasında hükümdarın kullandığı Divanhane ve Has Oda vardır.²

Hükümdar dairesinin sahil tarafında birbirine geçitle bağlanan bir cami ve namazgah köşkü mevcuttur. Bunlara Hazinedar Ustalar, Hazine ve Darüssaade Ağaları binaları eklenmiştir. Sarayın büyük havuzu ve balıkhanesi meşhurdur. Fakat saray her devirde aynı ilgiyi görmemiştir. Zaman zaman terk edilmiş ve harap olmuştur.³

Lale Devrinde Tersane Sarayı ve çevresi en ihtişamlı günlerini yaşamıştır.⁴ III. Ahmet sarayı kısmen tamir ettirerek zaman zaman burada kalmıştır. Hattat ve şairdir. Nacip mahlasıyla şiirler yazmıştır. Musiki ile de yakından ilgilidir. Ailesiyle bu saraya yerleşmiştir. Beste ve şiirlerini buradaki Beste Odası’nda yazmıştır.⁵

Oğulları III. Mustafa ve I. Abdülhamid için düzenlediği 15 gün 15 gece süren ünlü sünnet şenlikleri Vehbi’nin *Surname*’si ve Levni’nin minyatürlerinde bütün canlılığıyla günümüze aktarılmıştır.⁶ Bu Osmanlı sanat geleneğinde çok rastlanan bir şey değildir. Minyatürlerin hayat verdiği en önemli yapılar bir hayal alemi gibi renklendirilen Tersane

¹ Volkan Ertürk, XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme ve Dinlenme Mekanı Olarak Tersane Bahçesi, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, s.91-125.

² Semavi Eyice, Haliç Kıyısında Kalan Son Osmanlı Sarayı: Aynalıkavak Kasrı, *Milli Saraylar Tarihi, Kültür, Kültür ve Mimarlık*, 1, İstanbul 1999, s. 112-131.

³ Jale Dedeoğlu, Aynalıkavak Kasrı’nın Osmanlı Yaşamındaki Yeri, *Milli Saraylar 10* (İstanbul 2012), s.87-101.

⁴ Abdülkadir Özcan, Lale Devri, *DİA* 27, Ankara 2003, s.81-84.

⁵ M. Münir Aktepe, Ahmed III, *DİA* 2, İstanbul 1989, s.34-38.

⁶ *Surname-i Vehbi* (Çev. Mertol Tulum), Ketebe, İstanbul 2021; Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi, Hazine env. No;3593.

Sarayı sahil köşkleridir.⁷ Tersane Sarayı, Topkapı ve Üsküdar saraylarından sonra hanedanın kullandığı üçüncü büyük saray olmuştur.

Saray bahçesinin yukarıda Okmeydanı'na doğru uzanması konumuz açısından ayrı bir anlam taşımaktadır. Osmanlı Sultanları İslam geleneğine uyarak okçuluğa büyük ilgi göstermiştir. Padişahların attığı okların uzun menzilli olanlarına hatıra olarak birer nişan taşı inşa edilmiştir. Teşvikiye Camii'nin avlusunda Sultan III. Selim ve II. Mahmut'a ait nişan taşları bugün de görülebilir. Aynalıkavak Kasrı girişinde de II. Mahmut adına bir nişan taşı mevcuttur.⁸

Aynalıkavak isminin nereden geldiğiyle ilgili bir hayli rivayet mevcuttur. 1718'de Osmanlı ile Venedik Cumhuriyeti arasında yapılan anlaşmadan sonra Venedik dükünün Sultana gönderdiği büyük ve değerli aynalar bu kasra yerleştiriliyor. Kasır aynalarıyla anılmaya başlıyor.⁹ Bazı kaynaklarda aynalar kavak gibi yüksek olduğundan bu isim veriliyor.¹⁰ Aynaların bugün nerede olduğu bilinmiyor. Diğer saraylara nakledilmiş veya depolarda kaybolmuş olabilir.

Kasrın duvarlarındaki Enderuni Fazıl'a ait şiire bakılırsa o tarihte (1790) Venedik aynaları mevcut durumdadır;

Ne kavak yeli eser bâd-ı sabâ başında

Kasrın âyineleri olmada cevlângehi

İkinci bir rivayet, yapraklarının arka kısmı güneşte parlayan, rüzgarda ışıldayan bir kavak türünün adı Aynalı-kavak'tır. Tersane Sarayı'nın avlusunda bu tür kavaklar vardır.¹¹ İsmail Hakkı Konyalı'nın rivayetine

⁷ Burcu Alarşlan, *Tersane (Aynalıkavak) Sarayının Yerleşim Planı ve Mimari Özellikleri*, İ.Ü. SBE, Sanat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İst. 1999, s. 190-200.

⁸ Filiz Gündüz, Okmeydanı, *DİA* 33, İst. 2007, s.339 – 340; Abdullah Doğan, *Osmanlı'da Kemankeşlik (Okçuluk) ve Ahilik Ritüelleri*, Ondokuz Mayıs Ün. Beden Eğitimi ve Spor ABD. Doktora Tezi, Temmuz 2017, s.38-43; M. Şinasi Acar, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık – Nişan Taşları*, Yem Yay., İstanbul 2013, 270 s.

⁹ Aybry de Montraye, *La Montraye Seyahatnamesi*, İstiklal Kitabevi Yay., İst. 2007, 529 s.

¹⁰ Semavi Eyice, "Aynalıkavak Sarayı", *DİA*, c.4, İst. 1993, s. 264-266.

¹¹ A. Ignace Melling, *Voyage Pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore* (III. Selim Döneminde İstanbul ve Boğaziçi'nde Resimlerle Bir Gezinti – Tıpkıbasım), Ed. Şevket Rado, YKY Doğan Kardeş, İstanbul 1969; Tülay Artan, *Aynalıkavak Kasrı, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, R. Ekrem Koçu, İstanbul 1958, c.1, s.486.

göre ise sarayın adı, yakınındaki Okmeydanı ile ilgilidir. O dönemde okçuların hedef olarak kullandığı yere “ayna” tabir ediliyor. Ayna, “kavak” adı verilen destek kazıklarına yerleştirilerek hedef oluyor. Bir çeşit nişangah, saraya adını vermiş oluyor.¹²

Bazı kaynaklarda kafes biçimindeki duvarları nedeniyle “ayna sarayı” (Sale de Miroirs) olarak geçen¹³, bazı minyatürlerde gövdesine ayna gömülmüş kavak ağacı çizilen Aynalıkavak Sarayı kompleksi¹⁴, minyatür ve gravürlerde Haliç’e kadar uzanan, bir kısmı kazıklar üzerinde suyun üstünde duran yapılara sahiptir. Gravürlerde tasvir edilen, güzelliğiyle meşhur deniz köşkü en son I. Abdülhamid devrinin son yılında Sadrazam Yusuf Paşa tarafından genişletilerek tamir ettirilmiştir. Köşkün geniş bahçesi tersaneye bitişik olduğundan buraya Tersane Bahçesi adı verilmiştir.¹⁵

Kalan son yapı olan bugünkü kasır, mevcut şeklini Sultan III. Selim zamanında almıştır.¹⁶ Sanatkar padişah öncelikle Lale Devri’nin hatırası olan Sadabad Sarayı’ni ihya etmek istemiştir. Yapılan tamiratlarla buradaki bazı köşkleri ziyarete açtırmıştır. Tersane tarafında donanmanın güçlenmesi için önemli hamleler yapılmıştır. Kıyıda meşhur deniz köşkü yıkılarak arazisi tersaneye dahil edilmiştir. Saray kompleksi içinde yer alan Hasbahçe Köşkü veya Hasoda Kasrı bugünkü şekliyle duvarla çevrilerek kıyıyla irtibatı kesilmiştir. (1791) Köşkün ana yapısı kullanılarak şimdiki Kasr-ı Hümayun inşa edilmiştir.

Yapılan, Tersane Kasrı’nda bir “müceddeden inşa faaliyetidir.” Sultan, hatt-ı hümayunlarıyla ferman buyurmuştur.¹⁷ Fakat temel atma ve tefrişle ilgili en uygun zamanı Münecimbaşı tayin eder,¹⁸ Perşembe

¹² İ. Hakkı Konyalı, “Aynalıkavak Kasrı”, *Tarih Hazinesi II*, S.13 (İst. 1951), s.161-172.

¹³ *Du Loir Seyahatnamesi*, Çev. Mustafa Daş, Ed.Erhan Afyoncu – Ahmet Önal, Yeditepe Yay., İst.2016, 256 s; Alfred Westholm, Cornelius Loos, Swedish Artist in Turkey at the Time of Ahmed III, *DTCF Anadolu (Anatolia) 22*, Ankara 1981, s.167-172.

¹⁴ Semavi Eyice, *Milli Saraylar*.

¹⁵ P. Ğugios İncıyan, *18. Asırda İstanbul*, Terc. Hrand D. Andreasyan, Fetih Cem. Yay. İstanbul 1976, s.96-98; Bkz. Ek 2.

¹⁶ Burcu Alarslan, *Age*.

¹⁷ BOA AE.SABH.1-4-410/H-10-07-1203/1789.

¹⁸ BOA AE.SABH.1- 19-1657/H-10-07-1203; “Aynalıkavak sahil sarayı hümayununun mefruşatı için müneccimbaşı efendi kulları tarafından işbu mah-i şevvalin yirmi ikinci Pazar ertesi günü saat on ikiyi otuz beş dakika mürurunda vakt-i mesud olarak ihtiyar

(Hamis) günü saat beşi kırk iki dakika geçe (mürurunda) temel atma töreni yapılacaktır. Tefriş için ise “işbu mah-i şevvalin yirmi ikinci Pazar ertesi günü saat on ikiyi otuz beş dakika mürurunda vakt-i mesud olarak ihtiyar olunmuştur”. 1792’ye ait bir inşaat defteri, yapılan işlerle ilgili önemli ipuçları veriyor.¹⁹

Verilen saat ve dakika o kadar kesindir ki Sadrazam o vakitte meşgul olduğu için ilgili memurlar tarafından tören icra edilecek, Sadrazam müsait olduğunda gelecektir.²⁰ Aynı tarihli bir hatt-ı hümayunda Sadr-ı Rum Tevfik Efendi²¹ tarafından sarayın inşa tarihiyle ilgili yazılan şiirin sarayın uygun bir yerine nakşedilmesi ferman buyurulmaktadır.²² Belgede “Bab-ı âli” diye adlandırılan “bab-ı cedid-i kebir” cami ve has ahır tarafındaki kapıdır.

Aynalıkavak Kasrı mimari bakımdan klasik döneme ait son saray yapısı olarak kabul edilir.²³ Sanatkar bir padişah olan III. Selim’in kaderi burada devrin iki önemli ustasıyla kesişmektedir; Şeyh Galip Dede Efendi (ö.1799) ve Yesari Mehmet Esad Efendi (ö.1798). Sultan’ın Şeyh Galip’e olan teveccühü, onun şiirine ve kişiliğine duyduğu saygı bilinmektedir. Genç yaşta yazdığı *Hüsn ü Aşk* adlı divanıyla meşhur olan, Mevlevilikte postnişinliğe kadar yükselerek Galata Mevlevihanesi şeyhi olan Şeyh Galip, kendisine büyük yakınlık gösteren Sultan için de kasideler yazmıştır.²⁴

Mevlevi muhibbi olan III. Selim, Şeyh Galip’in talebiyle Galata Mevlevihanesi’ni baştan sona yenileterek bugünkü şeklini vermiştir

olunmakla işbu (zamanda) sahil saray-ı merkumun mefruşatı ferş olunacağı malum-u hümayunları buyuruldukda emr ü ferman...”

¹⁹ TS.MA.d – 809 / H-29-11-1206/1792; Volkan Ertürk, Saraydan Kasıra Aynalıkavak Sarayı, *Tarih Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, Yıl:2013, Sayı 10, s.337-358.

²⁰ BOA AE.SABH.1/278-18637/H.10-07-1203.

²¹ Mehmet İpşirli, Yahya Tevfik Efendi, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 266-67.

²² AE.SABH.1.8-767/H.10-07-1203/1789; “Bab-ı âli diye tesmiye olunan bab-ı cedid-i kebir ki camii-i şerif ve has ahur tarafıdır âna sebt ve tahrir olunacağı... buyurulmaktadır.”

²³ Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul 1969, s. 311-324; *Ayşe Hilal Uğurlu, III.Selim’in İstanbul’u; Siyasi ve Askeri Dönüşümler Işığında İmar Faaliyetleri*, İTÜ Fen Bil. Ens. Doktora Tezi, İst. 2012, s.243-254; Ek 1.

²⁴ *Şeyh Galip Divanı*, Haz. Naci Okcu, DİB Yay., Ankara 2014.

(1206/1792). İyi bir tanburi ve neyzen olan padişah aynı zamanda iyi bir bestekardır. Evc-ara, Pesendi, Suz-i Dilara gibi 15 yeni makam tertip etmiştir.²⁵ Bunun için Aynalıkavak Kasrı'nda bir Beste Odası mevcuttur. Bugün oda, dönemin tarzına uygun şekilde tefriş edilmiştir. Şeyh Galip'in Aynalıkavak Kasrı duvarlarını süsleyen şiirleri onu dönemin diğer bir ünlü sanatçısıyla buluşturuyor; Yesari Mehmed Esad.

Aynalıkavak Kasrı duvarlarını Yesari'nin nefis Talik hattı süslemektedir. I. Abdülhamid devrinde yetişen Yesari, esasen İran'a özgü bir yazı tarzı olan Talik hattına Türk zevkine uygun kendine özgü bir karakter kazandırmıştır.²⁶ Onun ve kendisinden icazet alan oğlu Yesarizade Mustafa İzzet Efendi'nin hatları dönemlerindeki birçok esere damgasını vurmuştur. Sultan, "tecdiden" inşa edilen kasrın duvarlarına kasideleri onun yazmasını istemiştir.²⁷ Yesari'nin ustalığı, kasrın duvarlarında Şeyh Galip ve Enderuni Fazıl'ın şiirlerine ayrı bir anlam katmaktadır. Onlar olmadan Aynalıkavak Kasrı'nı düşünemezsiniz.

Yesari Mehmed Esad, vücudunun sağ tarafında rahatsızlığı olduğu için sol eliyle yazmış, bunun için kendisine "solak" anlamında Yesari lakabı verilmiştir. Beylerbeyi Camii, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Emirgan Camii ve Çeşmesi, Fatih türbesi, Topkapı Sarayı gibi birçok eserde bulunan Celi Talik kitabeleri günümüze kadar gelmiştir. Aynalıkavak kasrındaki kuşak yazıları ise, taşa hak olunmayıp siva üzerine yapıştırma varakla işlendiği için, yapılan restorasyonlarda kayıplara uğramıştır.²⁸

Aynalıkavak duvarlarını süsleyen mısraların sahibi olan diğer şair, Enderunlu Fazıl'dır.²⁹ Akka'lı bir aileden gelen Fazıl, I. Abdülhamid devrinde Enderun'a alınarak iyi bir eğitim görmüştür. Fakat saray disiplini ona göre değildir. Maceralı, düzensiz, sürgünlerde geçen bir hayat sürmüştür. Bu onun divan edebiyatı geleneği içinde sosyal

²⁵ Oğuz Karakaya, Sultan III. Selim'in 18. Yüzyıl Osmanlı/Türk Müziğine, Teorisine ve Nota Yazım Biçiminin Gelişimine Katkıları, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 30, Konya 2011, s.597-611.

²⁶ Uğur Derman, Yesari Mehmed Esad, *DİA* 43, İstanbul 2013, s.486-87.

²⁷ Uğur Derman, 486-487.

²⁸ Uğur Derman, 486-487.

²⁹ Sabahattin Küçük, Enderunlu Fazıl, *DİA* 11, İstanbul 1995, s.188-189; Harun Tolasa, Fazıl-ı Enderuni, *TDEA* c. III, İstanbul 1978, s.167-169.

konulara daha fazla eğilmesini sağlamıştır. Fazıl, Şeyh Galip düzeyinde bir şair olmamakla beraber günlük hayata ilişkin şiirleriyle dikkat çekmiştir. Döneminin padişahına yazdığı kasideler önemlidir. Aynalıkavak Kasrı Divanhanesi'nin duvarlarında yer alan tarih kasidesi onlardan birisidir.

Aynalıkavak Kasrı bugünkü şeklini III. Selim devrinde aldığından, hatları ve kitabeleri bu padişah adına yazıldığından, onun adıyla birlikte anılmaktadır. Oysa kaynaklara göre Sultan III. Selim Aynalıkavak Tenkihnamesinden sonra (1774)³⁰ Osmanlı için önemli kayıplara yol açan Yaş (Ziştovi / 1792) anlaşmanın verdiği üzüntüyle bu kasırda ancak bir bahar kalabilmiş, daha sonra burayı terk ederek Beşiktaş Sarayı'na geçmiştir.³¹

Sultanın akıbeti düşünüldüğünde siyasi anlamda pek de mutlu ve başarılı olmayan bir dönemde, şiir, hat gibi sanatların en güzel eserlerini vermesi, medeniyet unsurlarının varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Siyasi ve idari yapı gerilemekte fakat kültür ve sanat henüz olgunluk devrini korumaktadır. Aynı ölçüde olmasa da bu durum İran için de geçerlidir.

Osmanlı-İran Rekabeti

Aynalıkavak duvarlarında öncelikle hat sanatında İran'a bir meydan okuma olduğu anlaşılıyor. Yesari, ünlü Safavi hattat İmad-ı Haseni tarafından zirveye taşınan Talik hattını Osmanlı zevkine uygun şekilde kendine özgü tarzıyla geliştirerek İmad-ı Rum lakabını almıştır.³² Fakat asıl rekabet beyitlerde kendini gösteriyor. Onları hakkıyla anlamak için önce o dönemde Osmanlı ile İran arasındaki siyasi, dini ve kültürel rekabeti hatırlamakta fayda vardır. Her ne kadar Kasrı Şirin anlaşmasıyla sınırlar uzun süreli olarak belirlenmişse de rekabet ve çatışmalar geniş bir zamana yayılmaktadır.

Rekabetin sembolik geçmişi Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail devrine kadar gider. Bu etnik bir karşılaşma değildir. Çünkü iki tarafta Türk

³⁰ "Devlet-i Aliye ile Rusya devleti arasında Aynalıkavak Kasrı'nda akdedilen tenkihname sureti"; TS. MA.d-9923/H-20-06-1193/1779.

³¹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Aynalıkavak Sarayı, *İstanbul Ansiklopedisi*, R. Ekrem Koçu, İstanbul 1958, c.3, s.1610-1615.

³² Ali Alparslan, İmad-ı Haseni, *DİA*, c.22, İstanbul 2000, s. 169-171.

unsurunun ağırlığı vardır. İran topraklarında bin yıla yakın Türk hakimiyeti söz konusudur. İslam öncesi dönemlere dayanan Fars kimliği inşası modern zamanlara ait bir olgudur.³³ Rekabet daha çok, Osmanlı hanedanı ile Safavi hanedanı arasındadır. Osmanlı Sünni dünyanın, Safaviler Şii dünyanın lideridir. Bunu sadece dini ve siyasi olarak anlamak eksik olur. Günlük hayatta asıl kendini gösteren, kültürel boyuttur.

Mezhep konusunda iki farklı kutup olmalarına rağmen benzerlik ve etkileşim çok büyüktür. Hafız, Hayyam, dil olarak Mevlana ile aynı kaynaktan beslenmiştir. Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim amansız rakiptirler. Ama ikisi de döneminin önemli şairleri arasındadır. Şah İsmail'in "Hatayi" mahlasıyla Türkçe divanı vardır.³⁴ Yavuz Sultan Selim "Selimi" mahlasıyla Türkçe divan sahibidir.³⁵ Birçok Osmanlı şairi Türkçe, Farsça ve Arapça divan yazmıştır.

Kelimeler iki büyük kültür alanında hareket eder, yeni biçimler, anlamlar kazanır. Yüzyıllardan söz ediyoruz. Osmanlıda ilim dili Arapça, sanat ve edebiyat dili Farsça ağırlıklıdır. Devletin ihtişamına ilişkin jargonda Farsça hakimdir. Osmanlı sultanları Farsça "şahlığı koruyan" anlamında "padişah"tır.³⁶ Hüma-yun, İran'da şahlara Osmanlıda padişaha ait anlamında bir lakaptır.³⁷ Divan-ı Hümayun, Ceybi Hümayun gibi. Padişah oğulları "şah oğlu" anlamında "şahzade"dir. İhtişamlı olanı ifade etmek için "şah gibi" anlamına "şahane" deriz. Hükümdara ait yapılarda bu ifade kullanılır; "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane".³⁸

³³ Nail Elhan, Pehleviler Döneminde İran'da Ulus-Devlet: Milli Kimlik ve Geleneğin İcadı, *İran Çalışmaları Dergisi*, c.3, s.2 (2019), s.13-37.

³⁴ Musin Macid, Hatayi'nin Yayınlanmamış Gazelleri, *TÜBAR XXXIX*, 2016 Bahar, s.115-153; *Hatayi Divanı*, Şah İsmail (Derleyen Muhsin Macid), Türkiye Yazma Eserler, İstanbul 2017, 702 s.

³⁵ *Yavuz Sultan Selim Divanı* (Haz. Ali Nihat Tarlan), Kökler Derneği Yay., İstanbul 2016, 416 s.; *Yavuz Sultan Selim Divanı* (Haz. Bedri Bermutlu), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2021, 456 s.

³⁶ Tufan Gündüz, Şah, *DİA 38*, İstanbul 2010, s.248-250.

³⁷ Hümayun, Tahsin Yazıcı, *DİA 18*, İstanbul 1998, s.479-480.

³⁸ Doğan Özlük, *Türkiye Türkçesinde Farsça Kökenli Kelimeler*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ün. SBE, Fars Dili ve Edebiyatı, İstanbul 2019.

Etkileşim ve rekabet Osmanlı devletinde sonuna kadar devam etmiştir. Sultan III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa'nın hüküm sürdüğü Lale Devri (1718-1730) rekabetin en yoğun yaşandığı dönemlerden birisi olmuştur.³⁹ 1720'de Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın İran'a elçi olarak gönderdiği Dürri Ahmet Efendi dönüşünde İran'la ilgili detaylı rapor sunmuştur. İran ülkedeki Sünnilere karşı sert bir politika güderek onları Şii olmaya zorlamaktadır.⁴⁰

1721'de İran Şahı Hüseyin, Murteza Kulu Han'ı İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Damat İbrahim bu elçiye Osmanlı askeri gücünü, maddi ve kültürel zenginliğini göstermek için elinden geleni yapmıştır. Sadabad'de elçilik heyetine büyük bir ziyafet tertip etmiştir.⁴¹ Onun ayrılmasından hemen sonra iki önemli gelişme yaşanmıştır; Birincisi Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvasıyla "isyankar ve sapkın" İran şahına karşı savaş ilan edilmiştir.⁴²

İkincisi, Haliç'te Sadabad Kasrı inşa edilmiştir. Bazı kaynaklarda bu kasrın Lale Devrinde Batılılaşma eğiliminin bir sonucu olduğu ifade edilmektedir. Damat İbrahim Paşa 28. Mehmet Çelebi'yi Paris'e elçi olarak göndermiş (1720-21), onun hazırladığı raporda anlatılan Versay'a benzer bir saray inşa edilmek istenmiştir. Sadabad Kasrı, dönemin Fransız rokocosunun etkisi altında yapılmıştır. Tıpkı aynı dönemde yapılan "Türk rokocosu" örneği Sultanahmet Çeşmesi gibi.⁴³

Bunun tek taraflı bir yorum olduğu anlaşılıyor. Lale devrinde Osmanlı bir yandan Fransa'ya açılırken İran'la olan yoğun etkileşim devam etmektedir. Eldem gibi mimarlık tarihçileri Sadabad Kasrı'nın Türk ve

³⁹ Abdülkadir Özcan, *Lâle devri, DİA* 27, İstanbul 2003, s.81-83.

⁴⁰ Mehmed Münir Aktepe, "Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 1, İstanbul 1967, s.56.

⁴¹ *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, Hz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, vd., 3 Cilt, Klasik, İstanbul 2013.

⁴² "Şahs-ı mezbur dava-yı mezkuresinde musırr olub itaat ve inkiyat etmezse kendi ve etbaları bağilerdir, kitalleri amme-i müslimine vacibdir." (Milli Küt. 01 Hk 250, 63b); Muhittin Eliaçık, Lale Devri Şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi ve Manzum Fetvası, *International Journal of Language Academy*, V.2/4, Winter 2014, s.89-90.

⁴³ Barçın Turhan, *Dolmabahçe Sarayı ve Aynalıkavak Kasrı'nın Türk Bahçe Sanatındaki Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ün. Fen Bil. Ens. 1998; Betül Bakır, *Mimaride Rönesans ve Barok: Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2003, s.65-67.

Doğu üslubuna sahip olduğunu tespit ediyor.⁴⁴ Abad kelimesi Farsça'dır ve sonsuzluk, mutluluk, bayındırlık gibi anlamları vardır.⁴⁵ Boğaziçi'nde birbirinden güzel "abad"lar mevcuttur; Defterdarburnu'nda Nişadabad, Çırağan'da Gülşenabad, Kanlıca'da Mihrabad, Çengelköy-Beylerbeyi arasında Ferahabad, Şemsipaşa kıyısında Şerefabad kasrı.

Sadabad Kasrı İran elçisinin gönderilmesinden sonra bir rekabet unsuru olarak inşa edildi.⁴⁶ Ülkeler gibi başkentler de adeta yarışmaktadır. Safavi başkenti olan İsfahan ihtişamıyla ünlüdür ve abartılı bir şekilde "nısf-ı cihan" (dünyanın yarısı) diye tabir edilir. Hanedanın en önemli mekanı Çehel (Kırk) Sütun Sarayıdır. Şahların tahta çıkma merasimleri burada "Ayine Hane" adlı salonda yapılmaktadır. Bahçeleri, Endülüs'te en güzel ifadesini bulan İslam ve Doğu bahçe mimarisi örneğidir.⁴⁷ Ortasında büyük bir kanal, iki yanında ağaçlar sıralanan ünlü Çeharbağ caddesinin nihayetindedir. Şah II. Abbas zamanında inşa edilmiştir (1647). 20 sütunlu olan saray, önündeki büyük havuza yansımalarıyla 40 sütunlu sayılmaktadır.

Sadabad Kasrı, Çehel Sütun sarayından "daha ihtişamlı" olmak üzere yapılmıştır.⁴⁸ Rivayete göre bir ayda tamamlanmıştır. Otuz sütun üzerine inşa edilmekle beraber önündeki havuza akseden yansımalarıyla toplam 60 sütun olmaktadır. Bu da bir üstünlük ifadesidir. Saray bahçesine Cetvel-i Sim adı verilen büyük bir kanal açılmış, akan suların çağlayanlarla mermer havuzlara dolması sağlanmıştır.⁴⁹ Yoros dağlarından 450 adet yetişkin çınar, ıhlamur, dişbudak, kestane gibi ağaç nakledilmiştir.⁵⁰

Bu şekilde kısa zamanda ihtişamda İsfahan sarayı geride kalmıştır. Osmanlı Sultanı ve Halife III. Ahmet, zenginlik, kültür ve mükemmellikte Safavilere üstünlük sağlamıştır. Kasrın, köşklerin, bahçelerin İran adı taşıması İran topraklarındaki fetihlere işaret etmektedir.⁵¹ Ne yazık ki

⁴⁴ Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul 1969, s. 311-324.

⁴⁵ nisanyansoluk.com; sozluk.gov.tr.

⁴⁶ Can Erimtan, Appearance of Saadabad; The Perception of the Tulip Age (1718-1730) and Impact of the Ottoman – Safavid Rivalry, *Academic.edu* (8.01.2022).

⁴⁷ Çehel Sotun – İsfahan, *Encyclopaedia of Iranica* (11.01.2022).

⁴⁸ Can Erimtan, s.26.

⁴⁹ Barçın Turhan, s.35.

⁵⁰ Banu Bilgicioğlu, Sadabad, *DİA*, c.35, İstanbul 2008, s.379-81. Ek 3.

⁵¹ Can Erimtan, s.27.

her iki saray benzer akıbete uğramıştır. İsfahan sarayı Afganlıların işgalinde, Sadabad Sarayı ise Lale devrini sona erdiren Patrona Halil İsyanı sırasında tahrip olmuştur (1730). İsyanın önemli bir nedeni İran seferindeki başarısızlıklardır.⁵²

Lale Devrindeki rekabetin bir diğer tipik ifadesi devrin en önemli şairi olan Nedim'in mısralarıdır. Nedim bir bakıma Lale Devri'nin ruhunu temsil eder. Şiirlerinde Osmanlı ve İran arasındaki rekabete geniş yer verir.⁵³ Şairane ve mübalağalı bir üslupla Osmanlı padişahının İran Şahına olan üstünlüğünü dile getirir. Sadabad Kasrı'nın inşası onun için önemli bir vesile olmuştur.

Der Vâsf-ı Sadabad-ı Nev Bünyad (Yeni İnşa Olunan Sadabad'ın Özellikleri) adlı şiirinde⁵⁴ Kasrın Hayrabad, Kasrı Cinan, Çeşme-i Nur, Kasrı Neşat, Hürremabad gibi bölümleri ayrı ayrı tasvir ediyor. Sultan Ahmed'i İskender'den bile üstün tutuyor. İskender'in önemli özelliği İran fatihi olmasıdır. Sadabad'ı görünce İskender bile parmağını ısıracaktır. Böyle bir saray ne İran'da ne Turan'da görülmemiştir. Onu görseydi ünlü İran Kisra'sı Nuşirevan'ın tacı başından düşerdi.⁵⁵

Aynı şekilde İstanbul başta İsfahan olmak üzere İran şehirlerine göre çok daha muhteşem bir şehirdir. *Der-Vâsf-ı Sa'd-âbâd u İstanbul Der-Zımn-ı Medh-i İbrahim Pâşâ* adlı kasidesinde en ünlü beyitlerinden birisi yer alır⁵⁶;

*Bu şehr-i Sitanbûl ki bî-misl-ü behâdir
Bir sengine yekpâre Acem mülkü fedâdir*

Bu İstanbul şehri ki misli benzeri yoktur
Bir taşına bütün Acem mülkü fedadır

III. Ahmet'in Tuğrası'nı övdüğü kasidesinde şunları söylüyor⁵⁷;

⁵² H. Mustafa Eravcı – İlker Kiremit, Lale Dönemi ve Patrona Halil İsyanı Üzerine Yeni Değerlendirmeler, *Tarih Okulu*, Eylül-Aralık 2010, Sayı VIII, s.79-93.

⁵³ Hanife Dilek Batıslam, Nedim Divanında İran, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Haziran 2017, s.67-78.

⁵⁴ *Nedim Divanı*, Haz. Muhsin Macid, Kültür Bak. Yay., Ankara 2012, s.84.

⁵⁵ A.g.e., s.87.

⁵⁶ A.g.e., s.91.

⁵⁷ A.g.e., s.77.

*Eder Êrân-zemîni tâ hudûd-ı Belhe dek teshîr
Eger bir kerre ruhsat verse tîğ-i tîz-i uryâna*

İran ülkesini Belh sınırına kadar ele geçirir;
Eğer bir kere keskin, yalın kılıcına izin verse

*Alup Êrân-zemîni kabza-i teshîrine hâlâ
Ferîdûn gibi oldu şehriyâr Êrân u Turana*

İran ülkesini alıp hâlâ elinde tutup
Feridun⁵⁸ gibi İran ve Turan'a hükümdar oldu;

*Nihâvend ü Irâk âhengi oldu bâ'is-i şâdî
Bu gündend sonra nevbet geldi bir fasl-ı Sifâhân'a*

Nihavent ve Irak ahengi sevinç sebebi oldu,
Bugünden sonra sıra bir İsfahan faslına geldi.

Nedim, padişahın İran'ı savaş kabiliyetiyle nasıl ele geçirdiğini, yeteneğini övgüyle anlatıyor. İsterse yalın kılıcıyla İran'ı baştanbaşa geçip Afganistan'ın kuzeyindeki Kadim Belh şehrine kadar bütün ülkeyi ele geçirebilecektir. Son beyitte Nihavent ve Irak'ın sevinç sebebi olması, o zaman kazanılan zaferle ilgilidir. Burada gerek Nihavent, gerekse Irak ve İsfahan adlarını hem coğrafi birer konum hem de musikide makam olmak üzere iki anlamda kullanarak ustalığını gösteriyor. Son beyitte "Sıra bir fasl-ı İsfahan'a geldi" derken artık Safavi başkenti İsfahan'ın fethinin zamanının geldiğine işaret ediyor. Buralarda şiir ve musiki sanatlarıyla siyaset iç içedir.

Nadir Şah son bir defa Safavi İranını canlandırmak için çalışmıştır. Bir yandan Caferiye mezhebinin "beşinci mezhep" yani Ehl-i Sünnet sayılması için çabalamıştır. Osmanlı tarafı bunu samimi bulmayarak kabul etmemiştir.⁵⁹ Sünni ve Şii alimleri bir araya getiren İslam Birliği

⁵⁸ Şehname'de geçen efsanevi İran hükümdarı.

⁵⁹ BOA HAT 6-201 H-11-08-1156 (1743-44); Şii Mezhebi olan Caferiyenin beşinci mezhep olarak kabul edilmemesinden dolayı Nadir Şah'ın elçisi Hasan Ali Hacı Han, Bağdat Valisi Ahmet Paşa'ya mektup yazıyor.

teşebbüsü söz konusudur.⁶⁰ Osmanlı padişahı I. Mahmut'un İran'a elçi olarak gönderdiği Nazif Efendi iyi karşılanarak hürmet görmüştür. Geçici sulh sağlanmıştır (1746)⁶¹ Fakat Osmanlı topraklarındaki Kerbela, Necef gibi önemli Şii merkezleri sorun olmaya devam etmiştir. 18. yüzyıl sonuna doğru yönetim Kaçar hanedanına geçmiştir.

Sultan III. Selim devri İran'daki Kaçar hanedanına rastlıyor. Safaviler'de olduğu gibi Kaçar hanedanı da kültürel anlamda iddialıdır. Ülkede ve hanedan içinde önemli şairler, sanatkarlar mevcuttur. İran'da şairler Horasan ve Irak üslubuna meylenmiştir. Bu üslubun önemli temsilcileri Firdevsi, Enveri gibi büyük şairlerdir. İran siyasi olarak düşüştür. Fakat Osmanlı'da olduğu gibi büyük bir kültürel birikim söz konusudur.⁶²

Osmanlı Sultanı III. Selim yenilikçi olduğu kadar sanatkar ve Musikişinastı. Besteleri, şiirleri meşhurdur. Ayrıca Mevleviliği himaye ediyordu ki bu da İran'la bir rekabet alanıdır.⁶³ Çünkü İran, Belh doğumlu olan Mevlana Celaleddin-i Rumi'yi sahiplenmektedir. Kısacası Osmanlı ve İran siyasi anlamda gerileme devrinde de olsa İslam dünyasında iki ana akımın temsilcileriydi. Kültür ve medeniyet birikimi büyüktü. Önemli sanatkarlar, şairler, bestekarlar yetişiyordu. Siyasi ve dini rekabet kültür ve sanata da yansiyordu.

Kasra Giriş

Bu bölümde yüzyıllara dayanan Osmanlı – İran rekabetinin Aynalıkavak Kasrı'ndaki yansımalarını incelemek istiyoruz. Kasrın Okmeydanı yani kara tarafındaki caddeye bakan cümle kapısı üzerinde

BOA HAT 3-92 H-29-12-1157; Encümen-i Şura toplantısında İranlıların başvurusunun "eski bir dava ve iddiadan ibaret olduğu beyan ve Makam-ı Sadarete teyid edilmekle evvelce mukteza-yı şer'îsi yazıldığı gibi bu kere Şeyhülislam tarafından cevap yazılacağına" dair belge.

⁶⁰ Yılmaz Karadeniz, İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746), *Asia Minor Studies*, c.4, sayı 8, Temmuz 2016, s.72-73.

⁶¹ İbrahim Yetiş, *Osmanlı-İran Savaşları (1722-1746)*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla S.K. Üniversitesi S.B.E. Tarih ABD, 2014, 177s.

⁶² Rıza Kurtuluş, Kaçarlar – Kültür ve Medeniyet, *DİA* c.24, İstanbul 2001, s.53-54.

⁶³ Selman Benlioğlu, Ruznameye Göre III.Selim'in Mevlevihane ve Mukabele Ziyaretleri, *Şehvar Beşiroğlu'na Armağan* (Haz.Ersu Pekin), Pan Yay., İstanbul 2019, s.341-353.

mermer bir kitabe bulunmaktadır.⁶⁴ Burada Şeyh Galip'e ait bir tarih kasidesi vardır. Üzerinde sonradan ilave edildiği anlaşılan Hattat Mustafa Rakım Efendiye ait 1233 (1817) tarihli Sultan II. Mahmut tuğrası yer almaktadır. Rakım Efendi Celi Sülüs ve tuğrada yeni bir çığır açtığı gibi hat sanatında II. Mahmut'un hocası olmuştur.⁶⁵

Hemen altında yer alan kaside tarzındaki şiir Şeyh Galip'in Sultan'a sunduğu bir defterdeki beyitlerden işaretlenerek seçilmiştir.⁶⁶ "İşte ezcümle" diye başlayan beyit işaretlenmediği halde buraya uygun görülmüştür. Divanında *Sa'id ü Şehid Sultan Selim Han Rahmetullahi Aleyh Hazretlerinin Tir-Endazide Kemaline Tarihtir* başlığıyla yer alan kasidede beyitlerin tamamı yer almaktadır.⁶⁷ Yazılar Yesari'ye aittir.

Kitabede Galip Dede, bir yandan okçuluk imajını kullanır, bir yandan kasrı yaptıran padişahı metheder. Kasidenin buraya alınmayan bir beytinde dergah adını verdiği kasrı yaptırmaktan maksadın "canib-i sa'd" a yol açmak olduğunu söylüyor. Burada kelimeyi kutlu yol ve Sa'd b. Vakkas olmak üzere iki anlamlı (tevriye) kullanıyor. Kasır Okmeydanı'na bakmaktadır. Okçuların piri Sa'd b. Vakkas hazretleridir.⁶⁸ Kasır bu mübarek yönü işaret ederek büyük şahsiyetin "ruh-i şeriflerini şad" eylemektedir. Okçuluk Peygamberin sünneti olduğu gibi Sa'd hazretlerinin önemli özelliği İran fatihi olmasıdır. İran'a üstün gelmenin bir sembolüdür. Bu nedenle Divan Edebiyatında sık sık kullanılan bir mazmundur;

Dergehinden canib-i sa'de yol açmaktır garaz

Sa'd-ı Vakkas'ın edip ruh-i şerifin gâhi şad

Kitabede yer almayan kısımlarda başka örnekler de görmek mümkündür.⁶⁹ Burada yer alan beyitlerde bir yandan Sultan'a övgüler sunulurken İran başta olmak üzere diğer şahıslara, padişahlara olan üstünlüğü vurgulanıyor. En büyük mızrak ustaları, ancak onun sadakçısı olabilir. Yani sadağını taşıyan yardımcı çömezi olur. Kaşının bir

⁶⁴ Bkz. Ek. 4.

⁶⁵ Süleyman Berk, Mustafa Rakım Efendi, *DİA* c.34, İstanbul 2007, s.428-29.

⁶⁶ BOA, TS.MA.e./1285-48/H-29-12-1206.

⁶⁷ *Şeyh Galib Divanı*, Haz. Naci Okcu, Diyanet Yayınları, Ankara 2016, 648 s.

⁶⁸ İbrahim Hatipoğlu, Sa'd b. Ebu Vakkas, *DİA* 35, İstanbul 2008, s.372-374.

⁶⁹ Bkz. Ek 9.

hareketiyle İran mitolojisinin ünlü kahramanı Behram derhal itaat eder, teslim olur;

Sa'd-ı râmih nîrû-yi ikbâlinin tirkeş-keşi

Cünbüş-i ebrûsuna Behrâm râm-ı inkiyâd

Sanat ve şiir meclislerini ustaca toplayan odur. Gerçekten III. Selim, kendisi de bir sanatkar, bir besteci olarak devrinin sanatkarlarını himaye etmiştir. Enderuni Fazıl gibi isyankar tabiatlı şairler bile bu himmetten nasibini almıştır.⁷⁰ Padişah hem sohbet, nükte ustasıdır, hem de çok iyi tüfek kullanmakta, çok güzel ata binmektedir.

Mısralarda Selçuklular da eleştiriden nasibini alır. Selçuklu hükümdarı Keykubat ancak Sultan III. Selim'in uşağı olabilir. Sultan Murad da onun mertebesine ulaşabilmiş değildir. Kısacası sultan, sanatkarlar uğrasın, bu kapıdan destek görsünler diye yeni kasrı hizmete açmıştır. Son beyitte Ebced hesabıyla kasrın açılış tarihi verilmektedir. Mücevher tarih usulüne göre noktalı harflerin toplanmasıyla 1206 (1791) tarihi okunmaktadır.

Bahçeyi geçtikten sonra Kasrın Giriş Sofası'nın saçaklı bölümünde, gelenleri kapının üstünde, ortasında 1206 (1791) tarihli iki beyit karşılar⁷¹;

Buyur Şevketlû şâhım bu letafet-bahş eyvâne

Umûd-ı subhı olmuş âsitân-ı bâb-ı kâşâne

Açıldıkca misal-i âşikan feryâd eder ammâ

Güler mısraları güya dehan-ı şuh-i cânâne

Son bölümde mısraların orijinallerine ve sadeleştirdiğimiz şekillerine yer verilmektedir.⁷² İçeride, Giriş Sofası duvarlarında bugün iki beyit yer almaktadır. Odanın duvarlarında daha başka beyitler olduğu fakat

⁷⁰ Mustafa Hakan Elvan – Türkan Elvan, Şiir ve Musiki Meclislerinin Zirvesi: Saraylar, Köşkler, Konaklar, *Sabah Ülkesi / Kültür – Sanat ve Felsefe Dergisi*, Sayı 61, Ekim 2019; sabahulkesi.com (27.02 2022).

⁷¹ Görsel için bkz. Ek 5.

⁷² Ek 8.

yapılan tamir ve restorasyonlar sırasında bunların bir şekilde kaybedilerek silindiği tahmin edilmektedir. İki beyitte padişahın haşmetini tarif etmek için yine güneşle bir karşılaştırma vardır. Kasrın kapısı Hûma kuşuna benzetilir. Kapının açılıp kapanması, bu efsanevi kuşun kanat hareketleri gibidir. Her açılış kapanışta Ya Hak nidası ortalığı kaplamaktadır;

Hümâ-veş bâl ü per açdıkça bu bâb-ı safâ mutlak

Sarîrinden alargadır işit âvâze-i yâ Hak

Divanhane

Kasrın kara tarafından girişinde yer alan ve Divanhane adı verilen giriş salonunun duvarlarını Yesari'nin hattıyla Enderuni Fazıl'ın 54 beyitlik kasidesi süslemektedir.⁷³ Enderuni Fazıl mısralarında III. Selim'i cihan padişahı olarak vasıflandırıyor. Öyle parlak, aydınlık bir padişaktır ki, dünyayı gündüz ve gece aydınlatan güneş ve ay onu kıskanmaktadır.

Pîşgâhında temâşâsı müferrih hakkâ

Sa'd Vakkâs'ın o meydânı ile hânkehi

Şiirde kasrın Ok Meydanı'na olan yakınlığı özellikle vurgulanıyor. Bunun için Fazıl, meydanı "Sa'd b. Vakkas'ın meydanı" olarak tanımlıyor. Sahabe'den ve büyük komutanlardan Hz. Sa'd b. Ebu Vakkas, iyi bir okçuydu ve özellikle Uhud savaşındaki isabetli ok atışlarıyla Hz. Peygamberin övgüsüne mazhar olmuştu. Bu nedenle okçuların piri sayılmaktadır. Hayatta iken cennetle müjdelenen on sahabe (Aşere-i Mübeşşere) arasındaydı.

Burada, konumuz açısından çok önemli bir yanı daha vardır. O, İran'ı dize getiren Kadisiye savaşında İslam ordusunun kumandanıydı. İran ordusunun kumandanı ise Rüstem'dir. Bu açıdan, kendilerini sürekli İran'la karşılaştıran Osmanlı şairleri için önemli bir sembol durumundadır. Enderunlu Fazıl, sadece sanat ve semboller açısından değil, siyasi açıdan da bir karşılaştırma yapmaktadır. Bu meydan (Ok Meydanı) Sa'd'ın meydanıdır.

⁷³ Ek 6.

Sa'd'ın bir özelliği de peygamber duasıyla, dualarının makbul olmasıdır. Oklar gibi, duaları da isabetlidir. Bu yüzden çevresindekiler onun bedduasından kaçınmıştır. Fazıl, şiirinin kalan kısmında İran kültürü öğeleri ve mazmunlarıyla yapacağı karşılaştırmalar için girizgah olmak üzere Sa'd b. Ebu Vakkas sembolünü seçmiştir. Bu meydan Hz. Sa'd'ın meydanı, bu kasır Hz. Sa'd'ın misafirhanesidir. Artık İran'ın bütün güzellikleri, zenginlikleri ne yapsın? Nasıl olsa Hz. Sa'd'a boyun eğecektir.

Enderunlu Fazıl, kasrın bahçesini övmek için, cennetin Rıdvan bahçesiyle karşılaştırıyor. Padişah kah burayı şereflendirmekte, kah meydan yönüne ok atmaktadır. Kasır, bir tarafta Ok Meydanı tepeleri, bir yandan Haliç manzaralıdır. Deniz tarafında donanmayı seyretmektedir. Güneş çıktığında kasrı çevreleyen serviler perde olmaktadır. Fakat mehtaplı gecelerde kasır aydınlanmaktadır. Rüzgarlı havalarda serviler eğilerek adeta kasrın önünde rükuya gitmektedir.

Padişah o kadar güçlüdür ki gökyüzündeki hilali kapısına halka yapabilecektir. Süreyya yıldızı kasra ancak avize olabilecektir. Buradaki manzara, ressamın hayallerinin ötesindedir. Nemli havalarda gül kokusu yayılmaktadır. İran'ın büyük komutanı Zaloğlu Rüstem onun yanında ancak küçük bir sipahi olabilir;

Bu inâyât-ı hudâdâd ile hakkâ olamaz

Rüstem-i Zâl rikâbında bir ednâ sipehi

Padişahın bir bakışı etrafı güneşten fazla aydınlatmaktadır. Devrinde insanlar öyle bir refaha kavuşmuştur ki, bahtı kara kalmamıştır. Kara olarak ancak dilberlerin zülfü kalmıştır. Fazıl, bundan sonraki beyitlerde Padişahın cömertliğini methettikten sonra şiirini geleneğe uygun biçimde "tarih düşerek" bitiriyor.

Beste Odası

Padişahın en çok önem verdiği ve zamanını geçirdiği, günümüzde orijinal tefrişi korunan Beste Odası ya da Has Oda'nın duvarlarında yine Yesari hattıyla Şeyh Galip'in 36 beyitlik kasidesi yer almaktadır.⁷⁴ Şeyh Galip ile ünlü sanat sohbetlerini burada yaptığına göre bu beyitler iyi bir

⁷⁴ Ek 7.

tercih olmuştur. Beyitlerde Galip Dede Sultan Selim hana övgülerini sunmaktadır. Sultan, “cihan padişahı”dır ve halkını kederden kurtaran odur. Devletin temellerini yeniden inşa etmiştir. Ülkesi onun zamanında mamur olmuştur⁷⁵;

Şehin-şâh-ı cihân Sultân Selîm-i ma'delet-mu'tâd

Ki oldur eyleyen cümle ibâdı gussadan âzâd

Yesari'nin Talik'te İran etkisini geride bırakarak Türk üslubunu bulması gibi Şeyh Galip mısralarında Sultan'ı överken İran kültürüyle karşılaştırmalar yapmakta ve padişahın, kasrın üstünlüğünü bu karşılaştırma ile vurgulamaktadır. İran şiirinin mazmunları Osmanlı şiir dünyasında büyük bir etkiye sahiptir. Fakat rekabet söz konusudur. Baki, Nedim gibi ustalardan sonra Şeyh Galip yetişmiştir. Kasrı överken karşılaştırmalar ona göre yapılır. Kasır bakanları öyle hayrete düşürür, hayallere sürükler ki, baharın rengini giydiğinde ünlü İranlı minyatür sanatçısı Bihzad⁷⁶, onu tasvir etmekten aciz kalır;

Ne kasr ammâ ki hayret-bahş-ı nüzzâr-ı hayâl-endîş

Eğr reng-i bahârı sürse tasvîr edemez Bihzâd

İran hükümdarı Hüsrev'in yedi yıldızı ancak kasrın duvarlarına süs olmuştur;

Ne kasr ammâ ki Heft Evreng-i Husrev nakş-ı dîvârı

Öyle bir kasır ki gölgesi bile nazikçe üzerine düşse, Anka kuşu demir yumurtasını kırıp ortaya çıkar;

Ne kasr ammâ ki düşse sâyesinden terbiyet kâne

Olur cây-ı zuhûr mûrg-ı ankâ beyze-i fûlâd

Kasrın avlusunun güzelliğini rüya aynasında görse Ferhad Şirin'in köyüne giderken yolunu şaşıracaktır;

Safâ-yı sahnını seyreylese mirât-ı rûyâda

Şaşırmiş kûy-i Şîrîn Cûy-ı Şîr'i terk eder Ferhâd

⁷⁵ Ek 8.

⁷⁶ Filiz Çağman, Bihzad, *DİA* c.6, İstanbul 1992, s.147-149.

Hamel (Koç) burcunun güneşi buradaki kapıcılardan medet ummaktadır. Şeyh Galib şiirin 12. Beytinde kasrın “meydan-ı tir”e nazır olduğunu yani Okmeydanı’na baktığını Farsça ifade ediyor;

Bu ma’nâ fehm olur meydân-ı tîr’e nâzır olmakdan

Son beyitte ise doğrudan Okmeydanı tabirini kullanıyor;

Dedim târîhin Ok Meydânı’nı hulyâyyla Gâlib

Bu ikili kullanım Osmanlı dilinin zenginliğini göstermekle beraber Farsça’nın bu dil içinde devam eden güçlü zeminine de işaret ediyor.

Şiirin ilk kısımlarında kasrı ve çevresini methettikten sonra Şeyh Galip Padişah’tan affını istemekte, “sevincinden onun kendi vasıflarından” hakkıyla bahsedemediğini belirtmektedir. O, “sözlere sığmaz bir padişah’tır”, söz ustası olan şair ne yapsın? O kadar iyi sıfatları vardır padişahın ki şair hangi birini sayıp döneceğini bilememektedir. Şeyh Galip, Beste Odası’ndaki şiirini bir dua ile bitiriyor;

Hemîşe böyle kasr-ı bî-müdânîde safâlarla

Ede Allah ömr ü devletin reşk-âver-i ecdâd

“Allah devletinin ömrünü ecdadını kiskandıracak hale getirsin. Ve yeni yapılan bu kasır cihan padişahına mübarek olsun”.

Değerlendirme

Genel olarak baktığımızda bu beyitlerde Divan şiirinin olgunluk ve son dönemine ait bir üslup söz konusudur. Aynalıkavak Kasrı klasik Osmanlı mimarisinin son örneği olduğu gibi Şeyh Galip, klasik Osmanlı şiir geleneğinin, Divan şiirinin son temsilcisi olarak kabul edilir. Kullanılan kelimeler ve üslup bakımından İran şiir öğeleri kullanılsa da mazmunlar ve temalar bakımından sürekli bir meydan okuma söz konusudur. Şiir tekniğinde ve kelime dağarcığında Farsça kelimeler yoğunudur. Bununla beraber Divan şiiri elbette Fuzuli, Baki, Nedim ve Şeyh Galip gibi nice ustaların elinde özgün bir şiir formatı ve dünyası meydana getirmiştir.

Meydan okuma durumunu sadece şiirlerde değil bunları duvara işleyen hattatta da görmek mümkündür. Yesari Mehmed Esad, başlangıçta tanımladığımız gibi, Uğur Derman hocanın ifadesiyle, “Talik

hattına Osmanlı kimliğini kazandıran sanatçdır”.⁷⁷ Talik hattı esasen İran’da doğmuş, Safavi İran’ında olgunlaşmış bir tarzıdır. Fakat burada bir Osmanlı sanatkarının İran şeklini ve üslubunu aşarak bu tarza damgasını vurduğunu görüyoruz. Yani şiirler kadar, onların yazılışlarında da bir meydan okuma söz konusudur.

Hat ve şiir sanatından sonra dil konusunda da bir karşılaştırma yapmanın gereği vardır. Osmanlı bir terkip olduğu gibi dili de omurgası Türkçe olmak üzere Arapça ve Farsça’dan yoğun olarak beslenmiştir. İlim dilinin Arapça, sanat ve edebiyat dilinin Farsça ağırlıklı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat yüzyıllarca birlikte yaşadığı ve hakim olduğu kültürleri zamanla içselleştirmiştir. Unutulmaması gereken şey, Selçuklulardan bu yana İran’da da Türk hanedanların birinci unsur olmasıdır. Bu durum İngiliz ve Rusların müdahalesiyle Fars kimliğinin öne çıkarıldığı 1925 yılına kadar devam etmiştir.

Bir bütün olarak baktığımızda, İran’la Osmanlı arasında siyasi ve askeri çatışmalar eksik olmasa da Kasr-ı Şirin Anlaşması (1639) sınırları pek değişmemiştir. Dini ve kültürel rekabet dil, edebiyat ve sanat gibi birçok alanda kendini göstermiştir. Aynalıkavak yazılarında, Selçuklulardan bu yana iki büyük kültür arasında siyasi ve kültürel anlamda devam eden bir rekabetin 18. Yüzyıl sonuna kadar nasıl yaşadığı gözler önüne serilmektedir.

Bütün bu mısralar, divan edebiyatında padişahlara sunulan övgüler çerçevesinde düşünülürse mana ve yorum eksik kalacaktır. Padişahla Galip Dede arasında büyük bir dostluk ve muhabbet bulunduğu zaten bilinmektedir. Fakat o dönemin edebiyatında olduğu kadar, günlük hayatında, dilinde, insanların yüceltilmesi, dostların birbirine cömertçe iltifatlarda bulunması alışılmış bir durumdur. Şairlerin farkı bu işi daha bir ustalıklı yapmalarıdır.

İnsanların birbirine yabancılaştığı, sevgi ve saygının, şükür ve kadirşinaslığın azaldığı, hocaya, ustaya, ana babaya saygının revaçta olmadığı günümüz dünyasında bu gibi ifadeler abartı gibi gelebilir. Divan

⁷⁷ Uğur Derman, Yesari Mehmed Esad, *DİA*.

şiiirini anlamak öncelikle kullanılan kelimelere değil, o dönemin dünyasını, hayat tarzını anlamaya bağlıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA AE.SABH.1-4-410/H-10-07-1203/1789.

BOA AE.SABH.1- 19-1657/H-10-07-1203; “Aynalıkavak sahil saray-ı hümayununun mefruşatı için müneccimbaşı efendi kulları tarafından işbu mah-i şevvalin yirmi ikinci Pazar ertesi günü saat on ikiyi otuz beş dakika mürurunda vakt-i mesud olarak ihtiyar olunmakla işbu (zamanda) sahil saray-ı merkumun mefruşatı ferş olunacağı malum-u hümayunları buyuruldukda emr ü ferman...”

TS.MA.d – 809 / H-29-11-1206/1792

AE.SABH.1/278-18637/H.10-07-1203.

AE.SABH.1.8-767/H.10-07-1203/1789; Sadr-ı Rum Tevfik Efendi'nin Aynalıkavak Sahil Sarayının inşa tarihine dair yazdığı şiiirin sarayın uygun bir yerine nakşına dair hatt-ı hümayun; “Bab-ı âli diye tesmiye olunan bab-ı cedid-i kebir ki camii-i şerif ve has ahur tarafıdır âna sebt ve tahrir olunacağı... buyurulmaktadır.”

TS. MA.d-9923/H-20-06-1193/1779; “Devlet-i Aliye ile Rusya devleti arasında Aynalıkavak Kasrı'nda akdedilen tenkihname sureti.”

Surname-i Vehbi, Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi, Hazine env. No;3593.

HAT 6-201 H-11-08-1156 (1743-44); Şii Mezhebi olan Caferiyenin beşinci mezhep olarak kabul edilmemesinden dolayı Nadir Şah'ın elçisi Hasan Ali Hacı Han'ın, Bağdat Valisi Ahmet Paşa'ya yazdığı mektup.

HAT 3-92 H-29-12-1157; Encümen-i Şura toplantısında İranlıların başvurusunun “eski bir dava ve iddiadan ibaret olduğu” beyan ve Makamı Sadaretçe teyid edilmekle evvelce mukteza-yı şer'îsi yazıldığı gibi bu kere Şeyhülislam tarafından cevap yazılacağına dair belge.

Kitap ve Makaleler

Acar, M. Şinasi, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık – Nişan Taşları*, Yem Yay. İstanbul 2013, 270 s.

A. Ignace Melling, *Voyage Pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore* (III. Selim Döneminde İstanbul ve Boğaziçi'nde Resimlerle Bir Gezinti – Tıpkıbasım), Ed. Şevket Rado, YKY Doğan Kardeş, İstanbul 1969, 17. Plan.

Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Metinler*, Enderun, İst. 2013, 662 s.

Aktepe, Mehmed Münir, "Dürrî Ahmed Efendi'nin İran Sefareti", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 1, İstanbul 1967, s.56.

Aktepe, M. Münir, Ahmed III, *DİA 2*, İstanbul 1989, s.34-38.

Alarslan, Burcu, Tersane (Aynalıkavak) Sarayının Yerleşim Planı ve Mimari Özellikleri, İ.Ü. SBE, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 190-200.

Alpagut, Ali Haydar, *Marmarada Türkler*, Genel Kurmay Başkanlığı IX. Şube Yay. İstanbul 1941, 157 s.

Alparslan, Ali, İmad-ı Haseni, *DİA*, c.22, İst. 2000, s. 169-171.

Artan, Tülay, "Karabali Bahçesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (1994), IV, 440.

Bakır, Betül, *Mimaride Rönesans ve Barok: Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2003, s.65-67.

Batıslam, Hanife Dilek, Nedim Divanında İran, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Haziran 2017, s.67-78.

Benlioğlu, Selman, Ruznameye Göre III.Selim'in Mevlevihane ve Mukabele Ziyaretleri, *Şehvar Beşiroğlu'na Armağan* (Haz. Ersu Pekin), Pan Yay. İstanbul 2019, s.341-353.

Berk, Süleyman, *Hattat Mustafa Râkım Efendi Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Kaynak Yay. İstanbul 2003.

Berk, Süleyman, Mustafa Rakım Efendi, *DİA* c.34, İstanbul 2007, s.428-29

Bilgicioğlu, Banu, Sadabad, *DİA*, İstanbul 2008, c.35, s.379-81.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmîre*, TTK, Ankara 1992, 310 s.

Çağman, Filiz, Bihzad, *DİA* c.6, İst. 1992, s.147-149.

Dedeoğlu, Jale, Aynalıkavak Kasrı'nın Osmanlı Yaşamındaki Yeri, *Milli Saraylar 10* (İstanbul 2012), s.87-101.

Derman, Uğur, "Yesari Mehmed Esad", *DİA*, c.43 (İst. 2013), s. 486-487.

Doğan, Abdullah, *Osmanlı'da Kemankeşlik (Okçuluk) ve Ahilik Ritüelleri*, Ondokuz Mayıs Ün. Beden Eğitimi ve Spor ABD. Doktora Tezi, Temmuz 2017.

Du Loir Seyahatnamesi, Çev. Mustafa Daş, Ed.Erhan Afyoncu – Ahmet Önal, Yeditepe Yay. İst.2016, 256 s.

Eldem, Sedat Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul 1969.

Elhan, Nail, Pehleviler Döneminde İran'da Ulus-Devlet: Milli Kimlik ve Geleneğin İcadı, *İran Çalışmaları Dergisi*, c.3, s.2 (2019), s.13-37.

Eliaçık, Muhittin, Lale Devri Şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi ve Manzum Fetvası, *International Journal of Language Academy*, V.2/4, Winter 2014, s.86-93.

Elvan, Mustafa Hakan – Türkan Elvan, Şiir ve Musiki Meclislerinin Zirvesi: Saraylar, Kökler, Konaklar, *Sabah Ülkesi / Kültür – Sanat ve Felsefe Dergisi*, Sayı 61, Ekim 2019; sabahulkesi.com (27.02 2022).

Eravcı, H. Mustafa – İlker Kiremit, Lale Dönemi ve Patrona Halil İsyanı Üzerine Yeni Değerlendirmeler, *Tarih Okulu*, Eylül-Aralık 2010, Sayı VIII, s.79-93.

Erimtan, Can, Appearance of Saadabad; The Perception of the Tulip Age (1718-1730) and Impact of the Ottoman – Safavid Rivalry, *Academic.edu* (8.01.2022).

Ertürk, Volkan, XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme ve Dinlenme Mekanı Olarak Tersane Bahçesi, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, s. 91-125.

Evlıya Çelebi (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), *Günümüz Türkçesiyle Evlıya Çelebi Seyahatnâmesi*, YKY, İstanbul 2003.

Eyice, Semavi, “Aynalıkavak Sarayı”, *DİA*, c.4 (İst. 1993), s. 264-266.

Eyice, Semavi, Haliç Kıyısında Kalan Son Osmanlı Sarayı: Aynalıkavak Kasrı, *Milli Saraylar Tarih, Kültür, Kültür ve Mimarlık*, 1, İstanbul 1999, s. 112-131.

Gündüz, Filiz, Okmeydanı, *DİA* 33, İst. 2007, s.339 – 340.

Gündüz, Tufan, Şah, *DİA* 38, İstanbul 2010, s.248-250.

Hatayi Divanı, Şah İsmail (Derleyen Muhsin Macid), Türkiye Yazma Eserler, İstanbul 2017, 702 s.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Hattatlar*, Ketebe, İstanbul 2021, 620 s.

İncicyan, P. Ğugios, *18. Asırda İstanbul*, Terc. Hrand D. Andreasyan (Fetih Cem. Yay. İstanbul 1976), 159 s.

İpşirli, Mehmet, Yahya Tevfik Efendi, *DİA*, c. 43 (İst. 2013), s. 266-67.

Kalkışım, M. Muhsin, “Şeyh Galib”, *DİA*, C.39 (İst. 2010), s.54-57.

Kanar, Mehmet, *İran Şiiri Antolojisi*, Yapı Kredi Yay., İst. 2014, 240 s.

Karadeniz, Yılmaz, İnan ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746), *Asia Minor Studies*, c.4, sayı 8, Temmuz 2016, s.72-73.

Karakaya, Oğuz, Sultan III. Selim’in 18. Yüzyıl Osmanlı/Türk Müziğine, Teorisine ve Nota Yazım Biçiminin Gelişimine Katkıları, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 30, Konya 2011, s.597-611.

Konyalı, İ. Hakkı, “Aynalıkavak Kasrı”, *Tarih Hazinesi II*, S.13 (İst. 1951), s.161-172.

Kömürçiyen, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*, Eren, İstanbul 1988, 395 s.

Kurtuluş, Rıza, Kaçarlar – Kültür ve Medeniyet, *DİA* c.24, İstanbul 2001, s.53-54.

Küçük, Sabahattin, “Enderunlu Fazıl”, *DİA*, c.11 (İst. 1995), s.188-189.

Macit, Muhsin, Hatayî'nin Yayımlanmamış Gazelleri, *TÜBAR XXXIX*, 2016 Bahar, s.115-153.

Mardin, Şerif, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics" *Daedalus* 102, no.1 (Winter 1973): s.175.

Montraye, Aybry de, *La Montraye Seyahatnamesi*, İstiklal Kitabevi Yay., İstanbul 2007, 529 s.

Mustafa Na'îmâ Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, I-IV, haz. Mehmet İpşirli, TTK. Yayınları, Ankara 2007.

Necipoglu, Gülrü, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires* (Ed. Attilio Petruccioli, Brill, Leiden 1997, s.32.

Nedim Divanı, Haz. Muhsin Macid, Kültür Bak. Yay., Ankara 2012.

Özcan, Abdülkadir, *Lâle devri, DİA*, C.27, s.81-83, İstanbul 2003.

Özlük, Doğan, *Türkiye Türkçesinde Farsça Kökenli Kelimeler*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ün. SBE, Fars Dili ve Edebiyatı, İstanbul 2019.

Sotun, Cehel, "İsfahan", *Encyclopaedia of Iranica* (11.01.2022). *Surname-i Vehbi* (Çev. Mertol Tulum), Ketebe, İstanbul 2021, 520 s. *Surname-i Vehbi* Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi, Hazine env. No;3593.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. Aynalıkavak Sarayı, *İstanbul Ansiklopedisi*, R. Ekrem Koçu, İstanbul 1958, c.3, s.1610-1615.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *İstanbul Sarayları*, TBMM Milli Saraylar Yay. İstanbul 2015.

Şeyh Galib Divanı (Haz. Prof. Dr. Naci Okçu), TDV Yay. Ankara 2011.

Şeyh Galib Divanı, Hz. Naci Okcu, DİB Yay. Ankara 2014.

Tarih-i Raşid ve Zeyli, Hz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur vd. 3 Cilt, Klasik, İstanbul 2013.

Tolasa, Harun, "Fazıl", *Türk Dili Ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c. III. (İst. 1980), s.167-169.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İnkılap Aka Yay. İstanbul 1981, s. 10-16.

Turhan, Barçın, *Dolmabahçe Sarayı ve Aynalıkavak Kasrı'nın Türk Bahçe Sanatındaki Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ün. Fen Bil. Ens. 1998

Uğurlu, Ayşe Hilal, *III.Selim'in İstanbul'u; Siyasî ve Askerî Dönüşümler Işığında İmar Faaliyetleri*, İTÜ Fen Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Yetiş, İbrahim, *Osmanlı-İran Savaşları (1722-1746)*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla S.K. Üniversitesi S.B.E. Tarih ABD, 2014, 177s.

Westholm, Alfred, Cornelius Loos, Swedish Artist in Turkey at the Time of Ahmed III, *DTCF Anadolu (Anatolia)* 22, Ankara 1981, s.167-172.

Yavuz Sultan Selim Divanı (Haz. Ali Nihat Tarlan), Kökler Derneği Yay., İstanbul 2016, 416 s.

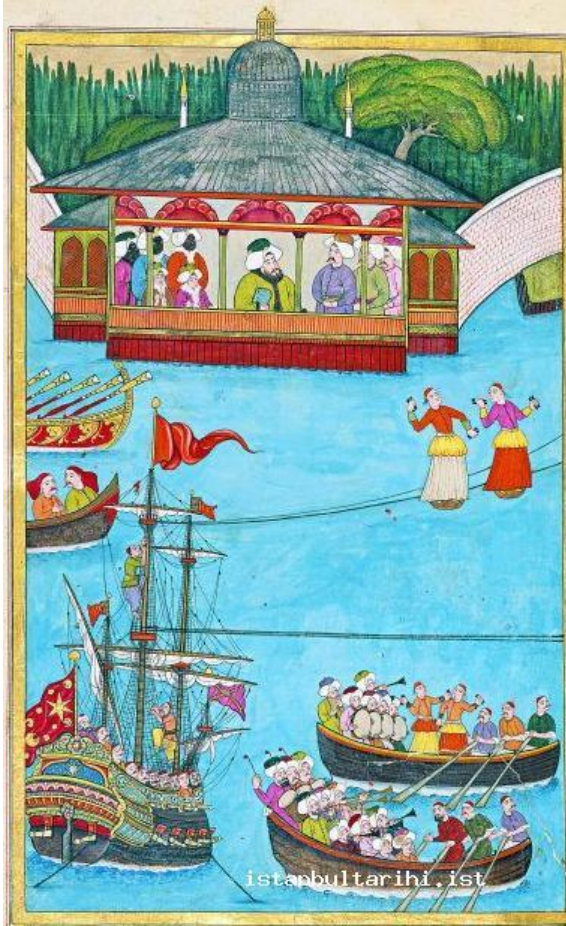
Yavuz Sultan Selim Divanı (Haz. Bedri Bermutlu), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2021, 456 s.

Yazıcı, Tahsin, Hümayun, *DİA 18*, İstanbul 1998, s.479-480.

EK 1: Aynalıkavak Kasrı

EK 2: Levni'nin Minyatüründe Aynalıkavak Sahil Köşkünde Sultan III. Ahmed sünnet düğünü gösterilerini izliyor; Vehbi, 1727, TSMK A nr.3593, vr.92b – 93a; Zeren Tanındı, Osmanlı Sanatında Minyatür, *Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul 2015.

EK 3: Sadabad Sarayı; Charler Partusier, *Atlas des Promenades Pittoresques Dans Constantinople*, Paris 1817.

EK 4: Aynalıkavak Bahçe Kapısı Kitabesi; ottomanscriptions.com.

EK 5: Aynalıkavak Giriş Kapısındaki Kitabe.

EK 6: Aynalıkavak Divanhane.

EK 7: Aynalıkavak Beste Odası.

EK 8: Aynalıkavak Kasrı Yazıları (Orijinal)**CÜMLE KAPISI**

Tuğra: Mahmûd bin Abdülhamîd Hân el-muzaffer dâimâ el-Adlî

Şeyh Galip'e ait tarih;

Pâdişâh-ı bahr u ber Sultân Selîm-i kâmkâr
Kabza-i fermânının minkâdıdır seb'-i şedâd

Sa'd-ı râmih nîrû-yi ikbâlinin tirkeş-keşi
Cünbüş-i ebrûsuna Behrâm râm-ı inkiyâd

Tâli'inde olması bî-şübhe sehmü'l-gayb ânın
Olduğudur zây-ı pâkinde isâbet-ityâd

Rezm ü bezm ü şî'r ü inşâda müsellimdir tamâm
Her kemâlinde uşağı koşusudur Keykubâd

Nükte-pîrâ vü tüfenk-endâz u hem şîrîn-suvâr
Ermemişdi hak bu kim bu menzile Sultân Murâd

Hâsılı sehmüs-sa'âdetdir sarây-ı tâli'i
Etmede âsâr-ı hayrı birbirine ittirâd

İşte ez-cümle bu bâbı açdı Okmeydânî'na
Yani erbâb-ı hüner bu bâba etsün istinâd

Söyledim Gâlib murassa mısra-ı târîhini
Oldu yâ Hak bâb-ı zîbâ cây-ı şastında küşâd

H. 1206 (M.1791-92)

GİRİŞ SOFASI

DIŞARIDA KAPI ÜSTÜNDE

Buyur Şevketlû şâhım bu letafetbahş eyvâne
Umûd-ı subhı olmuş âsitân-ı bâb-ı kâşâne

Açıldıkca misal-i âşıkan feryâd eder ammâ
Güler mısraları güya dehan-ı şuh-i cânâne

İÇERİDE

Matla'-ı hurşide rağmen budur şevket-mukîm
Bir muammâdır ki feth olsa çıkar Sultân Selîm

Hümâ-ves bâl ü per açdıkça bu bâb-ı safâ mutlak
Sarîrinden alargadır işit âvâze-i yâ Hak

DİVANHANE

Enderûnî Fâzıl Bey'e ait tarih:

Seni teşrîf edüb ey kasr-ı cihân pâdişehî
Eylesün sana hasedler feleğın mihr ü mehi

Pîşgâhında temâşası müferrih hakkâ
Sa'd Vakkâs'ın o meydânı ile hânkehi

Dağdan na'ra-i yâ Hak sadâ urdukça
Bülbülân çe çe edüb aşkla artar velehi

Yarış et bağçe-i Ridvân ile ârâyışde
Sende meydân u hevâ kaldı eyâ kasr-ı behî

Gâh şevket ile teşrîf edüb ol şâh-ı cihân
Kasrdan tîr atub cânib-i Meydân'e gehi

Gâhîce seyr-i donanma-yı gehîce sahrâ
Bahr u ber semtine nezzârelidir pîşgehi

Ne kavak yeli eser bâd-ı sabâ başında
Kasrın âyîneleri olmada cevâlângehi

Sa'd u ikbâli hediye getirür geldikçe
Gelemez bâd-ı sabâ kasr-ı hümâyûna tehî

Çeşm-i hurşîd temâşâsına âşık ammâ
Çekilüb perde gibi yanlarına serv-i sehî

Geceler şu'le-i mehtâba izindir lâkin
Âfitâb uğramasun dâire-i kasra rehî

Servi mestâne revîşlerle hırâm eylemede
Hep levendâne şikest eyledi taraf-ı külehi

Rûzigâr urduğu dem kasra rûkû' eylerler
Bâb-ı vâlâsı olur cümlesinin secdegehi

Dergeh-i kasra hilâli niçün etmez halka
Hele bu bâbda var çerh-ı anîdin günehi

Niçün etmez bu Süreyyâ'sını âvîze-i kasr
Feleğin yıldızı düşmüş gibi gelmiş atehi

Vâr ise misli hemân hâtır-ı ressâmında
Görmemiş kimse cihân içre bunun mâ-şibhi

Kesb eder bûy-i gül-âbı gece nem düşdükçe
Buranın öyle letâfetli bu sebz ü giyehi
Bu mahal gıpta-i Firdevs-i cihân olmaz mı
Şâh-ı vâlâ-yı cihânın olalı tahtgehi

Hazret-i Şâh-ı Selîm Hân-ı mu'allâ-himmet

Olamaz kubbe-i eyvân-ı felek bârgehi

Kuvvet-i şast-ı hümâyûnu ile kılsa küşâd
Ruh-ı hurşîd olur tîrlerin bûse-dihi

Mil-i çeşm eylemeğe tîrini çerhin gözü var
Sürme etdikde iki dîdesine hâk-rehi

Bu inâyât-ı hudâdâd ile hakkâ olamaz
Rüstem-i Zâl rikâbında bir ednâ sipahi

Kudsiyândan erişür na'ra hevâcilerle
Bârekallah zehî kuvvet-i şâhâne zehî

Âfitâbın eline mum verir nûrundan
Düşse bir zerre-i nâçîze mübârek nigehi
Kalmadı devr ü zamânında perîşân hâtır
Dilberânın meğer illâ ola zülf-i siyehi

Tâ ki âyîne-i âlemde şebân u rûzân
Feleğin zâhir ola sûret-i hurşîd ü mehi

Kasr-ı devletde sa'âdetle safâ-yı dil ile
Ber-karâr eyleye Mevlâ-yı Te'âlâ o şehi

Düşse târîhi bu mısra'la münâsib Fâzıl
Bârekallah belî şâh-ı cihân-ı minnet-zehi

El-abdud-dâî Mehmed Es'ad el-Yesârî gaferallahu zunîbehu

H.1206 (1790)

BESTE ODASI

Şeyh Gâlip Dedeefendi'ye ait tarih:

*"Okmeydanı tekyesi ta'mirinde zat-i pak-i şahane için
müceddeden bina olunan kasr-ı hümayun vasfında tarih-i rânâ
ve kaside-i bîbedel ü zîbâlarıdır"*

Şehin-şâh-ı cihân Sultân Selîm-i ma'delet-mu'tâd
Ki oldur eyleyen cümle ibâdı gussadan âzâd

Mürûr-ı dehr ile pek indirâsa mâil olmuşken
Esâs-ı devlete şimdi yeniden kurdu bir bünyâd

Nizâm-ı evvelin buldurmadır dünyâya maksûdu
Cihângîr-i zamândır şübhesiz Allah ede imdâd

Nazar kim eyleye bir cânibe ma'mûr olur fi'l-hâl
Hemân ednâ nigâhiyle yapar bî-zahmet üstâd

Husûsâ işte bu kasr-ı mu'allâ-tâk-ı ra'nâyı
Edüb izhâr-ı kudret bir nefesle eyledi âbâd

Ne kasr ammâ ki hayret-bahş-ı nüzzâr-ı hayâl-endîş
Eğrer reng-i bahârı sürse tasvîr edemez Bihzâd

Ne kasr ammâ ki Heft-evreng-i Husrev nakş-ı dîvârı
Nizâm ü intizâmı dâsitân-ı huldı eyler yâd
Ne kasr ammâ ki düşse sâyesinden terbiyet kâne
Olur cây-ı zuhûr mûrg-ı ankâ beyze-i fûlâd

Safâ-yı sahnını seyreylese mirât-ı rûyâda
Şaşırmış kûy-i şîrîn cûy-ı şîr'i terk eder Ferhâd

Edüb burc-i hamelden mihr-i âlem hüsnünü tahsîn
Gelüb yüz sürmeğe derbândan eyler dâim istimdâd

İçinde cilve-ger kutb-ı zamân ol şâh-ı devrândır
Sezâdır çâr rüknün dense ber-dûş eylemiş evtâd

Bu ma'nâ fehm olur meydân-ı tîr'e nâzır olmakdan
Ki dâim kavs-ı kudret zûr-ı bâzûsun eder müzdâd

Nişangâh eyleyüb hizmetde kâim ehl-i ma'nâyı
Eder ihsâna dâir mısra-ı bercesteler inşâd

Bi-hamdülillah ki etdi yek nigâhın kadrımı terfî
 Duâ-yı devletindir her dem ezkâr-ı dil-i nâ-şâd
 Kusûrum af kıl şevketlû hünkârım sürûrumdan
 Unutdum medh ü tavsîfi hulûsum eyledim îrâd

Söz olmaz pâdişehsin kadr-dânsın neylesün şâir
 Yazub evsâfın etsün kangı bir ihsânını ta'dâd

Hemîşe böyle kasr-ı bî-müdânîde safâlarla
 Ede Allah ömr ü devletin reşk-âver-i ecdâd

Dedim târîhin Ok Meydânı'nı hülya ile Gâlib
 Mübârek pâdişâh-ı âleme bu kasr-ı nev-îcâd

H.1206 (M.1791-92)

AYNALIKAVAK KASRI DUVAR YAZILARI (SADELEŞTİRME) CÜMLE KAPISI

Tuğra; Mahmud bin Abdülhamid Han el muzaffer daima El
Adli

Deniz ve karaların padişahı bahtiyar Sultan Selim
Fermanının kabzasına tabidir asilerin gücü daim

Mızrakçının uğuru güçlü bahtının oklarını taşır
Kaşının bir hareketiyle Behram itaat eder teslim olur

Doğusunda gizli sırlar bulunmasında şüphe yok
Temiz gayretlerinde alışılmış bir şeydir isabet

Şiir ve inşa meclislerini toplamada tam bir ustadır
Her işinde mükemmeldir, uşağı kuludur Keykubad

Nükte ustası tüfek atan hem de çok güzel ata binen
Doğrusu bu mertebeye ulaşmış değildi Sultan Murad

Hasılı saadet kaynağıdır yeni doğan sarayı
Gelmektedir birbiri ardınca hayırlı eserleri

İşte ezcümle bu kapıyı açtı Okmeydanı'na
Dayansın diye Hüner erbabı bu kapıya

Söyledim Galib bu süslü tarih mısraını
Güzel kapı altmışında açıldı ya Hak.
H.1206 (M.1791 – 92)

GİRİŞ SOFASI DIŞARIDA KAPI ÜSTÜNDE

Buyur kudretli sultanım bu letafet bahşeden eyvana
Sütunları ve sabahı olmuş dergahı saray kapısının

Açıldıkça aşıklar hayal görür feryâd eder ammâ

Güler mısraları sevgilinin nazlı ağzı misali

İÇERİDE

Güneşin zuhuruna rağmen odur haşmeti daim
Bir muammadır çözülse çıkar Sultan Selim

Hüma kuşu gibi kol kanat açtıkça bu safa kapısı mutlaka
Enginlere yayılır işt bak Ya Hak nidaları

DİVANHANE

Enderuni Fazıl Bey'e ait Tarih:

Seninle şerefleysin ey cihan sarayının padişahı
Feleğin güneş ve ayı kiskansın seni

Huzurunda teması gerçekten ferahlık verir
Sa'd b. Vakkas'ın o meydanı ile misafirhanesi

Dağdan ya Hak sedası yankılandıkça
Bülbüller çe çe edip aşkla artar hayreti

Tezyinatınla yarış et Rıdvan bahçesiyle
Zevk meydanı sana kaldı ey şirin kasır

Kah haşmetiyle şerefendirir o cihan padişahı
Kah kasırdan ok atar meydan yönüne

Bazen donanmayı seyreder bazen sahrayı
Huzuru manzaralıdır deniz ve kara semtine

Ne kavak yeli eser saba rüzgarı başında
Kasrın aynaları olur güzergahı

Uğur ve talihi geldikçe hediye getirir
Eli boş gelmez saba rüzgarı kasr-ı hümayuna

Güneşin gözleri seyrine aşıktır amma

Çekilir yanlarına uzun serviler perde gibi

Geceler mehtap ışıklarına izindir lakin
Güneşin yolu uğramasın kasır dairesine

Servi mest olmuş bir halde sallanıyor
Heybetiyle dize getiriyor kötü gözleri
Kasra rüzgar vurunca rükuya giderler
Yüce kapı hepsinin olur secdegahı

Kasrın kapısına hilali niçin etmez halka
Galiba bu işte inatçı feleğin var günahı

Niçin şu Süreyya yıldızını kasrın avizesi yapmaz
Feleğin yıldızı düşmüş gibi ermiş ihtiyarlığa

Bir benzeri varsa da ressamın hayalinde
Dünyada hiç kimse görmemiş bunun benzerini

Gül suyunun kokusu yayılır her gece nem düştükçe
Buranın öyle latiftir yeşili ve bitki örtüsü

Bu mahal dünya cennetinin gıpta ettiği yer olmaz mı
Cihanın yüce padişahının olalı tahtına mekan

Padişah Hazret-i Selim Han yüce himmet sahibi
Ona makam olamaz felek köşkünün kubbesi
Mübarek parmağının kuvvetiyle hizmete açsa
Güneşin ruhu dolar okların buseleriyle

Okuyla göze sürme çekmeye feleğin niyeti var
İki gözüne sürme çekince yolunun toprağı

Bu hak vergisi yardımlarla asla olamaz
Zaloğlu Rüstem huzurunda bir küçük sipahi

Meleklerden bir haykırış erişir geyiklerle

Maşallah ne güzel kuvvet-i şahane ne güzel

Güneşin eline mum verir nurundan
Küçük bir zerreye düşse mübarek bakışı

Kalmadı devir ve zamanında bahtı kara
Siyah olan yalnız dilberlerin zülfüdür

Ta ki alemin aynasında geceler ve gündüzler
Ortaya çıksın feleğin güneş ve ay sureti
Devletli kasrında saadetle gönül sefasıyla
Daim eylesin Mevla-yı Teala o padişahı

Düşse tarih bu mısra ile münasip Fazıl
Allah mübarek etsin odur minnet dünyasının şahı.

El Abdüd-dai Mehmed Es'ad el-Yesari gaferallahu zünübehu
H. 1206

BESTE ODASI ŞEYH GALİB

Cihan padişahı daima adaletli Sultan Selim Han
Ki odur cümle kulları kederden kurtaran

Zamanın geçmesiyle yok olmaya meyletmiş iken
Odur devletin temellerini yeniden inşa eden

Dünyaya önceki nizamı sağlamaktır maksadı
Şüphesiz zamanın cihangiri, Allah yardım eylesin
Hangi yöne baksa orası derhal mamur olur
Bir bakışıyla zahmetsizce yapan usta odur

Özellikle işte bu yüce kubbeli güzel kasrı
Kudretini göstererek bir nefesle imar eden odur

Ama ne kasır ki bakanları hayrete düşürür hayallere sürükler

Baharın rengini giydiğinde onu Bihzad bile tasvir edemez

Öyle bir kasır ki Hüsrev'in yedi yıldızı duvarlarının süsüdür
Nizamı intizamı sonsuzluk destanlarını hatırlatır

Öyle bir kasır ki gölgesi bile nazikçe üzerine düşse
Anka kuşu demir yumurtasını kırıp ortaya çıkar

Avlusunun safasını seyretse rüya aynasında
Şirin'in köyünü şaşırır, süt ırmağını terk eder Ferhad

Hamel (Koç) burcundan güzelliğini alan alem güneşi
Yüz sürmeye gelir, kapıcılardan medet ister daima
Nice tecelliler içinde odur zamanın kutbu, alemin padişahı
Yeridir dense dört esasın yükseliyor bu sütunların
omuzlarında

Bu mana anlaşılır Ok Meydanına nazır olmaktan
Ki kudret yayı gücünü kuvvetini artırır daima

Nişangah eyler mana ehlini hizmette daim
Güzel mısralar yazdırır ihsan üstüne

Allaha hamdolsun ki bir bakışın artırdı itibarımı
Mahzun gönüllerin her dem zikri devletine duadır

Kusurumu affet şevketlü hünkarım sevincimden
Unuttum vasfını methetmeyi, sundum halisane duygularımı

Sözlere sığmaz bir padişahsın değerlisin şair ne yapsın
Sıfatlarını yazarak hangi ihsanını sayıp döksün

Daima böyle eşsiz bir kasırda safalarla
Allah devletini ömrünü ecdadı kıskandıracak hale getirsin
Dedim ki tarihin Ok Meydanı'nı hayal ederek ey Galib
Mübarek olsun bu yeni kasır cihan padişahına.
H.1206 (1791-92)

**EK 9: Aynalıkavak Kasrı Bahçe Kapısındaki Kitabede Kismen
Yer Alan Şeyh Galip'e Ait Kasidenin Tam Metni**

SA'İD Ü ŞEHİD SULTÂN SELİM HAN RÂHMETÜLLÂHALEYH
HAZRETLERİNİN TÎR-ENDÂZÎDE KEMÂLINE TÂRIHDİR

Pâdişâh-ı bahr u ber Sultân Selîm-i kâmkâr
Kabza-i fermânının minkâdıdır seb'-i şedâd

Sa'd-ı râmih nîrû-yi ikbâlinin tirkeş-keşi
Cümbüş-i ebrûsuna Behrâm râm-ı inkiyâd

Tâli'inde olması bî-şübhe sehmü'l-gayb ânın
Olduğudur zây-ı pâkinde isâbet-itiyâd

İşte ez-cümle bu bâbı açdı Okmeydânî'na
Yani erbâb-ı hüner bu bâba etsün istinâd

Dergehinden canib-i sa'de yol açmaktır garaz
Sa'd-ı Vakkas'ın edip ruh-i şerifin gâhi şad

Hâsılı sehmüs-sa'âdetdir sarây-ı tâli'i
Etmede âsâr-ı hayrı birbirine ittirâd

Rezm ü bezm ü şî'r ü inşâda müsellimdir tamâm
Her kemâlinde uşağı koşusudur Keykubâd

Nükte-pîrâ vü tüfenk-endâz u hem şîrîn-suvâr
Ermemişdi hak bu kim bu menzile Sultân Murâd

Eylese hurşîd-i lâyıkdır eger kandil-i tîr
Fikret-i rûşenle etdikçe nişângâhın reşâd

Bir kebâze kuvvet-i bâzûsuna kavs-ı kuzah
Belki şehperr-i hadenk-i zûru Cebrâil-nijâd

Himmeti ednâ şikâra saymaz ol şâhîn yine

Olsa kurbânı gazâl-i mihr eger her bâmdâd

Kuvvet-i zâl ü Nerîmânın kodu taş başına
Ayagina tozuna ermez Rüstem-i rûyîn-nihâd
Altı şâhiddir tamâm emn ü amanâ şeş-cihet
Râyegâne devr-i lutfunda o rûtbe adl ü dâd

Nâvenk-i müjgân ebrû-veş yaraşmış ülfete
Eyleyip birbirine pîr ü civân hubb ü vedâd

Bu sözü gûş eyledim bir dem leb-i sûfârdan
Mûcib-i rif'at degil mi dogrusu ya ittihâd

İrtifâ etmek ne mümkindir hevâ-yı vafına
Kâr-sâz-ı dehrdir olsun hemân ömrü ziyâd

Kâr-sâz-" dehrdir olsun hemân ömrü ziyâd
Bir duâ-gûyende-i dîrîneyim hem-bende-zâd

Söyledim Gâlib murassa mısra-ı târîhini
Oldu yâ Hak bâb-ı zîbâ cây-ı şastında küşâd

H. 1206 (M.1791-92)

Extended Abstract

Aynalıkavak Palace is a small but unique building remaining from the Imperial Dockyard Palace complex by the Golden Horn of Istanbul. Together with its vast garden, today it is affiliated with the National Palaces organization. Ottoman inscriptions adorning the garden gate, entrance door and interiors of the palace are of great importance with its classical architecture. Here classical Ottoman architectural style, living its last days, is meeting with classical Ottoman poetry and art of calligraphy. This work, based on this meeting, focuses on the historical rivalry between Ottoman and Safavid dynasties observed in the poems inscribed on the walls of Aynalıkavak Palace.

Shaikh Galib Dede Efendi was a Mavlavi shaikh which is a sufi sect belonging to the line of Mevlana, the great sufi and poet who lived at the 13. Century in Konya, at the center of Anatolia. Galib Dede, after publishing a famous Divan, at a very young age became responsible (shaikh) for the Galata Mevlevihanesi (Mavlavihouse) in Istanbul. He was a very close friend of Sultan Selim III. When the sultan ordered reconstruction of the Aynalıkavak Palace, Galib Dede composed a poem in praising the Sultan and the newly constructed imperial building. His poem was inscribed on the outer and interior walls of the palace. Enderuni Fazıl was the other poet who also wrote a poem in praising the Sultan and newly built palace. The long poems starting from the garden gate to the interior walls of the palace were all inscribed by a famous calligrapher of the time, Yesari Mehmet Esad.

Yesari Mehmet Esad was specially famous for his great mastership in the Talik style, in the art of Ottoman calligraphy. The nickname "Yesari" comes from his using left hand in writing, due to his disability to use his right hand. Talik was originally an Iranian style in the Arabic calligraphy. Iranians are proud of his masters in this style. But Yesari Mehmet Esad, giving a Turkish character to this style, created a unique style out of it.

This was just a small example of traditional rivalry between Ottoman and Iranian cultures. Political, religious and cultural rivalry goes back to Yavuz Sultan Selim and Shah Ismail at 16. Century. This is not an ethnic or national encounter because both of the dynasties are Turkish. Iran had been governed by Turkish dynasties for about 900 years, starting from the Seljuks. Safavids were in power until the end of the 18.

Century. Kadjar dynasty which came after was also Turkish. Rivalry based mainly on religious sphere; Ottoman Empire was leader of Sunni World while Iran was leader of Shiate sect of Islam. This situation together with the political problems at the rather long borders, created an ongoing struggle between the two dynasties for centuries.

Although the rivalry caused many wars, the Agreement of Kasrı Shirin became a turning point where political struggle for boundaries between the two countries was settled to a great extent. But sacred centers of Shia faith like Necef and Kerbela kept causing problem which were part of the Ottoman Empire at the central region of Irak. Political and religious rivalry greatly affected the culture and art in both countries. Ottoman language, art and literature was developed in connection with the Iranian culture. They actually were intertwined.

As the Ottoman Empire became stronger, and gained upper hand, a challenge to the Persian culture was developed within the Ottoman art and culture. Ottoman artists in many fields like poetry, architecture, calligraphy felt themselves responsible for supporting their country in the political struggle against Iranian dynasties. It became a tradition to compare the two cultures and show superiority of the Ottoman to the Iranian.

Tulip Age (Lale Devri) of Sultan Ahmet III was a period which the above mentioned rivalry was intensively experienced. The main aim of Sadabad Kasrı which was built at this time at the Golden Horn of Istanbul was to show how superior the Ottoman architecture was over the Iranian, comparing to the dynastic palace of Chehel Sutun (Forty Columns) in Isphahan, then capital of Iran. Nedim, the famous poet of the Tulip Age also dealt in his poems with this subject extensively. One of his verse is very famous saying "One stone in İstanbul is worth more than the whole Iranian country".

Reign of Sultan Selim III in which Aynalıkavak Palace has gained the present shape coincides with the time of Kajar dynasty in Iran. Ottoman poets, like painting artists of that age in Europe, were motivated to use their skills in honour of the Sultan. And in accordance to the tradition of centuries they compared the might and power of the Sultan to Iranian shahs. Ottoman Sultans were called "padishah" which means in Persian "shah of the shahs".

In the example of Aynalıkavak Palace, verses of the two famous poets of the time of Sultan Selim III are examined; Shaikh Galib and Enderuni Fazıl. They use the image of Sad b. Vakkas, a companion of Prophet who conquered Iran at the time of Caliph Omar and who was also famous with his skill in using arrow and considered among Muslims as archers master. His image is widely used by Ottoman poets as a symbol of superiority over the Iranian culture. Aynalıkavak Palace is looking at the archery arena (Okmeydanı) on the land side. Poets call it arena of Sa'd b. Vakkas. Sultan Selim III. was also famous with his mastership in archery.

On the entrance and interior walls of Aynalıkavak Palace, both of the poets try to show, in a comperative and rather exaggerated style, inferiority of famous Iranian epic characters as well as famous cultural images to the Ottoman Sultan and to his palace. Famous Iranian mytological hero Behram immediately obeys to the Sultan only with a flick of his eye. Famous Iranian hero – commander Rustem could only be a small rider (sipahi) under the Sultan. Iranian miniature artist Bihzad would be incapable of depicting the beauties of the garden of Aynalıkavak Palace. Seven stars (Heft Evreng) of the Iranian Shah Husrev would only be wall decoration at the Aynalıkavak Palace. Comparisons continue on in this manner.

Araştırma Makalesi

Osmanlı Denizcilik Teknolojisinin Modernizasyonuna Yönelik Atılan Bir Adım: II. Mahmud Döneminde Tersane-i Amire’de “Havz-ı Cedîd” İnşası

Ali Karahan*

(ORCID: 0000-0002-9147-4599)

Makale Gönderim Tarihi
17.02.2022

Makale Kabul Tarihi
24.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karahan, A., “Osmanlı Denizcilik Teknolojisinin Modernizasyonuna Yönelik Atılan Bir Adım: II. Mahmud Döneminde Tersane-i Amire’de “Havz-ı Cedîd” İnşası”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 145-184.

APA: Karahan, A. (2022). Osmanlı Denizcilik Teknolojisinin Modernizasyonuna Yönelik Atılan Bir Adım: II. Mahmud Döneminde Tersane-i Amire’de “Havz-ı Cedîd” İnşası. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 145-184.

Öz

Osmanlı Devleti, 1768-1774 savaşı esnasında 1770’de vuku bulan Çeşme Savaşı’nda Rusların saldırısıyla donanmasındaki gemilerinin tamamına yakını kaybetti. Çeşme Savaşı’nın ardından Osmanlı Devleti, denizciliğinin modernizasyonu için gemi inşası, tersane idaresi, personel eğitimi gibi temel alanlarda önemli düzenlemeler yaptı. Bu süreçte atılan adımlardan biri de III. Selim (1789-1807) döneminde A. E. Rhode’nin başında bulunduğu İsveçli mühendis heyeti tarafından Tersane-i Amire’de kuru havuz inşa edilmesi idi. Kuru havuzun hizmete açılmasına dek gemilerin inşaları, teçhizleri ve tamirleri

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, ali.karahan@bilecik.edu.tr.
Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Turkey.

Tersane-i Amire'de karada "göz (çeşm)" adı verilen üstü kapalı hangarlarda gerçekleştirilirdi. İnşaları, teçizleri ve tamirleri karada tamamlanan gemiler, daha sonra kızaklar üzerinden denize indirilirlerdi. Ancak gemilerin bu metotla denize indirilmeleri çeşitli maddî hasarlı kazalara neden olabilmekteydi. Yine gemilerin denize indirilirken insan gücünden istifade edilmesi ise işçilik maliyetlerini arttırmaktaydı. Kuru havuzun hizmete açılması zikrolunan sorunları ortadan kaldırmıştı. II. Mahmud (1808-1839) döneminde Tersane-i Amire'de yeni bir kuru havuzun daha yapılması kararlaştırıldı. Bu kararın alınmasında kuru havuzun denizcilik işlerindeki yararının tecrübe edilmesinin büyük bir rolü vardı. Mora'da 1821'de başlayan Rum İsyanı dolayısıyla askerî operasyonlarını yoğunlaştıran donanmanın ihtiyaçlarına tek kuru havuzun karşılık vermekte zorlanması da diğer etkendi. Bu çalışmada, II. Mahmud döneminde Tersane-i Amire'de yapımı kararlaştırılan ikinci kuru havuzun 1822-1826 seneleri arasındaki inşa süreci, tamamlanarak hizmete açılması ve mimarî özellikleri izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kuru Havuz, Tersane-i Amire, Osmanlı Donanması, Gemi İndirme, II. Mahmud

A Step Towards The Modernization of Ottoman Maritime Technology: The Construction of A New Dry Dock at the Imperial Naval Arsenal in the Period of Mahmud II

Abstract

The Ottoman Empire lost almost all of its ships in the navy with the attack of the Russians in the Battle of Chesma, which took place in 1770, during the war of 1768-1774. After the Battle of Chesma, the Ottoman Empire made important arrangements in basic areas such as shipbuilding, shipyard management and personnel training for the modernization of its maritime. One of the steps taken into this process was the construction of a dry dock in the Imperial Naval Arsenal by the Swedish engineer committee led by A. E. Rhode during the reign of Selim III (1789-1807). Until the dry dock was put into service, the construction, equipment and repairs of the ships were carried out in the covered hangars called "eye" on land in the Imperial Naval Arsenal. The ships, whose construction, equipment and repair were completed on land, were then launched over the slipways. However, launching the ships with this method could cause various accidents that caused damages. Also, the use of manpower while launching the ships increased the labor costs. Putting the dry dock into service eliminated the aforementioned problems. During the reign of Mahmud II (1808-1839), it was decided to build another new dry dock in the Imperial Naval Arsenal. The experience of the benefit of dry dock in maritime

affairs had a great role to making this decision. Another factor was that the only dry dock had difficulty responding to the needs of the navy, which intensified its military operations due to the Greek Revolt that started in the Morea in 1821. In this study, the construction process of the second dry dock, which was decided to be built in the Imperial Naval Arsenal during the reign of Mahmud II, between 1822 and 1826, when it was completed and put into service, and its architectural features will be explained.

Keywords: Dry Dock, Imperial Naval Arsenal, Ottoman Navy, Ship Launching, Mahmud II

Bu çalışmada, II. Mahmud döneminde Tersane-i Amire'de gemi yapım, teçhiz, tamir ve denize indirilmesinde kullanılan kuru havuzun 1822-1826 seneleri arasında önce sabık mimarbaşı el-Hac Ali Rıza Bey ve daha sonra da onun yerine getirilen Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn üçüncü halifesi es-Seyyid Abdülhalim Efendi'nin bina eminliklerinde inşa süreci, tamamlanarak hizmete açılması ve mimarî özellikleri izah edilmeye çalışılacaktır. Ancak dönemin arşiv vesika ve kroniklerinde "havz-ı cedîd" şeklinde kaydedilen kuru havuzla ilgili zikredilen hususlara geçilmeden evvel Osmanlı donanmasında ağırlıklı olarak XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanımına başlanan yelkenli gemilerin inşa, teçhiz ve tamirlerinin ardından denize indirilirken uygulanan metotlardan kısaca bahsedilmesi konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Osmanlı donanmasında gemiler karada "göz (çeşm)" denilen üstü kapalı hangarlarda inşa edilirdi. Bir geminin inşasına öncelikle omurganın kızığa¹ konulmasıyla başlanır, daha sonra bütün eklemeler bu omurganın üstünden yukarıya doğru, bordalardan² güverteye kadar aşama aşama farklı kereste türleri kullanılarak devam ederdi.³ Bu şekilde inşası beş aşamada⁴ tamamlanan gemi, rahat hareket etmesi için

¹ Üzerinde gemi inşa edilen tezgahlardır. Fakat üzerinde yeni gemi inşa edilenler ile bakım için karaya çekilecek geminin altına sürülen hareketlileri birbirlerinden farklıdır. Bunlardan ilkinde "yerli kızak", ikincisine ise "hareketli kızak" denilmektedir (Süleyman Nutkî, *Kamûs-i Bahrî Deniz Sözlüğü*, haz. Mustafa Pultar, İstanbul, 2011, s.160).

² Geminin yanlarının dış kısmıdır (Süleyman Nutkî, *a.g.e.*, s.34).

³ Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, İstanbul, 2017, s.66.

⁴ Yelkenli gemilerin inşalarının bu beş aşaması hakkında bkz. Düzcü, *a.g.e.*, s.66-68.

bir miktar meyil verilen ve don yağı sürülen kızak üzerinden felenkler⁵ yardımıyla denize indirilirdi.⁶ Ancak denize indirilmesinde bu metodun uygulanması bazı sorunları beraberinde getirirdi. Şöyle ki, gemi denize indirilirken arka tarafının ağırlığı fazla geldiğinden süratli bir şekilde suya oturur ve bu durum tabanında çökmeye neden olurdu. Denize indirme işleminde işçilerden istifade edilmesi ise zaman zaman ölümlü kazalara yol açardı. Yine işçilere ödenen ücretler de yapılan masrafı artırırdı. Bu sorunların çözümü için III. Selim döneminde Tersane-i Amire'de görevlendirilen Fransız gemi inşa mühendisi Jacques Balthazard Le Brun yeni bir metot geliştirmişti. Buna göre, gemi karada kızakta top lomarlarına⁷ kadar inşa edilecek ve üst kısmındaki diğer eksiklikleri denize indirildikten sonra tamamlanacaktı. Bu metodun uygulanmaya başlamasıyla birlikte gemilerde meydana gelen hasarların büyük oranda önüne geçilmişti.⁸

⁵ Gemilerde veya hariçte ağır bir cismi bulunduğu yerden nakletmek için çam serenlerinden imal edilen kısa kütüklerdir (Süleyman Nutkî, *a.g.e.*, s.90).

⁶ Şenay Özdemir Gümüş, "Osmanlı'da Gemilerin Denize İndirilmesi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1 (2010), s.25.

⁷ Gemilerin bordalarına ve küpeştelere açılan dört köşeli deliklerdir (Lütfi Gürçay, *Gemici Dili*, İstanbul, 1962, s.275).

⁸ İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I Tersâne'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s.70-71; Tuncay Zorlu, "Osmanlı Teknoloji Tarihinden Bir Kesit: Gemi İndirme Yöntemleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IX/1-2 (2008), s.92; Gümüş, *a.g.m.*, s.26; Tuncay Zorlu-Fatih Özbay, "Foreign Shipwrights Under Selim III: The Case of Jacques Balthazard Le Brun", *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History*, ed. Dejanirah Couto-Feza Günergün-Maria Pia Pedani, İstanbul, 2014, s.475.

Resim 1. Tersane-i Amire'de İnşa Edilen Geminin Denize İndirilmesi⁹

Yelkenli gemilerin denize indirilme metotlarına dönük esas yenilik ise III. Selim döneminde Tersane-i Amire'de kuru havuz inşa edildiğinde gerçekleşecekti. Bunun detaylarına geçmeden evvel bir kuru havuzun kısaca teknik özellikleri ve çalışma prensipleri üzerinde durulması faydalı olacaktır. Kuru havuz, deniz tarafı kapı yahut hareket kabiliyetine sahip kesonla¹⁰ kapatılarak etraftan su sızdırmayacak şekilde inşa edilen bir yapıdır. Bir gemi kuru havuzda inşa edilip indirilme safhasına geldiğinde öncelikle deniz seviyesine dek içeri su doldurulur, akabinde kapak açılır ve sonra yüzdürülerek dışarı çıkarılırdı. Teçhiz ve tamiri için kuru havuza alınması gerektiğinde ise tam aksi bir işlem uygulanırdı. Bu defa gemi içeri alındığında havuzun duvarlarına paralel bir şekilde halatlarla bağlanarak güvenlik altına alınır, kapak kapatılır ve ardından da su pompalarla dışarı tahliye edilirdi. Bundan sonra gemi, altta kalan yüzeyini muayene etmek ve eğer bir işlem gerekiyorsa yapmak için kuru havuz tabanındaki omurga bloklarına oturtulurdu. Omurga blokları

⁹ Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, Ankara, 2001, s.214.

¹⁰ Su altı veya sulu zemin yapılarında temel yapmak üzere suyun dibine indirilen ahşaptan ya da sacdan imal edilen büyük sandıklardır (Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul, 1979, s.285).

geminin altına girilip muayene ve çalışmaya imkân verecek kadar yüksek yapılırdı.¹¹

İşte teknik özellikleri ve çalışma prensipleri bu şekilde olan kuru havuzun, yukarıda zikredildiği üzere, III. Selim döneminde Tersane-i Amire'de de inşa edilmesi gündeme geldi. Avrupa'daki ülkelerde kullanılan bu teknolojinin transferi, daha evvel zikrolunan sorunları çözüme kavuşturmasının yanı sıra gemilerin ömürlerini de uzatacaktı. Avrupa'da kuru havuzlarda muhafaza edilen ve kalafatlanan¹² gemiler 40-45; buna karşılık Osmanlı donanmasındakiler ise en fazla 15 sene dayanabiliyorlardı. Bu münasebetle Tersane-i Amire'de bir kuru havuz inşa edilmesi için Damat Melek Mehmed Paşa'nın sadareti ve Küçük Hüseyin Paşa'nın¹³ kaptan-ı deryalığı esnasında Fransız yetkililerle bazı müzakereler yapıldı. Ancak müzakerelerde Fransızların, kuru havuzun inşa masrafının 1.000-1.500 kese akçe (500.000-750.000 kuruş) arasında tutacağını ve tamamlanmasının da üç seneyi bulacağını belirtmeleri, hazinenin sıkıntılı durumu nedeniyle Osmanlı tarafını geri adım atmak zorunda bıraktı. Bununla birlikte III. Selim'in denizcilik işlerine verdiği önemden dolayı konu kısa süre içerisinde tekrar gündeme geldi ve bu defa onay çıktı. Onayın çıkmasını müteakip Fransız ve İsveçli kuru havuz mühendisleri ile görüşülerek proje teklifleri alındı. Arz edilen proje tekliflerinde Fransız ve İsveçli mühendislerin inşa teknikleri birbirlerinden farklıydı. Fransız planı, su altı drenajı ve patlatmalar yoluyla kanal hazırlanmasının ardından deniz altına bir inşaat kesonu batırılmasını öngörüyordu. Daha sonra kesonun içerisindeki su dışarı tahliye edilerek rıhtım duvarları yapılacaktı. Bu plan, daha evvel 1774-1777 seneleri arasında Toulon Limanı'nda inşa edilen kuru havuz tecrübesine dayanmaktaydı. İsveçli mühendisler ise,

¹¹ Veli Akçaoğlu-Suna Akçaoğlu, "Kuru Havuzlar", 6. *Ulusal Kıyı Mühendisliği Sempozyumu Bildiriler Kitabı 25-28 Ekim 2007*, İzmir, 2007, s.220.

¹² Gemilerde iki kaplama tahtasının yanlarındaki veya uçlarındaki boşluğun üstüğü ile doldurulup ziftlenerek su sızdırmaz hâle getirilme işlemidir (Süleyman Nutkî, *a.g.e.*, s.140).

¹³ Osmanlı denizciliğinin modernizasyonunda önemli bir yere sahip olan Kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Râmizpaşazâde Mehmed İzzet Bey, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*, haz. Cemil Sağlam, İstanbul, 2021, s.140; Nejad Göyünç, "Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa", *Tarih Dergisi*, II/3-4 (1952), s.35-50; a.mlf., "Hüseyin Paşa, Küçük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, İstanbul, 1999, s.6-8.

İNŞAAT alanındaki su sızıntısını engellemek için perde kazıklar çakılmasını, böylelikle havuzun hafriyat işleri ve inşasının deniz içerisinde değil de kuru bir çukurda gerçekleştirilmesini teklif etmişlerdi. Fransız planına göre inşası hâlinde kuru havuza 2,2 kat daha fazla masraf yapılacaktı. Bu planı dezavantajlı kılan bir diğer husus da kuru havuzun temelini su içerisinde kalacak olması idi. Osmanlı bina uzmanları bu teknikte inşa edilecek bir yapının sağlamlığından şüphe duymuşlardı. Neticede kuru havuzun, inşa tekniği ve maliyeti daha cazip olduğu anlaşılan İsveçli mühendislerin planına göre yapılması kararlaştırıldı.¹⁴ Bu kararın ardından A. E. Rhode'nin başında bulunduğu İsveçli mühendis heyeti, uzunluğu 100, eni 50 ve derinliği 14 zirâ¹⁵ (73,3 x 36,6 x 10,26 m) olması düşünülen kuru havuzun hem inşa edileceği yerin tespiti ve hem de hafriyat esnasında toprağın altından çıkacak suyun tulumbalarla tahliyesini tecrübe için eni ve uzunluğu 24'er, derinliği 14 zirâ (17,59 x 17,59 x 10,26 m) ölçülerinde deneme çukurları kazdı. Deneme çalışmalarının başarılı olması üzerine kuru havuzun inşasına Şubat 1797'de başlandı ve üç sene üç ay sonra Mayıs 1800'de tamamlanarak hizmete açıldı. İnşası toplam 1.617 kese akçe ve 467 kuruşa (808.967 kuruş) mal olmuştu.¹⁶ Osmanlı donanmasında yelkenli gemilerin inşa, teçhiz ve tamirlerinin ardından denize indirilirken uygulanan metotlar ana hatlarıyla bu minvaldedir; şimdi II. Mahmud döneminde Tersane-i Amire'de hizmete açılan kuru havuzun inşa sürecinin detaylarına geçebiliriz.

II. Mahmud, tahta geçişinden itibaren ve özellikle de Rusya'yla girilen 1806-1812 savaşının nihayete ermesinin ardından Osmanlı denizciliğinin modernizasyonu için III. Selim döneminde atılan adımları kaldığı yerden devam ettirmeye çalıştı. Bu çerçevede tersane idaresi, denizcilik eğitimi, gemilere kaptan tayini usulü, mîrî deniz ticareti gibi

¹⁴ Bostan, a.g.m., s.71-74; Ergün Toğrol-İsmail Hakkı Aksoy, "Drydocks of Istanbul Golden Horn Shipyard", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Kongresi 14-18 Eylül 1981*, III, İstanbul, 1981, s.58-59; İsmail Hakkı Aksoy, *İstanbul'da Tarihi Yapılarda Uygulanan Temel Sistemleri*, İstanbul, 1982, s.71; Tuncay Zorlu, *Osmanlı Ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul, 2014, s.113-114.

¹⁵ Metinde zirâ cinsinden uzunlukların metrik sistemdeki karşılıklarının hesaplanmasında mimar arşını kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde III. Selim döneminde yapılan düzenlemeye göre bir mimar arşını 24 parmaktır. 24 parmak ise 73,33 metreye tekabül etmektedir bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, III, İstanbul, 1991, s.412.

¹⁶ Bostan, a.g.m., s.73-74, 79.

alanlarda bazı düzenlemeler yapıldı. Denizcilerin sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için Sakızağacı'nda bir hastane açıldı; gemiler ile hastane için gerekli olan ilaç ve ameliyat malzemeleri temin edildi. Eyüp'te donanma için gerekli iplik ve halatı da imal edecek bir iplik fabrikası kuruldu. İstanbul'daki ve taşradaki tersanelerde farklı tür ve boyutlarda yeni gemi inşası tüm hızıyla sürdürüldü.¹⁷ Bu dönemde Tersane-i Amire'de ikinci kuru havuzun inşa edilmesi de gündeme geldi. Bunda III. Selim tarafından hizmete açılan kuru havuzun yirmi seneyi aşkın süredir gemi inşa, teçhiz, tamir ve denize indirilmesinde sağladığı kolaylıkların tecrübe edilmesi önemli bir etkendi.¹⁸ Yine bir diğer etken de muhtemelen Tersane-i Amire'deki tek kuru havuzun artık iş yoğunluğuna cevap vermekte zorlanmasıydı. Bu iş yoğunluğunda o sırada cereyan eden siyasî ve askerî gelişmelerin payı büyüktü. Nitekim yeni bir kuru havuz inşa edilmek istenmesinin hemen öncesinde 1821 senesinde Mora'da Rum İsyanı çıkmış ve bu hadise Osmanlı donanmasının askerî operasyonlar yürütmesini gerektirmişti. Donanmanın askerî operasyonlara katılması ise yeni gemi inşası ile mevcutların teçhiz ve tamir ihtiyaçlarını artırmış; bu da doğal olarak iş yoğunluğunu beraberinde getirmişti.¹⁹ Kısacası, Tersane-i Amire'de ikinci kuru havuz yapılmak istenmesinin arkasında gemi inşa, teçhiz, tamir ve denize indirilmesinde sağladığı kolaylıkların tecrübe edilmesi ile dönemin siyasî ve askerî gelişmelerinin de zorlamasıyla III. Selim

¹⁷ İdris Bostan, "II. Mahmud Devrinde Osmanlı Donanması", *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010, s.131-136; Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara, 2001, s.106-107, 117, 121-123; a.mlf., "Bahriye", *DİA*, IV, İstanbul, 1991, s.507-508.

¹⁸ Nitekim dönemin vakanüvisi Esad Efendi ikinci kuru havuzun inşa gerekçesiyle ilgili "*Bin iki yüz on iki sâlinde Tersane-i 'Âmire'de icâd olunan havz-ı kebîrin inşâ ve ta'mîr-i sefâyin maslahatında teshîli mûcib olduğu âşikâr olduğuna binâ'en*" diyerek bu duruma atıfta bulunur [Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241 (1821-1826)*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, 2000, s.267].

¹⁹ Mesela Adalar Denizi (Ege Denizi)'nde Rum izbandit teknelerine karşı askerî operasyonlar yürüten Osmanlı donanmasında 22 Kasım 1822'de yapılan bir denetimde 2 kalyon, 6 fırkateyn, 2 korvet, 2 brik, 2 golet ve 6 şalopenin tamire muhtaç olduğu anlaşılmıştı. Bu 20 adet geminin tamiri için görev yaptıkları yerlerden Tersane-i Amire'ye gitmeleri gerekiyordu. Kuzey Afrika Ocaklarından Osmanlı donanmasına destek vermek amacıyla gelen toplam 19 korvet ve brikten ise 17'sinin tamire ihtiyaç duydukları belirlenmişti (Düzcü, *a.g.e.*, s.47).

döneminde hizmete açılmış olanın iş yoğunluğunu kaldıramayacak hâle gelmesi yatmaktaydı.

Yukarıda zikredilen gerekçelerle II. Mahmud'un Tersane-i Amire'de ikinci kuru havuzun inşa edilmesine onay vermesi üzerine çalışmalara başlandı. Öncelikle kuru havuzun yapılacağı mahallin tespiti ve tahminî ne kadar masrafa mal olacağını belirlenerek keşif defteri hâlinde sunulması için Kaptan-ı derya Nasuhzâde Ali Paşa'nın²⁰ talimatıyla bir bilirkişi heyeti teşkil edildi. Heyette, Mimarbaşı Mehmed Rasim, önceki kuru havuzun inşasında İsveçli mühendislerle birlikte çalışan mimar Manol ve taşçı, duvarcı, marangoz gibi bina yapımında uzman kişiler bulunuyordu. Tersane-i Amire'de fizibilite çalışması yapan bu heyet ikinci kuru havuzun, mimar Manol'un da görüşünü alarak, önceki kuru havuz ile eski kışlak arasındaki boş mahalde inşa edilmesini kararlaştırdı. Kuru havuzun inşa tekniği bakımından öncekinin emsal alınarak yapılması planlanmaktaydı. Buna göre, öncelikle inşasının düşünüldüğü mahallin alt tarafında denize perde kazık çakılacak, akabinde içerideki su dışarı tahliye edilip hafriyat işlemi gerçekleştirilecek, ardından siyah tomruk²¹ taşından som²² yüzleme²³ duvarlı rıhtım yapılacaktı. Rıhtımdan sonra da diğer kısımların inşasına geçilecekti. Kuru havuz inşası tamamlandığında, tabanına inip çıkılmasını sağlayacak birçok merdiveni, kara tarafında muhafaza duvarı ve onun yüzeyinde yapılacak sanatkârane iki kulesi, üç kapısı, iki su kuyusu, bu kuyulardan su tahliye edecek kovalı dolabları,²⁴ üzeri çatıyla kapatılacak iki çarkhânesi ve diğer müstemilâtı eksiksiz bir bina olacaktı.

Bu özelliklere sahip olacak kuru havuzun inşasında kullanılacak malzemelerin satın alımı, işçi ücreti ve sair masrafları da tek tek hesaplanmıştı. Yapılan hesaplamada kuru havuzun inşasının toplam

²⁰ Nasuhzâde Ali Paşa, 15 Kasım 1821 tarihinde kaptan-ı deryalık görevine tayin edilmişti (Zekeriya Kurşun, *Nasuhzâde Ali Paşa ve Rum İsyanı*, İstanbul, 2021, s.123).

²¹ Kesilmemiş ve yontulmamış iri taş kütesidir (Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, 1994, s.2010).

²² Som kelimesi sözlükte, "tek parça hâlinde, tamamı bir maddeden olan, içi dolu olan, kaplama olmayan" şeklinde tarif edilmektedir (İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2010, s.1121).

²³ Bir yapıda, temelden sonra inşa edilen arka duvardır (Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, II, Ankara, 2007, s.1199).

²⁴ Dönerek iş gören çark, çıkıktır (Ayverdi, *a.g.e.*, s.297).

2.988,5 kese akçe ve 195 kuruşa (1.494.445 kuruş) mal olacağı öngörülmüştü. Bu meblağdan, 1.152.744 kuruş 45 parası bina inşasına; 161.916,5 kuruş 20 parası deniz tarafındaki perde kazık ile üç kapı yapımına; 196.714 kuruş 20 parası ise içerideki suyun tahliye edilmesi için iki kuyu ve iki çark²⁵ inşası ile yurt dışından 15.000 kantar (846.735.000 kg) boçlana toprağı²⁶ getirilmesine sarf edilecekti. Yarısı yıkılacak olan eski kışlağın enkazından çıkacak keresteden de 16.930 kuruşluk bir gelir beklenmekteydi. Söz konusu kereste geliri çıkıldıktan sonra kuru havuzun inşa masrafının 1.477.515 kuruş olacağı hesaplanmıştı. Heyetin Tersane-i Amire'de fizibilite çalışmasını tamamlamasının ardından kuru havuzun inşa edileceği mahal, masraf ve sair hususlardaki bu öngörülerini, Mimarbaşı Mehmed Rasim tarafından 13 Mart 1822 tarihli bir keşif defteri hâlinde Kaptan-ı derya Nasuhzâde Ali Paşa'ya sunuldu.²⁷

Keşif defterinin daha sonra kendisine arz edilmesi²⁸ üzerine II. Mahmud, başdefterdar ile çavuşbaşının müzakeresiyle dürüst ve inşa işlerine vâkıf birinin bina emini tayin edilmesini; inşaya başlanacak uygun bir vaktin belirlenmesi için müneccimbaşına tembihte bulunulmasını; bina eminliği görevine getirilecek kişiye Darphane-i Amire'den evvela 300 kese akçe (150.000 kuruş) verilmesini ve yapılacak diğer masrafların da ayrılacak tahsisattan karşılanmasını emretti.²⁹ Başdefterdar Mustafa Efendi ve Çavuşbaşı Mehmed Salih Efendi bu emrin ardından birlikte yaptıkları müzakereler neticesinde inşa işi, işçi istihdamı ve satın alınacak malzeme gibi hususlarda vukufiyeti olması münasebetiyle sabık Mimarbaşı el-Hac Ali Rıza Bey'in bina eminliğine getirilmesini teklif ettiler. Bina eminliğine tayini 29 Mart

²⁵ Tekerlek veya tekerlek gibi dönen şeylere çark denilmektedir (Ayverdi, *a.g.e.*, s.213).

²⁶ Keşif defterinde boçlana toprağı şeklinde belirtilen madde puzolan, yani volkanik küldür. Çimentonun bulunmasından evvel özellikle su altı inşaatlarında dayanıklılığından dolayı puzolan ile kirecin karıştırılmasıyla elde edilen puzolan harcı yaygın olarak kullanılmıştır. Puzolan harcına Roma çimentosu da denilmektedir (Aksoy, *a.g.e.*, s.73).

²⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Defterleri (*D. BŞM. d.*), nr. 8876.

²⁸ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT.), nr. 16953.

²⁹ BOA, *D. BŞM. d.*, nr. 8876, Ek. 3/1.

1822'de onaylanan el-Hac Ali Rıza Bey,³⁰ önceki kuru havuzun inşasının başlangıcından tamamlanmasına dek kullanılanları da göz önünde bulundurarak, yurt dışından getirtilecek malzemeleri belirleyecek ve İstanbul'dan temin edilecekleri rayiç bedelle satın alacaktı. Satın alacağı malzemeler ve istihdam edeceği işçi ücretleri haftalık olarak kendisine ödenecekti. Kuru havuzun inşasına her hafta sarf edilecek meblağın dökümünü kaydetmek için el-Hac Ali Rıza Bey'in yanına Başmuhasebe Kalemî'nde görevli bir de kâtip verilecekti.³¹

Bina eminliğine 29 Mart 1822 tarihinde el-Hac Ali Rıza Bey'in tayin edilmesiyle birlikte kuru havuzun inşa süreci resmî olarak başladı. Ancak inşaata fiilen ne zaman başlandığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kuru havuza sarf edilen meblağların dökümünün kaydedildiği inşa masraf defterinde el-Hac Ali Rıza Bey'e yapılan ilk ödeme 8 Nisan-13 Nisan 1822 tarihleri arasındaki haftaya mahsubendir. Bu hafta sarf edilen meblağın Darphane-i Amire'deki kuru havuz tahsisatından verilmesinin de 16 Nisan 1822'de onaylandığı görülmektedir.³² Dönemin vakanüvisi Esad Efendi kuru havuzun temelini atılmasına, Sadrazam Silahdar Ali Paşa, Şehremini Hayrullah Efendi, Tersane Emini Ataullah Efendi, Teşrifatî Necib Efendi ve Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın da hazır olarak buldukları, 27 Kasım 1823'de başladığını ifade etmektedir.³³ Bu tarihi ondan iktibasla Ahmed Cevdet Paşa da tekrarlamaktadır.³⁴ Diğer taraftan, konuya temas eden literatürde ise iki görüş hâkimdir. Detaya girilmeden bunlardan bir kısmında kuru havuzun inşasına 1821'de;³⁵ diğer kısmında

³⁰ El-Hac Ali Rıza Bey hakkında geniş bilgi için bkz. Selman Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci Ve Eserleri İle Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s.41-43.

³¹ BOA, *D. BŞM. d.*, nr. 8876, Ek. 3/2.

³² BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d)*, nr. 2196, s.6-7.

³³ Esad Efendi, *a.g.e.*, s.267.

³⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, Dersaadet, 1309, s.84.

³⁵ Toğrol-Aksoy, *a.g.m.*, s.59; Aksoy, *a.g.e.*, s.75; Gül Köksal, "Tersane-i Amire'de Çağlar Boyu Gemi İnşa Yerleri, Düzenekleri ve Koruma Önerileri", *Türkler ve Deniz*, ed. Özlem Kumrular, İstanbul, 2007, s.420; Zorlu, *a.g.e.*, s.120; a.mlf., "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücünün Modernleşmesi", *XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, II, ed. Zeki Arıkan-Lütfü Sancar, Ankara, 2009, s.73; a. mlf., "Osmanlı İstanbul'unda Deniz Teknolojisi (XVIII-XIX. Yüzyıllar)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, IX, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2015, s.350; Wolfgang Müller-Wiener,

da 1822'de başladığı zikredilmiştir.³⁶ Eldeki bu veriler değerlendirildiğinde kuru havuzun inşa sürecinin resmî olarak el-Hac Ali Rıza Bey'in bina emniğine getirildiğinde; buna karşılık fiilen ise 1822 senesi Nisan ayı ortalarında başladığını belirtmek mümkündür. 1822 senesi Nisan ayı ortalarından 27 Kasım 1823'e dek geçen 7,5-8 aylık sürenin ise denize perde kazık çakılması, hafriyat işlerinin gerçekleştirilmesi, suyun dışarıya tahliyesi gibi kuru havuzun inşa edileceği mahallin zemininin temel atılacak vaziyete getirilmesi için harcadığı anlaşılmaktadır.

İnşa sürecine geçilmesinin ardından kuru havuzun çeşitli kısımlarında kullanılacak taş, toprak, kereste, demir gibi malzemelerin de temin edilmesine başlandı. Kuru havuzun iç ve dış kapıları, çarkları ve deniz tarafına çakılacak perdesi için gerekli çeşitli cins, uzunluk ve çaptaki kerestenin İznikmid (İzmit) havalisinden tedarik edilmesi kararlaştırılmıştı.³⁷ Ancak bu bölgeden talep edilen kerestenin kısıtlı sayıda ve iskeleye uzak mesafedeki yerlerde bulunduğu anlaşılmıştı. Bu nedenle kuru havuzun zikrolunan kısımlarında kullanılacak kerestenin kesilerek İstanbul'a nakledileceği yerler arasında Misivri, Ahyolu, Bendereği, Kazdağı, Gönen ve Ahudağı da dâhil edilmişti.³⁸ Kuru havuzun inşasında yoğun olarak kullanılan siyah tomruk taşı Boğaziçi'ndeki ocaklardan, özellikle Balta Limanı'nın arkasındaki dağdan,³⁹ kesilerek getirilmekteydi.⁴⁰ Çeşitli alet, çark ve tulumba takımı gibi aksamın imali için lazım olan ham demir, ihtiyaç duyuldukça rayiç bedelle satın alınmaktaydı.⁴¹ Harç yapımında İtalya'dan müstemen (emân verilen yabancı uyruklular) tüccarı aracılığıyla getirilen boçlana

Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı, çev. Erol Özbek, İstanbul, 1998, s.84; Eser Tutel, *Gemiler... Süvariler... İskeleler...*, İstanbul, 2006, s.172.

³⁶ Bostan, "II. Mahmud Devrinde Osmanlı Donanması", s.133; Gencer, *a.g.e.*, s.105; a.mlf., a.g.m., s.507; Wolfgang Müller-Wiener "Zur Geschichte des Tersâne-i Âmiri in İstanbul", *Türkische Miscellen Robert Anhegger Armağanı*, (1987), s.264; a.mlf., "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane Ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1992, s.64.

³⁷ BOA, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri-Bahriye (C. BH.), nr. 2151.

³⁸ BOA, C. BH., nr. 3089.

³⁹ Esad Efendi, *a.g.e.*, s.533.

⁴⁰ BOA, C. BH., nr. 3351.

⁴¹ 19 Mayıs 1822 tarihinde 51 kantar (2.878 kg) ham demir alınmış ve 1.785 kuruş ödenmişti (BOA, C. BH., nr. 580).

toprağı tercih edilmekteydi. Kuru havuzun inşası tamamlanana dek bu topraktan toplam 10.990,5 (620.402 kg) kantar kullanılmıştı.⁴² İnşada gerekli malzemeler ve sair ihtiyaçların zaman zaman devletin diğer birimlerinden karşılandığı da oluyordu. Mesela 29 Ocak 1826'da kuru havuzun her iki tarafına palamar⁴³ bağlanması için Tophane-i Amire'den artık kullanıma elverişli olmayan 8 adet demir top⁴⁴ ve 1 Mayıs 1826'da açılan geçici kuyudan su çıkaran çarkta istifade edilmek üzere Istabl-ı Amire'den (Has Ahır) 12 adet katır alınmıştı.⁴⁵

Kuru havuzun inşa işleri bina eminleri el-Hac Ali Rıza Bey ve daha sonra yerine atanacak es-Seyyid Abdülhalim Efendi'nin⁴⁶ koordine ettiği bir ekip tarafından yürütülmekteydi. Bu ekip içerisinde el-Hac Ali Rıza Bey ve es-Seyyid Abdülhalim Efendi'nin yanı sıra Başmuhasebe Kaleminden görevlendirilen kâtip Mehmed Said; havuz baş mimarı Manol Kalfa; mühendis Mehmed Efendi; baş mutemet ve maiyetindeki altı mutemet; marangoz kalfaları Marki ve Filib; üç taşçı kalfası; ikişer mimar, Divânihâne çavuşu, mahzenci ve hamalbaş; birer marangozbaşı, taşçıbaşı, duvarcıbaşı, silicibaşı, demircibaşı, burgucu, seyisbaşı ve emrindeki seyisler yer almaktaydı.⁴⁷ Ödeme kayıtlarına göre, el-Hac Ali Rıza Bey'e ve es-Seyyid Abdülhalim Efendi'ye 750; kâtip Mehmed Said Efendi'ye 500; havuz mimarı Manol Kalfa'ya 200; marangoz Marki Kalfa'ya 100; Divânihâne çavuşlarına 50'şer; mimarlardan birine 50, diğerine 40 ve iki seyisten her birine 7,5 kuruş maaş verilmekteydi.⁴⁸ Kuru havuzun inşa süreci ilerledikçe bazı görevlilerin maaşlarına zam da yapılmıştı. Yapılan bu zamlarla birlikte havuz baş mimarı Manol Kalfa'ya

⁴² Esad Efendi, *a.g.e.*, s.533. III. Selim döneminde hizmete açılan kuru havuzun inşasında da aynı topraktan kullanılmıştı. Bundan dolayı daha evvel satın alınıp arta kalanı Tersane-i Amire mahzeninde muhafaza edilen boçlana toprağı ücreti mukabilinde yeni kuru havuzun inşasında değerlendirilmekteydi. Nitekim 10 Aralık 1825'te Tersane-i Amire'den 3.000 kantar (169.347.000 kg) boçlana toprağı alınmış ve 6.000 kuruş ödeme yapılmıştı (BOA, C. BH., nr. 2061).

⁴³ Gemiye iskeleye, rıhtıma veya şamandıraya bağlamak için kullanılan halat veya zincirlerdir (Süleyman Nutkî, *a.g.e.*, s.233).

⁴⁴ BOA, C. BH., nr. 5425.

⁴⁵ BOA, C. BH., nr. 4077.

⁴⁶ Es-Seyyid Abdülhalim Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci*, s.57-60; Zeki Sönmez, "Abdülhalim Efendi, Seyyid", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s.212.

⁴⁷ BOA, C. BH., nr. 5112.

⁴⁸ BOA, C. BH., nr. 1954, nr. 11361.

350 ve marangoz Marki Kalfa'ya 150 kuruş maaş ödenmeye başlanmıştı.⁴⁹

İnşa süreci bu şekilde ilerlerken atanmasının üzerinden yaklaşık iki sene geçtikten sonra Şubat 1824'te el-Hac Ali Rıza Bey kuru havuzun bina eminliğinden azledilerek yerine Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn üçüncü halifesi⁵⁰ es-Seyyid Abdülhalim Efendi getirildi. Bu değişikliğin arkasında anlaşıldığı kadarıyla el-Hac Ali Rıza Bey'in geçen süredeki performansından memnun kalınmaması ve inşaatta çalışan diğer görevlilerle geçinememesi yatmaktaydı.⁵¹ es-Seyyid Abdülhalim Efendi bina eminliğine resmî olarak atandığında kuru havuzun inşasında gelinen son durum, başlangıçtan o zamana dek harcanan meblağ ve satın alınıp kullanılan yahut ambarlarda muhafaza edilen malzemeler hakkında bir inceleme yaptıktan sonra görevi fiilen devraldı.⁵² Görevi devralmasını müteakip ilave tahsisat talebi olumlu karşılanan es-Seyyid Abdülhalim Efendi, işçi sayısını artırarak kuru havuzun inşasını bir an evvel bitirmeye gayret gösterdi.⁵³ Ancak es-Seyyid Abdülhalim Efendi'nin bu gayretine rağmen bazı aksaklıklar da yaşanmaktaydı. Su geçirimsizliğini sağlaması için arkasına konulan kil dolgunun şiddetli yağmurla yıkanması nedeniyle deniz tarafındaki perde kazık kırılmış ve problem hasar gören kısmın tekrar yapılmasıyla çözüme kavuşturulmuştu.⁵⁴ Perde kazığının bu şekilde tamirinin ardından inşası hızlandırılan kuru havuz kısa süre içerisinde tamamlanarak hizmete açılmıştı.

Fiilî inşaa başlangıcında olduğu gibi kuru havuzun tamamlanarak ne zaman hizmete açıldığına dair de kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Dönemin vakanüvisi Esad Efendi kuru havuzun inşasının 6 Nisan

⁴⁹ BOA, C. BH., nr. 12044, nr. 3235; Ali Emîrî Tasnifi Belgeleri-Mahmud II (AE. SMHD. II), nr. 3074.

⁵⁰ BOA, HAT., nr. 29275; Can, *a.g.t.*, s.57; Toğrol-Aksoy, *a.g.m.*, s.59; Aksoy, *a.g.e.*, s.75; Köksal, *a.g.m.*, s.420. Buna karşılık vakanüvis Esad Efendi, görev değişikliği esnasında es-Seyyid Abdülhalim Efendi'nin Mühendishâne'de ikinci halife olduğunu aktarmaktadır (*a.g.e.*, s.284).

⁵¹ BOA, HAT., nr. 28200; Esad Efendi, *a.g.e.*, s.284.

⁵² BOA, HAT., nr. 29056.

⁵³ BOA, C. BH., nr. 10937; HAT., nr. 29278.

⁵⁴ Aksoy, *a.g.e.*, s.75, 77.

1826'da;⁵⁵ Ahmed Cevdet Paşa 31 Mart 1826'da;⁵⁶ Ahmed Lutfi Efendi ise tam bir tarih vermeden H. 1241 (M. 1825/1826) senesinde tamamlandığını ifade eder.⁵⁷ Kuru havuzun ne zaman hizmete açıldığına dair fikir verebilecek inşasında emeği geçenlere verilen taltifatın dökümünün kaydedildiği arşiv vesikasının tarihi ise 6 Haziran 1826'dır.⁵⁸ Yine inşa masraf defterinde kuru havuz için yapılan haftalık son harcamalar 5 Haziran-17 Haziran 1826 tarihleri arasındaki döneme aittir. Bu iki haftada sarfedilen meblağın Darphane-i Amire'deki kuru havuz tahsisatından karşılanması 21 Haziran 1826'da onaylanmıştır.⁵⁹ Darphane-i Amire'deki kuru havuz tahsisatından ihtiyaç duyulması hâlinde haftalık ödemelerin dışında da bina eminlerine para aktarıldığı olmuştur. Bina emini es-Seyyid Abdülhalim Efendi'ye Darphane-i Amire'den bu şekilde son ödeme 21 Temmuz 1826'da yapılmıştır.⁶⁰ Diğer taraftan, konuya değinen literatürde kuru havuzun ne zaman hizmete açıldığına dair inşa başlangıcında olduğu gibi yine iki farklı görüş mevcuttur. Birinci görüştekiler kuru havuzun 1825'te;⁶¹ buna mukabil diğer görüştekiler ise 1826'da tamamlanarak hizmete açıldığını ifade etmişlerdir.⁶² Eldeki bu veriler değerlendirildiğinde kuru havuzun inşasının ana hatlarıyla Haziran 1826'da bitirildiği; fakat muhtemelen Ağustos 1826 ortalarına dek iç tarafındaki kapısı ile denize çakılan perde kazık arasında ambarlı büyük bir kapı yapılması, denize çakılan perde kazığının feshedilmesi, gemilerin havuza giriş ve çıkışlarına engel

⁵⁵ Esad Efendi, *a.g.e.*, s.532.

⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, XII, s.144.

⁵⁷ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, I, Yeni Yazıya Aktaran Ahmet Hezarfen, İstanbul, 1999, s.83.

⁵⁸ BOA, C. BH., nr. 5112.

⁵⁹ BOA, *MAD. d.*, nr. 2196, s.308-309. Bu iki haftada sarfedilen meblağın Darphane-i Amire'den verilmesinin onaylandığı sene muhtemelen kâtip kaynaklı bir hata dolayısıyla inşa masraf defterine "H. 1242 (M. 1827)" olarak kaydedilmiştir.

⁶⁰ BOA, *MAD. d.*, nr. 2196, s.334.

⁶¹ Toğrol-Aksoy, *a.g.m.*, s.59; Aksoy, *a.g.e.*, s.77; Müller-Wiener, *a.g.e.*, s.84; Köksal, *a.g.m.*, s.420; Zorlu, *a.g.e.*, s.120; a. mlf., "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü'nün Modernleşmesi", s.73; a. mlf., "Osmanlı İstanbul'unda Deniz Teknolojisi (XVIII-XIX. Yüzyıllar)", s.350; Tutel, *a.g.e.*, s.173; a.mlf., "Tersane-i Âmire", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, İstanbul, 1994, s.255.

⁶² Bostan, "II. Mahmud Devrinde Osmanlı Donanması", s.133; Gencer, *a.g.e.*, s.105; a.mlf., *a.g.m.*, s.507; Müller-Wiener, "Zur Geschichte des Tersâne-i Âmire in Istanbul", s.264; a.mlf., "İstanbul'da İmalathane Ve Fabrikalar", s.64.

olmaması için denize perde kazık çakılan mahallin zemininin temizlenmesi ve kara tarafındaki muhafaza duvarı yüzeyindeki taşa tuğra ile tarih hakkedilmesi gibi geriye kalan eksikliklerin tamamlanması için çalışmalara devam edildiği anlaşılmaktadır.⁶³ Dolayısıyla Nisan 1822'de fiilen inşasına başlanan kuru havuzun yaklaşık 4 sene 4 ay gibi bir sürede tamamlanarak hizmete açıldığı belirtilebilir. Bu sürenin, yedi aylık deneme çalışmaları da eklendiğinde 3 sene 10 ayda (Temmuz 1796-Mayıs 1800) tamamlanarak hizmete açılan önceki kuru havuzunkinden 6 ay kadar daha fazla olduğu görülmektedir.

Kuru havuzun inşasının tamamlanmasının ardından bina emini es-Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından hazırlanan ölçekli üç boyutlu teknik resmi II. Mahmud'a sunulmuş ve bu vesileyle emeği geçenlerin taltifleri de teklif edilmişti. Bu teklif üzerine, önceki kuru havuzun inşasında çalışanlara verilenlerin emsal olarak alındığı bir taltifât usulünün takip edilmesi uygun görülmüştü. Bu münasebetle Başmuhasebe Kalemî'nden ilgili kayıt çıkarılarak incelenmiş ve yeni kuru havuzun inşasında emeği geçenlere Tersane-i Amire'de Teşrifatî Seyyid Süleyman Necib ile Tersane Emini Hacı Said Efendilerin de hazır buldukları bir törenle Sadrazam Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa tarafından taltifleri dağıtılmıştı.⁶⁴ Buna göre, bina emini es-Seyyid Abdülhalim Efendi'ye 1 samur kürk⁶⁵ ve 7.500 kuruş; kâtip Mehmed Said Efendi'ye 1 kubur sincap kürk, 7.500 kuruş ve işini lâyıkiyla yerine getirdiği için boşluk oluştuğunda geliri daha yüksek bir kitâbet tevcihi; mühendis Mehmed Efendi'ye 1 kubur sincap kürk ve 1.000 kuruş; baş mutemede 1 alâ kaput ve 200 kuruş; 6 mutemede 1'er vasat kaput ve 150'şer kuruş; 2 mahzenciye 1'er vasat kaput ve 200'er kuruş; 2 Divân-hâne çavuşuna 1'er vasat kaput ve 150'şer kuruş; 3 taşçı kalfasına 1'er vasat kaput ve 200'er kuruş; baş mimar Manol Kalfa'ya 1 kubur sincap kürk ve 3.000 kuruş; marangoz kalfası Marki'ye alâ kaput, 1.000 kuruş ve gösterdiği gayret münasebetiyle cizye vergisinden muafiyet; diğer marangoz kalfası Filib'e alâ kaput, 200 kuruş ve yine cizyeden muafiyet; marangozbaşına alâ kaput ve 150 kuruş; taşçıbaşına alâ kaput ve 200

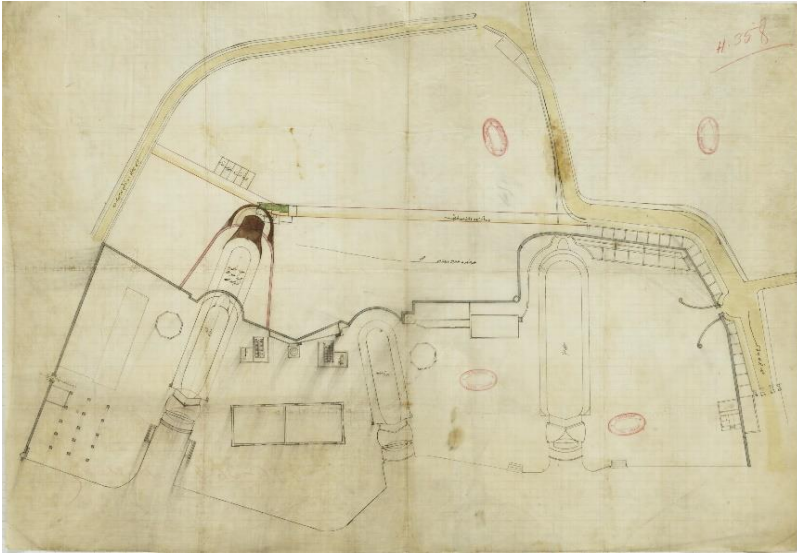
⁶³ BOA, HAT., nr. 28049.

⁶⁴ BOA, HAT., nr. 28039, nr. 28049, nr. 43611; Esad Efendi, *a.g.e.*, s.532; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.144.

⁶⁵ Esad Efendi, bina emini es-Seyyid Abdülhalim Efendi'ye giydirilen samur kürkün değerinin 2.500 kuruş olduğunu belirtmektedir (*a.g.e.*, s.532).

kuruş; duvarcibaşına alâ kaput ve 200 kuruş; silicibaşına alâ kaput ve 150 kuruş; demircibaşına alâ kaput ve 150 kuruş; 2 mimara 1'er alâ kaput ve 100'er kuruş; seyisbaşına 1 vasat kaput ve 50 kuruş; seyislere 100'er kuruş; 2 hamalbaşına 1'er vasat kaput ve 25'er kuruş; burgucubaşına da 1 vasat kaput ve 50 kuruş ihsan olunmuştu. Kuru havuzun inşasında çalışanlara toplam 18.900 kuruş atıye ile 1 samur kürk, 3 sincap kürk, 10 alâ ve 17 vasat kaput dağıtılmıştı.⁶⁶

Resim 2. Tersane-i Amire'deki Kuru Havuzların Planları⁶⁷

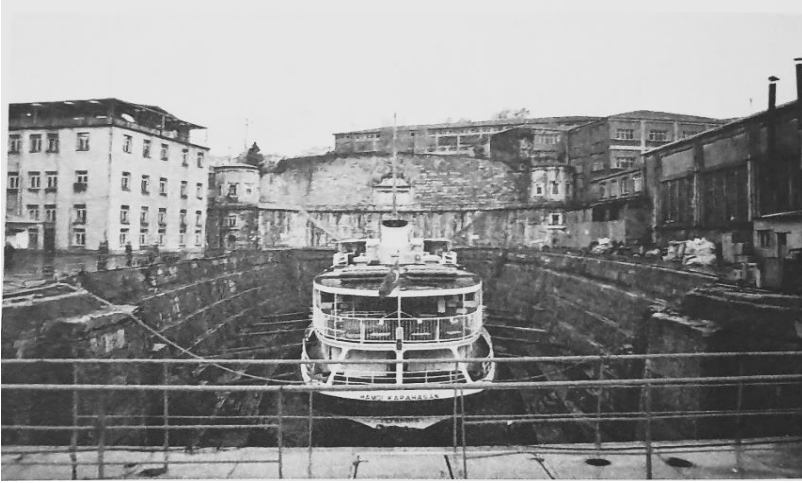
Yukarıda zikredildiği üzere, inşasına başlanmadan evvel hazırlanan keşif defterinde kuru havuzun toplam 2.988,5 kese akçe ve 195 kuruşa (1.494.445 kuruş) mal olacağı öngörülmüştü. Yarısı yıkılacak eski kışlağın enkazından çıkacak keresteden de 16.930 kuruşluk bir gelir elde edileceği düşünölmüştü. Bu kereste geliri çıkarıldıktan sonra kuru havuzun inşa masrafının 1.477.515 kuruş olacağı hesaplanmıştı. Ancak kuru havuzun inşa masraf defteri incelendiğinde öngörölen ile sarf

⁶⁶ BOA, C. BH., nr. 5112; Esad Efendi, *a.g.e.*, s.532-533.

⁶⁷ BOA, Plan-Proje (PLK. p), nr. 705. Bu planlardan ortada yer alanı II. Mahmud döneminde inşa edilen ikinci kuru havuza aittir.

edilen meblağ arasında önemli bir farkın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Masraf defterine göre kuru havuzun inşası için Darphane-i Amire'den, haftalık 1.818.502,5 ve ihtiyaç hâlinde bina eminlerinin talepleriyle de 422.218 olmak üzere toplam 2.240.720,5 kuruş ödenmişti.⁶⁸ Eski kışlağın enkazından çıkan keresteden ise beklentinin bir hayli altında kalan 1.310 kuruş gelir elde edilmişti. Bu kereste geliri çıkarıldıktan sonra kuru havuzun toplam inşa maliyeti 2.239.410,5 kuruş, başka bir ifadeyle 4.478 kese akçe ve 410,5 kuruş olarak gerçekleşmişti. Dolayısıyla kuru havuzun başlangıçta öngörülenden 1.489 kese akçe ve 465,5 kuruş (744.965,5 kuruş) daha fazla bir maliyetle inşasının tamamlandığı anlaşılmaktadır.⁶⁹

Resim 3. Kuru Havuzun Günümüzdeki Hâlimden Bir Görünüm⁷⁰

Diğer taraftan, kuru havuzun ölçülerinin de başlangıçta planlanandan farklı olduğu görülmektedir. Başlangıçta kuru havuzun uzunluğu 120, eni 45 ve derinliği 12 zirâ (88 x 33 x 8,8 m) ölçülerinde inşa edilmesi

⁶⁸ Kuru havuzun inşası için Darphane-i Amire'den, haftalık ve ihtiyaç hâlinde bina eminlerinin talepleriyle yapılan ödemelerin detayları hakkında bkz. Ek 1 ve Ek 2.

⁶⁹ BOA, *MAD. d.*, nr. 2196, s.335. Buna mukabil Esad Efendi kuru havuzun inşasının 4.463 kese akçe ve 332 kuruşa (*a.g.e.*, s. 533) ve Ahmed Cevdet Paşa da 20.000 keseden ziyade akçeye (*a.g.e.*, XII, s.144) mal olduğunu ifade etmektedir.

⁷⁰ Köksal, a.g.m., s.420.

kararlaştırılmıştı.⁷¹ Ancak tamamlanıp hizmete açıldığında uzunluğu 82, eni 31 ve derinliği 13 zirâ (60,1 x 22,7 x 9,5 m)⁷² ölçülerinde olmuştu. Bu hâliyle kuru havuzun içerisine 16.500 yük ve 800 vukiye (32.922.806 kg) su alabildiği, o günkü teknolojik şartlarda üretilen etrafındaki 4 adet dolap aracılığıyla dakikada 6.480 vukiye (8.313 kg) su tahliye edilebildiği ve havuz içerisindeki suyun tamamının tahliyesinin de 3.960 dakika, yani 66 saat sürdüğü belirtilmektedir.⁷³

Kuru havuzun inşası münasebetiyle yanında yapılan çeşmeye hakkedilmek üzere devrin meşhur şairlerinden Keçecizâde İzzet Molla Efendi tarafından bir de şiir yazılarak II. Mahmud'a arz edilmişti.⁷⁴ Ebced hesabıyla son iki mısrası H. 1242 (M. 1826/1827) senesine tekabül edecek şekilde yazılan ve toplam 6 beyit olan bu şiir şu şekildedir:⁷⁵

*Nice yıllar yaşadun ey çeşme-i hurşîd sen
Söyle bir mânendini eslâf-ı hân Mahmûd'dan*

*Devlet-i Nûşirevân-veş teşnegân-ı ma'delet
Oldı irvâ menba'-ı eltâf-ı hân Mahmûd'dan*

*Tîn-i mahtûm-ı 'inâyet ebr-i bahr-i mekremet
Zerreden kem katredür evsâf-ı hân Mahmûd'dan*

*Çeşme icrâ eyledi havz-ı kebirün yanına
Dinle anun medhini vassâf-ı hân Mahmûd'dan*

Eyledüm işrâb 'İzzet safvet-i endîşemi

⁷¹ Esad Efendi, *a.g.e.*, s.267. Ahmed Cevdet Paşa, kuru havuzun ölçüleri ile ilgili Esad Efendi'den farklı şekilde derinliğinin 10 zirâ (7,3 m) olacağını belirtmiştir (*a.g.e.*, XII, s.84).

⁷² Buna mukabil kuru havuzun 75,85 x 17,80 (denizden giriş kapısı tarafı) - 29 (kara tarafı) x 9,86 (denizden giriş kapısı tarafı) - 10,30 (kara tarafı) m (Toğrol-Aksoy, *a.g.m.*, s.62; Aksoy, *a.g.e.*, s.70; Köksal, *a.g.m.*, s.416) ve 85 x 15 x 10,3 m (Tutel, *a.g.m.*, s.255) ölçülerinde olduğunu ifade edenler de vardır.

⁷³ Esad Efendi, *a.g.e.*, s.533.

⁷⁴ BOA, HAT., nr. 29078.

⁷⁵ Ebubekir Siddık Şahin, *Keçeci-zâde İzzet Molla'nın Divanları: Bahâr-ı Efkâr Ve Hazân-ı Âsâr*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s.727.

İki târîhümle âb-ı sâf-ı hân-ı Mahmûd'dan

*Mâ'-i lutf-ı şâh-ı 'âlem kıldı ihyâ meyyiti
İç gel al 'ayn-ı bekâ eltâf-ı hân Mahmûd'dan⁷⁶*

Netice itibarıyla kuru havuzun inşa edilerek hizmete açılması, Rusya'yla girilen 1768-1774 savaşı esnasında 1770'te vuku bulan Çeşme Savaşı'nın ardından Osmanlı denizcilik teknolojisinin modernizasyonuna dönük atılan adımların en önemlilerinden birisidir. Böylelikle Osmanlı Devleti Tersane-i Amire'de gemi inşa, teçhiz, tamir ve denize indirilmesinde kullanabileceği ikinci kuru havuza sahip olmuştur. Kuru havuzun ayırt edici özelliklerinin başında, III. Selim döneminde yaptırılardan farklı olarak yurt dışından teknik destek alınmadan yerli imkânlarla inşası gelmektedir. Bunda önceki kuru havuzun inşasında edinilen tecrübenin doğru değerlendirilmesinin payı büyüktür. Diğer taraftan, kuru havuzun inşasına ne zaman başlandığı ve tamamlanarak hizmete açıldığı da kesinleştirilmiştir. Buna göre, konuyla ilgili arşiv evrâkı ve dönemin ana kaynaklarından hareketle yapılan değerlendirmede kuru havuzun 1822-1826 seneleri arasında önce sabık

⁷⁶ Şiirin günümüz Türkçesine aktarılmış hâli ise şu şekildedir:

Ey güneş çeşmesi, sen Sultan Mahmûd'dan önceki zamanlarda bu çağa benzeyen yılları gördün mü?

Adalete susamış kimseler Nuşirevan'ın devletinde olduğu gibi Sultan Mahmud'un lütuf kaynağından suya kandılar.

Lütuf mührünün boyası, cömertlik denizinin bulutu (gibi vasıflar) Sultan Mahmûd Hân'ın vasıflarının katresi yanında zerreden daha az kalır.

Büyük havuzun yanına yaptırdığı çeşmenin övgüsünü Mahmûd Hân'ı vasfedenlerden dinle.

Ey İzzet saf ve temiz düşünceme iki tarihle (düşürerek) Mahmûd Han'ın saf suyundan içtim.

Âlemin sultanının lütuf suyu ölülerini diriltti. Sen de gel Sultan Mahmûd'un sonsuzluk kaynağı olan lütuflarından iç. (Şiirin günümüz Türkçesine aktarılmasındaki desteğinden dolayı kıymetli arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Nusret Gedik'e teşekkür ederim).

mimarbaşı el-Hac Ali Rıza Bey ve daha sonra da onun yerine getirilen Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn üçüncü halifesi es-Seyyid Abdülhalim Efendi'nin bina eminliklerinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu münasebetle kuru havuzun inşa başlangıcı ve hizmete açılmasına dair literatürün bir kısmında zikredilen 1821-1825 senelerinin tashihi edilmesi gerekmektedir. Kuru havuz Haliç'teki tersanede hâlen faal şekilde İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin iştiraki Şehir Hatları Turizm Sanayi Ticaret Anonim Şirketi tarafından 2 numaralı kuru havuz olarak kullanılmaya devam edilmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Başkanlığı (BOA)

a) Defterler

- Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Bina Emini Kalemi Defterleri (*D. BŞM. BNE. d*), nr. 16327.
- Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri (*D. BŞM. d*), nr. 8876; nr. 8909; nr. 9186; nr. 9252.
- Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD. d*), nr. 2196.

b) Belgeler

- Ali Emîrî Tasnifi Belgeleri-Mahmud II (AE. SMHD. II), nr. 3074; nr. 3865.
- Hatt-ı Hümayun (HAT.), nr. 16953; nr. 29275; nr. 28200; nr. 29056; nr. 29278; nr. 28049; nr. 28039; nr. 28049; nr. 43611; nr. 29078.
- Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri-Bahriye (C. BH.), nr. 2151; nr. 3089; nr. 3351; nr. 580; nr. 2061; nr. 5425; nr. 4077; nr. 5112; 1954; nr. 11361; nr. 12044; nr. 3235; nr. 10937; nr. 5112; nr. 6423; nr. 7185; 6521; nr. 7392; nr. 3640; nr. 2601; nr. 2962; nr. 9521; nr. 9905; nr. 8044; nr. 8189; nr. 12332; nr. 5270; nr. 2102; nr. 6822; nr. 1599; nr. 3126; nr. 2572; nr. 7396; nr. 3232.
- Plan-Proje (PLK. p), nr. 705.

Kitap ve Makaleler

- Ayverdi, İlhan, *Kubbealtı Lugatı Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, II, Ankara 2007.
- Gürçay, Lütfi Gürçay, *Gemici Dili*, İstanbul 1962.
- Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1979.

Süleyman Nutkî, *Kamûs-i Bahrî Deniz Sözlüğü*, haz. Mustafa Pultar, İstanbul 2011.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarîh-i Cevdet*, XII, Dersaadet 1309.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, I, Yeni Yazıya Aktaran Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999.

Akçaoğlu, Veli-Suna Akçaoğlu, "Kuru Havuzlar", 6. *Ulusal Kıyı Mühendisliği Sempozyumu Bildiriler Kitabı 25-28 Ekim 2007*, İzmir 2007, s.219-226.

Aksoy, İsmail Hakkı, *İstanbul'da Tarihi Yapılarda Uygulanan Temel Sistemleri*, İstanbul 1982.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1994.

Beydilli, Kemal-İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, Ankara 2001.

Bostan, İdris, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I Tersâne'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s.69-90.

Bostan, İdris, "II. Mahmud Devrinde Osmanlı Donanması", *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s.131-149.

Can, Selman, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci Ve Eserleri İle Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

Düzcü, Levent, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, İstanbul 2017.

Gencer, Ali İhsan, *Bahiye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara 2001.

Gencer, Ali İhsan, "Bahriye", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s.501-509.

Köksal, Gül, "Tersane-i Amire'de Çağlar Boyu Gemi İnşa Yerleri, Düzenekleri ve Koruma Önerileri", *Türkler ve Deniz*, ed. Özlem Kumrular, İstanbul 2007, s.403-428.

Kurşun, Zekeriya, *Nasuhzâde Ali Paşa ve Rum İsyanı*, İstanbul 2021.

Müller-Wiener, Wolfgang, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998.

Müller-Wiener, Wolfgang, "Zur Geschichte des Tersâne-i Âmire in Istanbul", *Türkische Miszellen Robert Anhegger Armağanı*, (1987), s.253-273.

Müller-Wiener, Wolfgang, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane Ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1992, s.53-120.

Özdemir Gümüüş, Şenay, "Osmanlı'da Gemilerin Denize İndirilmesi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1 (2010), s.15-36.

Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241 (1821-1826)*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000.

Şahin, Ebubekir Siddık, *Keçeci-zâde İzzet Molla'nın Divanları: Bahâr-ı Efkâr Ve Hazân-ı Âsâr*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

Toğrol, Ergün-İsmail Hakkı Aksoy, "Drydocks of Istanbul Golden Horn Shipyard", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Kongresi 14-18 Eylül 1981*, III, İstanbul 1981, s.57-65.

Tutel, Eser, *Gemiler... Süvariler... İskeleler...*, İstanbul 2006.

Tutel, Eser, "Tersane-i Âmire", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1994, s.253-256.

Zorlu, Tuncay, *Osmanlı Ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2014.

Zorlu, Tuncay, "Osmanlı Teknoloji Tarihinden Bir Kesit: Gemi İndirme Yöntemleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IX/1-2 (2008), s.89-99.

Zorlu, Tuncay, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü'nün Modernleşmesi", *XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, II, ed. Zeki Arıkan-Lütfü Sancar, Ankara 2009, s.65-73.

Zorlu, Tuncay, "Osmanlı İstanbul'unda Deniz Teknolojisi (XVIII-XIX. Yüzyıllar)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, IX, ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2015, s.344-353.

Zorlu, Tuncay, Fatih Özbay, "Foreign Shipwrights Under Selim III: The Case of Jacques Balthazard Le Brun", *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History*, ed. Dejanirah Couto-Feza Günergün-Maria Pia Pedani, İstanbul 2014, s.472-481.

Ekler

Ek 1. Havz-ı Cedîd'in İnşası İçin Darphane-i Amire'den Yapılan Haftalık Ödemeler⁷⁷

Sene	Hafta	Harcanan Miktar (Kuruş/Para)
1237	16 Receb-21 Receb	3.240,5/4
	23 Receb-28 Receb	5.995
	Selh-i Receb-5 Şaban	5.850,5
	7 Şaban-12 Şaban	7.942/13
	15 Şaban-20 Şaban	9.814/12
	22 Şaban-27 Şaban	8.195/5
	29 Şaban-4 Ramazan	8.466/16
	6 Ramazan-11 Ramazan	7.181,5/18
	13 Ramazan-18 Ramazan	6.967/17
	21 Ramazan-26 Ramazan	5.174,5
	5 Şevval-10 Şevval	6.457/12
	12 Şevval-17 Şevval	8.716/24
	19 Şevval-24 Şevval	7.574/14
	26 Şevval-Gurre-i Zilkade	8.204/35
	3 Zilkade-8 Zilkade	9.446/13
	10 Zilkade-15 Zilkade	8.736/4
	17 Zilkade-22 Zilkade	10.126/14
	24 Zilkade-29 Zilkade	8.349/33
	2 Zilhicce-7 Zilhicce	7.651/37
	9 Zilhicce-21 Zilhicce	8.542/31
23 Zilhicce-28 Zilhicce	7.577/29	
1238	Selh-i Zilhicce (1237)-5 Muharrem	6.368

⁷⁷ BOA, MAD. d., nr. 2196, s. 6-309; D. BŞM. d., nr. 8909; nr. 9186; nr. 9252; Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Bina Emîni Kalemî Defterleri (D. BŞM. BNE. d), nr. 16327; C. BH., nr. 6423; nr. 7185; 6521; nr. 7392; nr. 3640; nr. 2601; nr. 2962; nr. 9521; nr. 9905; nr. 8044; nr. 8189; nr. 12332; nr. 5270; nr. 2102; nr. 6822; nr. 1599; nr. 3126; nr. 2572; nr. 7396; nr. 3232; AE. SMHD. II., nr. 3865.

7 Muharrem-12 Muharrem	6.419
14 Muharrem-19 Muharrem	6.861
21 Muharrem-26 Muharrem	8.010
28 Muharrem-3 Safer	6.919,5
5 Safer-10 Safer	3.878,5
12 Safer-17 Safer	4.917,5
19 Safer-24 Safer	4.784,5
26 Safer-2 Rebiülevvel	1.704
4 Rebiülevvel-9 Rebiülevvel	3.556,5
11 Rebiülevvel-16 Rebiülevvel	3.201,5
18 Rebiülevvel-23 Rebiülevvel	2.991,5
25 Rebiülevvel-Gaye- i Rebiülevvel	1.517/6
2 Rebiülahir-7 Rebiülahir	1.158,5
9 Rebiülahir-14 Rebiülahir	1.068,5
23 Rebiülahir-28 Rebiülahir	464,5
Gurre-i Cemaziyülevvel-Gaye-i Cemaziyülevvel	1.003
Gurre-i Cemaziyülahir-3 Cemaziyülahir	1.216/8
5 Cemaziyülahir-10 Cemaziyülahir	2.086/17
12 Cemaziyülahir-17 Cemaziyülahir	4.076,5
19 Cemaziyülahir-24 Cemaziyülahir	4.371,5/13

	26 Cemaziyülahir-2 Receb	3.474,5/7
	4 Receb-9 Receb	5.243
	11 Receb-16 Receb	5.018,5
	18 Receb-23 Receb	7.343,5/12
	25 Receb-Gaye-i Receb	9.123
	3 Şaban-8 Şaban	7.350
	10 Şaban-15 Şaban	6.781,5
	17 Şaban-22 Şaban	7.009/12
	24 Şaban-29 Şaban	4.652,5
	Gurre-i Ramazan-6 Ramazan	4.198
	8 Ramazan-13 Ramazan	3.304
	16 Ramazan-21 Ramazan	3.501
	22 Ramazan-12 Şevval	2.192,5
	14 Şevval-19 Şevval	1.217,5
	21 Şevval-26 Şevval	1.142
	28 Şevval-4 Zilkade	2.070
	6 Zilkade-11 Zilkade	1.489
	13 Zilkade-18 Zilkade	2.116/3
	20 Zilkade-25 Zilkade	2.227,5
	27 Zilkade-2 Zilhicce	3.513,5
	4 Zilhicce-9 Zilhicce	4.855
	12 Zilhicce-16 Zilhicce	3.542,5
	18 Zilhicce-23 Zilhicce	5.179
	25 Zilhicce-Selh-i Zilhicce	6.711,5/11
1239	2 Muharrem-7 Muharrem	5.887,5
	9 Muharrem-14 Muharrem	6.037,5
	16 Muharrem-21 Muharrem	6.308/4

23 Muharrem-28 Muharrem	7.745,5
Gurre-i Safer-6 Safer	8.549,5
8 Safer-13 Safer	8.511,5/12
15 Safer-20 Safer	9.550,5
22 Safer-27 Safer	6.186
29 Safer-4 Rebiülevvel	7.347
6 Rebiülevvel-11 Rebiülevvel	5.411,5/12
13 Rebiülevvel-18 Rebiülevvel	5.115,5
20 Rebiülevvel-25 Rebiülevvel	6.894/7
27 Rebiülevvel-3 Rebiülahir	12.701
5 Rebiülahir-11 Rebiülahir	9.373
12 Rebiülahir-17 Rebiülahir	4.688
19 Rebiülahir-24 Rebiülahir	5.587,5
26 Rebiülahir-Gurre-i Cemaziyülevvel	5.289,5
3 Cemaziyülevvel-8 Cemaziyülevvel	4.165,5
10 Cemaziyülevvel- 15 Cemaziyülevvel	5.514,5
17 Cemaziyülevvel- 22 Cemaziyülevvel	5.124,5
23 Cemaziyülevvel- Gaye-i Cemaziyülevvel	8.582,5
2 Cemaziyülahir-7 Cemaziyülahir	2.915
9 Cemaziyülahir-14 Cemaziyülahir ⁷⁸	8.985
16 Cemaziyülahir-21 Cemaziyülahir	13.977

⁷⁸ Bu haftadan itibaren ödemeler bina emini es-Seyyid Abdülhalim Efendi'ye yapılmıştır.

	23 Cemaziyülahir-28 Cemaziyülahir	12.920,5/15
	Selh-i Cemaziyülahir- 5 Receb	11.578/6
	7 Receb-12 Receb	14.961/9
	14 Receb-19 Receb	15.318,5
	21 Receb-26 Receb	11.533/8
	28 Receb-3 Şaban	13.010,5
	5 Şaban-10 Şaban	12.512,5/40
	13 Şaban-18 Şaban	15.462,5/13
	20 Şaban-25 Şaban	12.037/10
	27 Şaban-2 Ramazan	18.607/17
	4 Ramazan-9 Ramazan	19.729,5
	12 Ramazan-17 Ramazan	20.608,5
	19 Ramazan-24 Ramazan	17.353
	26 Ramazan-Gurre-i Şevval	10.566/10
	3 Şevval-8 Şevval	15.540,5/14
	10 Şevval-15 Şevval	17.747,5
	17 Şevval-22 Şevval	19.226,5/8
	24 Şevval-29 Şevval	16.048,5/18
	Gurre-i Zilkade-6 Zilkade	17.041/18
	8 Zilkade-13 Zilkade	13.343,5/11
	15 Zilkade-20 Zilkade	14.565/11
	22 Zilkade-27 Zilkade	17.102/10
	29 Zilkade-4 Zilhicce	17.786,5
	6 Zilhicce-11 Zilhicce	14.419/11
	13 Zilhicce-18 Zilhicce	16.745,5/16
	20 Zilhicce-25 Zilhicce	18.824,5
1240	27 Zilhicce (1239)-3 Muharrem	16.380,5/9
	5 Muharrem-10 Muharrem	13.477/14

12 Muharrem-17 Muharrem	15.739/3
19 Muharrem-24 Muharrem	15.626
26 Muharrem-Gurre- i Safer	17.676/12
3 Safer-8 Safer	18.363,5/13
10 Safer-15 Safer	17.247,5/3
17 Safer-22 Safer	18.989,5/14
25 Safer-Gaye-i Safer	17.742,5/11
2 Rebiülevvel-7 Rebiülevvel	15.246,5/10
9 Rebiülevvel-14 Rebiülevvel	11.874,5/1
16 Rebiülevvel-21 Rebiülevvel	9.408,5
23 Rebiülevvel-28 Rebiülevvel	7.301/18
Selh-i Rebiülevvel-5 Rebiülahir	8.467/20
7 Rebiülahir-12 Rebiülahir	7.069
14 Rebiülahir-19 Rebiülahir	9.069/6
22 Rebiülahir-27 Rebiülahir	6.934/7
29 Rebiülahir-4 Cemaziyülevvel	7.992
6 Cemaziyülevvel-11 Cemaziyülevvel	6.042
13 Cemaziyülevvel- 18 Cemaziyülevvel	3.101,5
20 Cemaziyülevvel- 25 Cemaziyülevvel	960
27 Cemaziyülevvel-2 Cemaziyülahir	2.723,5/8
4 Cemaziyülahir-9 Cemaziyülahir	3.596/3
11 Cemaziyülahir-16 Cemaziyülahir	2.682/6

	26 Cemaziyülahir-2 Receb	2.740/6
	4 Receb-9 Receb	5.391/13
	11 Receb-16 Receb	2.894
	18 Receb-23 Receb	2.572/16
	25 Receb-Gaye-i Receb	3.837/11
	2 Şaban-7 Şaban	1.397/2
	9 Şaban-14 Şaban	7.453,5/1
	16 Şaban-21 Şaban	5.034,5/9
	23 Şaban-28 Şaban	5.529,5/17
	Selh-i Şaban-5 Ramazan	5.914,5/4
	7 Ramazan-12 Ramazan	7.073/4
	14 Ramazan-19 Ramazan	7.853,5/4
	21 Ramazan-26 Ramazan	8.823,5/14
	28 Ramazan-4 Şevval	5.868,5/3
	6 Şevval-11 Şevval	11.244,5/9
	13 Şevval-18 Şevval	14.780/7
	20 Şevval-25 Şevval	12.086/2
	27 Şevval-2 Zilkade	11.709/5
	4 Zilkade-9 Zilkade	12.123/10
	11 Zilkade-16 Zilkade	12.846,5/1
	18 Zilkade-23 Zilkade	11.578/12
	25 Zilkade-Gaye-i Zilkade	14.618
	2 Zilhicce-7 Zilhicce	10.222,5/14
	8 Zilhicce-14 Zilhicce	7.882/18
	15 Zilhicce-21 Zilhicce	11.262,5/18
	22 Zilhicce-28 Zilhicce	11.320
1241	Selh- Zilhicce (1240)- 5 Muharrem	13.448,5
	7 Muharrem-12 Muharrem	13.433/11

14 Muharrem-19 Muharrem	13.648/18
21 Muharrem-26 Muharrem	13.903,5/11
28 Muharrem-4 Safer	15.610/4
6 Safer-11 Safer	13.031,5/4
13 Safer-18 Safer	12.580,5
20 Safer-25 Safer	13.530/15
26 Safer-3 Rebiülevvel	16.230,5/10
4 Rebiülevvel-10 Rebiülevvel	15.660,5/5
11 Rebiülevvel-17 Rebiülevvel	14.634,5/2
18 Rebiülevvel-24 Rebiülevvel	15.451/16
25 Rebiülevvel- Gurre-i Rebiülahir	17.959/7
2 Rebiülahir-8 Rebiülahir	19.710,5/18
10 Rebiülahir-15 Rebiülahir	11.827/1
17 Rebiülahir-22 Rebiülahir	12.530,5/15
23 Rebiülahir-Gaye-i Rebiülahir	16.310,5/18
Gurre-i Cemaziyülevvel-7 Cemaziyülevvel	16.564/7
8 Cemaziyülevvel-14 Cemaziyülevvel	14.710,5/16
15 Cemaziyülevvel- 21 Cemaziyülevvel	14.591,5/4
22 Cemaziyülevvel- 28 Cemaziyülevvel	10.751,5/14
29 Cemaziyülevvel-5 Cemaziyülahir	19.475
6 Cemaziyülahir-19 Cemaziyülahir	15.275/12

20 Cemaziyülahir-26 Cemaziyülahir	11.996/4
26 Cemaziyülahir-4 Receb	10.970,5/10
5 Receb-18 Receb	11.353,5/5
19 Receb-25 Receb	5.374,5
26 Receb-2 Şaban	4.449,5/10
4 Şaban-9 Şaban	6.918,5/4
11 Şaban-16 Şaban	8.290/15
18 Şaban-23 Şaban	6.024/3
24 Şaban-Gaye-i Şaban	4.855/18
Gurre-i Ramazan-7 Ramazan	4.686/16
8 Ramazan-14 Ramazan	2.641
15 Ramazan-21 Ramazan	3.293,5/13
22 Ramazan-29 Ramazan	1.988/16
Gurre-i Şevval-6 Şevval	1.543/10
7 Şevval-13 Şevval	4.672
14 Şevval-20 Şevval	4.200/16
21 Şevval-27 Şevval	3.436,5/6
28 Şevval-11 Zilkade	4.244/16
TOPLAM 1.818.502	

Ek 2. Havz-ı Cedîd İnşası İçin Bina Eminlerinin Talepleriyle Yapılan Diğer Harcamalar⁷⁹

Tarih	Harcanan Miktar (Kuruş/Para)
Gurre-i Şaban 1237	5.000
4 Şaban 1237	15.000
18 Şaban 1237	7.500
8 Ramazan 1237	5.000
21 Şevval 1237	3.000
9 Zilkade 1237	3.517/20
12 Zilkade 1237	3.514
19 Zilhicce 1237	905
19 Zilhicce 1237	3.375
19 Zilhicce 1237	2.000
19 Zilhicce 1237	1.832
21 Zilhicce 1237	3.548
25 Zilhicce 1237	4.000
10 Muharrem 1238	968
10 Muharrem 1238	1.875
15 Muharrem 1238	1.500
18 Muharrem 1238	1.755
5 Safer 1238	1.755
12 Rebiülevvel 1238	1.755
12 Rebiülahir 1238	1.755
10 Cemaziyülevvel 1238	902/20
15 Zilkade 1237	10.000
29 Şaban 1237	1.785
9 Cemaziyülahir 1238	2.600
15 Cemaziyülahir 1238	13.000
7 Receb 1238	1.755
6 Şaban 1238	14.626
6 Şaban 1238	1.755
11 Şaban 1238	1.930
22 Şaban 1238	4.000
8 Ramazan 1238	1.755
9 Şevval 1238	1.755
8 Şevval 1238	8.000
13 Zilkade 1238	1.755

⁷⁹ BOA, MAD. d., nr. 2196, s. 335.

5 Zilhicce 1238	1.875
14 Zilhicce 1238	1.755
14 Zilhicce 1238	1.775
27 Zilhicce 1238	10.000
28 Zilhicce 1238	3.504
13 Muharrem 1239	300
3 Muharrem 1239	1.755
21 Muharrem 1239	10.000
23 Muharrem 1239	1.600
23 Muharrem 1239	2.250
8 Safer 1239	1.755
8 Safer 1239	1.585
Gurre-i Rebiülevvel 1239	6.000
Gurre-i Rebiülevvel 1239	3.664
10 Rebiülevvel 1239	1.755
28 Rebiülevvel 1239	5.636
9 Rebiülahir 1239	1.755
21 Rebiülahir 1239	3.750
10 Cemaziyülevvel 1239	1.755
27 Cemaziyülahir 1239	3.344
6 Cemaziyülahir 1239	1.755
8 Receb 1239 ⁸⁰	1.755
12 Şaban 1239	1.755
29 Şaban 1239	10.000
7 Ramazan 1239	1.855
19 Ramazan 1239	33.810
15 Şevval 1239	1.855
8 Zilkade 1239	1.855
8 Zilkade 1239	3.562,5
22 Zilkade 1239	1.667,5
22 Zilkade 1239	2.886
17 Zilhicce 1239	1.957
2 Zilhicce 1239	6.700
17 Zilhicce 1239	1.855
3 Muharrem 1240	1.955
18 Safer 1240	3.350
18 Safer 1240	2.436

⁸⁰ Bundan sonraki harcamalar es-Seyyid Abdülhalim Efendi'nin bina eminliği esnasında yapılmıştır.

8 Safer 1240	1.955
13 Safer 1240	2.250
13 Safer 1240	1.300
8 Safer 1240	22.500
24 Safer 1240	5.320
7 Rebiülevvel 1240	1.955
9 Rebiülevvel 1240	3.750
7 Rebiülahir 1240	3.030
Gurre-i Cemaziyülevvel 1240	6.700
7 Rebiülahir 1240	1.955
4 Cemaziyülevvel 1240	5.510
22 Rebiülahir 1240	3.844,5
9 Cemaziyülevvel 1240	1.955
6 Cemaziyülahir 1240	1.955
22 Cemaziyülahir 1240	4.092
7 Receb 1240	1.955
9 Şaban 1240	1.955
8 Ramazan 1240	1.955
13 Şevval 1240	1.955
5 Zilkade 1240	1.955
16 Zilhicce 1240	1.955
2 Muharrem 1241	1.500
9 Muharrem 1241	8.900
7 Muharrem 1241	1.955
23 Muharrem 1241	7.260,5
6 Safer 1241	1.955
5 Rebiülevvel 1241	1.955
8 Rebiülahir 1241	1.955
13 Cemaziyülevvel 1241	6.000
27 Rebiülahir 1241	2.768
7 Cemaziyülevvel 1241	1.955
2 Cemaziyülahir 1241	5.426
5 Cemaziyülahir 1241	1.500
5 Cemaziyülahir 1241	1.955
27 Safer 1241	3.750
7 Receb 1241	1.955
17 Receb 1241	5.327,5
15 Receb 1241	8.225
27 Receb 1241	750

12 Şaban 1241	1.955
7 Ramazan 1241	1.955
13 Şevval 1241	1.905
5 Zilkade 1241	1.905
15 Zilhicce 1241	2.600
TOPLAM 437.218	

Extended Abstract

The Ottoman Empire lost almost all of its ships in the navy with the attack of the Russians in the Battle of Chesma, which took place in 1770, during the war of 1768-1774. After the Battle of Chesma, the Ottoman Empire made important arrangements in basic areas such as shipbuilding, shipyard management and personnel training for the modernization of its maritime. One of the steps taken into this process was the construction of a dry dock in the Imperial Naval Arsenal by the Swedish engineer committee led by A. E. Rhode during the reign of Selim III (1789-1807). Until the dry dock was put into service, the construction, equipment and repairs of the ships were carried out in the covered hangars called "eye" on land in the Imperial Naval Arsenal. The ships, whose construction, equipment and repair were completed on land, were then launched over the slipways. However, launching the ships with this method could cause various accidents that caused damages. Also, the use of manpower while launching the ships increased the labor costs. In order to solve these problems, Jacques Balthazard Le Brun, a French shipbuilding engineer who was assigned to the Imperial Naval Arsenal during the reign of Selim III, developed a new method. According to his method, the ship would be built up to the cannon portholes on the slipway on land, and the other deficiencies in the upper part would be completed after launching. With the beginning of the application of this method, ship accidents that occurred during the launching were largely prevented.

However, the main innovation in the methods of launching sailing ships would take place during the reign of Selim III when the dry dock was built in the Imperial Naval Arsenal. The transfer of this technology, which is used in European countries, would not only solve the problems mentioned above, but also extend the operating time of the ships. Ships that were stored and caulked in dry docks in Europe could last for 40-45 years. On the other hand, the ships in the Ottoman navy could last for a maximum 15 years. For this reason, some negotiations were held with the French authorities for the construction of a dry dock in the Imperial Naval Arsenal, during the grand viziership of Damat Melek Mehmed Pasha and the capitan pasha of Küçük Hüseyin Pasha. During the negotiations, the French authorities stated that the construction

cost of the dry dock would be between 500.000-750.000 kurushes and that it would take three years to complete, which forced the Ottoman side to take a step back due to the troubled state of the treasury. However, due to Selim III's emphasis on maritime affairs, the issue came up again in a short time and this time it was approved. After the approval was received, the project proposals were discussed with the French and Swedish dry dock engineers. The construction techniques of French and Swedish engineers differed from each other in the proposed projects. The plan offered by French engineers envisaged the sinking of a construction caisson under the sea, after the canal was prepared by underwater drainage and blasting. On the other hand, Swedish engineers suggested that curtain piles should be driven to prevent water leakage in the construction site, so that the excavation works and construction of the dry dock would be carried out in a dry pit, not in the sea. If the dry dock was built according to the French plan, it would have been completed at 2.2 times more expense. Another issue that made this plan disadvantageous was that the foundation of the dry dock would remain in the water. Ottoman building experts doubted the durability of a structure to be built with this technique. As a result, it was decided to build the dry dock according to the plan of the Swedish engineers, whose construction technique and cost were found to be more attractive. Construction of the dry dock began in February 1797, following the success of the trial works at the Imperial Naval Arsenal, and it was completed and put into service three years and three months later in May 1800. Its construction cost a total of 808.967 kurushes.

Mahmud II (1808-1839) tried to continue the steps taken during the reign of Selim III for the modernization of the Ottoman maritime, from where he left off, starting from his accession to the throne, and especially after the end of the 1806-1812 war with Russia. In this context, the construction of a new dry dock at the Imperial Naval Arsenal came to the fore. An important factor in this was the experience of the facilities provided by the dry dock opened for service by Selim III in shipbuilding, equipment, repair and launching for more than twenty years. Again, another factor was probably that the only dry dock in existence at the Imperial Naval Arsenal was now having difficulty responding to the intensity of work. The political and military developments that took place at that time had a large share in this

workload. As a matter of fact, Greek Revolt broke out in the Morea in 1821 just before a new dry dock was wanted to be built, and this event required the Ottoman navy to carry out military operations. The participation of the Ottoman Navy in military operations, on the other hand, increased the equipment and repair needs of existing ones with the construction of new ships, which naturally led to labor intensity. In short, the first reason behind the desire to build a new dry dock in the Imperial Naval Arsenal was to experience the conveniences it provides in shipbuilding, equipment and repair. The other reason was that the dry dock, which was put into service during the reign of Selim III, due to the pressure of the political and military developments of the period, became unable to handle the workload. For the reasons mentioned above, works were started after Mahmud II approved the construction of a new dry dock in the Imperial Naval Arsenal. First of all, an expert committee was formed by the instruction of Nasuhzade Ali Pasha, who was the captain at that time, in order to decide on the location where the dry dock will be built and to determine the estimated cost. After this committee made the necessary examinations, they would present their predictions on the matters mentioned to Nasuhzade Ali Pasha in the form of a survey book. The committee included Chief Architect Mehmed Rasim, architect Manol, who worked with Swedish engineers in the construction of the previous dry dock, and experts in building construction such as stonemasons, bricklayers and carpenters. This committee conducted a feasibility study at Imperial Naval Arsenal and decided that the new dock should be built in the empty area between the previous dry dock and the old barracks, taking into account the opinion of architect Manol. In terms of construction technique, the new dry dock was planned to be built by taking the example of the previous one. According to this, first of all, a curtain pile would be driven into the sea at the bottom of the place where the construction was planned, the water inside would be drained out, the excavation process would be carried out, and then the pier would be built. After its pier, the construction of other parts would be started. When the construction of the new dry dock was completed, it would be a complete building with outbuildings. There would be many stairs that would allow climbing up and down to the floor of the new dry dock, the containment wall on the land side and two artistic towers to be built on its surface, three gates,

two water wells, wheels with buckets to drain water from these wells, and two wheelhouses covered with a roof. After completing the feasibility study at the Imperial Naval Arsenal, the committee presented their decision on the construction of the dry dock to Nasuhzade Ali Pasha in the form of a survey book dated 13 March 1822 prepared by Chief Architect Mehmed Rasim.

After the survey book was presented to him later, Mahmud II appointed the ex-chief architect el-Hac Ali Rıza Bey as the building trustee on March 29, 1822 and ordered the construction of the dry dock to begin. With the appointment of el-Hac Ali Rıza Bey as the building trustee, the construction process of the dry dock officially started. However, as it is understood from the available data, the actual start of the construction of the dry dock was in mid-April 1822. The construction works of the dry dock were carried out by a team coordinated by the building trustees el-Hac Ali Rıza Bey and es-Sayyid Abdulhalim Efendi, who would later be appointed instead. The dry dock, which was actually started to be built in mid-April 1822, was completed in mid-August 1826 and put into service after about 4 years and 4 months. It was predicted in the survey book prepared before its construction that the dry dock would cost a total of 1.477.515 kurushes. However, according to the expense book, the total construction cost of the dry dock was 2.239.410,5 kurushes. Therefore, the construction of the dry dock was completed at a cost of 744.965,5 kurushes more than originally envisaged. The dimensions of the dry dock were also different from what was originally planned. It was decided to build the dry dock at the beginning, measuring 88 meters in length, 33 meters in width and 8,8 meters in depth. However, according to Esad Efendi, the chronicler of the period, when it was completed and opened for service, the dry dock measured 60,1 meters in length, 22,7 meters in width and 9,5 meters in depth. It is stated that with this physical feature, 32.922.806 kilograms of water can be taken into the dry dock, 8.313 kilograms of water can be discharged per minute by means of 4 wheels around it produced under the technological conditions of that day, and it takes 3.960 minutes, that is, 66 hours, to completely drain the water in the dock.

Araştırma Makalesi

XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkistan'da Rus İmparatorluğuna Karşı Meydana Gelen Başkaldırı Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme

Ömer Karataş*

(ORCID NO: 0000-0001-7177-8547)

Makale Gönderim Tarihi
08.02.2022

Makale Kabul Tarihi
13.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karataş, Ö., "XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkistan'da Rus İmparatorluğuna Karşı Meydana Gelen Başkaldırı Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 185-219.

APA: Karataş, Ö. (2022). XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkistan'da Rus İmparatorluğuna Karşı Meydana Gelen Başkaldırı Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 185-219.

Öz

Türkistan coğrafyası, Çarlık idaresine karşı XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Türk halklarının başkaldırıları hareketlerine sahne oldu. Bu başkaldırı hareketleri içerisinde en dikkat çekici olanı 1916 yılında meydana gelen ayaklanmadır. Bu ayaklanmanın temelinde Türkistan halklarının Çarlık yönetiminden tamamen kurtulma düşüncesi yatmakta mezkûr ayaklanma ilk kitlesel silahlı direniş hareketi hüviyeti taşımaktadır. Bu yönüyle söz konusu ayaklanma gerek Rusya ve gerekse Türkistan Türk devletleri tarih yazımında ilgi görmüştür. Konuyla ilgili kaleme alınan

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Genel Türk Tarihi ABD, Türkiye, omerkaratas4510@gmail.com.
Assist. Prof. Dr., Bandırma Onyediy Eylül University Faculty of Human and Social Sciences Main Discipline of General Turkish History, Turkey.

araştırmalarda 1916 Türkistan ayaklanması, genellikle sebep-sonuç ilişkisi ve bölgede neden olduğu etkiler üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu minvalde makalemizde; bu zamana kadar bilhassa Rus ve Türkistan Türk devletleri tarih literatüründe konu edinilen 1916 senesi Türkistan ayaklanmasının değinilmeyen ya da eksik olarak gördüğümüz yönlerine temas etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Rusya, İsyan, Milli Ayaklanma.

An Evaluation on the Revolutionary Movement Against the Russian Empire in Turkistan in the First Quarter of the 20th Century

Abstract

Turkestan region has seen the rebellious movements of Turkish folks against Tsarist regime between the last quarter of 19th century and the first quarter of 20th century. The most striking of these rebellious movements is the uprising that took place in 1916. At the heart of this uprising lies the idea of Turkish folks to get rid of the Tsarist regime and this uprising is regarded as the first mass armed resistance movement of this kind. In this respect, this uprising has attracted attention in the historiography of both Russia and Turkestan Turkish states. In the relevant literature, the 1916 Turkistan uprising has been addressed in terms of the cause-effect relationship and the effects it caused in the region. In this regard, this study aims to focus on the untouched or incomplete aspects of the 1916 Turkestan uprising, which has been addressed within the relevant literature of especially Russian and Central Asian Turkish states.

Keywords: Turkestan, Russia, Rebellion, National Uprising.

Giriş

XIV. yüzyılın sonlarından itibaren dağınık haldeki Rus knezlikleri Rus Devletini kurup Altın Orda Hanlığı aleyhine genişlemek suretiyle konumunu güçlendirdikten sonra Türkistan'ın istilasına girişti.¹ XVIII. yüzyılda Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki istilaya yönelik faaliyet alanının Kazak bozkırları, Ural Dağları'ndan Tanrı Dağları'na, Sibiry'a dan

¹ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, (Çev. Ayhan Çelikkbay), TTK Ankara, 2007, s. 31-42.

Türkistan çöllerine kadar uzanan uçsuz bucaksız bir coğrafya olduğunu görmekteyiz.²

Rus istilasından önce Türkistan coğrafyasında; Türk halkları, Kazak Cüzleri (Ulu, Orta ve Küçük Cüz) ile Buhara (1500), Hive (1511) ve Hokand Hanlıkları (1710) gibi feodal siyasî yapılar mevcuttu.³ Bu yapıların XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte Rusya'nın siyasî ve ekonomik yayılma alanında bulunmaları hasebiyle Rus işgaline uğramaları kaçınılmazdı. Rus istilasının diğer nedenleri arasında; Astrahan Valisi Zamanov⁴ 1713 senesinde Astrahan'a gelen Türkmen tüccarı Hoca Nefes'in Amu Derya'nın aşağı mecrası ve Yarkent civarındaki zengin altın madenlerine dair aldığı bilgileri⁵ I. Petro'ya (1682-1725) vermesi, Rusya'nın Türkistan ve Hindistan pazarlarına ulaşma ve bu pazarlarda Rus tüccarlarının mallarını satabilmelerini temin etme arzusu, bu babda zorluk çıkaran göçebe kavimlerin önünün kesilmek istenmesi ve ayrıca Türkistan'a yönelik İngiliz faaliyetlerini dengelenmek istenmesi gibi hususları sayabiliriz.

Çar I. Petro döneminde Türkistan'a yapılan keşif amaçlı iki sefer ile Rusya'nın Türkistan ile münasebeti başlamış oldu.⁶ Bu seferler sırasında 1716 senesinde Omsk, 1720 yılında Ceti-Tam (Semey-Semipalatinsk) ve Ust-Kamenogorsk kaleleri inşa edildi. Bu keşif amaçlı seferler, Rusların Türkistan coğrafyasının tanımalarına ve daha sonra Türkistan'ı işgallerini

² İstoria Kazakhstana (Oçerk), Deuir y., Redaktor L. İ. Drobjeva, Almatı, 1993, s. 175; Peter Golden, Dünya Tarihinde Orta Asya, (Çev. Yahya Kemal Taştan), İstanbul, 2014, s.168-169; Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyasının Türkistan'da Hakimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.24, (Aralık 2011), s.52.

³ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Ankara, 1975, s.23-46; Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119, (2018), s.143-190; Muhammed Bilal Çelik, "İşgallerinden Önce Türkistan Hanlıklarında Tarih Yazıcılığı", *Turkish History Education Journal*, 3-2, (2014), s. 146-147; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK Ankara, 2017, s.1.

⁴ Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2018), 5.1, s. 97.

⁵ Murat Özkan, "Petro'nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Buhgolts'un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 32, (2020), s.190.

⁶ Ş. Nikolay Aleksandroviç, *Put'vcentralnuyu asiyu ponappravleniyu kazannomu petrom velikim*, Saint-Petersburg, 1871, s.1; Çapraz, a.g.m, s.52-76.

kolaylaştırdı.⁷ Yeni inşa edilen bu kale ve hatlar, Rusların Türk ülkelerini işgal etmelerinde bir üs olarak kullanıldı.

Rusya cephesinde bu gelişmeler yaşanırken Türkistan coğrafyasındaki Türk siyasî teşekkülleri, henüz durumun farkında bile değildi. Oysa bu sırada Ruslar, bölgede istila hedefleri için hatları zincir gibi uzatmaya, yeni garnizonlar inşa etmeye ve Rus Kazaklarını, Türkistan'da yaşayan Türk ve diğer halklar üzerinde bir tehdit unsuru olarak kullanmak amacıyla söz konusu hat ve garnizonlara yerleştirmeye devam ediyorlardı.

Ruslar, Türkistan'ı istila için hazırlıklar yaparken Kazak Cüzleri hem kendi aralarında hem de Cungar Kalmukları, Türkistan hanlıkları, Başkırtlar ve Rus Kazaklarıyla sürekli bir mücadele halindeydiler.⁸ Kazak Cüzleri, bu mücadelelerinde diplomasi ve denge siyaseti güderek kimi zaman Ruslara, kimi zaman Çin'e, bazen de Türkistan hanlıkları ve Kalmuklara tabi olma yolunu seçmişlerdi.⁹ Bu karmaşıklık ve denge siyaseti dâhilinde üç Kazak cüzü, bir anda kendilerini Rus hâkimiyeti altında bulmuşlardı.¹⁰

Cüzlerin, Rus hâkimiyetine girmelerinden sonra sıra Buhara Emirliği ile Hokand ve Hive hanlıklarına gelmişti.1850 yılına kadar Rusya, kuzeyde; Orenburg boyunca İli Nehri'ne kadar batıdan-güney-doğuya doğru Türkistan'a karşı bir saldırı için hazırlanmıştı. Fakat Kırım Harbi (1853-1856) Rusya'nın Türkistan seferini bir süreliğine tehir etmesine neden olmuştu. Mağlubiyet sonrası Rusya, harici ve askeri siyasetini değiştirmek zorunda kalmıştı. Artık bu yeni dönemde Rusya, dış siyasetinin ağırlık merkezini Balkanlar ve Yakın Doğu'dan Türkistan'a

⁷ Hayit, a.g.e, s.46.; Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 109.215, (2015), s.1557-1854.

⁸ Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Ankara, 2013, s.27-45; Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s.152. Oktay Berber, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, TTK Ankara, 2021.

⁹ Hayit, a.g.e, s. 24-25; Golden, a.g.e, s. 183.

¹⁰ Ayrıca bkz. Osman Yorulmaz, "Alaş Orda Hareketi", *Bellekten*, 80/289, (December 2016), s.939-940; Orhan Doğan, "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Tarih Dergisi*, S. 37, (2002), s.77-92; Gülnar Kara, "19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kazak Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdarî Reformlar ve Neticeleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3 (2021), s. 373-384.

kaydırmıştı. Rusya, bu yeni siyasetiyle, İngiltere'nin Hindistan'daki nüfuzunu kırmak için onu arkadan da vurabilecekti. Bu doğrultuda Türkistan, Rusya'nın emperyalist dış politikasının ilk hedefi haline geldi. Bu sırada Rusya'nın Türkistan'a yönelik dış siyaseti Harbiye Nazırı Dimitriy Alekseyeviç Milyutin (1816-1912) ve Nikolay Pavloviç İgnatyev (1832-1908) tarafından yürütülmekteydi. 1861 senesine gelindiğinde Rusya'nın Türkistan'ı işgal etme düşüncesi zirve noktasına ulaşmıştı. Ama yine de genel bir taarruza kadar Rus dış siyaseti, Türkistan bozkırlarındaki hâkimiyetini emniyet altına almayı hedefliyordu.¹¹

Rusya, yukarıda izah etmeye çalıştığımız emellerini tatbik etmeye çalışırken Türkistan hanlıklarındaki durum da Kazak cüzlerinden farklı değildi. Nitekim Türkistan hanlıkları arasında mücadele eksik olmadığı gibi aynı hanlık içinde yaşayan halklar arasında da daimî anlaşmazlıklar mevcuttu. Hanlıklar, komşu devletler ve Rus Kazakları ile mücadele halindeydiler. Bu mücadeleler bir taraftan hanlıkları güçten düşürürken diğer taraftan Rusların işini kolaylaştırmaktaydı. Sonuçta XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 25 yıl gibi kısa bir sürede Avrupa kıtasının beşte biri büyüklüğündeki Türkistan sahası (Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları) Çarlık Rusyası'nın eline geçmişti.¹² Hemen akabinde Ruslar Hive'nin batısındaki Teke Türkmenlerini tedip edip cezalandırdılar. 1881 yılında General Mihail Skobelev (1843-1882) binlerce insanın öldürülmesi emrini verdiği Göktepe ve Aşkabad şehirlerini zapt etti. 1884 yılında ise Merv Türkmenleri kendi rızalarıyla Rus tâbiyetini kabul etmişlerdi.¹³

XX. yüzyıla girilirken Türkistan coğrafyasının büyük bir kısmı Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmişti. Türkistan coğrafyasının bir bölümünü oluşturan Buhara ve Hive Hanlıkları iç işlerinde serbest, dışişlerinde Rusya'ya bağlı vassal devletler hâlindeydiler. Ruslar ele geçirdikleri

¹¹ Selim S. Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Ankara, 2018, s. 26-61; Hatice Kerimov, "Rusya ve İngiltere Arasındaki Büyük Oyun'un Doruk Noktası Kuşku Savaşı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 3 (2021), s. 385-400.

¹² Ceyhun Mammadov, *Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin ve Onun Türkmenistan'ın Fethi Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2021, s.13-78; Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı-Beyaz General Skobelev 1843-1882*, İstanbul, 2020.

¹³ Hatice Kerimov, "Diplomat Nikolay Valeryeviç Çarikov'un Gözünden Merv'in İşgali", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5, Sayı/No. 1, (Bahar 2020), s.194-214.

toprakları, Bozkır ve Türkistan Genel Valiliği olarak iki ayrı idarî birim altında teşkilatlandırmıştı. Sır Derya, Semerkant, Fergana, Yedisu, Hazar ötesi eyaletleri ve bu eyaletlere bağlı şehir, ilçe ve köylerden oluşturulan idarî birimler Türkistan Genel Valiliği, Akmola (Akmolinsk) ve Ceti-Tam (Semy-Semipalantisk) Bozkır Genel Valiliği çatısı altında taksim edilmişti. Türkistan coğrafyasına ait olan Turgay ve Ural bölgeleri ise Bozkır Genel Valiliği dışında bırakılarak doğrudan Rus içişleri idaresine bağlanmıştı.¹⁴ Rus idarî sistemine uygun olarak, iki genel valiliğin merkezi Taşkent şehriydi. Valiliklerin idarî birimleri; eyalet (*oblast*), şehir (*uyezd*), ilçe/bucak (*volost*), köy (*aul/aksakallık*) şeklinde yapılandırılmıştı.¹⁵

1867-1917 tarihleri arasında Rusya'nın Türkistan topraklarında tesis etmiş olduğu eyaletlerin yönetimi, bölgedeki demografik ve toplumsal durum göz önünde bulundurularak Genel Vali'ye bırakılmıştı. Türkistan'ın ilk genel valisi General Konstantin Petroviç Kaufman (1867-1882), son genel valisi ise Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1916—1917) oldu.¹⁶ Genel Valinin yardımcısı olan Eyalet Askerî Valisi, her eyaletin başındaki askerî valiler, şehir-müdürleri ve ilçe yöneticileri Rusya Devleti'nin bölgedeki temsilcileriydi.¹⁷ Türkistan idaresindeki tüm kritik görevlerde Ruslar görevlendirilmişti. Türkistanlılar sadece şehirlere bağlı ilçe idarî birimlerinin hiçbir yetki ve gücü olmayan düşük dereceli yöneticiliklerine ancak Rusların seçim ve atamalarıyla gelebilmekteydiler. Çarlık hükümetinin yerel ahaliyi idarî görevlerden men etmesi, askerlikten muaf tutması, bölge arazilerini sistematik olarak Rus kolonizatörlere vermesi, mahkemelerde adaletin tesis edilememesi ve tabii ki Ruslaştırma faaliyetleri, bölge halklarının tepkilerine neden olmaktaydı. Fakat buna rağmen Çarlık idaresi, Türkistan'ı 1916 yılına kadar ciddi bir sorunla karşılaşmadan

¹⁴ A. Ahat Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, 2003, s. 38.

¹⁵ Hatice Kerimov-İlyas Topsakal, "İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 121, (2019), s. 365-382.

¹⁶ Serkan Yazıcı-M. Bilal Çelik, "Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1848–1925)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, (2008), s.137-164; M. Y. Şuşkova, *Organizatsiya upravleniya turkestanom v načale xx veka*, dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata istoričeskiy nauk, rossiyskiy gosudarstvenniy gumaniterniy universitet, (Moskva, 2015), Ekler kısmı Ek 6.

¹⁷ PSZRİ, T. 6 (1886), No: 3814.

yönetebilmişti. Bu süre zarfında Çarlık siyasetine karşı kısa ömürlü ve az tesirli başkaldırıları olduysa da bunlar fazla ses getirmemişlerdi. Türkistan'da Ruslara karşı ilk silahlı ayaklanma 1783-1797 yılları arasında Sırım Batur önderliğinde başladı. Akabinde Karatay Sultan (1800-1821), Colaman Tilenci Han (1822-1824), Sarcan Sultan (1825-1834), Kayabalı Sultan (1828-1829), İsatay Tayman Han (1836-1838) ayaklanmaları, Kenesarı Kasım Han (1837-1846), Can Hoca (Cankoca Batur) (1851-1860), İzetKatıbar (1852-1858) ve Mangışlak (1870-1873) ayaklanmaları yaşandı. Buhara Hanlığındaki Şehr-i Sebz ve Kitabbeylerinin İsyanı (1870), Ubeydullah Sultan (1882) ayaklanmaları, 1892 yılı ayaklanması, Dükçü İşan (İşan Muhammed Sabiroğlu) (1898) ve Andican ayaklanmaları da bu ayaklanmalara eklenebilir.¹⁸

XX. yüzyılın başlarında “millî ve bağımsız” bir siyasî yapı oluşturmak isteyen Rus Devleti'nin tebaaları olan Finler, Lehler ve Yahudiler de Türkler gibi idareden memnun değillerdi. Ruslar, Rus olmayan halkların bağımsızlık faaliyetlerinden haberdardı. Çar II. Nikolay'ın 1902 yılında Finlandiya'nın muhtar idaresini kaldırması, Fin Meclisi ve Fin askeri birliklerini dağıtması bu gibi faaliyetlere son vermeye yönelik çabalardandı. Aynı baskılar Lehlere ve Yahudilere de uygulandı. Çarlık yönetiminden Ruslar da memnun değillerdi. Onlar da 1904-1905 Rus-Japon savaşı sonucunda Rusya'daki genel grevlerin akabinde meydana gelen “Kanlı Pazar” olaylarıyla tepkilerini gösterdiler. Bunun üzerine Çarlık hükümeti mevcut idarî sistemden geri adım atarak Ekim 1905'te bir “manifesto” yayımladı. Bu manifesto ile ifade hürriyeti, matbuat, örgütlenme, toplantı hakkı, seçim hakkının genişletilmesi ve bir Duma (=Meclis) kurulması vaat edildi. Siyasî ve ekonomik baskılar altında tutulan Rusya'daki Türk-Müslüman ahali her ne kadar 1905 ihtilalini sevinçle karşıladıysa da hem siyasî tecrübeden mahrum oluşları hem medeni ve kültürel durumlarının yeterli seviyede olmaması, hem de önderlik edecek aydın kadrosunun eksikliği yüzünden ihtilalin getirdiği imkânlardan geniş ölçüde istifade edemediler. Bütün bunlara karşılık Rusya Türkleri ihtilal döneminde kongreler tertip ettiler, yayın faaliyetlerinde bulundular, hatta siyasî parti kurma düşüncesini dahi kendi aralarında tartıştılar. 1905 ihtilali ile başlayan “nispî hürriyet”

¹⁸ Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İstanbul, 2010; Ziyayev, a.g.e, s.321-356.

havası Rusya Türkleri arasında kuvvetli bir millî ve medeni akımın doğmasına sebep oldu.¹⁹

Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da gelişen Cedidçilik Hareketi de Türkistan coğrafyasında, 1905 ihtilali sonrasında, bağımsızlık düşüncesinin gelişmesi ve yerleşmesine katkı sağladı. Cedidçilik Hareketinin yanı sıra Osmanlı coğrafyasına gelerek buradaki siyasî atmosferden etkilenen Türkistanlı gençlerin “Yaş (Genç) Buharalılar”, “Genç Sartlar (Özbekler)”, “Genç Hiveliler” isimleriyle kurdukları teşkilatlar da halk arasında etkili oldu.²⁰ Söz konusu faaliyetler Türkistan'da “millî” bir şuurun filizlenmesini sağladı. Bu millî şuurun gelişmesine bölgedeki geleneksel yönetim sisteminin varisleri olan “han” ya da “bey” gibi soyluların katkısı da vardı.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'da vuku bulan siyasî gelişmeler Türkistan bölgesinde büyük bir bağımsızlık ya da ayaklanma hareketi meydana getirememişti. Ancak 1916 senesine gelindiğinde Çarlık idaresine karşı hem Türkistan hem de Bozkır Genel Valiliklerinde silahlı bir mücadele başladı. Akabinde Çarlığın yıkılmasına sebep olan 1917 yılındaki Şubat²¹ ve Ekim devrimleri sırasındaki yönetim boşluğunu fırsata çevirmek isteyen Türkistan halkı “Basmacı”²² hareketini başlattı. Fakat Basmacı hareketi de Türkistan Türklerinin tam bağımsızlığına çare olamadı. 1918-1924 yılları arasındaki siyasî gelişmeler sonucunda Rusya, bölgede kendisine bağlı özerk cumhuriyetler kurdurarak Türkistan halklarının bağımsız devlet teşekkül etmelerini engelledi.²³ Ancak 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin

¹⁹ Akdes N. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 6. Baskı, TTK Ankara, 2014, s. 396-415.

²⁰ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Ankara 2014, s.181-185; İzzettullah Zeki, *Türkistan Ceditçileri*, Konya, 2019, s.83-143.

²¹ A. Rabinowitch, *Devrime Doğru Petrograd Bolşevikleri ve 1917 Temmuz Ayaklanması*, (Çev. Serpil Pehlivan), İstanbul, 2012; Edward H. Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929*, (Çev. Levent Cinemre), İstanbul, 2020; Neil Faulkner, *Halkların Rus Devrim Tarihi*, (Çev. Tuncel Öncel), İstanbul, 2017.

²² Baymirza Hayit, *“Basmacılar” Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997.

²³ Sebahattin Şimşir, *Stalin ve Turancılar*, İstanbul, 2021; Nadir Devlet, *Millet İle Sovyet Arasında 1917 Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, İstanbul, 2011, s.171-181.

dağılmasıyla Türkistan'da beklenen bağımsız Türk Devletleri kurulabilmişti.²⁴

Rus idaresinde yer alan Türkistan ve Bozkır Genel Valiliklerinin kahr-ı ekseriyetinde etkisini gösteren 1916 olaylarına Rus, Türk ve Batılı tarih literatüründe yer verildiği görülmektedir. Olayın bizzat içerisinde olan Rusya ve Türkistan Devletleri tarih literatüründe 1916 olaylarına ilk defa yer verenler arasındadırlar. 1916 olaylarının ana kaynakları; Rus Devlet Arşivlerinin çeşitli şubelerindeki²⁵ fondlarında, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Devlet Arşivlerinde belge, rapor, günlük, gazete olarak yer almaktadır.

Çalışmamızın ana nüvesini teşkil eden Türkistan ve Bozkır Genel Valiliklerinde Çarlık idaresine karşı 1916 Temmuz'undaki kitlesel silahlı hareketlerin tarih literatüründe nasıl yer aldığı hususudur. Çalışmada özellikle 1916 olaylarının adlandırılmasında kullanılan kavramlar (olayların çıkış sebepleri, önderleri, organizesi, çatışma metodu ve güç dengesi ile adlandırma meselesi başlıkları altında) tartışılacaktır. Çalışmanın kaynaklarını Rus arşiv belgeleri ve ilgili literatür oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmada bölgeyi tarif etmek için Türkistan kavramı kullanılacaktır.²⁶

Olayların Sebepleri Meselesi

Türkistan'ı işgal eden Çarlık yönetiminin (1865-1916) bölgede yürüttüğü baskı politikaları, 1916 yılında Türkistan'da meydana gelen kitlesel başkaldırış hareketlerinin sebeplerini içinde barındırmaktadır. Bu sebepler konuyu ele alan farklı tarih literatürlerinde arşiv

²⁴ Saadettin Y. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, 1999; Abdullah Gündoğdu- Cafer Güler, "Kazakistan'ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci ve Türk Kamuoyundaki Yankıları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 36, (2017), s. 75-94.

²⁵ Çalışmada kullanılan Rus arşiv malzemeleri <http://semirechye.rusarchives.ru/> (İlk Erişim Tarihi 15.1.2017, Son Erişim Tarihi 12.01.2022) adlı siteden tedarik edilmiştir. Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi (Rossiskiy Gosudarstvennyy voennoistoričeskiy arhiv / RGVA), Rusya Devlet Tarih Arşivi (Rossiyskiy Gosudarstvennyy istoriceskiy arhiv / RGIA), Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (Gosudarstvennyy Arhiv Rossijskoy Federasii / GARF) ve Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivinden (Arhiv vneşney politiki Rossijskoy İmperii / AVPRI).

²⁶ A. Zeki Velidi Togan, *Türk Türkistan, Toprak Yayınları*, İstanbul 1960, s.38-40; Baymirza Hayit, *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, (Çev. Timur Kocaoğlu), AKM Bas. Yay., Ankara, 2004, s. 119.

malzemeleri ve diğer kaynaklarla desteklenerek değerlendirilmiş, tasnif edilmeye çalışılmıştır. Fakat bu tasniflere eklemeler yapmak her zaman mümkündür. Çünkü 1916 olaylarına ait tüm arşiv malzemeleri Rusya Devlet Arşivleri tarafından henüz kullanıma açılmamıştır. Mesela 1916 olaylarında Türkistan ahalisinin can ve mal kaybı hala belli değildir. Bu eksikliğe rağmen 1916 olaylarının sebeplerini²⁷ şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a. Rusların işgal sonrasında bölgedeki kolonizasyon çalışmaları²⁸,
- b. Türkistan ahalisinden alınan ağır vergiler²⁹,
- c. Bölge idaresinde sadece Rusların yetkili olmaları³⁰,
- d. Türkistan ahalisinin toplumsal hayatına ilişkin yerelde ve merkezden alınan kararlar³¹,

²⁷ 1916 Türkistan olaylarının çıkış sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Turdubek Şeyşekankanov, *Göldeki İsyan 1916 Çarlık Mezalimine Karşı Soylu Direniş*, (Yay. Haz. Ali Rıza Yeter-Ali Ünal), *Ötüken* Yay. İstanbul, 2013, s.76-103; Tölöbek Abdırhmanov-Gülzada Abdaliyeva, *Kırgızların Özgürlük Eşitlik Bağımsızlık Mücadeleleri ve Ürkünler*, (Çev: Dr. Dinar İmanova-Dr. Bülent Özkuzugüdenli), Boğaziçi Yay. İstanbul, 2020, s.19-45; Ziyayev, *a.g.e*, s.357-361; Saadettin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yay. Ankara 2011, s.105-106; Abdulvahap Kara, Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi, Doktora Tezi, İstanbul 2002, s.23-36.; Füsün Kara, "1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün", *Turkish Studies*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkishor Turcic, Cilt 6/2, (Bahar 2011), s.538-540; Fatih Yavuz-İlyas Topsakal, "1916 Ayaklanmasında Kırgızlar ve Ürkün Olayı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 125.247,(2020), s.336-337; Ömer Karataş, "Türkistan Milli Ayaklanması (1916-1917): Yedisu Vilayeti Mali Bilanço" *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 15, 2021, s.6-7; Vedat Tüfekçi, "1916 Yılı Kırgızistan İsyanı (Rus İmparatorluğu'nun Sömürge Politikasına Karşı Kırgız Halkının Millî Kurtuluş Mücadelesi)", *Journal of Humanitie sand Tourism Research* 11/1, 2021, s.164-165.

²⁸ A. A. Kaufman, *pereseleniye i kolonizatsia*, Saint-Petersburg, 1905, s.260-261.; Jeren Matiyeva, *Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Göç Politikası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2019, s.24-83.

²⁹ AVPRİ. F. Konsulstvo v Kaşgare. Op.630.D.28.L. 1-34. Çernovik. Opubl. Popod linniku bez ukazaniya poiskovih svedeniy: Vosstanie 1916 g. v Kirgizstane. M.,1937.S.109-130.; 22 fevralya 1917 g. Kopya. RGVİA. F. 400. op. 1. D. 4548. L. 1-15.; vosstanie 1916 goda v turkmenii. dokumentı i materiala. Aşkhabad.,1938.s.210-227 (pokopii); Vosstanie 1916 goda v Kazakhstane. Alma-Ata, 1947. S. 135-137; Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazakhstane. M., 1960. S.87-100.

³⁰ Nikolayeviç, *a.g.e*, s.38.; Kerimov, *agt*, s.178.

³¹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*. Sobranie tretie Tom. VI 1886, ot no: 3436-4137 idopolniya, Saint-Petersburg 1888, s.324-346.

- e. Bölgedeki Rus yöneticilerinin halka yönelik tavırları (rüşvet, kayırma)³²,
- f. Bölge ahalisinin küçültücü muamele görmesi³³,
- g. Adaletin tam olarak tesis edilmemesi³⁴,
- h. Çarlık Rusya'sındaki siyasî gelişmeler.³⁵

Yukarıda zikretmiş olduğumuz 1916 senesi olaylarının nedenlerine Rus tarih literatüründe pek yer verilmez. Çarlık yönetiminin Türkistan halkı üzerindeki baskısına kısmen yer verilmekle birlikte 1916 olaylarının asıl nedeni, Çar II. Nikolay'ın 25 Haziran 1916 yılında yayınladığı ve 19-43 yaş arasındaki Rus olmayan erkek nüfusu cephe gerisindeki vazifelere memur ettiği seferberlik emri için çıkarılan fermanına bağlanmaktadır.

Rus tarih literatüründe Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle sosyo-ekonomik ve kültürel kazanımlar elde ettikleri belirtilmekte ve bu kazanımlar şöyle ifade edilmektedir; yerli ahalinin hayat standartlarının iyileşmesi, öncesine göre daha yüksek bir sosyo - ekonomik ve kültürel gelişme düzeyine ulaşması, devlet sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması, salgın hastalıklarla mücadele sonucunda ölüm oranlarının önemli ölçüde azalması ve bu sayede nüfusun artması, eğitimin yaygınlaşması, posta - telgraf hatlarının kurulması, yeni sulama kanallarının açılması, sanayi ve tarımın (öncelikle pamuk yetiştiriciliği) gelişmesi, bankaların ortaya çıkması ve demiryollarının yapılması.³⁶

Mustafa Çokay işgal ile Rusya'nın Türkistan'ın sosyo-ekonomik ve kültürel kazanımlar elde ettikleri görüşüne karşı çıkan ilk kişi olmuştur. En büyük argümanı da Çarlık idaresinin Türkistan halkına ait olan verimli arazileri kolonizasyon çalışmaları neticesinde kendi köylülerine vermesini

³² RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. Noyabrya 1916 g.; Kopya. GARF. F. 1807. Op. 1. D. 296. L. 10-13. 19 noyabrya 1916 g.; RGVİA. F. 400. Op. 1. D. 4543. Ç. 1. L. 105-115. 13 dekabrya 1916 g.

³³ RGVİA.F.1405.OP.530.D.1068.L.28,29. 8 Mart 1917 g.

³⁴ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*. Sobranie tretie Tom. VI 1886, ot no: 3436-4137 idopolniya, Saint-Petersburg 1888, s.334-336; Kopya. RGVİA. F.400. op. 1. D. 4548. L. 1-15. 22 fevralya 1917 g.

³⁵ Andican, a.g.e, s.29-32; Serap Toprak- Ahmet Öztürk, "Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasî Faaliyetleri (1905-1917)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7 / 16, (March 2019), s.1079-1093.

³⁶ <http://semirechye.rusarchives.ru/predislovie> (İlk Erişim Tarihi 15.1.2017, Son Erişim Tarihi 12.01.2022).

göstermektedir.³⁷ Rus çiftçileri, Türkistan'daki Rus siyasetinin esas nedeni ve etkeni olarak gören Çokay, "Türkistan Devrim Tarihini" adlı eseri kaleme alan Bolşevik tarihçisi Georgi Safarov'un; *"Şubat devriminden başlayarak Rus köylüleri, Türkistan köy ve obalarını kendi malları gibi görmeye ve kullanmaya başlamışlardı. Yedisu bölgesindeki toprak kullanımıyla ilgili yapılan istatistiklerine göre Rus göçmenlere ait toprak miktarı %35'ten %70'e çıkarıldı"* sözlerine atıf yapmaktadır. Ayrıca diğer bir Bolşevik yazarı Dimitri Furmanov'un Rus köylülerin Türkistan köylülerine sömürgeci bakışları ve insanlık dışı yaklaşımlarını anlattığı "Miatej" (Ayaklanma) adlı eserini de ayaklanmanın nedenlerini anlamak için delil olarak sunmaktadır. Mustafa Çokay, 1916 yılı ayaklanması hakkında kaleme alınan çalışmalardaki genel yaklaşımı, *"Rusya, sömürgecilik ruhundaki Rus göçmen köylüsünü ve Rus işçi kurtlarını boyayarak Türkistan kuzuları şeklinde göstermek eğilimindedir"*³⁸ sözleriyle özetlemektedir.

1916 Senesi Olaylarının Organizatörleri Meselesi

Rus işgali öncesi Türkistan coğrafyasında Kazak Cüzleri ve Türkistan hanlıklarının bulunduğunu, Türkistan halkının "han" ya da "bey" yönetiminde yaşadıklarını daha önce ifade etmiştik. İşgalle birlikte Rus idaresi, bölgedeki mevcut idarî sistemi kendi çıkarlarına aykırı bulduğundan bölgede, idarî kadrosu kendi memurlarından müteşekkil genel valilikler kurmuştu. Fakat bölgenin geleneksel idarî sistemi olan "hanlık" Türkistan halklarının hafızalarından silinmemişti. Hafızalardan silinmeyen bu sistemin, Türkistan halklarının millî uyanışına katkıda bulunduğu inkâr edilemez. Nitekim 1916 olaylarının öncesinde her boy kendi "han"ını seçerek önceki feodal yapılarını tekrar kurmayı ve Çarlık yönetimini ortadan kaldırarak bağımsızlıklarını ilan etmeyi düşünmüşlerdi. 1916 senesi olayları öncesi Türkistan halkları han seçimlerini yapmış, bağımsızlık hareketinin ilk han seçimi olayı da şöyle vuku bulmuştu: *"Haziran 1916'da Koçkor'daki Temir-Bolot, Abayлда beldesinde yaşayan iki halk Sarı-Alasaz, Akbel denen yerde bir araya gelip toplantı yapmışlar. Bu toplantının maksadı Çarlık sefer çağrısı için*

³⁷ Mustafa Çokay, "1916 Yılındaki Milli Ayaklanma Hakkında Bolşeviklerin Yalanı", Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Hikâyeler, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, (2006), s.130.

³⁸ Çokay, a.g.m, s.131-132.

*cephe gerisi için asker verilip verilmemesi konusuydu. Kırgızların yüzyıllar boyunca sürdürdüğü gelenek üzere savaş için sefere çıkmadan önce Bekten oğlu Toktosun'un teklifiyle İbike oğlu Kanaat'ı "Han" olarak seçmişlerdi."*³⁹

1916 senesi olaylarının ikinci organizatörü, "Han" ilan edilen Şabdan Canteyev'in oğlu Möküş'tür. Möküş'ün babasının Çarlık askerlerinin Türkistan'a girişinde onlara yardım ettiği bilinmektedir. General Skobelev'in 1871 ve 1876 yıllarındaki Hokand seferleri sırasında Novorosisk bölgesinde meskûn Kara-Kırgız (Kazaklar) Şabdan Cantayev, Keben nehri vadisinde Sarıbağış ilçesini silahlandırarak Sokobelev'e yardıma gitmişti. Şabdan Baatır tüm Kazaklar tarafından sevilen, sözü dinlenen bir kişiydi. Skobelev'e yapmış olduğu yardım karşılığında Rus hükümeti tarafından polis binbaşısı rütbesiyle taltif edilmiş, Akpiket istasyonunda bulunan bir yerde kendisine verilen 500 desyatınlik⁴⁰ toprakla ödüllendirilmişti.⁴¹

Hizmetlerinde yer alan Şabdan Canteyev'in oğlu Möküş ve kardeşleri Hissam Muhiddin, Kemenem ve Aman'ın 1916 olaylarına destek vermeleri, ayaklanmalara önderlik yapmaları Rusya zaviyesinden şaşkınlıkla karşılanmıştı. Ruslar tarafından Möküş ve kardeşlerinin bu tutumu, babalarından sonra kaybettikleri otoriteyi geri almak istemelerine bağlanmaktaydı.⁴²

1916 olaylarının diğer bir tertipleycisi Hazar ötesi eyaletine bağlı Tecen şehrindeki Altı-Sopi ve Aziz Çapıkov gibi yerel önderlerin faaliyetleridir. Rusların aleyhine gelişen 1916 olaylarını güçlendirmeye ve yönlendirmeye gayret ederek mensubu oldukları halka liderlik yapmışlardır. Bu minvalde son örneğimiz Bozkır Genel Valiliği bünyesinde ayaklanmanın en uzun süreli yaşandığı Turgay eyaletindeki han ve yardımcılarının seçimidir. Ayaklanma sırasında Kıpçak, Argun, Nayman halkları, aralarındaki eski düşmanlıkları bir tarafa bırakarak ortak düşmana karşı birlikte hareket etmişlerdir. Kıpçaklar, Uzun Kıpçak

³⁹ Baktıbek Maksütov, *Türkistan'da Büyük İsyân 1916*, Bengü yayınları İstanbul, 2018, s.113; RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

⁴⁰ 1.09 hektara denk gelen eski Rus arazi ölçü birimi.

⁴¹ RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

⁴² RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.; Kopya. RGVİA. F. 400 Op. 1. D. 4546. Ç. 1. L. 321. 12 sentyabrya 1916 g.

kolundan Abdülgaffar Cambusun(ov)'u 'Han', Amankeldi İman(ov) ve Kiyki Baatır'ı serdar, Argun halkı Osman Şolak(ov)'u 'Han', Kasım adlı birini serdar seçmişlerdi 16 ilçede yaşayan Nayman halkı Hasan isminde bir şahsı 'Han', Ahmed İşan, Çinglibay ve Arslan Bek adlı kişileri de onun yardımcısı tayin etmişlerdi.⁴³

Türkistan Genel Valiliği terkindeki Yedisu ve Hazar ötesi eyaletleri ile Bozkır Genel Valiliği terkindeki Turgay eyaletindeki "han" seçimleri ve halkın bu hanlar etrafında toplanması olayları kontrol altına almaya çalışan Rus kuvvetlerini zor duruma düşürdü. Bunun üzerine 1916 olaylarının önderleri Çarlık yönetimi tarafından tespit edilmeye ve etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştı. Çünkü onların ele geçmesi bölgedeki ayaklanmaların bastırılacağı anlamına gelmekteydi. Rus kayıtlarında Yedisu eyaletinde 1916 olaylarında han seçilen Kanat Abukin (İbıke Uulu) ve Möküş Şabdanov yaşananların sorumlusu olarak gösterilmekteydi.⁴⁴ Onların faaliyetleri Rus kolluk kuvvetlerini çaresiz bıraktığından dolayı, başta Türkistan Genel Valisi olmak üzere Yedisu eyaletinin tüm Çarlık memurları Petrograd'dan ayaklanmaların bastırılması için acil takviye birlikler gönderilmesini talep etmişlerdi. Bölgedeki bütün Rus kolluk kuvvetleri ayaklanmaları organize, sevk ve idare eden hanlardan Kanaat Abukin ve Möküş Şabdanov'u ele geçirmeye çalışmıştı.⁴⁵ Nihayetinde Ruslar, bağımsızlık hareketinin önderi konumundaki hanları ele geçirmeye muvaffak olmuşlardı.

1916 olaylarını önderi olan Han'ların ele geçirilmeleri Rus yöneticilerinin yazışmalarında şu şekilde dile getirilmektedir: *"Pişpek ve Karakol (Prejeval) bölgelerinde isyanların reisi olan ve kendini han ilan eden Kanaat Abukin yakalanmıştır.⁴⁶ Kara Kırgızların Tokmak kısmının reisi Kanat Abukin, Rusya'ya teslim olan Kara Kırgızlar tarafından yakalanmış olup birkaç gün içinde Almatı şehrine getirilecektir."⁴⁷ Fakat gerçek böyle değildi. Kanaat'ın mahkemede verdiği ifadede Delskak'ın (Kanaat'ın dünürü) onu, Rus yönetimine vermemiş, aksine kendisi teslim almıştı. Ayrıca o, Almatı şehir hapishanesinde *"Ben halkın seçtiği bir**

⁴³ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.298-301.

⁴⁴ RGİA. F. 1291. Op. 84. D. 57. L. 2-13. 7 iyunya 1917 g.

⁴⁵ Maksütov, a.g.e, s.102.

⁴⁶ Kopya. RGVIA. F. 400. Op. 1. D. 4546. Ç. 1. L. 379. 19 oktyabrya 1916 g.

⁴⁷ RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

Han'ım. Beni Çar'ın huzuruna çıkarın ya da Kuropatkin'in kendisiyle görüştürün” diyerek halkının yanında olmuştur. Kanaat Abukin 1917 yılında 57 yaşındayken Bolşevikler tarafından öldürüldü. Böylece Ruslar “Kırgızların komutanı ve tehlikeli gördükleri ayaklanmanın reisi” Kanaat Abukin'den kurtulmuş oldular.⁴⁸

Türkistan coğrafyasında han seçilenler dışında Çarlık rejimine karşı ayaklanmaları organize eden başka kimseler de vardı. Bunlar Kanaat Abukin ve Möküş'ün çağrılarına müspet cevap veren, Çarlık rejimine başkaldıran eyaletlere bağlı neredeyse tüm ilçe ve köyleri kapsayan, bu bölgelerin sakinleriydiler.⁴⁹

Taşkent'teki Rus idarî müesseselerinde genel vali, askeri valiler, göç idare temsilcisi, tarım bakanlığı temsilcisi, emniyet müdürü, su işleri

⁴⁸ Maksütov, a.g.e, s.111-115.

⁴⁹ Semerkant Hocend şehrinde B. Abdumedeminov, Dedebay Meşeripov, Yahyahan Karı Alimhanov ve İşanhan Mirza Orınov. 13 Temmuz Cizzak'ta: Nazar Hoca ve Molla Mahamat Raim. Taşkent Şehrinde: ayakkabıcı A. Sbdurahman Kayumsofiyev ve işçi Mirkasım Şamuhamedov. Fergana eyaletinin Fergana şehrinde: Hekim Aksakalov, A. Rozıbayev, ve M. Abdulkirimov. Andıncan şehrinde: A. İslamov, M. Kasımov, A. Rızakulbayev, A. Aliyev, T. Törekulbayev, A. Tohtasınbayev, T. Memeniyazov, P. Abduvaliyev, İ. Madreimov, C. Palvanov, M. Ahunov, M. Aksakalov, D. Temirbayev, K. Rızakulbayev. Çek Aftebeci ve Çek Gafir köylerinde: Buvanazar Hacıyev, Ata Bayveççe, Koçkar Gazikulov, Ahmedali Abdunasirov, Ömerali Satıbaldiyev, Ömerhoca Fermankulov ve Memedhasan Ahmethocayev. Danküyüme köyünde: M. Masaidov, İ. Saidbayev ve R. Raimberdiyev. Narın ilçesi Çöce köyü: Yu. Mesadıkov, H. Hacıyev, Ş. Karabayev, ve H. Mahmudbayev. Narın ilçesi Hocavat köyü: T. Abduvasitov, C. Korbaşıyev, M. Madaminov, R. Hüdaberdiyev, İ. Diyarbayev ve B. Adilbayev. Celalkuduk ilçesinde: Memeresulov, Hamanov ve Sofiyev. Yengi-korgan şehri Şahmir köyü: M. Azizov. Namangan şehri: M. Baycanov, A. Razıkbayev, B. Mirzayev ve İ. Halfayev. Namangan Uççı Köyü: Ömürzak Babacanov ve Ahadali Hamanbayhacıyev. Kuyu Aşt Köyünde: K. Hocayev, Ş. Tursunbayev, A. Hemdemov K. Mirzabayev, N. Palvanov, B. Hocayev, A. Mollacanov İ. Nazarov, M. Merdanov, İ. Abdurahmanov, M. Hacıyev ve P. Eminov. Kazakistan'da reisler: Alıbay Cangeldiyev, Amangeldi İmanov, Saqıdkulı Mendişev, Abdurahman Alışev, Mingbayev, Alcan Mağacanov, Baymen Almanov, Saken Seyfullin, Turar Riskulov, Bekpolat Aşkaşeyev ve Siyat Niyazbekov. Kızılcer, Akıyol, Ketmantepe, Çatkal, Toğuztara isyanların meydana gelmesinde ünlü ozan Toktogul Satılğanov halkı başkaldırı için çağırıştır. Tokmak şehrinde: Astemir Tilavkabilov, Ademkul Mayıldayev, Ali Turdıbayev ve Ahun Hüdäybergenov. Ziyayev, a.g.e, s.361-380; Karakol şehrinde: Sagalı Almatayev, Kadir Baysarinov, Batırkan Rayımbekov, Mamıthan Cantayev, Batırkan Nogoyev, Kendrbay Soltonoyev, Berkbay, Kulbark Batayev, Abdulla Sarin ve Nurmanbet Çekirov.Şeyşekankanov, a.g.e, s.170.

müdürü vd. görevli tüm askerî ve sivil yöneticiler ağız birliğiyle 1916 olaylarında halkı organize eden kesim için “isyanın başçıları” tabirini kullanmaktadırlar. Türkistan sakinleri ise onlara, “Han” demektedir. Nihayetinde 1916 olaylarında Türkistan coğrafyasında yaşayan halklar Çarlık idaresi karşısında başarısız oldular. Başarısızlığın ardından Türkistan Genel Valisi A. N. Kuropatkin, Türkistan’da uygulanacak kanunlar ya da atılacak adımlardaki ilk önceliği Türkistan bölgesindeki ayaklanmaları yönlendiren reisler verdi. O, reislerin sert bir şekilde cezalandırılacağını Petrograd’a bildirdi.⁵⁰ Böylece bölge de bir daha bu tür bağımsızlık hareketleri yaşanmayacak şekilde ayaklanmanın önder kadrosu ortadan kaldırıldı. Fakat gelişmelerin bu yönde olmadığını “Basmacı Hareketi”⁵¹ ile Türkistan’da yeni bağımsızlık ve istiklal mücadelesinin başlaması gösterecekti.

Olaylarda Millî Düşünce Meselesi

1916 Türkistan olaylarında millî düşüncenin varlığını açıklamak oldukça zordur. Çünkü “vatan” kavramının tanımı Kırgızlarda, Özbeklerde ve Kazaklarda farklıydı. Bu halklar kadim topraklarına vatan gözüyle bakmaktaydılar. Türkistan halkları XV-XIX. yüzyıllar arasında cüzler ve hanlıklar idaresindeydiler. Yekpare güçlü siyasî bir yapısı yoktu. Bu yüzden Rusların yayılcı siyaseti, onları nispeten kolay bir şekilde bünyesine katmıştı. Çarlık yönetimindeki Türkistan halklarının XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ayaklandıkları bilinmektedir.

Ayaklanmalar aynı zaman diliminde ama bölgesel olarak başladı. Ayaklanmaya katılanların boy hanları seçmesi, seçtikleri hanların etrafında ortak düşmana karşı silahlı direniş göstermeleri, Çarlık yönetiminden kurtularak sınırları belli bir toprak üzerinde geleneksel yaşam biçimlerini kurma düşünceleri bu halklarda millî şuurun varlığını göstermektedir.⁵²

⁵⁰ Kopya. РГВИА. Ф. 1396. Оп. 3. Д. 549. Л. 576–578. 6 iyulya 1916 g.

⁵¹ Hayit, “Basmacılar”, s.149-157; Zuhra Altımışova, “Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler 1925-1934”, *Billig* / 82, (August 2017), s.91-116; Ercan Çelebi, “Türkistan Millî Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6-4, (2019), s.1916-1940.

⁵² Milliyetçiliğin temelinde kendi kaderini tayin ilkesi vardır; bunun bağımsızlık anlamına gelmesi zorunlu değildir, özerklik, federalizm, azınlık haklarının korunması, hatta genel bir yurttaşlık uygulaması kapsamında eşitlik gibi değişik biçimleri de kapsayabilir. Fred

Rusların Türkistan'ı işgaliyle başlayan sömürü siyaseti neticesinde ezilen halk ve sahip oldukları yetkileri her gün sınırlanan yönetici sınıf "manaplar"⁵³, Türkistan'daki feodal toplumsal hayata uygun, geleneksel birlikteliklerini tekrar inşa etme yoluna koyuldular. Millî şuurun etkisiyle meydana gelen bu birliktelik tarih literatüründe pek de yer bulmamıştır. Buna mukabil Türkistan halklarının birliktelikleri Rus belgelerine şu şekilde yansımıştır: *"Yedisu bölgesinin dört noktasında Kırgızların ayaklanması isyan karakterine dönüştü. Bu Kırgızlar organize oldular. Birbirleriyle iletişime, teyakkuza geçtiler ve hendekler kazmaya başladılar."*⁵⁴ Ağustos'un başlarında Karkara'da Jandarma Komutanı Krafçenko; *"Karokol'da dağlarda Kırgızlar toplantı yapıyor."*⁵⁵ 25 Haziran ukuzi sonrasında Kırgızlar, kendi aralarında toplantılara başladılar, işçi listesi hazırlamayı bahane ederek toplanıyorlar, onların amacı başka.⁵⁶ *Möküş Şabdanov babasının ölümünden sonra kaybettiği otoritesini geri almak istiyor. Tokmak, İvanov ve Krasnoreçensk'i ablukaya alan Kara Kırgızların başında 60 yaşında olan Manap Kanaat Abukin bulunuyor. Tokmak şehri civarındaki Kara Kırgızları bölüklere ayırmış. Her bir bölüğün başına bir komutan koymuş. Bu komutanların görevi, emirlerindeki bölükleri savaşa hazırlamak. Bu komutanların isimleri mahkemelerde yapılan sorgulamalarda tespit edilmiştir."*⁵⁷ Kırgızlardan oluşan isyancılar Eski Şehir istasyonuna doğru ilerlemektedirler. Burada Almatı Kırgızları ile birleştiler"⁵⁸ demektedir. Türkistan halklarının müşterek hareket ettikleri hususu bir Rus köylü temsilcisinin ifadesinde şöyle yer bulmaktadır: *"Tokmak bölgesi sakinleri (Ruslar), bu işle bir alakası olmayanlar, buğday toplamakla meşgulken aniden saldırıya uğradılar. Bu saldırılarda Ruslar hazırlıksız yakalandı. Kırgızlar ellerinde*

Hallidey, "Evrensellik Ve Haklar: Milliyetçiliğin Karşısındaki Tehditler", 21. Yüzyılda Milliyetçilik (Der. Umut Özkırmı) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2008, s.66-67; Abdullah Gündoğdu, "Türk Dünyasında Milli Egemenlik Fikrinin Gelişimi", *Belgi Dergisi*, 8, (Yaz 2014), s.1139-1149.

⁵³ Kırgız toplumunda varlıklı kimseler. Ceenbek Alımbayev, "19. yy'da Kırgızlar", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, (2019), s.121-124; RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

⁵⁴ RGVİA. F. 400. Op. 1. D. 4546. Ç. 1. L. 258-258. 18 avgusta 1916 g.

⁵⁵ Kopya. RGVİA. F. 400. OP. 1. D. 4546. Ç. 1. L.337. 21 sentyabrya 1916 g.

⁵⁶ RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

⁵⁷ RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

⁵⁸ Kopya. RGVİA. F. 400.Op. 1.D. 4546. Ç. 1. L. 247-247 ob. avgusta 1916 g.

silahlarla ve planlı bir şekilde saldırdılar. Gruplara bölünmüşlerdi ve her grubun bir görevi vardı. Gözcülük yapanlar ve saldırıyı yapacak gruplar gibi. Her grubun bir komutanı ve sancağı vardı. Silahların birçoğu onlar tarafından yapılmıştı. Bu silahlar oldukça fazlaydı. Bu olaylar Kırgızların daha önce hazırlık yaptıklarını ve işçi alımını da bir sebep gibi gösterdiklerine kanıttır. Büyük emir (25 Haziran fermanı) Temmuz'da geldi. İsyana ise 8 Ağustos'a başladı.”⁵⁹ Bişkek (Pişpek) şehir müdürü 3 Ağustos'ta 340 numaralı mektubunda “bölgeden ne Rus ne de Müslüman ahali arasında bir sıkıntı yaşanmamaktadır. Temmuz ayında burada hiçbir olay olmadı” derken, Şehir müdürü Yarbay Rımışevič beş gün sonraki mektubunda; “Kara Kırgızlar şehrin Çuyskiy ve Koçgor vadisinde isyana başladılar, meğerse bir aydır isyana hazırlık yapıyorlarmış.”⁶⁰ sözleriyle 1916 olaylarının organize bir ayaklanma olduğunu ifade etmektedir.

1916 olayları sırasında Türkistan'da bulunan hatta olaylar hakkında bölgeye inceleme maksadıyla gelen A. Kerenskiy'e tercümanlık yapan olayların önemli tanıklardan Mustafa Çokay (Çokayoğlu), 1916 olaylarını, Hokand Muhtariyeti ve Basmacılık Hareketi ile birlikte Rus istilasını altındaki Türkistan halkının en önemli millî hareket olarak görmektedir. Çokay, 1916 olaylarından 15 yıl sonra kaleme aldığı yazısında ayaklanmanın en dikkat çekici özelliğini “genel millî” bir harekettir sözüyle açıklar. Ayrıca Bolşevik basınında, Miklaşevski, Evgeni Fedorov, Kuzmin, Menistki, Galuzo gibi yazarların 1916 olaylarını, sınıfsal mücadele olarak nitelendirmelerine “sınıf mücadelesi, yalnızca millî sanayi gelişmiş, siyasi, sosyal ve iktisadi menfaatleri birbiriyle çelişen millî burjuva ve millî proleter sınıfları olan devletler içerisinde mümkündür. Bu gibi şartlar Çarlık Rusya'sı döneminde Türkistan'da yoktu. Onun için de orda, gerçek Türkistanlılar arasında sınıf mücadelesi imkânı da yoktu” sözleriyle karşı çıkmaktadır. “Bolşeviklik örtüsü arkasından bazen Türkistanlı ruhu görünür durmakta olan Turar Ruskuloğlu değil, bu isyanı araştıran gerçek Bolşevik yazarlar da bu ayaklanmanın Rusya'ya ve Rusluğa karşı genel bir hareket olduğunu

⁵⁹ RGVIA. F. 400. Op. 1. D. 4639. L. 67-70. 15 may 1917 g.

⁶⁰ RGVIA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

*inkâr edememişlerdir*⁶¹” yönündeki cümleleriyle Çokay, 1916 ayaklanmasının milli temelli olduğunu anlatır.

Olayların Metodu ve Güç Dengesi Meselesi

1916 olaylarına katılanlar, Rus yerleşimleri ve onları koruyan kolluk kuvvetlerinin durumları hakkında bilgi sahibiydiler. Ayaklananlar koruması zayıf ve şehir merkezlerine uzak Rus kolonizatörlerin yaşadıkları köy ve ilçelere, posta-telgraf hatlarına, tren istasyonlarına ve su istasyonlarına baskınlar yapmaktaydılar. Türkistan Genel Valisi Kuropatkin yaşananları: *“Geçen sene Yedisu’da yaşayan Rus ahalisinin silahlarının alınması*⁶² *ve buradan 7.500 Rus’un orduya çağrılmaları, Kırgızlara buraya gelen Ruslardan intikam alma umudunu verdi. Çünkü askere giden Ruslar, buradaki Kırgızların topraklarını zapt etmişlerdi. Onlar bu umutlarının birçoğunu gerçekleştirdiler. Birçok Rus köyü mahvedildi. Burada çok Rus kanı döküldü.*”⁶³ cümleleriyle ifade etmektedir. Türkistan Emniyet Müdürü de Genel Vali’nin cümlelerine yakın bir ifadeyle durumu şöyle anlatır: *“Tokmak’ta çok asker yoktu. Buradaki askerlerin başında Podiyasul Bakureviç vardı. Tokmak’a saldıran Kara Kırgızların sadece sabah saldırdıklarını görüyoruz. Sabah 7-8’den akşam 7-8’e kadar saldırıyorlar sonra geri çekilip dağlara çekiliyorlardı. Orada dinleniyor, karınlarını doyuruyor ve namaz kılıyorlardı. Bölgeyi takip etmek için arkalarında gözcüler bırakıyorlardı.*”⁶⁴

Bağımsızlık hareketi taraftarları uyguladıkları bu metotla ayaklanma sırasında psikolojik üstünlük sağlamaya çalışmışlardı. Nitekim ele geçirilen Rus köyleri ve ganimetler⁶⁵ tüm eyaletlerde konuşulmaya başlanmıştı. Bu propaganda bağımsızlık taraftarlarının sayısının artırırken ayaklanma sahasını da genişletmekteydi. Böylece bağımsızlık fikri nerdeyse bütün Türkistan ve Bozkır Genel Valilik terkinde yer alan eyaletlerde karşılık bulmuştu. 17 Kasım 1916 tarih ve 2860 numarayla Yedisu’da görevli bir idareci Petrograd’taki Göç İdaresine yazdığı

⁶¹ Çokay, a.g.m, s.129-130.

⁶² Rus ordusu için bu silahlar 1915 yılında I. Dünya savaşı nedeniyle ihtiyaca binaen bölgeden toplatılmıştır.

⁶³ RGVIA. F. 400. Op. 1. D. 4546. Ç.1. L. 258-258. 18 avgusta 1916 g.; vosstanie 1916 goda v sredney azii i Kazakhstane. M., 1960. s.345-346.

⁶⁴ RGI.A. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

⁶⁵ Rus belgelerinde hırsızlık denmektedir.

raporda Türkistan Genel Valiliğinde vuku bulan ayaklanmanın kapsadığı sahayı şu şekilde izah etmekteydi; “Yedisu eyaleti Alamtı şehrinde olaylar 6 Ağustos’ta başladı. Sonra Bişkek, Karakol ve Yarkent’e geçti. Almatı’da; Prigorniy (Çiyer), Sergiyevka, Burgun, Kastek ve Sergev ilçeleri, Bişkek şehrinde; Yuriyev, Bistoreçesk, Belopiket, Orlov, Novorosisk, Gorno-Kluçevo köyü ve Novoaleksandrovsik köyleri, Narin ile Karakol arasındaki bölgelerde; Stolipino, Baçino, Beloçar ve Titov köyleri. Bunun yanında Toguz-Torau şimdi burada üç hutor (köyden büyük yer) var. Karakol’da; Ozerno, Folbaum, Koltsovka, Gogolev, Varskaun, Tarhan, Kursk, Dolinka, Orto-Dolonot, Kamenka köyleri ve Başarin, Grigoryev, Parfenov, Bobrikov, Gorka, Razdelnoye, Otradnoye hutorlarıyla Svetlayapolina, İvaniçk, Vısıkoye, Berezvoye köyleri ve Lizegubovka, Sokolov ve Valeriyenov hutorları. Yarkent şehiri ve çevresinde; Spiçev, Tavriçes, Vladislav, Kırasnoyarsk, Novo-Afon, Novo-Kiyev ve Meşan köyleri ve Çulak ile Medet yerleşim yerleri. Yarkent’tin tüm güney kısmı Podgorni’ye, Ketmen dağına ve Kuvluk’a kadar bunlara ek olarak Spiçev, Novo-Afon, Tavriç ile Çulak köyleri”.⁶⁶

Bağımsızlık hareketi taraftarları ayaklanmanın başlarında bazı kazanımlar elde etmişlerdi. Ancak bu durum Çarlık tenkil müfrezelerinin devreye girmesiyle son bulmuştu. Ayaklananların silahları geleneksel hatta ilkel denilebilecek silahlardan müteşekkildi. Taş, sopa, balta, orak, dirgen gibi ilkel savaş araçlarının yanında tek atımlık tüfekler⁶⁷ de vardı. Bazı kişilerde en son model revolver silahları mevcuttu.⁶⁸ Halk kılıç, bıçak ve barutu kendileri yapmaktaydı. Başkaldırıların tüfek sayısı fazla değildi. Silahların bir kısmının Çin’den geldiği Rus memurlar tarafından kayda geçirilmiştir. Kırgızlar 170 tek atışlık tüfekte 40.000 mermiyi Ruslardan baskın yoluyla ele geçirmişlerdi. Ele geçirilen mühimmat Temmuz 1916’da Almatı’dan Karakol’a gönderilen Rus ordusu silahlarıydı. Kırgızlar tarafından ele geçirilen bu silahlar Karakol süvari birliğinin yedek silahları olarak kullanılacaktı.⁶⁹ Yedisu eyaletinde ayaklananlar bu silahları Rus birliklerine karşı kullandığından dolayı buradaki Rus birlikleri zor durumda kaldılar. Ancak bölgeye intikal eden tenkil birlikleri kullandıkları modern ateşli silahlar sayesinde Kırgızların

⁶⁶ Kopya. RGİA. F. 396. Op. 7. D. 764. L. 55-69. 17 noyabrya 1916 g.

⁶⁷ Rus arşiv ve diğer yazımlarda bu tüfenk ismi “bardenke” şeklinde yazılıdır.

⁶⁸ RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916 g.

⁶⁹RGVİA. F. 400. Op. 1. D. 4546. Ç. 1. L. 258-258. 18 avgusta 1916 g.

direncini kırabildiler. Yani Çarlık idaresine başkaldıran Türkistan halkının modern silahlarının olmaması tenkil birlikleriyle mücadele etmelerini imkânsız hale getirmişti. Ayrıca bağımsızlık taraftarlarının askerlik mesleğinden muaf olmaları yüzünden gelişen savaş stratejileri, teknik, silah ve silah kullanımından habersiz olmaları da Ruslara karşı mücadelenin imkânsızlığının bir diğer sebebidir. Yaşanan başarısızlığın ardından Kırgızların bir kısmı dağa çekildi, bir kısmı Çin'e kaçtı, bir kısmı ise Çarlık kuvvetlerine teslim oldu.⁷⁰

Olayların Adlandırma Meselesi

Rus tarih literatüründe 1916 Türkistan olaylarının adlandırılma ve değerlendirilmesi sorunludur. Çünkü Ruslar olayları kendi lehlerine göre ele almıştır. Bunda Rusya'daki siyasî gelişmeler ve Rusların bölgeye yönelik düşünceleri de etkili olmuştur. 1916 olaylarını, Çarlık Hükümeti, Geçici Hükümet, Bolşevik yönetimi, Sovyet yönetimi ve günümüzde Rus Devleti birbirinden farklı şekillerde değerlendirmişlerdir.⁷¹ Ama olayların adlandırılmasında tüm Rus hükümetlerinin aynı düşünce etrafında hemfikir olduğu göze çarpmaktadır.

Çarlık idaresinin son dönemlerine denk gelen 1916 olayları hususunda ilk değerlendirmelere Türkistan bölgesindeki Rus idarecilerin yazışma kayıtlarında rastlıyoruz. Bu kayıtlara, Genel Vali A.N. Kuropatkin, Türkistan Emniyet Müdürü V. F. Jeleznyakov, ve Türkistan Eyalet Askeri Valilerinin rapor ve telgraflarını örnek gösterebiliriz. Bu kayıtlarda 1916 olayları, “Восстание-Vosstanie-İsyan”⁷² şeklinde geçmektedir.⁷³ Çarlık sonrasında Rusya'da idareye geçen Geçici

⁷⁰ RGİA.F.1289.Op.12.D.1265.L.125-141. 23 yanvarya 1917 g.; Ömer Karataş, 1916 Türkistan Milli Ayaklanması Sırasında Zorunlu Göç Süreci: Yedisu'dan Çin'e Çin'den Yedisu'ya, Rusya Araştırmaları Dergisi 2021, s.66-80

⁷¹ Şeyşekankanov, a.g.e, s.20-30.

⁷² İsyân, ayaklanma, baş kaldırma. E. Mustafayev- V. G. Şerbinin, *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1996, s.105.

⁷³ RGİA. F. 1292. Op. 1. D. 1933 A. L. 475-505. Noyabr 1916 g.; Kopya. RGVİA. F. 400. op. 1. D. 4548. L. 1-15. ob.22 fevralya 1917 g.; RGİA. F. 1291. Op. 84. D. 57. L. 2-13. 27 iyunya 1917 g.

Hükümet, Bolşevik yönetimi, Sovyet yönetimi ve günümüzdeki Rus devleti de 1916 olaylarını aynı şekilde adlandırmışlardır.⁷⁴

Ruslar, 1916 olaylarını ifade etmek için kullandıkları adlandırmayı yaygınlaştırarak tarih literatürüne yerleştirmişlerdir. Bu yüzden Rus tarih literatürü dışında olayların adlandırılmasında isyan tabirinin kullanılmasına dair çok fazla örneğe tesadüf edilmektedir. Bu örnekler arasında; Özbekistan Taşkent'te yayımlanan H. T. Tursunov'un: "*Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*", Taşkent: Gos. Izd. V Uzbekskoy SSR, 1962, T. R. Riskulov'un "*Vosstanie Kirgizov i Kazahov v 1916 godu*", Bişkek: Uçkun, 1996, "*Vosstanie Tuzemtsev Turkeстана v 1916 god*", "*Vosstanie Kazahov i Kirgizov v 1916 godu*", Londra, 1989 adlı eserleri sayabiliriz. Batı tarih literatüründe; Edward Dennis Sokol'un "*The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*", Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016 (original edition 1954) adlı eseriyle Morrison, Alexander, Cloé Drieu, ve Aminat Chokobaeva editörlüğünde yayımlanan "*The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in The Age of War And Revolution*", Manchester University Press, 2019 adlı eserler 1916 olaylarını, "isyan" olarak adlandırmaktadırlar.

Türkiye Cumhuriyeti tarih literatüründe; Abdülkadir İnan, "*Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma*", Türk Kültürü, Ekim, S. 12, Akyıldız Matbaası, Ankara 1963, Ercan, Çelebi, "*8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan'da 1916 Genel Ayaklanması*", Türk Dünyası Araştırmaları, Haziran, S.44, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2003, Djunushaliev Djanish, "*Kırgızistan'da 1916 İsyanı*", Türkler, C.18, Çev. Alesker Aleskerov, Ankara, Türkiye Yay. 2002, s.627-630; Abdülkadir Fe., "*1916 Senesi Türkistan Genel İsyanı*", Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931), İstanbul Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005, Fusun Kara, "*1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün*", Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkishor Turkic, Cilt 6/2 Bahar 2011; Abdikulova Roza, "*1916 Türkistan İsyanı'nın Kırgız Edebiyatına Yansıması: Ürkün*", Bilig, S. 76, Ankara 2016, Yunus Emre Tansü - Ali Özdemir, "*Çarlık Rusya'sına Karşı 1916 Türkistan İsyanı*",

⁷⁴ RGVIA. F. 400. Op. 1. D. 4543. Ç. 1. L. 105-115.13 dekabrya 1916 g.; RGIА. F. 1405. Op 530. D. 956. L. 42, 43, 44. 7 Mart 1917 g.; RGIА. F. 1405. Op. 530. D. 1068. L. 22. 13 Mart 1917 g.

Turkish Studies History Volume 13/8, Spring 2018, s. 247-257; Fatih Yavuz - İlyas Topsakal, "1916 Ayaklanmasında Kırgızlar ve Ürkün Olayı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2020, s. 335-346, Ömer Karataş, "Rus Sömürüsüne Karşı 1916 Türkistan'da İsyân: Semerkant Örneği" *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.12, Nisan - 2021, s.70-87; Ömer Karataş, "Rus Raporlarında Türkistan İsyânı (1916-1917)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10-1. Mart 2021, s. 63-82; Ömer Karataş, "Rus Sömürüsüne Karşı Türkistan'da İsyân (1916): Sır Derya Örneği", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 8, 2021, s. 221-245 gibi çalışmalarda 1916 olayları "İsyân-Ayaklanma ya da Ürkün" olarak ifade edilmiştir.⁷⁵ Bu örneklerden Rusların "isyân" tabirinin kullanımını yaygınlaştırmayı başardıkları sonucunu çıkarıyoruz. Ama yine de 1916 olayları Türk tarih literatüründe Kırgız özelinde Millî İsyân⁷⁶ ya da Türkistan Millî Ayaklanması gibi adlandırmalar da vardır.⁷⁷ Hatta olaylar soykırım kavramıyla⁷⁸ da ifade edilmiştir.

⁷⁵ 1916 Türkistan Olayları hakkında geniş bilgi için bkz. Vosstanie Kırgız v 1916 g. Moskva: Nauçnaya Assossotsiya Vostokovedeniya, 1925, T. R., (Ed.): Vosstanie 1916 goda v Kirgizstane, Moskova 1937, A. V. P' iaskovskii (Ed.): Vosstanie 1916 Goda v SredniyAzii i Kazahstane, Moskova 1960, Vosstanie 1916 goda v Turkestane: Dokumentalnie Svidetelstva Obshey Tragedii (Sbornikdocumentov i materialov), Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitetimeni M.V. Lomonosova Institut Vseobshchey Istoriiran, Moskova, 2016; H.T. Tursunov, Vosstanie 1916 goda v SredneyAzii i Kazahstane, Taşkent: Gos. Izd. V Uzbekskoy SSR, 1962, T. R. Riskulov, Vosstanie Kırgizov i Kazahov v 1916 godu. Bişkek: Uçkun, 1996; T. R. Riskulov, Vosstanie Tuzemtsev Turkestana v 1916 godu, VosstanieKazahov i Kirgizov v 1916 godu, Londra 1989; Edward Dennis Sokol, The Revolt of 1916 in Russian Central Asia, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016 (originaledition 1954); Morrison, Alexander, Cloé Drieu ve Aminat Chokobaeva (ed) The Central AsianRevolt of 1916: A Collapsing Empire in The Age of War and Revolution, Manchester University Press, 2019; Ercan, Çelebi, "8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan'da 1916 Genel Ayaklanması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.44, (Haziran 2003), s.183-195; Djunushaliev Djanish, "Kırgızistan'da 1916 İsyânı", *Türkler*, C.18, (Çev. Aleske Aleskerov), Ankara, Türkiye Yay. (2002), s.627-630. SIN. Abdülkadir Fe., "1916 Senesi Türkistan Genel İsyânı", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005.

⁷⁶Mayramgül Dıykanbayeva, "1916 Yılındaki Kırgız Millî Mücadelesi: Ürkün", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: 3/3, (2014), s. 112-126.

⁷⁷ Ömer Karataş, "Türkistan Millî Ayaklanması (1916-1917): Yedisu Vilayeti Mali Bilanço", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 15, 2021, s.1-19

⁷⁸Bayram Kodaman, "Causes of the Urkun: The Genocide of 1916", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 26, (2012), s.21-26.

Sonuç

1916 olayları, Türkistan'da Rus tahakkümü altında yaşayan, ağır vergilerden ezilen, aşağılanan, hukuksuzluğa mahkûm edilen, verimli arazileri elinden alınan halkın silahlı tepkisiydi. Ayrıca Çarlık Rusya'sının I. Dünya Savaşında aldığı mağlubiyet haberleri halkı umutlandırmış, Cedidçilik hareketi ve diğer fikir akımları da Türkistan halklarını bilinçlendirmişti. Bu olanlar Rusya'nın bölgedeki 40 yıllık sömürsüne karşı "millî" bir hikâye yazılmasına kapı açmıştı. Buna bağlı olarak Türkistanlılar geleneksel yönetim biçimlerine dönme teşebbüsünde bulunarak bağımsızlık yürüyüşüne 'hanlarını' seçerek başlamışlardı. 1916 olaylarının etkili olmasının en büyük nedeni han seçimi idi.

Türkistan ve Bozkır Genel Valiliklerinde Çarlık idaresine karşı 1916 yılının temmuz ayının başlarında meydana gelen olaylar tarih literatüründe genellikle 'isyan' olarak adlandırılmaktadır. Adlandırmada Rusların dayattığı "isyan" kavramının kullanımı durdurulmalıdır. Zira olayların tarihî arka planı ve gelişim dinamiklerine bakıldığında "Bağımsızlık Mücadelesi" şeklinde adlandırmanın yerinde olacağını düşünmekteyiz. Ayrıca yapılan çalışmalarda olayların cereyan ettiği ve etkili olduğu alan tam olarak verilmemektedir. Bu da olayların bütün Türkistan coğrafyasında olmadığı izlenimi vermektedir. Bu yüzden yapılacak yeni çalışmalarda alan meselesine dikkat edilmelidir.

Türkistan'daki 1916 olaylarının 25 Haziran 1916 tarihli Çar fermanına bağlı olarak ani bir refleks üzerine olmadığı olayların sebeplerine bütüncül şekilde bakıldığında görülecektir. Çünkü olaylar bağımsızlık düşüncesi etrafında organize bir hareketti. Çar fermanı sadece olayların ilk olarak görülen başlama gerekçesidir.

1916 olaylarının 1917'ye taşması yaşanan çatışmaların boyutunu da anlatır. Fakat Çarlık istediğini (cephe gerisi işçi) tam elde edemediği tarih sahnesinden çekilmiş ama yerine geçen Geçici hükümet ardından Bolşevikler-Sovyet Yönetimleri bölgedeki hisselerini almaya devam etmişlerdi. Millî bir harekete başlayan Türkistanlıların mücadelesini kaldığı yerden "Basmacılar" devam ettirmiştir.

Bağımsızlık hareketi taraftarlarının başarısız olma nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür;Geniş bir coğrafyada iletişimin yetersizliği, yetişmiş aydın kadrosunun azlığı, Rus silahlarına cevap

verecek modern silahlarının olmayışı, ayaklanmayı desteklemeyenlerin varlığı, Rusların propaganda faaliyetleri, ayaklanmaya katılanların savaş stratejisi bilgisine sahip olmayışı, Rus tenkil birliklerinin devreye girmesi, bir dış devlet yardımının (silah ve lojistik destek) olmaması, Rus kolluk kuvvetlerinin uyguladığı şiddet, sürgün, katliam, yargısız infaz ve idam yönteminin caydırıcılığı.

Neticede olaylar sırasındaki gelişmelerin tüm açılardan değerlendirilmesiyle Çarlığa karşı Türkistan halklarının kitlesel silahlı direnişine “1916 Türkistan Millî Ayaklanması” denilmesinin hatalı bir kullanım olmayacağını söyleyebiliriz.

Kaynakça

Rus Arşiv Belgeleri

- Kopiya. РГВИА. Ф. 1396. Оп. 3. Д. 549. Л. 576–578. 6 iyulya 1916 g.
RGVIA.F. 400.Op. 1. D.4546. Ç.1. L.258-258 18 avgusta 1916 g.
Kopiya. RGVIA. F. 400 Op. 1. D. 4546. Ç. 1. L. 277. 24 avgusta 1916 g.
Kopiya. RGVIA. F. 400.Op. 1.D. 4546. Ç. 1.L. 247-247 ob. avgusta 1916 g.
Kopiya. RGVIA. F. 400 Op. 1. D. 4546. Ç. 1. L. 321. 12 sentyabrya1916 g.
Kopiya.RGVIA.F.400.OP.1.D.4546.Ç.1.L.337. 21 sentyabrya 1916 g.
Kopiya. RGVIA. F. 400. Op. 1. D. 4546. Ç. 1. L. 379. 19 oktyabrya 1916 g.
RGIA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505. noyabrya 1916.
Kopiya. RGIA. F. 396. Op. 7. D. 764. L. 55-69. 17 noyabrya 1916 g.
Kopiya. GARF. F. 1807. Op. 1. D. 296. L. 10-13. 19 noyabrya 1916 g.
RGVIA. F. 400. Op. 1. D. 4543. Ç. 1. L. 105-115. 13 dekabrya 1916 g.
RGVIA.F.400.Op.1.D.4639.L.67-70. 15 maya 1917 g.
RGIA.F.1289.Op.12.D.1265.L.125-141. 23 yanvarya 1917 g.
RGVIA. F. 400. Op. 1. D. 4543. Ç. 1. L. 105-115.13 dekabrya 1916 g.
RGIA. F. 1405. Op 530. D. 956. L. 42, 43, 44. 7 Mart 1917 g.
RGIA. F. 1405. Op. 530. D. 1068. L. 22. 13 Mart 1917 g.
RGIA. F. 1291. Op. 84. D. 57. L. 2-13. 27 iyunya 1917 g.
RGIA. F. 1292. Op. 1. D. 1933A. L. 475-505.
Kopiya. RGVIA.F.400.op.1.D.4548.L.1-15 ob.22 fevralya 1917 g.

Rus Kanunları

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii. Sobranie tretie Tom. VI 1886, ot no: 3436-4137 idopolniya, Saint-Petersburg 1888.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRI)

PSZRI, T. 6 (1886), No: 3814.

Kitap ve Makaleler

Abdirahmanov, Tölöbek–Gülzada Abdaliyeva, *Kırgızların Özgürlük Eşitlik Bağımsızlık Mücadeleleri ve “ÜRKÜNLER”*, (Çev. Dinar İmanovave Bülent Özkuzugüdenli), Boğaziçi Yay., İstanbul 2020.

Alexander, Morrison, Cloédrieu, ve Aminat Chokobaeva, *The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in The Age of War And Revolution*, Manchester University Press, 2019.

Alimbayev, Ceenbek, “19. yy’da Kırgızlar”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 2, no. 2, pp. 113-125, (Apr. 2019), s.113-125.

Altımişova, Zuhra, “Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler 1925-1934”, *Bilig / 82*, (August 2017), s.91-116.

Andican, A. Ahat, *Cedidizim’den Bağımsızlığa Türkistan Mücadelesi*, Emre Yay, İstanbul 2003.

Berber, Oktay, “Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri”, Ankara 2021.

Carr, Edward Hallett, *Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi 1917-1929*, (Çev. Levent Cinemre), Yordam Kitap 4. Basım, İstanbul 2020.

Çapraz, Hayri, “Çarlık Rusyasının Türkistan’da Hakimiyet Kurması”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Aralık 2011), s.51-78.

Çelebi, Ercan, Türkistan Millî Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6-4, (2019), s.1916-1940.

Çelebi, Ercan, 8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan’da 1916 Genel Ayaklanması”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sa.44, (Haziran 2003), s. 183-195.

Çelik, Muhammed Bilal “İşgallerinden Önce Türkistan Hanlıklarında Tarih Yazıcılığı”, *Turkish History Education Journal* 3.2, (2014), s.144-165.

Çokay, Mustafa, “1916 Yılındaki Milli Ayaklanma Hakkında Bolşeviklerin Yalanı”, Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Hikâyeler, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, (2006), s.129-132.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Ankara 1999.

Devlet, Nadir, Millet İle Sovyet Arasında 1917 Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011.

Djanish, Djunushaliev “Kırgızistan’da 1916 İsyanı”, *Türkler*, C.18, (Çev. Alesker Aleskerov), Ankara, Türkiye Yay. (2002), s.627-630.

Doğan, Orhan, “Rusya’nın Orta Asya’ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (18. Yüzyılın İlk Yarısı)”, *Tarih Dergisi* 37, (2002), s.77-92.

Doğan, Orhan, “Küçük Orda Kazak Hanlığının Güney ve Kuzey Komşuları ile İlişkileri (1734-1742)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24.38, (2006), s.45-162.

XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkistan'da Rus İmparatorluğuna Karşı Meydana Gelen 211 Başkaldırı Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme

Doğan, Orhan, “Çarlık Rusya’sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge”, *Selçuk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi* 11, (2004), s.287-302.

Doğan, Orhan, “Türkistan (Orta Asya) Kazak Hanlıklarının Çarlık Rusya’nın Tabiiyetine Girmeleri Hakkında Bazı Belgeler”, *Tarih Dergisi* 39, (2004), s.155-180.

Doğan, Orhan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, Ankara 2021.

Dıykanbayeva, Mayramgül “1916 Yılındaki Kırgız Millî Mücadelesi: Ürkün”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3/3, (2014), s.112-126
Faulkner, Neil, *Halkların Rus Devrim tarihi*, (Çev. Tuncel Öncel), Yordam Kitap, İstanbul 2017.

Golden, Peter, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Yahya Kemal Taştan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Gömeç, Y. Saadettin, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yay. Ankara 2011.

Gömeç, Y. Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara 1999.

Gündoğdu, Abdullah, “Kasım Hanlığı ve Sayın Bulat (SimeonBebgbulatoviç) Han”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2.3, (2005), s. 21-30.

Gündoğdu, Abdullah, “Kırgızistan: Dün, Bugün, Yarın”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, (2011 Güz), s.399-417.

Gündoğdu, Abdullah, “Türk Dünyasında Millî Egemenlik Fikrinin Gelişimi”, *Belgi Dergisi*, s.8, (Yaz 2014), s.1139-1149.

Gündoğdu- Abdullah- Güler Cafer, "Kazakistan'ın bağımsızlığının tanınma süreci ve Türk kamuoyundaki yankıları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36, (2017), s. 75-94.

Hayit, Baymirza, *Millî Türkistan Hürriyet Davası*, (Çev. Timur Kocaoğlu), AKM Bas. Yay., Ankara 2004.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları Ankara 1975.

Hayit, Baymirza, *“Basmacılar” Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Hallidey, Fred, “Evrensellik Ve Haklar: Millîyetçiliğin Karşısındaki Tehditler”, *21. Yüzyılda Millîyetçilik* (Der. Umut Özkırmılı) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2008, s.63-76.

İnan, Abdülkadir “Türkistan’da 1916 Yılındaki Ayaklanma”, *Türk Kültürü*, Ekim,Sa:12, Akyıldız Matbaası Ankara 1963.

İstoria kazakhstanı (ocerk), Deuir y., Redaktor L.İ. Drobjeva, Almatı 1993.

İstoria rossi centralnaya aziya v sostave rossiyskiy imerii, novoye literaturnoyeo bozreniye, evropeskiy universitet v Saint-Petersburg 2008.

Kara, Abdul Vahap, "Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi", Doktora Tezi, İstanbul 2002.

Kara, Füsün "1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün", *Turkish Studies*, International Periodical For The Languages, Literature and History of TurkishorTurkic, Cilt 6/2, (Bahar 2011), s.538-540.

Kara, Gülnar, "19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kazak Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdarî Reformlar ve Neticeleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, (2021), s. 373-384.

Karataş, Ömer, "Rus Sömürüsüne Karşı 1916 Türkistan'da İsyân: Semerkant Örneği" *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 12, Nisan 2021, s.70-87.

Karataş, Ömer, "Rus Raporlarında Türkistan İsyânı (1916-1917)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10-1, Mart 2021, s.63-82.

Karataş, Ömer, "Rus Sömürüsüne Karşı Türkistan'da İsyân (1916): Sır Derya Örneği" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 8, 2021, s. 221-245.

Karataş, Ömer, "Türkistan Millî Ayaklanması (1916-1917): Yedisu Vilayeti Mali Bilanço" *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 15, 2021, s.1-19.

Karataş, Ömer, 1916 Türkistan Millî Ayaklanması Sırasında Zorunlu Göç Süreci: Yedisu'dan Çin'e Çin'den Yedisu'ya, *Rusya Araştırmaları Dergisi* 2021, s.59-84.

Kaufman, A. A., *pereseleniye i kolonizatsia*, Saint-Petersburg, 1905.

Kerimov, Hatice-Topsakal, İlyas, "İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 121, (2019), s.365-382.

Kerimov, Hatice, "Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

Kerimov, Hatice, "Diplomat Nikolay Valeryeviç Çarıkov'un Gözünden Merv'in İşgali", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, (Bahar 2020), s.194-214.

Kerimov, Hatice, "Rusya ve İngiltere Arasındaki Büyük Oyun'un Doruk Noktası Kuşku Savaşı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (2021), s.385-400.

Koç, Dinçer, "Rus İşgalinden Evel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 109.215 (2015), s.1557-1854.

Kerimov, Hatice, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119, (2018), s.143-190.

Kodaman, Bayram, "Causes of theUrkun: TheGenocide of 1916", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 26, (2012), s.21-26.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 2014.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi*, TTK Ankara 1999.

Maksütov, Baktıbek, *Türkistan'da Büyük İsyan 1916*, İstanbul, 2018.

Mammadov, Ceyhun. *Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin ve Onun Türkmenistan'ın Fethi Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2021.

Matiyeva, Jeren *Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Göç Politikası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2019.

Özkan, Murat, *Türkistan'ın İşgal Çağı-Beyaz General Skobelev 1843-1882*, İstanbul 2020.

Özkan, Murat, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2018, 5.1, s. 93-111.

Özkan, Murat, "Petro'nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Buhgolts'un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 32, 2020, s.187-202.

Rabinowitch, Alexander, *Devrime Doğru Petrograd Bolşevikleri ve 1917 Temmuz Ayaklanması*, (Çev. Serpil Pehlivan), İstanbul 2012.

Rabinowitch, Alexander, *Bolşevikler İktidara Geliyor Petrograd'da 1917 Devrimi*, (Çev. Levent Konyar), İstanbul 2008.

Riskulov, T. R., "VosstanieKirgizov i Kazahov v 1916 godu. Bişkek: Uçkun, 1996.

Riskulov, T. R., "VosstanieTuzemtsevTurkeстана v 1916 godu", *VosstanieKazahov i Kirgizov v 1916 godu*, Londra 1989.

Riskulov, T. R., T. R., (Ed.): *Vosstanie 1916 goda v Kirgizstane*, Moskva 1937.

Roza, Abdikulova, "1916 Türkistan İsyanının Kırgız Edebiyatına Yansıması: Ürkün", *Bilig*, Sayı 76, (2016), s.159-178.

Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 2017.

Sokol, Edward Dennis, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016 (originale dition 1954).

SİN. Abdülkadir Fe., "1916 Senesi Türkistan Genel İsyanı", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005.

Şavrov, Nikolay Aleksandroviç, *Put'vcentralnuyu asiyu ponappravleniyu kazannomu petrom velikim*, Saint-Petersburg 1871.

Şeyşekankanov, Turdubek, *Göldeki İsyân 1916 Çarlık Mezalimine Karşı Soylu Direniş*, (Yay. Haz. Ali Rıza Yeter-Ali Ünal), İstanbul 2013.

Şimşir, Sebahattin, *Stalin ve Turancılar*, İstanbul 2021.

Şuşkova, M. Y., *Organizatsiya upravleniye Turkestanom v naçale XX veka, Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata istoričeskiy nauk*,

Rossiyskiy gosudarstvennyy gumaniterniy universitet, (Moskva, 2015), Ekler kısmı Ek 6.

Tansü, Yunus Emre-Ali Özdemir, "Çarlık Rusya'sına Karşı 1916 Türkistan İsyanı", *Turkish Studies History Volume 13/8*, (Spring 2018), s. 247-257

Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Türk Türkistan*, Toprak Yayınları, İstanbul 1960.

Toprak, Serap-Ahmet Öztürk, "Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasî Faaliyetleri (1905-1917)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7 / 16, (March 2019), s.1075-1096.

Tölöbe kAbdirahmanov-Gülzada Abdaliyeva, *Kırgızların Özgürlük Eşitlik Bağımsızlık Mücadeleleri ve "ÜRKÜNLER"*, (Çev. Dinar İmanova'nın ve Bülent Özkuzugüdenli), İstanbul 2020.

Tursunov, H.T., *Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*. Taşkent: Gos. Izd. V Uzbekskoy SSR, 1962.

Tüfekçi, Vedat, "1916 Yılı Kırgızistan İsyanı (Rus İmparatorluğu'nun Sömürge Politikasına Karşı Kırgız Halkının Millî Kurtuluş Mücadelesi)", *Journal of Humanities and Tourism Research* 11/1, (2021), s.162-176.

Ükten, Selim S., *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, Ankara 2018.

Ünal, Fatih *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İstanbul 2010.

vosstanie 1916 goda v sredneyazii i kazakhstan. moskva 1960. a.v. p'iaskovskii (Ed.).

vosstanie kirgiz v 1916 g. moskva: nauçnaya assossotsiya vostokovedeniya, 1925.

vosstanie 1916 g. v Kirgizstane. M.,1937.

vosstanie 1916 goda v turkmenii. dokumenti i materiala. Aşkhabad.,1938.

vosstanie 1916 goda v Kazakhstane. Alma-Ata, 1947.

vosstanie 1916 goda v sredney azii i kazakhstan. M., 1960.

vosstanie 1916 goda v turkeстане: dokumentalnie svidetelstva obshey tragedii (sbornikdocumentov i materialov), moskovskiy gosudarstvennyy universitetimeni m.v. lomonosova institut vseobshcheyistoriiran, moskva, 2016.

Yorulmaz, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, Ankara 2013.

Yorulmaz, Osman, "Alaş Orda Hareketi" *Belleter* 80 / 289 (December 2016), s.939-940.

Yavuz Fatih-İlyas Topsakal, "1916 Ayaklanmasında Kırgızlar ve Ürkün Olayı." *Türk Dünyası Araştırmaları* 125.247, (2020), s.335-346.

XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkistan'da Rus İmparatorluğuna Karşı Meydana Gelen 215 Başkaldırı Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme

Yazıcı Serkan-M. Bilal Çelik, "Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin(1848–1925)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, (2008), s.137-164.

Zeki, İzzetullah, *Türkistan Ceditçileri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019.

Ziyayev, Hamid, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı mücadele*, (Çev. Ayhan Çelikkbay), Ankara 2007.

İnternet Kaynakları

<http://semirechye.rusarchives.ru/>

Extended Abstract

The expansionist policy of the Russian Tsarism to Turkestan began during the period of Peter the Great. But during this period, the region was discovered only by expeditions. However, his later successors, who later perceived Peter the Great's interest in Turkestan as a political testament, annexed and occupied Petro's goal, namely Turkestan, approximately 150 years later. The occupation process started with the Russian domination of the Kazakh Juz: Big Juz, Middle Juz and Small Juz in various ways. Afterwards, the occupation process came to an end when Russia captured an area that was one fifth of the European continent in a short period of 25 years, such as the Bukhara Khanate / Emirate, Khiva Khanate and Hokand Khanates in Turkestan. Thus, the occupation of Turkestan was completed. Russia tried to neutralize the Muslim people living in Turkestan in order to provide the so-called military and political security after the invasion. For this purpose, he either punished those who resisted him or sent them into exile.

Russia, which completed the occupation of the Turkestan region, began by establishing the borders of the region (1867-1868). The Russians had information about the underground and aboveground resources, mountains, mines, plains, rivers and rivers, arable lands, and population of the established borders. This information facilitated the efforts of the tsarist regime towards the administrative division and regional administration aimed at the region. It is quite natural after the occupation that the tsarism made arrangements in these matters in accordance with its own views and purposes. The first arrangement was for the establishment of the Russian administrative system in Turkestan. West Turkestan, which has a surface area of 1,600,000 km² under the occupation of Russia, was formed from five administrative provinces with the names of Semireçe (Cetisu / Yedisu), Sir Derya, Samarkand, Fergana, and Beyond the Caspian from 1897 until 1917.

The borders of the mentioned provinces of Turkestan were given to the governor general, provided that their situation in the region was taken into consideration. The Russian administrative scheme of the Turkestan region consisted of: the governor general at the top, the regional military governor as well as the deputy governor, separate military governors at the head of the five provinces, district-city-Uyezd directors and volost administrators. Russians were assigned in all critical parts of Turkestan administration. The people of Turkestan, on the other hand, came with the appointment of the Russians in the units, which were called the volost connected in Uyezd, which did not have any authority and power. Thus, under the supervision of the governor-general, the Tsarist regime was exploiting the region with activities such as colonization,

Russification, taking advantage of the agricultural and livestock activities of the region, and collecting extra taxes due to military service exemption.

The decree abolishing the exemption from military service of all foreigners affiliated to Russia entered into force on June 25, 1916. The tsarism, which exploited the region for nearly fifty years without any problems, issued the 25 June edict at the end of its life. The purpose of the decree is to recruit the people of the region, who have been under guardianship for fifty years and who are exempt from military service, into the army for back-front jobs, which we can also call labor. The people of Turkestan reacted very harshly to the decree. Later, these reactions turned into the 1916 Turkestan National Uprising. There are many reasons for rebellion. The origins of these reasons seem obvious in the colonial politics of the Russians in the region. The desire to fill the most fertile lands of the region taken from Turkestan with Russian peasants is important in this respect. We can give an example to this situation, when almost all governors, from Kaufman, the first and last governor generals of Turkestan, to Kuropatkin, seize the lands belonging to the people of Turkestan. In addition, the fact that Kossak people were placed in these places with the establishment of a stanista in the form of a set, due to its structure, was the product of the idea of safeguarding the Russian people and feeling themselves under constant pressure and threat from Turkestan. Between 1867-1917, the Russification of Tsarism, colonization, settlement in favor of the Russian, unlimited savings on underground and aboveground resources, compulsory donation under the name of additional aid received from the people of the region in times of war, domination over education, humiliation of the people, almost no justice, Russian rulers The policy of exploitation he carried out in the region, such as his persecution, on June 25, 1916 Tsar II. The decree of Nikolai calling the ancient inhabitants of Turkestan for the military workers was met with the strongest response to the tsarist usurpation that lasted for nearly fifty years in the region. This response took place in history as "Ürkün" or "1916 Turkestan Rebellion".

Approximately fifty years after the Russian Tsarism took Turkestan under its tutelage, on June 25, 1916, Tsar II. Nikolai issued an edict removing the exemption of Turkestan from military service. The purpose of the decree was to call the Turkestan to work for the back-front jobs of the Russian army. Russian rulers inTurkestanstarted the Tsar's Edict almost immediately. However, Turkestan communities, who were exempt from military service until June 25, 1916, objected to this decision first. Russian administrators drafting military worker lists led to protests and subsequent riots. The use of weapons by the tsarist administration to suppress the uprisings further angered the people of Turkestan. This anger turned into rebellion afterwards. The rebellion

movement first started in the Samarkand oblast. The revolt soon spread to Sir Derya, Yedisu, Fergana, and the Trans-Caspian oblasts. The revolt that took place in all oblasts of Turkestan thus turned into a national character. All Turkestan communities participated in the Turkestan National Uprising. At the time when the 1916 Turkestan National Revolt first emerged, the participants achieved partial success against the Tsarist regime. However, the intervention in Tsarist Turkestan turned the course of the implementation of the Turkestan National Revolt in favor of Tsarism. This was followed by the transfer of the declared martial law and Tsarist criminal detachments to the region under the command of the Governor General of Turkestan. Tsarist criticism detachments caused panic in the region. This panic atmosphere and the punishment methods of the Russian troops caused other Turkish communities, especially Kyrgyz, Kazakh, and other Turkestan communities such as Dungan and Sart to migrate to the Chinese borders. The migration was made from the Yedisu oblast to the Chinese (East Turkestan) cities (Kulja and Kashgar). The tsarist regime had the thought of severely punishing both those who participated in the uprising and those who fled to the Chinese side. However, as a result of the 1917 revolution in Russia, Tsarism collapsed and power was taken by the Provisional Government. The new government issued a general amnesty in Turkestan, allowing those who participated in the uprising to return to their homeland from China.

Tsarism made administrative, military and social arrangements in its favor in the post-occupation region. These regulations are the determination of the administrative boundaries, the division of the determined boundaries into administrative divisions and the appointment of those who will manage from the top to the bottom of the region. In addition to these, the legal regulations that will be subject to the Russian and Turkestan people in the region (from 1864 to 1916), social space arrangements such as land, tax, foundation, religious life, education are the first to come to mind. All regulations are aimed at the benefit of the tsarist regime. The Russians were also carrying out Russification activities here in order to institutionalize the exploitation policy that had lasted for about fifty years in the region. Place names are very significant as a method of Russification activities. Because it was the ultimate goal of tsarism to erase the memory of the ancient inhabitants of the region and to ensure that the next generations be brought up like Russians in all aspects. That is why the tsarism gave the names of its loyal students, who served in their favor in Turkestan, to the ancient settlements in the region. More than this, the names of people aiming for Russian service were given to the newly established settlements. With this, the tsarism aimed both to be permanent in the region, to place the names of those who participated in the

occupation of Turkestan in the minds of the people of the region and to break the connection of the Turkestan with the past.

Tsarism immediately rolled up its sleeves in order to compensate for the losses of the Russian colonizers in its favor. But the tsarism did not live long enough to realize this purpose. Because the power that had been revolutionized in Russia was in the hands of the Provisional government. The provisional government sought to recognize and restore the wreck it inherited from Tsarism. The provisional government made some concessions to both the Turkestan and the Russians there in order to restore Russian state authority in Turkestan. The attitude shown was intended to serve the purpose of making the rebellion forget and continuing the Russian exploitation. In this context, he established the Turkestan Committee to determine the amount of damage in the region. In order to support the work of the Committee, "oblast" and "Uyezd" damage assessment commissions were also established. In order to support the work of the Committee, "oblast" and "Uyezd" damage assessment commissions were also established. All of the damage assessment reports of the commission and representatives of the ministries in the region, the capital St. Petersburg. Relevant ministries worked on the collected reports. The final decisions of the works on aid to the Russian people of Turkestan and Turkestan were submitted to the Council of Ministers and the Provisional Government for approval. The provisional government approved the aid decisions offered to it, despite the economic downturn, as compensation for the damages in the region is essential for the survival of the Russian state. All provinces were damaged in the uprising in the five provinces of Turkestan; however, the most damage was in the Yedisu province. Because this is where the Russians placed the most colonizers.

In fact, only regime change occurred in Russia with the 1917 revolution. But the exploitation policy and mentality of Turkestan and its people have never changed. Because the supporters of the revolution took the power completely after the provisional government had been in the executive office for about 8 months, and their policies regarding the region continued in almost the same way during the tsarist period. In fact, it can be said that these policies continued on the Turkish States that came into being in Turkestan until 1991.

Araştırma Makalesi

Bâbürlü Saray Kadınlarının Eğitime Olan Katkıları (1526-1707)

Habibe Karayel Külünk*

(ORCID: 0000-0002-7138-8570)

Makale Gönderim Tarihi

08.12.2021

Makale Kabul Tarihi

10.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karayel Külünk, H., "Bâbürlü Saray Kadınlarının Eğitime Olan Katkıları (1526-1707)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 220-246.

APA: Karayel Külünk, H. (2022). Bâbürlü Saray Kadınlarının Eğitime Olan Katkıları (1526-1707). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 220-246.

Öz

Bâbürlü İmparatorluğu'nda saraylı kadınlar eğitim alanında aktif bir rol üstlenmişlerdir. Saraylı kadınların sahip oldukları yüksek meblağlı gelirler onların refah seviyelerinin yüksek olmasını sağlamış ve bu sayede kütüphaneler, medreseler inşa etme olanağına sahip olmuşlardır. Hint kıtasında 16. yüzyıldan itibaren hüküm sürmeye başlayan Bâbürlülerde hanedan kadınları; sanat, edebiyat, ticaret ve ekonomi alanında sürekli olarak varlıklarını hissettirmişlerdir. Bu çalışmanın amacı, Bâbürlü Şah ile Âlemgîr Şah (Evrengzib) dönemleri arasında Bâbürlü saray kadınlarının eğitim ve öğrenim süreçlerine bakarak onların eğitim alanında yaptıkları faaliyetleri anlatmak olacaktır. Saray kadınlarının etkinliklerinin hemen her sahada hissedildiği bu

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Türkiye, habibekarayel3@gmail.com.

PhD Candidate, Sakarya University Institute of Social Sciences Main Discipline of History, Turkey.

dönemlerde, kadınlar aynı zamanda eğitime doğrudan katkıda bulunmuşlardır. İnşa ettirdikleri medreseler, eğitimcilere ve öğrencilere yapmış oldukları maddi yardımlar çalışma içerisinde işlenecek konulardandır. Dönemin yabancı tüccarları, seyyahları ve diplomatlarının kişisel notlarında bahsettikleri ve zaman zaman hayranlıklarını gizleyemedikleri Bâbürlü saray kadınlarının saray yönetiminden ticarete, edebiyattan sanata uzanan bu geniş perspektifi nasıl elde ettiklerine eğitim perspektifinden bakarak anlamak adına hazırlanan bu çalışma; Bâbürlü saray kadınlarının eğitimleri ve eğitim faaliyetlerine olan katkılarına odaklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Bâbürlü İmparatorluğu, Bâbürlü Saray Kadınları, Eğitim, Öğrenim.

Contributions of Women at the Mughal Court to Education (1526-1707)

Abstract

In the Mughal Empire, Mughal ladies took an active role in the field of education. The high incomes of the Mughal ladies ensured their high level of welfare, and thus they had the opportunity to build libraries and madrasahs. The dynasty women of the Mughals, who started to rule in the Indian continent from the 16th century; they have constantly made their presence felt in the fields of art, literature, trade and economy. The aim of this study will be to explain the education and training processes of the women at the Mughal court between the periods of Babur Shah and Alemgîr Shah (Evrengzib). The madrasahs they built, the financial aid they provided to educators and students are among the subjects that will be covered in the study. This study, which is prepared to understand from the perspective of education, how women at the Mughal court, whom foreign merchants, travelers and diplomats of the period mentioned in their personal notes and could not hide their admiration from time to time, obtained this broad perspective from palace management to trade, from literature to art; It will focus on the education of Mughal palace women and their contribution to educational activities.

Keywords: India, Mughal Empire, Mughal Ladies, Education, Learning.

Giriş

Bâbürlü İmparatorluğu'nun (1526-1858) kurulduğu temeller Orta Asya gelenekleri ile şekillenmiştir. Bu gelenekler, kadınların devlet

işlerinde etkin bir konum kazanmalarına ve ilahiyat, edebiyat, sanat gibi farklı alanlarda kendilerini geliştirmelerine zemin hazırlamıştır.¹ Bu çalışmada, kuruluş döneminden itibaren 17. yüzyıla kadar Bâbürlü İmparatorluğu'nda öne çıkan saray kadınlarının eğitimlerinden bahsedilmekle birlikte esas olarak onların eğitime olan katkıları üzerinde durulmuştur. Çalışmada, Bâbürlü saray kadınlarının aldıkları eğitim ve farklı alanlardaki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunan kaynak eserlerden faydalanılmıştır. Bu eserlerin müellifleri arasında Ebü'l-Fazl el-Allâmî, Şemsüddeve Şah Nevâz, Bahtiyâr Han gibi Bâbürlü İmparatorluğu devri tarihçileri ve devlet adamları bulunmaktadır. Father Monserrate, Niccolao Manucci gibi Bâbürlü İmparatorluğu'nu ziyaret eden yabancı gezginlerin eserleri de faydalanılan kaynaklar arasındadır. Ayrıca Bâbürlü hanedan mensuplarına ait Bâbürnâme, Cihangirnâme, Hümayunnâme gibi eserler kaynak olarak kullanılmışlardır.

Bâbürlü saray kadınları, eğitim hakkına sahip olmalarının yanında eğitime verdikleri önem ve yaptıkları hizmetlerle de ön plana çıkmışlardır. İnşa ettirdikleri medreseler, şahsi kütüphaneler, öğrencilere ve araştırmacılara verilen ödenekler göz önünde bulundurulduğunda saraylı kadınların eğitime olan katkı konusuna özel bir ilgi gösterdikleri söylenebilir.² Bu noktada, eğitimin yaygınlaşmasına önem veren bu kadınların küçük yaşlardan itibaren nasıl bir eğitim sürecinden geçtiklerinden bahsedilmesi onların eğitim ile olan ilk ilişkilerine ışık tutması açısından önemlidir.

Bâbürlü sarayında kadınların eğitimine küçük yaşlardan itibaren önem verilmiş ve özen gösterilmiştir. Hanedan mensubu kadınların edebi konulara olan merakları eğitime olan talebi güçlendiren etmenlerden olmuştur denilebilir.³ Sarayda, hanedan mensubu kadınlar ve diğer soylu kadınların almış oldukları eğitim onların

¹ Enver Konukçu, "Bâbürlüler", Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, İstanbul, 1991, s. 400; Rekha Misra, *Women in Mughal India (1526-1748 A.D.)*, Munshiram Manoharlal, Allahabad, 1967, s. 17,84.

² Abu-l-Fazl, *The Akbarnama*, Vol. II., Fasciculus I., Translated from the Persian by H. Beveridge, Asiatic Society, Calcutta, 1904, s. 313; Saqi Must'ad Khan, *Maasir-i 'Alamgiri*, A History of the Emperor Aurangzib- 'Alamgir (reign 1658-1707 A.D.), Translated into English and Annotated by Sir Janudath Sarkar, Calcutta, 1947, s. 322.

³ Misra, *a.g.e.*, s. 87.

kendilerini farklı alanlarda geliştirmelerinin önünü açmıştır. Bu nedenle Bâbürlü saray kadınları, sosyal, siyasal ve iktisadî açıdan birçok noktada etkin konuma gelmişlerdir. Dahası eğitim olanaklarını sarayın dışarısına taşıyarak bu sahada önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.

Kız Çocuklarının Eğitim Süreçleri

Hindistan'da Bâbürlü döneminin en önemli özelliklerinden biri, yaptıklarıyla tarihte adlarından sıkça söz ettiren kadınlar ve bu kadınların sayıca fazla olmalarıdır.⁴ Yeni bir kültür olarak addedilebilecek olan Hint kültürü ile iç içe geçen Bâbürlüler, bu kültürün göbeğine yerleşmiş olsalar da Orta Asya eksenli Türk kültürünü ve yaşam geleneklerini terk etmemişlerdi. Türk kültürünün veya geleneğinin ana özelliklerinden olan kadının sosyal hayat ile birlikte siyasal ve askerî alanlarda ön planda durması ve kişisel özgürlük alanına sahip olması anlayışı Bâbürlülerde de sürdürülmüştür.

Genel olarak denilebilir ki Bâbürlüler, saraydaki kadınların eğitimlerine gereken özeni yeterince göstermişlerdir. Dolayısıyla izlenen eğitim metodunun temeli sağlam bir şekilde atılmıştır. Verilecek olan eğitimin kalitesi, disiplin ve eğitimin niteliği ile doğrudan ilgili olduğu için belirli bir denetim sistemi inşa edilmiştir. Temel eğitimin alınması için toplanan saraydaki kız çocuklarının eğitim sürecinde müdire ve muallime hem kontrolü sağlamak hem de eğitim sürecini denetlemekle vazifelendirilmişlerdir.⁵ Mekteplerdeki müdirelik ve muallimelik görevlerinin bir kişide birleştirildiği genellikle mürebbiye adı verilen eğitmenlere ise *Atun Mama** unvanı verilmiştir.⁶ Bu görevi

⁴ Bâbürlü İmparatorluğu'nda önde gelen kadınlar arasında Gülbeden Begüm, Gülrüh Begüm, Selime Sultan Begüm, Cihanârâ Begüm, Zebunnisa, Nurcihan Begüm gibi şahsiyetler gösterilebilir. Bkz. Soma Mukherjee, *Royal Mughal Laides and Their Contributions*, Gyan Publishing House, New Delhi, 2001, ss. 21-23.

⁵ Misra, *a.g.e.*, s. 87.

* Atun Mama; Okumak, yazmak anlamlarına gelen Atun kelimesi, ihtiyar hizmetçi kadına verilen lakap olarak nitelendirilebilecek Mama kelimesi ile birleştirilmiştir. Bkz. Gülbeden, *Hümayunnâme*, Farsçadan çeviren: Abdürrab Yelgar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 225.

⁶ Zahirü'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi, *Babur Nama*, Translated from the original Turki Text by Annette Susannah Beveridge, Vols. I and II, Oriental Books Reprint Corporation, 1979, s. xxviii.; Niccolao Manucci, *Storia do Mogor or Mogul India 1653-1708*, Vol. II, Translated by William Irvine, London, 1907, ss. 330-331; S. K.

üstlenen Atun Mama'nın, Bâbürlü sarayında önemli bir mevkide olduğu söylenebilir. Buna örnek olarak bir Atun Mama'nın, Gülbeden Begüm'ün düzenlemiş olduğu bir şölen listesinde adının davetliler listesinde zikredilmiş olması gösterilebilir.⁷ Çünkü Bâbürlü şölenlerine katılan kişilere bakıldığında sıradan kişilerin davet edilmediği anlaşılmaktadır.⁸ Atun Mama uygulaması, Bâbürlülerin kız çocuklarının eğitimini geliştiren bir tavırdan ziyade düzenli bir program içerisinde yürütüldüğünü göstermektedir.

Bâbürlü sarayında yetişen erkek çocukların sahip oldukları eğitim olanakları ayırım gözetmeksizin kız çocuklarına da sunulmuştur. Bir diğer ifadeyle Bâbürlüler eğitim konusunda kız ve erkek çocuklar arasında herhangi bir ayırım gözetmemişlerdi. Bâbürlü begümlerine ve saraydaki soylu kadınlara, eğitimi öğretmenler veya edebiyat alanında başarılarıyla tanınmış olan yaşlı erkek müderrisler tarafından eğitim veriliyordu.⁹ Hanedan mensubu ve aristokrat ailelerden gelen kız çocuklarının yanında orta sınıf için de aynı eğitim metodlarının uygulandığını görmekteyiz. Angbin Yasmin'e göre, kız ve erkek çocuklarına okuma yazma öğretildiği bir medrese sahnesinin yer aldığı Miftah-ül-fuzala¹⁰ önemli bir bilgi sunmaktadır. Yasmin, bu çizimin bir

Banerji, "Some of the Women Relations of Babur", *Journal of Indian Research Institute*, Volume IV, (July, 1937-April, 1938), Edited by Devadatta Ramkrishna Bhandarkar, Published by Satis Chandra Seal, Calcutta, 1938, s. 53; Müslime Melis Savaş, "Alt Kıtaya Taşınan Türk-İslam Değeri Eğitime Saray Kadınları Üzerinden Bakmak", *Selçuk Türkiyat*, Aralık, 2021, s. 473.

⁷ Gülbeden, *a.g.e.*, s. 148.

⁸ Bu davete katılanlar arasında Sultan Ahmet Mirza'nın kızı Sultani Begüm, Sultan Ebu Sait Mirza'nın kızları, Bâbür Şah'ın amcasının eşi Han Begüm, Sultan Baht Begüm'ün kızı Apak Begüm, Masume Sultan Begüm, Gelreng Begüm, Gülçehre Begüm, Mir Şah Hüseyin'in kızı Bige Begüm gibi soylu ailelere mensup kadınlar bulunuyordu. Bkz. Gülbeden, *a.g.e.*, ss. 145-149.

⁹ Mukherjee, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁰ Miftah-ül-fuzala'da resmedilmiş olan sahnede bir kız çocuğunun erkek çocukla bitişik halde oturarak alfabeyi yazmayı öğrendiği görülmektedir. Shireen Moosvi'nin eserinde paylaştığı gravür için yapmış olduğu yorum da kıymetlidir. 17. ve 18. yüzyıllarda Kambay ve Bharuç'ta kadınların mülk alıp sattıklarına dair tapu kayıtlarından bahsetmiştir. Yüksek sınıftan kadınların okuma-yazma bilmemeleri nadir bir durum olduğundan sıradan halk içerisinde olan kadınların da okuma yazmayı öğrendiklerini söylemektedir. Bkz. Shireen Moosvi, *People, Taxation, and Trade in Mughal India*, Oxford University Press, New Delhi, 2008, s. 153.

hanedan veya aristokrat bir topluluğuna mı ait olduğu sorusunun cevabının kesin olmadığını söylemekle birlikte aynı sistemin orta sınıf için de geçerli olabileceğine dair bir delil niteliğinde olduğunu belirtmektedir.¹¹ İlk etapta Kur'an eğitimi verilen çocuklara daha sonra dönemin de etkisiyle saray dili haline gelen Farsça öğretiliyordu. İlk eğitimde öğretilen dillerin etkisi kısa süre içerisinde hissedilmiş ve Bâbürlüler, İran edebiyatını inceleyerek sonrasında bu edebiyat dilini geliştirmeye devam etmişlerdir. Dolayısıyla Bâbüname ve muhtelif birkaç eser dışında hemen hemen hepsi Farsça kaleme alınmıştır.¹²

Saraydaki kadınların birçoğu sahip oldukları refahın gölgesinde yaşamak yerine şarkı söylemek, bir enstrüman çalmak, ezberler yapmak, hikayeler anlatmak, kitap okumak gibi uğraşlar edinmişlerdi. Sarayda, begümlerin ve çeşitli görevlerde olan kadınların ikamet ettikleri minyatür bir kasabayı andıran geniş bir alan bulunuyordu.¹³ Dolayısıyla saray içerisinde aktif bir sosyal yaşam alanı bulunuyordu. İlk eğitimlerini aldıkları mektepler de yine bu sarayların içerisinde yer alıyordu.

Bâbürlü eğitim sisteminde adeta bir devrim meydana getiren Ekber Şah (1556-1605) döneminde, saray kadınlarına verilen eğitimin düzenli hale getirilmesi için düzenlemeler yapmış ve bunun yanında çocukların yıllarca okuyarak öğrendikleri bilgilerin birkaç ay içerisinde elde edilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştı.¹⁴ Eğitim konusundaki hassasiyeti yalnızca erkek çocuklarını kapsamıyor aynı zamanda kız çocuklarını da yakından ilgilendiren girişimlerde bulunuluyordu. Ekber Şah döneminde, saray kadınlarına verilen eğitimin düzenli hale getirilmesi için düzenlemeler yapıldı. 1580 yılında Hindistan'ı ziyaret eden Monserrate, Ekber'in kadınların eğitimine verdiği önemi anlatırken; begümlerin, erkeklerin gözünden titizlikle uzak tutulduklarını ve eğitimleri üzerinde çok büyük bir özen gösterildiğini, söylemektedir. Monserrate ayrıca; okuma ve yazma eğitimlerinin

¹¹ Angbin Yasmin, "Middle Class Women in Mughal India", *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 75, Platinum Jubilee (2014), ss. 297-298.

¹² S. K. Banerji, *Humayun Badshah*, Vol. II, Maxwell Company, Lucknow, 1941, ss. 308-309.

¹³ Banerji, *a.g.e.*, s. 310.

¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi, Gurkanlı Devletinin Büyüklük Devri (1526-1737)*, II. Cilt, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 495.

verildiği bu mektepte kadın öğretmenler tarafından farklı metodların uygulandığını da belirtmiştir.¹⁵ Geleneksel Hint yöntemi olan önce yazma sonra okuma yönteminin, okumadan sonra yazmanın gelmesi şeklinde değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁶ Müfredat, öğrencilerin kendi özel amaç ve isteklerine göre eğitim almalarını sağlayacak şekilde değiştirilmiş, hiçbir şey zorla dayatılmayarak eğitim özgürlüğü sağlanmış ve çeşitli sanatlar ve bilimler (etik, aritmetik, hesaplama, tarım, geometri, astronomi, ekonomi, yönetim, fizik, mantık, felsefe, matematik, ilahiyat ve tarih) müfredata eklenmiştir.¹⁷

Ekber Şah döneminde saray kadınlarına düzenli olarak eğitim verildiğinin en önemli göstergelerinden bir tanesi onlar için padişahın sarayında ayrılmış olan özel eğitim odalarıdır. Ekber Şah, Fetihpûr Sikri'deki sarayının içerisinde bir kız mektebi de inşa ettirmiştir.¹⁸ Kız çocuklarının Kur'an eğitimlerinden ayrıntılı biçimde bahseden Câfer Şerif'in verdiği bilgilere göre, bir kız çocuğunun Kur'an'ı baştan sona okumayı bitirdiğinde, eğitime hediye vermek ve çocuğun okuma becerisini sergilemek amacıyla bir seremoni düzenlendiği, bilinmektedir.¹⁹ Dolayısıyla burada eğitim vermenin yanında eğitime ne denli bir önemin verildiğini de görmekteyiz. Zira bir seremoni düzenlenmiş olması ve eğitime hediyeler sunulması, öğretmenin konumu ve eğitime verilen önemi ortaya koymaktadır.

Bâbürlü padişahları kızlarına iyi bir öğrenim sunabilmek için genellikle iyi eğitilmiş olan İranlı kadınları tercih ediyorlardı. Şah Cihan (1628-1658) ve Âlemgîr'in Şah'ın (Evrengzib) (1658-1707) kızları için aynı şekilde kadın öğretmenler mevcuttu. Müfredat Farsça, Arapça, ilahiyat, tarih vb. çalışmaları içeriyordu. Ancak çalışmalarında bir

¹⁵ Father Monserrate, *The Commentary of Father Monserrate, On His Journey to the Court of Akbar*, Translated by J. S. Holland, Oxford University Press, 1922, s. 203.

¹⁶ Abul Fazl 'Allami', *The Ain i Akbari*, Vol. I, Translated from the Original Persian by H. Blochmann, Baptist Mission Press, Calcutta, 1873, s. 278.

¹⁷ Abul Fazl, *a.g.e.*, s. 279.

¹⁸ E. B. Havell, *A Handbook to Agra and the Taj, Sikandra, Fatehpur-Sikri and the Neighbourhood*, Longmans, Green, and Co., New York and Bombay, 1904, s. 116; Edmund W. Smith, *The Moghul Architecture of Fatehpur-Sikri*, Archaeological Survey of India, Indological Book House, Delhi, 1973, s. 8.

¹⁹ Ja'far Sharif, *Qanun-i-Islam*, Translated by G. A. Herklots, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi, 1972, s. 51.

miktar ilerleme kaydeden herkes Kur'an'ı ezberlemekle yükümlüydü.²⁰ Kadınların bir kısmı Kur'an'ı ezberliyorlardı, bir kısmı da Şeyh Sadi Şirazi'nin yazdığı *Gülistan ve Bostan* gibi kitapları okumaya ilgi duyuyorlardı.²¹ Tıpkı Ekber Şah gibi Âlemgîr Şah da çocuklarının eğitimlerine oldukça önem veriyordu. Bâbürlü sarayında görevli tarihçi Bahtavar Han, Âlemgîr'in çocuklarının eğitimine verdiği önemi anlatırken, özgün bir eğitim sunduğundan bahsetmiştir. Aynı zamanda çocukların dinin temel ve gerekli ilkelerini de öğrendiklerini aktarmıştır. Pek tabii bu eğitim saray kadınlarının da içerisinde olduğu bir organizasyondur.²² Bâbürlüler döneminde saraydaki kadınlar ev işleri, nakış vb. üzerine eğitim almanın yanı sıra nesir, şiir, beşerî bilimler, ilahiyat, Farsça ve Arapça gibi diller üzerine dersler de alıyorlardı.²³ Harem içinde günlük kullanım dili Bâbürlü kadınları için Türkçe, Hindu kadınlar ve diğer Hint eyaletlerinden kadınlar için Hintçe veya diğer bölgesel dillerdi.²⁴ Bâbürlülerde çocukların eğitimlerinin yanı sıra soyluların hanımlarının da eğitimleri önemliydi. Buna göre, soyluların hanımları da kendileri için tutulmuş olan özel kadın öğretmenleri aracılığıyla eğitim alıyorlardı.²⁵

Bâbürlülerde Öne Çıkan Entelektüel Kadınlar

Bâbürlü saray kadınlarının aldığı eğitimler doğrultusunda yaptıkları faaliyetler ya da ortaya çıkardıkları eserlerle tarihe mâl oldukları bilinmektedir. A. S. Bazmee Ansari'ye göre, aldığı eğitimlerle aktif olarak edebiyat arayışlarına giren ilk kadın, Bâbürlü'nün kızı Gülbeden

²⁰ Janudath Sarkar, *Studies in Mughal India*, Cambridge-Calcutta, 1919, s. 301.

²¹ Mana Kia, "Adab as Ethics of Literary Form and Social Conduct: Reading the Gulistân in Late Mughal India", in *'No Tapping Around Philology': A Festschrift in Celebration and Honor of Wheeler McIntosh Thackston Jr.'s 70th Birthday*, ed. Alireza Korangy and Daniel J. Sheffield. Wiesbaden: Harrassowitz, November 10, 2014, s. 282.

²² Bakhtavar Khan, *Mir-at-i Alam - Mir-at-i Jahan-numa*, The History of India, as Told by its Own Historians, Voll. VII, The Posthumous Papers of the late Sir H. M. Elliot, Edited and Continued by Professor John Dowson, Trübner and Co. And Ludgate Hill, London, 1877, s. 162.

²³ Sarkar, *a.g.e.*, s. 301.

²⁴ Ellison Banks Findly, *Nur Jahan Empress of Mughal India*, Oxford University Press, Oxford-New York, 1993, s. 112.

²⁵ Sarkar, *a.g.e.*, s. 301.

Begüm'dür.²⁶ Gülbeden Begüm, çok iyi seviyede Farsça ve Türkçe biliyordu. Mehdî Şîrâzî'nin Tezkiretü'l-ĥavâtîn'inde, Farsça kaleme alınmış iki şiiri bulunmaktadır.²⁷ Ekber Şah'ın isteği üzerine Hümayunnâme'yi yazmış ve bu eserinde o dönemin sosyal ve politik faaliyetlerini anlatmıştır. Bu nedenle eser değerli bir tarihi bilgi deposu niteliğindedir. Bunun yanında Gülbeden Begüm'ün edebî faaliyetlere olan ilgisi oldukça fazlaydı, bir nevi kitap aşığıydı.²⁸ Bâbü Şah'ın (1526-1530) ikinci kızı Gülrüh Begüm de şiirle ilgileniyordu. Ona ait bir dizi mısralar mevcuttur.²⁹ Edebiyat alanında öne çıkan bir diğer kadın, Hümayun Şah'ın yeğeni Selime Sultan Begüm'dü. Kocası Bayram Han'ın ölümünden sonra Ekber Şah ile evlendi. Farsçayı çok iyi biliyordu ve Mahfî³⁰ mahlasıyla şiir yazarak edebiyat alanında zengin katkılarda bulundu.³¹ Bir kitap aşığı olarak nitelendirilen Selime Sultan Begüm'ün kendisine ait bir kütüphanesi de bulunuyordu.³² Bâbürlülerde âlim ve şairlerin koruyucusu olarak anılan devlet adamı Hân-ı Hânân Mirza Abdürrahîm Han'ın kızı Canan Begüm de başarılı bir kadındı. Kur'an tefsiri yazmış ve karşılığında Ekber Şah, ödül olarak kendisine 50 bin dinar vermişti.³³

²⁶ A. S. Bazmee Ansari, "Gülbeden Begüm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, İstanbul, 1996, s. 436.

²⁷ Ansari, a.g.m., s. 436.

²⁸ Gul-Badan Begam, *Humâyûn-nâma*, Translated by Annette S. Beveridge, London, 1902, s. 76.

²⁹ Misra, a.g.e., s. 88.

³⁰ Mahfî mahlası gizli, saklı gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 1310; Şiir yazar Selime Sultan Begüm ve Zebunnisa Begüm gibi diğer Bâbürlü saraylı hanımlarının mahfî mahlasını kullandıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul-Umara*, Translated by H. Beveridge, Vol. II, Patna: Janaki Prakashan, 1979, s. 1079 (2 numaralı dipnot).

³¹ Abul Fazl 'Allami, *The Ain-i Akbari*, Vol. I, Translated by H. Blochmann, Calcutta, 1873, s. 309.

³² Renuka Nath, *Notable Mughal and Hindu Women in the 16th and 17th Centuries A.D.*, Inter-India Publications, New Delhi-India, 1957, s. 63.

³³ A. M. A. Shushtery, *Outlines of Islamic Culture*, Volume II, Philosophical and Theological Aspects, The Bangalore Press, Bangalore, 1938, s. 774; Pran Nath Chopra, *Some Aspects of Society & Culture During the Mughal Age 1526-1707*, Shiva Lal Agarwala & Co. Ltd., Educational Publishers, Agra, 1955, ss. 123-124; Enver Konukçu, "Abdürrahim Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1988, s. 290.

Bâbürlü tarihinde aldığı eğitimlerle entelektüel zenginliğini ve kültür birikimini arttırarak öne çıkan bir diğer kadın figürü de Nur Cihan Begüm'dü. Politika ve ticaret gibi sahalarda da etkin bir rol oynayan Nurcihan Begüm, ileri düzeyde Farsça ve Arapça biliyordu.³⁴ İran şiirine adeta tutkundu ve kendisi de şiir yazıyordu.³⁵ Küçük yaşlarında Agra'daki sarayda Kur'an eğitimi alan Nurcihan Begüm daha sonra Cihangir'in eşi olarak Bâbürlü İmparatorluğu'nun bir dönemine damga vuracaktı.³⁶ Bir kütüphane oluşturmuştu ve koruyuculuğunu üstlendiği bu kütüphane zengin bir kitap yelpazesine sahipti.³⁷ Nurcihan Begüm'ün saray görevlileri arasında şair olarak nitelendirilebilecek kadınlar da vardı. Şah Cihan'ın eşi Mümtaz Mahal de edebî bir zevke sahipti. Farsça bilgisi iyiydi ve şiirler yazıyordu.³⁸ Şairlerin koruyucusu da denilen Mümtaz Mahal'in en beğendiği şairlerden bir tanesi, Bâbürlü sarayında görevli olan Vamsidhara Misra'ydı.³⁹ Bâbürlü sarayında hanedan kadınlarının nazırları arasında kadınlar da bulunuyordu. Mümtaz Mahal'in nazırı olan Sati'ün-nisâ oldukça bilgili bir kadındı. İyi derecede Farsça bilgisine sahipti ve İslam ilahiyatı alanında bilgisi çok fazlaydı. Bu başarılarından ötürü Cihanârâ Begüm'ün hocası olarak atanmıştı.⁴⁰ Sati'ün-nisâ aynı zamanda iyi bir şairdi.⁴¹ Kardeşi Tâlib-i Âmülî, Cihangir Şah'ın sarayında şairlik ödülü kazanmıştı.⁴² Cihanârâ Begüm'ün kardeşi Ruşenârâ Begüm de aynı

³⁴ Canan Kuş Büyüktaş, Sevilay Karataş Yozgat, "İktidar ve Aşk: Cihangir Şah'ın Nur Cihan Begüm'e Olan Aşkının Tüzük-i Cihângîr'deki Yansımaları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 4, Yıl: 2020, s. 1593.

³⁵ Narendra Nath Law, *Promotion of Learning in India During Muhammadan Rule*, Longmans, Green and Co., London, 1916, s. 202; S. M. Jaffar, *Education in Muslim India*, IAD Oriental Series: 16, Idarah-i Adabiyat-i Delli, India, 2009, s. 194.

³⁶ Mukherjee, *a.g.e.*, s. 71.

³⁷ İktidar Husain Siddiqui, "Nurcihan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul, 2007, s. 252.

³⁸ Law, *a.g.e.*, s. 202; Jafar, *a.g.e.*, s. 195.

³⁹ Jatindra Bimal Chaudhuri, *Muslim Patronage to Sanskrit Learning*, Part I, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi (India) 2009, s. 77.

⁴⁰ Jadunath Sarkar, *Anecdotes of Aurangzib (Translated into English with Notes) and Historical Essays*, M. C. Sarkar & Sons., Calcutta, 1917, s. 151.

⁴¹ Sarkar, *a.g.e.*, s. 22.

⁴² Arihant Kumar Vardhan, "Contribution of Women to the Persian Language in Medieval India", *International Journal of Women's Research*, Vol. 3, No. 1, Spring & Summer 2014, s. 61; Seyyid Muhammed Tâlib-i Âmülî, Cihangir Şah ve eşi Nurcihan

şekilde iyi eğitilmiş ve yetenekli bir kadındı. Yazı sanatında oldukça iyiydi.⁴³ Şah Cihan'ın yaşça en büyük olan kızı Cihanârâ Begüm yüksek seviyede bir eğitim almıştı. Hekim Rukna Kashi'nin kardeşi Nazır, ona Kur'an ve Farsça öğretmişti.⁴⁴ Kardeşi Dara gibi, onun da bir tasavvuf anlayışı vardı ve bu konuda birçok risaleler yazdı. Kendi mezar taşına yazdırdığı Farsça şiiri de basit ve mütevazı bir biçimdedir.⁴⁵ 1640 yılında *Mü'nisü'l-ervâh* adlı biyografik eserini tamamlamıştır. Eser Muînüddin Çiştî ve Çiştîye'ye mensup müritlerle ilgili bilgiler içermektedir. Molla Şah Bedahşî hakkında da *Şâhibiyye* adlı bir risalesi vardır.⁴⁶ Ayrıca Cihanârâ Begüm belirli miktarlarda ödeneklerle şairleri de mükâfatlandırmayı ihmal etmemiştir.⁴⁷ Esasında bu Bâbürlü saray kadınları arasında yaygın bir uygulamaydı.⁴⁸

On yedinci yüzyılın sonları ve on sekizinci yüzyıl başlarının en dikkat çekici edebî figürlerinden biri, Âlemgîr Şah'ın (Evrengzib) en büyük kızı Zebunnisa Begüm'dü. Babası, onu yüksek eğitilmiş bir hanımefendi olan Hafza Meryem ve büyük bir İran şairi olan Molla Said Eşref Mazenderanî'nin sorumluluğuna vermişti. Etrafındaki insanlarla kurduğu ilişkiler, şiir yazması için gerekli ilhamı ona sağlıyordu.⁴⁹ Ünlü bir bilim adamı olan Şah Rüstem Gazi onu edebiyat arayışlarında teşvik etti. Babası tarafından 30 bin altınla ödüllendirilmesi üzerine Kur'an'ı hıfz etmeye söz verdi.⁵⁰ Matematik ve astronomi konusunda yetkinlik

Begüm'ün takdirini kazanmış, 1619 yılında "melikü's-şuara" unvanını almıştır. Bkz. Hicabi Kırlangıç, "Tâlib-i Âmül", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul, 2010, s. 505.

⁴³ Nath, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁴ Abd al-Ĥamîd Lâhawri, *Badshahnamah*, Edited by Mawlawis Kabîr Al-Din Ahmad and Abd Al-Rahîm, Vol. II, Printed at the College Press, Calcutta, 1868, s. 629.

⁴⁵ Law, *a.g.e.*, ss. 203-204; Jafar, *a.g.e.*, ss. 195-196.

⁴⁶ Enver Konukçu, "Cihanârâ Begüm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 537.

⁴⁷ Law, *a.g.e.*, s. 203; Jafar, *a.g.e.*, s. 196.

⁴⁸ Law, *a.g.e.*, s. 203; Jafar, *a.g.e.*, s. 196; Rukhsana Iftikhar, "Cultural Contribution of Mughal Ladies", *South Asian Studies, A Research Journal of South Asian Studies*, Vol. 25, No. 2, July-December 2010, s. 324.

⁴⁹ Hafiz Shamsuddin Ahmad, "Zibunnisa Begum and Diwan-i-Mukhfi", *Journal of Bihar and Orissa Research Society (JBORS)*, Vol. XIII., Part I, March, 1927, s. 42.

⁵⁰ Khan, *Maasir-i- 'Alamgiri*, s. 322; Sarkar, *Studies*, s. 29.

kazandı. Farsça ve Arapça öğrendi.⁵¹ Hat sanatı konusunda da yetenekliydi ve mükemmel şekilde *şikeste*, *nesta'lik* ve *nakış* usulünde yazı yazabiliyordu.⁵² Zamanının çoğunu edebiyat ile ilgili çalışmalarla geçirdi ve sarayına o dönemin ünlü akademisyenleri ve şairleri akın etti. Dönemin tanınmış âlimlerinden Mirza Halil, hizmetine istihdam edildi. Çevresindeki şairler arasında Nazır Ali Saib, Şems Veliullah, Chanderbhan Brahmin ve Bahraz gibi isimler bulunuyordu.⁵³ Ayrıca iyi bir kütüphane kurdu. Bu kütüphanenin içerisinde çok sayıda klasik kitabın çevrildiği bir çeviri kısım da mevcuttu. İmam Fahreddin Razi'nin Kur'an-ı Kerim yorumu, Molla Şeykuddin Ardbeli tarafından Arapçadan Farsçaya çevrilmiştir. Adı daha sonra 'Zibul-Tefsir' (Zeb-ul-Tefasir) olarak değiştirilmiştir.⁵⁴ Zebunnisa'ya atfedilen onun yazılarının toplandığı 'Zibul-Münşe'at' da bu eserler arasındadır. Ona atfedilen eserlerden bir tanesi de 'Divan-ı-Mahfi'dir.⁵⁵ Edebî çalışmaları sayesinde edebiyat dünyasında kendisine bir isim kazanmıştı.⁵⁶ Ayrıca Zebunnisa'nın yedi yaşında Kur'an'ı ezberlediği de söylenmektedir.⁵⁷

Bâbürlü Kadınlarının Eğitime Olan Katkıları

Hanedan kadınlarından bazıları eğitim ile ilgili meselelere yönelik bağışlarda bulunuyorlardı. Bâbürlü saray kadınların eğitime ve eğitimin yaygınlaşmasına önem vermişlerdir. Ekonomik güçleri olan ve bu güçlerini eğitim sahasında da kullanan kadınlar inşa ettirdikleri mekteplerdeki eğitimcilere ve eğitim gören öğrencilere maddi yardımlarda bulunmuşlardır.

Genel itibariyle saraydaki kadınların aksine halk içerisinde kız çocuklarının eğitimleri yarıda kesilebiliyordu. İlköğretim düzeyinde erkek çocuklarla birlikte aynı mekteplerde ya da kendileri için kurulmuş olan ayrı mekteplerde eğitim alan kızlar daha büyük yaşlarda bu

⁵¹ Magan Lal, *The Diwan of Zeb-un-nissa*, The First Fifty Ghazals Rendered from the Persian by Magan Lal and Jessie Duncan Westbrool with an Introduction and Notes, London, 1913, s. 8.

⁵² Khan, *Maasir-i- 'Alamgiri*, s. 322.

⁵³ Lal, *a.g.e.*, s. 9.

⁵⁴ Khan, *Maasir-i- 'Alamgiri*, s. 322; Yusuf Husain, *Glimpses of Medieval Indian Culture*, Asia Publishing House, India, 1957, s. 93; Jafar, *a.g.e.*, s. 197.

⁵⁵ Ahmad, *a.g.m.*, ss. 42,53; Sarkar, *Studies*, s. 80.

⁵⁶ Misra, *a.g.e.*, s. 91.

⁵⁷ Lal, *a.g.e.*, s. 8.

eğitimlerine ara vermek durumunda kalıyorlardı.⁵⁸ Bu nedenle Bâbürlü padişahları tarafından oldukça önemsenen saray kadınlarının eğitimlerinin ileri düzeylerde olması ve eğitim sahalarında yardımlarda bulunmaları, kadının sosyal yaşam içerisindeki konumu ve sahip olduklarını koruması ve geliştirmesi açısından da ayrıca anlamlıdır.⁵⁹ Bu yardımlar bir bakıma eğitimi tamamlayamayan veya eğitimsiz kalan saray dışarısındaki kız çocuklarının da eğitime ulaşmasını olanaklı kılıyordu.

Hümayun Şah'ın karısı Bige Begüm, kocasının mezarını ve mezarının yakınında bir mektep inşa ettirmiştir.⁶⁰ Bige Begüm aynı zamanda bu mezarı gören küçük bir ev inşa ettirmiş ve bu evde yaşamayı tercih etmiştir.⁶¹ Eğitim ile ilgilenen bir diğer kadın da Ekber'in sütanesi Mahım Enege'ydi. Eğitime oldukça fazla önem veriyordu ve bu hususla ilgili çok para harcamıştı. Delhi'de *Hayr-ül-Menâzil* adlı bir cami ve camiye bitişik bir medrese inşa ettirmişti.⁶² Bu medrese Hümayun döneminde imparatorluk fonlarıyla inşa edilmiş olan medreselerden yalnızca bir tanesidir.⁶³ Aynı şekilde Cihangir'in annesi Meryem ez-Zamânî de 1611-1614 yılları arasında Lahor'da Begüm Şahî Camii'ni inşa ettirmiştir.⁶⁴ Bâbürlü saray kadınlarının eğitime vermiş oldukları bu önemin temelinde onların yazılı kaynaklara olan ilgileri yatıyordu.

Bâbürlü tarihine damga vurmuş bir kadın olarak Nurcihan Begüm bir kitap aşığı olarak tarif edilmektedir. Şahsına ait büyük bir kütüphanesi bulunan Nurcihan Begüm, bu kütüphanede nadir bulunan değerli kaynakları barındırıyordu.⁶⁵ Kütüphanesine eklemek adına

⁵⁸ S. M. Jaffar, *Some Cultural Aspects of Muslim Rule in India*, S. Muhammad Sadiq Khan – Publisher, Peshawar-India, 1939, s. 85.

⁵⁹ Husain, *a.g.e.*, s. 92.

⁶⁰ Gülbeden, *a.g.e.*, s. 238; Banerji, *a.g.e.*, s. 317; John Capper, *Delhi, The Capital of India*, Asian Educational Services, 1997, s. 81.

⁶¹ Ira Mukhoty, *Daughters of the Sun Empresses, Queens & Begums of the Mughal Empire*, Aleph Book Company, India, 2018, s. 65.

⁶² Abu-l-Fazl, *The Akbarnama*, Vol. II., Fasciculus I., Translated from the Persian by H. Beveridge, Asiatic Society, Calcutta, 1904, s. 313.

⁶³ Syed Ali Nadeem Rezavi, "The Organization of Education in Mughal India", *Proceedings of the Indian History Congress*, 2007, Vol. 68, s. 390.

⁶⁴ Karuna Sharma, "A Visit to the Mughal Harem: Lives of Royal Women", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, Vol. XXXII, no.2, August 2009, s. 167.

⁶⁵ Nath, *a.g.e.*, s. 93.

Mirza Kâmrân Divanı'nı üç *mohur*⁶⁶ karşılığında satın almıştı. Eserin Patna'da Hudâbahş Kütüphanesi'nde bulunan Farsça tek nüshasının ilk sayfasında Nûr ün-Nisâ Begüm'ün bu esere üç mohur verdiğinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla burada görülüyor ki Nurcihan Begüm bu kitabı henüz Cihangir Şah ile evliliği gerçekleşmeden önce almıştır.⁶⁷ Nurcihan Begüm aynı zamanda zor durumda olan kız çocuklarına yardım eli uzatmış birçoğunun düğün masraflarını karşılamıştır.⁶⁸ Birbirinden farklı kapsamlarda (cagir⁶⁹, pargana⁷⁰, hibeler ve miraslar⁷¹) gelirleri bulunan ve sahip olduğu zenginliğini imar faaliyetlerine de harcayan Nurcihan Begüm, Srinagar'da Pathar Mescidi olarak adlandırılan bir camii yaptırmıştır.⁷²

Şairlerin koruyucusu olarak zikredilen ve Vamsidhara Misra gibi şairleri himayesine alan Mümtaz Mahal, eğitime oldukça önem veren bir kadındı. Bu nedenle Şah Cihan ile birlikte kızları Cihanârâ Begüm'ün

⁶⁶ Mohur, Bâbürlü altın parası. Bkz. Wheeler M. Thackston (ed), *The Jahangirnama Memoirs of Jahangir, Emperor of India*, Translated, Edited, and annotated by Wheeler M. Thackston, New York: Oxford University Press, 1999, s. 11 (37. Dipnot).

⁶⁷ Nath, *a.g.e.*, s. 93; Ayrıca bkz. Enver Konukçu, "Kâmrân Mirza", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul, 2001, s. 287.

⁶⁸ Muhammad Hadi, *Tatimma-i Wakiat-i Jahangiri*, The History of India as Told by its Own Historians, the Muhammadan Period, the Posthumous Papers of the Late Sir H. M. Elliot, Edited and Continued by Professor John Dowson, Vol. VI, London, 1875, s. 399.

⁶⁹ Feodal arsa ödenekleri veya arazi tahsisi olarak verilen toprak parçasıdır. Bkz. H. H. Davies and W. Blyth (ed), *Report on the Revised Settlement of the Pergunnahs of Umritsur, Sowrian, & Turun Tarun, of the Umritsur District, in the Umritsur Division*, Lahore: Government Civil Secretariay Press, 1873, s. 29.

⁷⁰ Birkaç köyden meydana gelen toprak parçası veya bir eyaletin bir bölümüdür. Bkz. Ramsay Muir, *The Making of British India 1756-1858*, Historical Series No. XXVIII, Publications of the University of Manchester, London-New York-Bombay 1917, s. 289.

⁷¹ Nurcihan Begüm, ayrıcalıklı konumu nedeniyle istisnai hediyeler alıyordu, arazi hibeleri veriliyordu. Ayrıca Babası Mirza Gıyas Bey'in vefatının ardından mirasını devralmıştı. Bkz. Jahangir, *The Tuzuk-ı-Jahangiri*, Memoirs of Jahangir from the Thirteenth to the Beginning of the Nineteenth Year of His Reign, Translated By Alexander Rogers, Edited By Henry Beveridge, Vol. II, London 1914, s. 228.

⁷² Jahangir, *Tuzuk-ı-Jahagiri*, Memoirs of Jahangir from the First to the Twelfth Year of His Reign, Vol. I, Translated By Alexander Rogers, Edited By Henry Beveridge, London, 1909, s. 380; Jahangir, *The Tuzuk-ı-Jahangiri*, s. 228; Nath, *a.g.e.*, s. 99.

eğitimi için şahsi nazırı Sati'ün-nisâ'yı görevlendirmişti.⁷³ Sati'ün-nisâ, farklı alanlarda bilgili bir kadındı. Onun bilgisi yalnız çok iyi Fransıza bilmesi ile sınırlı değildi. İran edebiyatına hâkim olması ve şairlik vasfının dışında, tıbbî ilimler ve birçok tedavi yöntemi konusunda bilgi sahibiydi. Sahip olduğu özellikler onu sarayda üst noktalara getirmişti ve Mümtaz Mahal'in şahsi nazırı olmuştu.⁷⁴

Bâbürlü haremde eğitimle aktif olarak ilgilenen bir diğer kadın Şah Cihan'ın kızı Cihanârâ Begüm'dü. Şah Cihan'ın Âlemgîr Şah tarafından hapsedilmesinin ardından kendisini babasına adayan Cihanârâ Begüm, hayatının büyük bölümünü ibadetle ve eserler kaleme almakla geçirdi. Gerek babası gerekse kardeşi tarafından kendisine verilen hibe ve ödeneklerin büyük kısmını hayır kurumlarına harcadı. 1648 yılında Agra'da cami (Cuma Camii) ve külliye inşa ettirdi.⁷⁵ Agra'daki Cuma Camii'ne bağlı bir medrese kurmuştu.⁷⁶ Dönemin önde gelen mutasavvıfları Dârâ Şükûh, Şeyh Muhammed Bedahşî ve Muînüddin Çiştî gibi şahsiyetlerin hayatları ile ilgili eserler kaleme alan Cihanârâ Begüm'ün inşa ettirdiği yapılar bu medrese ve camii ile sınırlı değildi.⁷⁷ Lahor'da bir çarşı ve Delhi'de bir kervansaray yaptırmıştı.⁷⁸ Mimarî alanda da kendisini geliştirmiş olan Cihanârâ Begüm, biri Keşmir vadisinde, diğeri de Agra'da bulunan iki ünlü caminin inşasına doğrudan nezaret etmiştir.⁷⁹

Pek tabii saraydaki kadınların eğitim için yapmış oldukları yatırımların dışında saray erkânı olmayıp bu tür faaliyetlerde bulunan kadınlar da vardır. Kadınların eğitimin yaygınlaşması için sağladıkları himaye, yalnızca başkentle sınırlı değildi. İmparatorluğun diğer eyaletlerinde de bazı hanımların bu alana yoğun ilgi gösterdiği

⁷³ Samsamuddaula Shah Nawaz Khan, *The Maathir-ul-Umara*, Translated into English by H. Beveridge, Revised, annotated and completed by Bains Prasad, Volume I, The Asiatic Society, Kolkata, 1941, ss. 260-261.

⁷⁴ Khan, *The Maathir-ul-Umara*, Vol. I, ss. 260-261.

⁷⁵ Konukçu, "Cihanârâ Begüm", s. 537.

⁷⁶ Misra, *a.g.e.*, s. 92.

⁷⁷ A. Engin Bekaç, "Tac Mahal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul, 2010, s. 337.

⁷⁸ Nath, *a.g.e.*, s. 136.

⁷⁹ Zahied Rehman Ganie, "Contribution of Royal Mughal Ladies in the Field of Art and Architecture from 1526-1707 A.D: A Brief Survey", *International Journal of Research Granthaalayah*, Vol. 6 (Iss. 12): December 2018, s. 35.

görülüyor. Jaunpûrlu Mahmud Şarkî'nin eşi Bibi Razi edebî alanda birçok katkıda bulunmuştu. İlim adamlarını himayesi altına alan Bibi Razi, çok sayıda medrese inşa ettirmişti. Bu sayede Jaunpûr Şarkî Sultanlığı bir eğitim merkezi haline gelmişti.⁸⁰

Eğitim sahasında yatırımlar yapan bir diğer Bâbürlü kadın ise Âlemgîr Şah'ın (Evrengzib) kızı Zebunnisa'ydı. Saîd Eşref-i Mâzenderânî'den zamanın bilimlerini öğrenmişti. Felsefe, matematik, astronomi, edebiyat alanında eğitim aldı ve Farsça, Arapça ve Urduca'yı öğrendi. Kendisini hat sanatında da geliştirmişti.⁸¹ Tıpkı Selime Sultan Begüm ve Nurcihan Begüm'de olduğu gibi Zebunnisa'nın da içerisinde önemli edebi eserler olan kişisel bir kütüphanesi bulunuyordu.⁸² Çağdaşı birçok özel koleksiyonu geride bırakan bu kütüphane zengin içeriğinin yanında içerisinde ilmi çalışmaların gerçekleştirildiği bir merkez haline gelmişti. Üstelik Zebunnisa burada çalışan araştırmacılara da ekonomik yardımlarda bulunuyordu.⁸³ Zebunnisa'nın doğal olarak öğrenmeye ve beceriyi takdir etmeye yatkın olduğu söylenebilir. Sürekli olarak kitap toplamaya, kopyalamaya ve okumaya vakit ayıran Zebunnisa aynı zamanda birçok alim ve yetenekli insanı da sahip olduğu maddi imkânlar sayesinde geliştirmeye çalışmıştır. Bu sebeple çok sayıda ilahiyatçı, alim, şair, kâtip ve kütüphanesinden ve himayesinden faydalanmak üzere onun yanına geldiler.⁸⁴ Kütüphanesi içerisindeki nadir ve değerli kitapların kopyalarının yapılması için yetenekli hattatlar ve katiplerden faydalanıyordu. Ayrıca onun yanında rehberliği altında sürekli olarak çalışan bir yazıhane bulunuyordu. Zebunnisa'nın tasvip ve tenkidine eserlerini gönderen seçkin şairler, âlimler ve edebî şahsiyetler, Zebunnisa tarafından liyakatlerine göre mükafatlandırılıyorlardı.⁸⁵

⁸⁰ Imonul Hussain, "Literary Achievements of Medieval Indian Women: A Study of Royal and Mystic Females", *International Journal of Multidisciplinary Educational Research*, Volume 9, Issue 2(3), February, 2020, s. 53.

⁸¹ Lal, *a.g.e.*, s. 8; Misra, *a.g.e.*, s. 90.

⁸² Mohammad Wahid Mirza, "Great Muslim Women in India", *Great Women of India*, Editors Swami Madhavananda – Ramesh Chandra Majumdar, Published by Swami Gambhirananda, India, 1953, s. 389.

⁸³ Janudath Sarkar, *History of Aurangzib*, Vol. I, Reign of Shah Jahan, M. C. Sarkar & Sons, Calcutta, 1912, s. 69.

⁸⁴ Khan, *Maasir-i- 'Alamgiri*, s. 322.

⁸⁵ Lal, *a.g.e.*, s. 13.

Zebunnisa'nın hocası olan Hafza Meryem de yüksek derecede eğitilmiş bir kadındı. Âlemgîr Şah onu en büyük kızı Zebunnisa'nın hocası olarak atamıştı. Zebunnisa, Kur'an, Arapça ve Farsça eğitimini ondan almıştı.⁸⁶

Bâbürlü hanedan kadınları ve saraydaki üst rütbeli kadınlar, eğitim konusunu önemsiyorlardı. Bunun bir bakıma saray kültürü haline gelmiş olduğu söylenebilir. Nitekim Bâbürlü padişahları ve eşlerinin, begümlerin eğitimlerine vermiş oldukları önemi onlar için seçmiş oldukları özel hocalardan anlayabiliyoruz. Bir bakıma bu bir zincir oluşturuyordu. Zira eğitim alan bu kız çocukları ileride yaşça büyüdüklerinde ve kendilerine ait maddi imkanları arttıkça medreseler kurmuşlar ve burada maddi açıdan iyi durumda olmayan öğrencilere ve özellikle kız çocuklarına sahip çıkmışlardır. Her yaştan insanın eğitim olanaklarına eriştiği bu mektepler, medreseler ve kütüphaneler, hem Bâbürlü ilim hayatının gelişmesine olanak sağlamış hem de o günden bugüne dek uzanan kıymetli edebî ve tarihsel açıdan değerli eserlerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Sonuç

Geçmişten bugüne eğitim meselesi üzerine birçok fikir ileri sürülmüştür. Eski dönemlerde bu bahsin içerisinde kadın geri planda kalmış ve sahip olduğu potansiyeli ortaya çıkarması genellikle içerisinde bulunduğu toplumun kültürel açıdan kadın algısının nasıl olduğu ile bağıntılı bir görüntü sergilemiştir. Bu noktada çalışmanın amacının bu husus ile doğrudan ilgili olduğu söyleyebiliriz. 16. yüzyılda Asya'nın güneyinde Hindistan'da kurulan Bâbürlü İmparatorluğu'nda kadınların elde ettikleri etkin konuma nasıl eriştikleri sorusunun cevabının bir bölümü de burada yatmaktadır. Bâbürlü İmparatorluğu'nun kendine has yapısı kadınların sosyal, siyasi ve iktisadi hayatta bir rol üstlenebilmelerine olanak sağlamıştır. Elbette bunun altında daha küçük yaşlardan itibaren kendilerine sunulan eğitim imkânı göz ardı edilemeyecek bir ayrıntıdır.

Bâbürlü sarayında, hanedan mensubu ve üst rütbeli kadınların eğitimleri önemli bir husus olarak görülüyordu. Bu bakış açısının var olduğunu padişahların ve eşlerinin kız çocuklarının eğitimlerine verdikleri öneme dair örneklerden yola çıkarak görebiliyoruz. Saray

⁸⁶ Khan, *The Maathir-ul-Umara*, Vol. I, s. 681; Law, *a.g.e.*, s. 204.

içerisinde kişisel yetenekleri ve bilgileriyle ön plana çıkan Satı'ün-nisâ, Hafza Meryem gibi kadınların kız çocuklarının eğitimleri için görevlendirilmiş olmaları bu konuyu en net örnekleridir.

Kız çocuklarının küçük yaşlarda, yaşça büyük olan erkek hocalardan da eğitim aldıklarını biliyoruz ki bu Bâbürlülerin eğitim konusunda kız çocuklarını küçük yaşlarda erkek çocuklardan ayırmadıklarını ortaya koymaktadır. Esasında bu tutum imparatorluğun kendine has karakterinin gelişmesinde de etkin olmuştur. Bâbürlüler yönetim konusunda dönem dönem farklılıklar göstermiştir. İmparatorluğun başında Nurcihan Begüm'ün yegâne güç olduğu bir dönem dahi yaşanmıştır. Aynı şekilde adı geçen begümlerin her ne kadar eğitim süreçleri ve eğitim ile ilgili faaliyetlerinden bahsedilmiş olsa da hemen hemen hepsinin politikada, ticaretle etkinlik gösterdiklerini biliyoruz. Buradan çıkarılacak sonuç, Bâbürlülerin kız çocuklarının eğitimlerine verdikleri önemin karşılıksız ve hedefsiz bir hareket olmadığıdır. Bu saray kültürü, kadınların da erkekler kadar her alanda faaliyet gösterebilecek potansiyellerinin var olduğu gerçeğinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Kadınların aldıkları eğitim onları yüksek bir seviyeye taşımıştır. Şahsi kütüphaneleri ve araştırmacıların, edebiyatçıların bu kütüphanelere olan ilgisi bir nevi hamilik üstlenmelerini sağlamıştır. Mümtaz Mahal'e şairlerin koruyucusu denilirken birçok kitap Zebunnisa adına ithaf edilmiştir. Döneme ait yabancı seyyahların notlarında sıkça rastladığımız Bâbürlü kadını, ortaya koyduğu eserleri ve eğitime olan katkılarıyla adından övgülerle bahsettirmiştir. Siyasi tarih, otobiyografi, biyografi ve edebiyat alanında kaleme aldıkları eserler, Bâbürlü kadınının hayatın her alanında olduğu gibi eğitim sahasında da ne denli etkin olduğunu göstermektedir.

Tarihte adlarından bahsettiren bu kadın aynı zamanda o dönem maddi açıdan zor durumda olan kız çocuklarına sahip çıkmışlar ve onları mekteplerde, medreselerde okutmuşlardır. Bu durum eğitim ile ilgili olan kısımdır. Zira durumu iyi olmayan çocuklara sahip çıkmak, evlenmek isteyip evlenemeyenlere yardımlarda bulunmak Bâbürlü kadınının adeta doğal şekilde üstlenmiş olduğu bir görev gibidir. İmparatorluğun tebaası arasında yalnızca padişahların değil aynı zamanda begümlerin de adlarının popüler olmasında onların

varlıklarını her alanda hissettirmelerinin etkisi çöktür. Bâbürlü saray kadınlarının çizmiş oldukları entelektüel kadın profili ve eğitim sahasında yaptıkları yatırımların sayıca fazla olmasının en önemli nedenlerinden birisi de kendilerine ayrılan maaşların, hibelerin, arazi gelirlerinin çok fazla olmasıdır. Dolayısıyla saraylı kadınlar şahsi kütüphaneler inşa etme, bu kütüphanelerdeki araştırmacılara para yardımında bulunma, camii, medrese ve mektepler inşa etme gücüne sahip olmuşlardır. Sonuç olarak denilebilir ki Bâbürlü kadını, dönemi ve döneminin şartlarının ötesinde bir kadın profili çizmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları ve Kaynak Eserler

Abu-l-Fazl, *The Akbarnama*, Vol. II., Fasciculus I., Translated from the Persian by H. Beveridge, Asiatic Society, Calcutta, 1904.

'Allami', Abul Fazl, *The Ain i Akbari*, Vol. I, Translated from the Original Persian by H. Blochmann, Baptist Mission Press, Calcutta, 1873.

Ghazi, Zahiru'd-din Muhammad Babur Padshah, *Babur Nama*, Translated from the original Turki Text by Annette Susannah Beveridge, Vols. I and II, Oriental Books Reprint Corporation, 1979.

Gul-Badan Begam, *Humâyûn-nâma*, Translated by Annette S. Beveridge, London, 1902.

Gülbeden, *Hümayunnâme*, Farsçadan çeviren: Abdürreb Yelgar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Hadi, Muhammad, *Tatimma-i Wakiat-i Jahangiri*, The History of India as Told by its Own Historians, the Muhammadan Period, the Posthumous Papers of the Late Sir H. M. Elliot, Edited and Continued by Professor John Dowson, Vol. VI, London, 1875.

Jahangir, *Tuzuk-ı-Jahagiri*, Memoirs of Jahangir from the First to the Twelfth Year of His Reign, Vol. I, Translated By Alexander Rogers, Edited By Henry Beveridge, London, 1909.

Jahangir, *The Tuzuk-ı-Jahangiri*, Memoirs of Jahangir from the Thirteenth to the Beginning of the Nineteenth Year of His Reign, Translated By Alexander Rogers, Edited By Henry Beveridge, Vol. II, London 1914.

Khan, Bakhtawar, *Mir-at-i Alam - Mir-at-i Jahan-numa*, The History of India, as Told by its Own Historians, Voll. VII, The Posthumous Papers of the late Sir H. M. Elliot, Edited and Continued by Proffesor John Dowson, Trübner and Co. And Ludgate Hill, London, 1877.

Khan, Samsamuddaula Shah Nawaz, *The Maathir-ul-Umara*, Translated into English by H. Beveridge, Revised, annotated and completed by Baini Prasad, Volume I, The Asiatic Society, Kolkata, 1941.

Khan, Shah Nawaz, *The Maathir-ul-Umara*, Translated by H. Beveridge, Vol. II, Patna: Janaki Prakashan, 1979.

Lāhawri, Abd Al-Ḥamīd, *Badshahnamah*, Edited by Mawlawis Kabīr Al-Din Ahmad and Abd Al-Rahīm, Vol. II, Printed at the College Press, Calcutta, 1868.

Lal, Magan, *The Diwan of Zeb-un-nissa*, The First Fiffy Ghazals Rendered from the Persian by Magan Lal and Jessie Duncan Westbrool with an Introduction and Notes, London, 1913.

Monserate, Father, *The Commentary of Father Monserate, On His Journey to the Court of Akbar*, Translated by J. S. Holland, Oxford University Press, 1922.

Manucci, Niccolao, *Storia do Mogor or Mogul India 1653-1708*, Vol. II, Translated by William Irvine, London, 1907.

Saḳı Must'ad Khan, *Maasir-i- 'Alamgiri*, A History of the Emperor Aurangzib- 'Alamgir (reign 1658-1707 A.D.), Translated into English and Annotated by Sir Janudath Sarkar, Calcutta, 1947.

Thackston, Wheeler M., (ed), *The Jahangirnama Memoirs of Jahangir, Emperor of India*, Translated, Edited, and annotated by Wheeler M. Thackston, New York: Oxford University Press, 1999.

Kitap ve Makaleler

Ahmad, Hafiz Shamsuddin, "Zibunnisa Begum and Diwan-i-Mukhfi", *Journal of Bihar and Orissa Research Society (JBORS)*, Vol. XIII., Part I, March, 1927, ss. 42-53.

Ansari, A. S. Bazmee, "Gülbeden Begüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, İstanbul, 1996, s. 436.

Banerji, S. K., *Humayun Badshah*, Vol. II, Maxwell Company, Lucknow, 1941.

Banerji, S. K., "Some of the Women Relations of Babur", *Journal of Indian Research Institute*, Volume IV, (July, 1937-April, 1938), Edited by Devadatta Ramkrishna Bhandarkar, Published by Satis Chandra Seal, Calcutta, 1938, ss. 53-60.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi, Gurkanlı Devletinin Büyüklük Devri (1526-1737)*, II. Cilt, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Beksaç, A. Engin, "Tac Mahal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul, 2010, ss. 337-339.

Büyüктаş, Canan Kuş, KARATAŞ YOZGAT, Sevilay, "İktidar ve Aşk: Cihangir Şah'ın Nur Cihan Begüm'e Olan Aşkının Tüzük-i Cihângîr'deki Yansımaları",

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 22, Sayı: 4, Yıl: 2020, ss. 1591-1615.

Capper, John, *Delhi, The Capital of India*, Asian Educational Services, 1997.

Chaudhuri, Jatindra Bimal, *Muslim Patronage to Sanskritic Learning*, Part I, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi (India) 2009.

Chopra, Pran Nath, *Some Aspects of Society & Culture During the Mughal Age 1526-1707*, Shiva Lal Agarwala & Co. Ltd., Educational Publishers, Agra, 1955.

Davies, H. H. and BLYTH W., (ed), *Report on the Revised Settlement of the Pergunnahs of Umritsur, Sowrian, & Turun Tarun, of the Umritsur District, in the Umritsur Division*, Lahore: Government Civil Secretariay Press, 1873.

Findly, Ellison Banks, *Nur Jahan Empress of Mughal India*, Oxford University Press, Oxford-New York, 1993.

Ganie, Zahied Rehman, "Contribution of Royal Mughal Ladies in the Field of Art and Architecture from 1526-1707 A.D: A Brief Survey", *International Journal of Research Granthaalayah*, Vol. 6 (Iss. 12): December 2018, ss. 34-37.

Havell, E. B., *A Handbook to Agra and the Taj, Sikandra, Fatehpur-Sikri and the Neighbourhood*, Longmans, Green, and Co., New York and Bombay, 1904.

Husain, Yusuf, *Glimpses of Medieval Indian Culture*, Asia Publishing House, India, 1957.

Hussain, Imonul, "Literary Achievements of Medieval Indian Women: A Study of Royal and Mystic Females", *International Journal of Multidisciplinary Educational Research*, Volume 9, Issue 2(3), February, 2020, ss. 52-60.

Iftikhar, Rukhsana, "Cultural Contribution of Mughal Ladies", *South Asian Studies, A Research Journal of South Asian Studies*, Vol. 25, No. 2, July-December 2010, ss. 323-339.

Jaffar, S. M., *Education in Muslim India*, IAD Oriental Series: 16, Idarah-i Adabiyat-i Delli, India, 2009.

Jaffar, S. M., *Some Cultural Aspects of Muslim Rule in India*, S. Muhammad Sadiq Khan – Publisher, Peshawar-India, 1939.

Kia, Mana, "Adab as Ethics of Literary Form and Social Conduct: Reading the Gulistān in Late Mughal India", in 'No Tapping Around Philology': *A Festschrift in Celebration and Honor of Wheeler McIntosh Thackston Jr.'s 70th Birthday*, ed. Alireza Korangy and Daniel J. Sheffield. Wiesbaden: Harrassowitz, November 10, 2014, ss. 281-308.

Kırlangıç, Hicabi, "Tâlib-i Âmülî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul, 2010, s. 505.

Konukçu, Enver, "Abdürrahim Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1988, ss. 290.

Konukçu, Enver, "Bâbürlüler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, 1991, ss. 400-404.

Konukçu, Enver, "Cihanârâ Begüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 1993, ss. 536-537.

Konukçu, Enver, "Kâmrân Mirza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul, 2001, ss. 286-287.

Law, Narendra Nath, *Promotion of Learning in India During Muhammadan Rule*, Longmans, Green and Co., London, 1916.

Mirza, Mohammad Wahid, "Great Muslim Women in India", *Great Women of India*, Editors Swami Madhavananda – Ramesh Chandra Majumdar, Published by Swami Gambhirananda, India, 1953, ss. 378-394.

Misra, Rekha, *Women in Mughal India (1526-1748 A.D.)*, Munshiram Manoharlal, Allahabad, 1967.

Moosvi, Shireen, *People, Taxation, and Trade in Mughal India*, Oxford University Press, New Delhi, 2008.

Muir, Ramsay, *The Making of British India 1756-1858*, Historical Series No. XXVIII, Publications of the University of Manchester, London-New York-Bombay 1917.

Mukherjee, Soma, *Royal Mughal Ladies and Their Contributions*, Gyan Publishing House, New Delhi, 2001.

Mukhoty, Ira, *Daughters of the Sun Empresses, Queens & Begums of the Mughal Empire*, Aleph Book Company, India, 2018.

Nath, Renuka, *Notable Mughal and Hindu Women in the 16th and 17th Centuries A.D.*, Inter-India Publications, New Delhi-India, 1957.

Rezavi, Syed Ali Nadeem, "The Organization of Education in Mughal India", *Proceedings of the Indian History Congress*, 2007, Vol. 68, ss. 389-397.

Samî, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2006.

Sarkar, Jadunath, *Anecdotes of Aurangzib (Translated into English with Notes) and Historical Essays*, M. C. Sarkar & Sons., Calcutta, 1917.

Sarkar, Jadunath, *History of Aurangzib*, Vol. I, Reign of Shah Jahan, M. C. Sarkar & Sons, Calcutta, 1912.

Sarkar, Janudath, *Studies in Mughal India*, Cambridge-Calcutta, 1919.

Savaş, Müslime Melis, "Alt Kıtaya Taşınan Türk-İslam Değeri Eğitime Saray Kadınları Üzerinden Bakmak", *Selçuk Türkiyat*, Aralık, 2021, ss. 469-484.

Smith, Edmund W., *The Moghul Architecture of Fathpur-Sikri*, Archaeological Survey of India, Indological Book House, Delhi, 1973.

Sharif, Ja'far, *Qanun-i-Islam*, Translated by G. A. Herklots, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi, 1972.

Sharma, Karuna, "A Visit to the Mughal Harem: Lives of Royal Women", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, Vol. XXXII, no.2, August 2009, ss. 155-169.

Shushtery, A. M. A., *Outlines of Islamic Culture*, Volume II, Philosophical and Theological Aspects, The Bangalore Press, Bangalore, 1938.

Siddiqi, İqtidar Husain, "Nurcihan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul, 2007, ss. 251-252.

Vardhan, Arihant Kumar, "Contribution of Women to the Persian Language in Medieval India", *International Journal of Women's Research*, Vol. 3, No. 1, Spring & Summer 2014, ss. 57-64.

Yasmin, Angbin, "Middle Class Women in Mughal India", *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 75, Platinum Jubilee (2014), ss. 295-306.

Extended Abstract

In India, the geography where the Mughal Empire (1526-1858) was founded, the women of the Mughal court made a name for themselves in terms of politics, economy and culture. The incomes of the women of the court allowed them to operate in many fields. Women, including Gulbadan Begam, Gul-rukh Begam, Salima Sultan Begüm, Jahanara Begam, Zeb-un-Nisa, Nurjahan Begam, have also used their financial means by making investments in the field of education. Their personal libraries, the mosques and madrasas they had built, and the schools increased their educational opportunities outside the palace.

The women of the Mughal palace left their works in history with the works they created in the literary field together with the education they received from an early age. And these works have survived to the present day. And these works have survived to the present day. Gulbadan Begam's Humayunnama and Jahanara Begam's Munis al arwah are some of them. On this situation, the effect of the sensitivity of the Mughal dynasty on the education of women is an important point. As a matter of fact, the Mughal emperors did not keep women in the background since the era of Babur Shah, the founder of the state. It is an important issue for women to be at the forefront in terms of politics, economy and culture in the Mughal Empire, which continued the Central Asian Turkish traditions in the management understanding of the state they established.

In this study, the education of the women of the palace is mentioned, but the main focus is the contributions they have done in the field of education. The works of Mughal palace women, who appear as important figures in terms of women's history, are historically important. They provided economic aid to the scientists working in the madrasahs they had built. In addition, girls were given the opportunity to receive education. When evaluated from a social point of view, the importance of these contributions increases even more. The dissemination of education in the society and the fact that boys and girls have more opportunities to learn to read and write are important in terms of the reflection of the Central Asian Turkish tradition inherited by the empire on the social life of women.

Of course, the contribution of women in the field of education was not limited to them alone. Especially during the reign of Akbar Shah (1556-1605), the issue of education became a subject of personal interest to the ruler. Akbar Shah, who criticizes the traditional Indian education system, has changed the learning of writing and then reading and argued that reading education should be given earlier. Akbar Shah, who brought important changes in the field of education with his reforms, had studies done to make education regular. In this period, an education system has been tried to be created in order to direct the students to the subjects they are curious about, and to obtain information in a simpler way in a short time. Another example is that Shah Jahan (1628-1658) and Aurangzeb (1658-1707) appointed private teachers for the education of their daughters.

From the foundation period to the 17th century, the sources of the period were used for the contribution of women to education, which is the main subject of the study, which deals with the education processes of the palace women who came to the fore in the Mughal Empire. Among the authors of these works, there are historians and statesmen of the Mughal Empire period such as Abul Fazl Allami, Bakhtawar Khan, Samsamuddaula Shah Nawaz Khan, Abd Al-Ḥamīd Lāhawri, and Muhammad Hadi. In addition to local sources, the works of travelers who visited the Mughal Empire, such as Father Monserrate and Niccolao Manucci, are among the sources used. In addition, works such as Baburnama, Jahangirnama, Humayunnama belonging to the members of the Mughal dynasty were also used as sources.

The aim of the study is to explain how women were positioned and how they evaluated their position in the Mughal Empire, which has an important place in Turkish history, through education. The answer to the question of why education is so important among women in the palace is also important. Among the reasons underlying the interest of the Mughal women in language education, books, libraries and the famous literary works of the period can be cited as the vision that the education they received added to them. As a matter of fact, considering the value and place of reading and writing in human life,

the fact that they have constantly improved themselves can be associated with their education, which was given care at an early age.

In the narratives on the issue of education from past to present, it is seen that women remained in the background in ancient times. Therefore, the issue of access to education, which has a direct impact on women's realization of their potential, has differed from culture to culture from period to period. The result of the study is also related to this issue. Herein lies a part of the answer to the question of how women reached the influential position they achieved in the Mughal Empire, which was established in India in the south of Asia in the 16th century. The unique structure of the Mughal Empire enabled women to assume a role in social, political and economic life. Of course, under this, the education opportunity offered to them from a young age is a detail that cannot be ignored.

In the Mughal palace, the education of dynasty and high-ranking women was seen as an important issue. We can see that this point of view exists, based on the examples of the importance given by the sultans and their wives to the education of their daughters. The fact that women such as Sati'ün-nisa and Hafza Maryam, who came to the fore with their personal abilities and knowledge in the palace, were assigned for the education of girls are the clearest examples of this issue. We know that girls receive education from male teachers at a young age, and this shows that the Mughals did not separate girls from boys in education at an early age. In fact, this attitude was also effective in the development of the unique character of the empire.

The Mughals differed from time to time in terms of administration. At the beginning of the empire, there was even a period when Nurjahan Begam was the sole power. Likewise, although education processes and educational activities of the aforementioned begums have been mentioned, we know that almost all of them are active in politics and trade. The conclusion to be drawn from this is that the importance given to the education of girls by the Mughals was not an unrequited and aimless movement. This palace culture revealed the fact that women have the potential to operate in every field as much as men.

The education that women received took them to a higher level. Their personal libraries and the interest of researchers and literati in these libraries enabled them to undertake a kind of patronage. While Mumtaz Mahal was called the protector of poets, many books were dedicated to Zeb-un-nisa. The Mughal woman, whom we frequently come across in the notes of foreign travelers of the period, made a name for herself with praise for her works and her contributions to education. The works they wrote in the fields of political history, autobiography, biography and literature show how effective the Mughal woman was in the field of education as well as in all areas of life.

These women, whose names were mentioned in history, also took care of their girls who were in financial difficulties at that time and taught them in schools and madrasahs. This is the part about education. Because, taking care of the children who are not in good condition, helping those who want to get married but cannot get married is like a duty that the Mughal woman naturally undertakes. The influence of not only the sultans but also the names of the begums being popular among the subjects of the empire, their presence in every field is very important. One of the most important reasons for the intellectual woman profile drawn by the Mughal palace women and the high number of investments they made in the field of education is the high salaries, grants and land incomes allocated to them. Therefore, the women of the palace had the power to build personal libraries, to donate money to the researchers in these libraries, to build mosques, madrasahs and schools. As a result, it can be said that the Mughal woman drew a woman profile above her period and its conditions.

Araştırma Makalesi

Osmanlı Donanması İçin Canik ve Havalisinden Kereste Temini (1773-1840)

Burak Kocaoğlu*

(ORCID: 0000-0002-0595-7229)

Makale Gönderim Tarihi
18.01.2022

Makale Kabul Tarihi
08.02.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kocaoğlu, B., "Osmanlı Donanması İçin Canik ve Havalisinden Kereste Temini (1773-1840)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 247-276.

APA: Kocaoğlu, B. (2022). Osmanlı Donanması İçin Canik ve Havalisinden Kereste Temini (1773-1840). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 247-276.

Öz

Gemi inşasının tamamen ahşaba dayalı yürütüldüğü dönemlerde kereste temini ve nakli meselesi gemi inşa sürecindeki en önemli konuların başında gelmiştir. Bu noktada Kuzey Yarım Küre’de yaklaşık olarak 10-50° kuzey paraleli ve 0-60° doğu meridyeni arasında kalan Tropikal iklim ve Orta Kuşak olarak adlandırılan iki farklı iklim kuşağında hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti zengin bitki örtüsü ve orman alanıyla kereste temini noktasında çağdaşı olan çoğu devlete göre avantajlı bir konuma sahip olmuş ve bunu stratejik açıdan iyi değerlendirmiştir. Bu çalışmada devletin önemli kereste temin noktalarından birisi olan Canik ve havalisi ele alınmıştır. Çalışmada ilk olarak Osmanlı Devleti ve denizcilik faaliyetlerine çok kısa bir giriş yapıldıktan sonra Canik ve havalisinden kereste temini noktasında devletin nasıl bir yol izlediğini bu

*Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Kadirli Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Türkiye, burakkocaoglu06@gmail.com.
Assoc. Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata University Faculty of Kadirli Social and Human Sciences Department of Information and Document Management, Turkey.

süreçte hangi sorunların yaşandığını ve devletin sorunlara ne gibi çözüm yolu bulduğunu arşiv kaynaklarına dayanarak gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Canik, Kereste, Donanma, Tüccar.

Timber Supply Form Canik and Region for Ottoman Navy (1773-1840)

Abstract

During the periods when shipbuilding was carried out entirely based on wood, the issue of timber supply and transportation was one of the most important issues in the shipbuilding process. At this point, the Ottoman Empire, which ruled the region between the 10-50° north parallel and the 0-60° eastern meridian in the Northern Hemisphere, and two different climate belts called the Central Belt, had an advantageous position compared to most states that were modern in the area of timber supply with its rich forest area and evaluated this strategically well. In this study, we have covered Canik and the airport, which is one of the important timber supply points of the state. Our study was first shown on the basis of archival sources how the state followed the path of obtaining timber from Canik and its airport after a very short introduction to the Ottoman Empire and maritime activities, what problems were experienced in this process and what solution the state found to the problems.

Keywords: Canik, Timber, Navy, Merchant.

Giriş

Bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti, Karesi Beyliğini topraklarına kattıktan sonra denizcilik faaliyetlerine ağırlık vermiştir.¹ Osmanlı donanması ilk zamanlar güçlü Venedik donanması karşısında zayıf kalmış olsa da Fatih döneminde güç farkı dengelenmiş, Kanuni döneminde ise Doğu Akdeniz'in en üstün deniz gücüne dönüşmüş ve önemli ticaret yollarının kontrolünü sağlamıştır. Osmanlı Devleti bu üstünlüğünü İnebahtı Savaşına (1571) kadar tartışmasız bir şekilde devam etmiştir. Ancak yine de devlet, bu yaşanan yenilgiden sonra kısa bir süre içerisinde tekrardan donanmayı kurabilecek gücü kendisinde bulmuştur.² Uzunca bir süre Karadeniz ve Akdeniz'de rakipsiz olarak

¹ Zerrin Günel Öden, *Karası Beyliği*, T.T.K., Ankara, 1999, s. 82.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, T.T.K., Ankara, 1988, s. 446.

kalan Osmanlı Devleti, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde kutsal toprakları ve ticaret yollarını tehdit eden Portekizlilere karşı mücadele etmiştir. Zaman içerisinde gemi inşa teknolojisinin ve tekniklerinin değişmesi ve gelişmesiyle birlikte Osmanlı Donanması'nda çeşitli tür ve boyutta gemiler inşa edilip denize indirilmiştir. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar gerek gemi inşasından önce gerekse geminin denize indirilmesinden sonra gerekli olan ikmal malzemelerinin teminine büyük önem vererek,³ gerekli malzemeleri geniş Osmanlı coğrafyasında rahatlıkla temin edilebilme⁴ kabiliyetini göstermiştir. Bu noktada belki de zırhlıların denize indirildiği döneme kadar donanma için en temel malzeme kereste olmuştur. İnşa edilen geminin türü, boyutuna ve kullanım alanlarına göre çeşitlilik gösteren kereste geniş Osmanlı coğrafyasındaki ormanlarından rahatlıkla temin edilmiştir. Kereste temini noktasında Canik ve havalisi devletin önemli merkezlerinden olmuştur. Osmanlı idari taksimatında 1847 tarihine kadar Sivas Eyaleti sınırları içerisinde yer alan Canik⁵ bu tarihten sonra Trabzon Eyaleti sınırları içerisinde yer almıştır.⁶ Canik Sancağı, Orta Karadeniz'de yer alıp Vezirköprü, Lâdik ve Havza dışında kalan Samsun ile Ordu havalisini kapsayan bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır.⁷ Genel olarak bu bölgenin kıyı kesiminde nemli ılıman, yüksek alanlarda ise nemli soğuk iklim görülmekte olup uzun yıllar ortalama sıcaklık değerleri 14-14,4°C'dir.⁸ Bölgenin ortalama yağış miktarı ise 712 mm civarındadır.⁹ Bu iklim koşullarına sahip olan Canik ve havalisi, Doğu Karadeniz kadar

³ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 65.

⁴ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 59-60.

⁵ Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1 (1999), s.29.

⁶ Osmanlı idari taksimatı içerisinde Canik'in bağlı olduğu eyalet veya vilayet için bkz. Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Samsun 2013; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017, s.144.

⁷ Mehmet Öz, "Samsun", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 36 (2009), s.86.

⁸ İbrahim Atalay, *Türkiye'nin Ekolojik Bölgeleri*, Orman Bakanlığı Yayınları, İzmir, 2002, s.42.

⁹ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Türkiye'nin Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017, s.41-42.

zengin olmasa da önemli bir orman alanına sahiptir. Çalışma konumuz içerisinde de sıklıkla geçen Canik Dağları, Orta Karadeniz'in kıyıya yakın olan dağlarını ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰ Bu bölgede kuzeye bakan yamaçlarda 1200 m'den başlayarak 2000 metreye kadar olan sahada karaçam, köknar ve sarıçam karışık orman yaygın¹¹ olup Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan çeşitli türden kereste rahatlıkla bu bölgeden temin edilmiştir.

Kereste Temin Noktası Olarak Canik ve Havalisi

Tersâne-i Âmire veya diğer tersanelerde başta yeni gemi inşası olmak üzere çeşitli nedenlerden ötürü tamire gereksinim duyan gemilerin onarımında veya gemilerde kullanılacak top vs. gibi malzemelerin yapımında yoğun bir şekilde kereste kullanılmıştır. Özellikle XVII. yüzyılda Girit Kuşatmasıyla birlikte kalyon türünden gemilerin inşasına ağırlık verilmesiyle¹² birlikte bu gemilerin boyutlarının çekdiri türünden gemilere göre büyük olması kereste ihtiyacını daha da artmıştır.¹³ Artan bu ihtiyaç XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte yelkenli gemilerin yerlerini zırhlılara bırakmasıyla nispeten azalmıştır.¹⁴ Gemi inşasına veya onarımına karar verildikten sonra inşa edilecek veya onarılacak geminin türüne ve fiziki özelliklerine göre malzeme temini işine başlanmıştır. Geniş Osmanlı coğrafyasında başta kereste olmak üzere gerekli olan malzemelere kolaylıkla ulaşılmış olup hangi malzemenin hangi bölgeden temin edileceğine karar verilmiştir. Bu noktada yelkenli gemilerin en önemli malzemesi olan kerestenin temini noktasında gerek bölgedeki kerestenin kaliteli olması gerekse yapılacak harcamanın nispeten diğer bölgelere göre daha ucuz olmasından¹⁵ ötürü Canik ve havalisi devletin

¹⁰ Kenan Arıncı, *Doğal, İktisadî, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin Kıyı Bölgeleri, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum, 2011, s. 398.*

¹¹ İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği, Meta Basım Matbaacılık, İzmir, 2011, s.183.*

¹² Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923), (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.163-164.*

¹³ İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları-Teşkilat-Gemiler, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, s.159.*

¹⁴ Fatih Erbaş, *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi, 19. Yüzyılda Donanmalar, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.17.*

¹⁵ Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.46.*

önemli temin noktalarından birisi olmuştur.¹⁶ Bölgeden yapılacak kereste alımlarında ilk olarak hangi türden geminin, hangi tersanede, kimin marifetiyle inşa edileceği belirtilip inşası planlanan geminin fiziki özellikleri zirâ¹⁷ olarak ifade edildikten sonra gerekli olan kerestenin sayısı ve hangi ağaç türünden kesilmesinin istenildiği belirtilmiştir.¹⁸ Kereste Emini veya Nazırı¹⁹ olarak görevlendirilen kişi belirtilen zaman zarfında istenilen miktarda keresteyi temin etmek için²⁰ kendilerine emir ulaştıktan sonra kerestenin gerekli olan personeli temin ederek kesim alanına gitmişlerdir.²¹ Canik ve havalisinden tertip olunacak kerestenin kesilmesi ve nakli sırasında düzenli olarak Kereste Nazırı seçilmiş olsa da bazı zamanlarda nazırlık görevinin boş kaldığı durumlar da olmuştur. Bu gibi durumlarda işlerin aksamaması adına Kereste Nazırlığına bir kişinin görevlendirilmesi istenmiştir.²² Genellikle Tersâne-

¹⁶ Mehmet Öz, “Onbeşinci Yüzyıldan Onyedinci Yüzyıla Samsun Yöresi”, *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Samsun 2013, s.35.

¹⁷ Osmanlı Devleti’nde kullanılan ölçü birimlerini ayrıntılı olarak görmek için bkz. Halik İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2009, s.440-448.

¹⁸ Kastamonu Mütesellimi el-Hâc Ali Ağa nezaretiyle Sinop’ta inşa edilmesi ferman buyrulan iki kıta kalyondan 51,5 zirâ uzunluğundaki kalyonun kerestesinin Canik ve havalisi dağlarından, 47,5 zirâ uzunluğundaki kalyonun kerestesinin Sinop ve havalisi dağlarından tertip edilmesi istenmiştir. 51,5 zirâlık kalyon kerestesinin acilen lazım olmasından dolayı bölgeden kerestenin bir an önce kesilip nakledilmesi istenmiştir. Canik ve havalisinden 8154 kıta çam ve meşe kerestesi müretteb olup, kerestenin kesim ve naklinin miri fiyat üzerinden hesaplanması istenmiştir. BOA, C.BH. 192/9003., H.1200 (M.1786).

¹⁹ Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011, s. 224-225.

²⁰ Resül Narin, “Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları”, *Bellekten*, 75/274 (2011), s.771.

²¹ Tahir Bilirli, “Osmanlı Donanma Gemileri İçin Viranşehir (Safranbolu) Sancağından Kereste Temini 1800-1850)”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15/12 (2020), s. 423.

²² İnşasına irade buyrulan 51 zirâlık kalyon-ı hümâyun lazımesi için gerekli olan 8154 adet çam ve meşe kerestesinin, miri fiyattan Canik ve havalisinden kestirilmiş olup bedeli kuruş Hazine-i Âmire’den irsal olunmuştur. Trabzon Valisi Mikdat Ahmed Paşa’ya hitaben yazılan hüküm Çuhadar Hüseyin adlı kişiyle gönderilmiştir. İlk olarak uygun mevsimde kerestelerin kesileceğinden bahsedilerek önceki kereste alımlarında bir nazırın görevlendirildiği bu kişinin kazalara kereste miktarını tevzi edip tanzim ettirdiğini ve yine nazır tarafından bulunan üstat marangozlar tarafından çapı ve endazesi Tersâne-i Âmire tarafından tespit edildiği ölçüde kesildiği ancak bahsi geçen dönem için nazırın belli olmadığı ifade edilmiştir. BOA, C.BH. 56/2622., H.1199 (M.1785).

i Âmire ve Sinop Tersanesi'ndeki gemi inşası ve onarımı sırasında Canik ve bölgesinden²³ karaağaç, çam ve meşe ağaçlarından kesilmek üzere kereste talebinde bulunulmuş olup kesilen kereste kullanım alanına göre ser kütük-i çifte, haçlık, sûtûn-ı kebir, sûtûn-ı sagir vb. şekilde adlandırılmıştır.²⁴ Bazı vakitlerde bu iki tersane dışında doğrudan doğruya Canik bölgesinde inşası düşünülen nehir ve sığ sularda yüzen ince donanma²⁵ türünden kabul edebileceğimiz kayıkların lazimesi olan kerestenin de Canik bölgesinden temin edildiği olmuştur.²⁶ Tersâne-i Âmire ve Sinop'ta inşası veya onarımı düşünülen sefineler için gerekli olan kerestenin temini noktasında Canik Muhassılı doğrudan sorumlu tutulmuştur.²⁷ Muhassıla istenilen miktarda kerestenin eksiksiz bir şekilde temin edilip tersaneye gönderilmesi konusunda uyarılarda bulunulup²⁸ ayrıca istenilen kerestenin donanma için öneminden bahsedilerek kerestenin temini için görevlendirilen kişiye gerekli

²³ İlhan Ekinci, "Karadeniz'de Ayanlar ve Denizcilik", *Karadeniz Araştırmaları*, 37 (2013), s.32.

²⁴ Canik ve havalisinden 1070 kıta ecnas kerestenin kesilip İstanbul'a Mahzen-i Cûb'a teslimi istenmiştir. BOA, C.BH. 209/9749., H.1222 (M.1808); BOA, C.BH. 142/6843., H.1203 (M.1789).

²⁵ İnce donanma olarak adlandırılan gemiler için bkz. Filiz Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, Hiper yayın, İstanbul, 2019.

²⁶ Kuban Nehri'nden Kabartay tarafına zahire nakli için az suda yürür 15 ateş kayığının lazimesi olan kerestenin Canik Dağlarından muhassıl Hayreddin Bey marifetiyle ilkbaharda kestirilip hazırlanması istenmiş olup, bu iş için Hayreddin Bey'e bir miktar akçe gönderilmesi gerekmiştir. Erbab-ı vukuf ile yapılan müzakere sonunda kayıkların baş ve kış özelliklerinin nasıl olacağı belirtilmiş olup 16 zirâ tûl ve ağır arzı 3 zirâ olarak inşası düşünülen kayıkların Canik'te inşası halinde beherinin teknesinin 300 kuruşa diğer masrafların da 100 kuruşa denk geleceği ifade edilerek beher kayığın maliyeti 400 kuruş olarak hesaplanmış olup 15 kayığın mükemmel takımlarıyla birlikte toplam 6000 kuruşa mal olacağı belirtilmiştir. BOA, C.BH. 201/9414., H.1204 (M.1789).

²⁷ Canik Muhassılı'na tarihinde gönderilen hükümde Tersâne-i Âmire'de yer alan kalyonların lazimesi için 2139 kıtası Canik'ten ve 2138 kıtası Sinop havalisinden olmak üzere toplam 4277 adet encas karaağaç kerestesi istenmiştir. 4277 adet karaağacın kesim ve nakli için görevlendirilen mübaşire miri fiyat üzerinden 5081 kuruş ödenmiştir. BOA, C.BH. 257/11890., H.1194 (M.1780); BOA, C.BH. 142/6843., H.1203 (M.1789).

²⁸ Canik Muhassılı'na gönderin bir hükümde, Tersâne-i Âmire lazimesi için H.1198 senesine mahsuben 600 kıta top tahtası ve 60 kıta kerestenin bir kıtasının eksik kalmadan kalyonlara yüklenerek gönderilmesi istenmiştir. BOA, C.BH. 59/2798., H.1200 (M.1786).

kolaylığın sağlanması ve gerekli özenin gösterilmesi adına bölgede bulunan kadı, ayan ve zabitanaya hitaben emirler gönderilmiştir.²⁹

Canik ve bölgesinden istenilen kerestenin temini sırasında erbâb-ı vukûf adı verilen gemi yapımında uzman marangoz ve kalfa gibi kişilerin görüşü alınmıştır. Bu kişiler inşa edilecek geminin fiziki özelliklerine göre temin edilecek kerestenin çap ve endâzesini zirâ olarak belirttikten sonra hangi mevsimde ağaçların kesiminin yapılacağını görevlilere bildirmişlerdir.³⁰ Kesim için ağaçların iç suyunun çekildiği ve kesime en uygun vakit olan ve vakt-i yanar olarak da ifade edilen kış ayları seçilmiştir.³¹ Rûz-ı Kasım olarak da bilinen bu dönemde ağaçların kesilmesi ve rûz-ı Hızır olarak bilinen ve sefinelerin sefer yapması için en uygun dönem olarak kabul edilen bahar dönemine kadar kesilen ağaçların iskelelere indirilerek akabinde İstanbul'a nakledilmesi istenmiştir.³²

Canik ve havalisinden kesilen kereste için yapılan ödeme konusuna da bakmak gerekmektedir. Genellikle devlet XIX. yüzyıla kadar donanması için ihtiyaç duyduğu malzemeleri kendi sınırları içerisinde karşılama kabiliyetini göstermiştir. Bu noktada çoğu zaman başta gayrimüslim tüccarlar olmak üzere ülkede faaliyet gösteren tüccarlardan kömür, demir, kereste vb. gibi ihtiyaç duyulan malzemeyi

²⁹ Trabzon Valisi Tayyar Mahmud Paşa'ya, bölge ayan ve zabitanına gönderilen hükümde, donanma kalyonları ve saire sefinelerin lazimesi için Canik ve havalisinden kestirilip nakledilmesi istenilen 885 adet karaağaç kerestesinin 437 adedi Tersâne-i Âmire'ye teslim edilmiştir. Kerestenin donanma gemileri için gerekli olduğu ifade edilip kalan 448 adet kerestenin acilen kestirilip İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. BOA, C.BH. 62/2906., H.1219 (M.1804).

³⁰ Canik Muhassılı ve Trabzon Valisi Ali Paşa'ya, kereste kesilen bölgelerin kadı, ayan ve zabitanına gönderilen hükümde, Sinop'ta inşasına emir buyrulan iki kıta kalyonun lazimesi için kesilecek kereste için erbâb-ı vukuf ile konuşulduğunu kerestenin cemeratın ahkâmından akdem veya mevsim-i kiraz da kesilmesinin uygun olacağını ifade edildiği bildirilmiştir. BOA, C.BH. 183/8627., H.1189 (M.1775).

³¹ Yusuf Alperen Aydın, *a.g.e.*, s. 226.

³² H.1208 ve H.1210 yılları arasında Canik Muhassılı marifetiyle Canik'e bağlı Kumcağız dağlarından 3074 kıta ecnas meşe kerestesinin kestirilip gönderilmesi istenmiştir. H.1208 tarihinden H.1210 tarihine kadar donanmaya ait 10 sefineyle ceste ceste toplam 2160 kıta kereste Tersâne-i Âmire'ye nakledilerek Mahzen-i Cûb'a teslim edilmiştir. Bakaya kalan 780 kıta kerestenin ise rûz-ı Hızır'a kadar iskeleye indirilmesi ve Karadeniz'in mevsimi geldiğinde donanmaya ait görevlendirilecek gemilerle Tersâne-i Âmire'ye teslimi istenmiştir. BOA, C.BH. 69/3274., H.1210 (M.1796).

miri fiyat üzerinden satın almıştır. Canik ve havalisinden temin edilen kereste konusunda ise devlet nadiren miri fiyat üzerinden alım yapmıştır.³³ Bölgedeki ormanların devlete ait kabul edilmesinden ve kesim işinin bölgedeki muhassıl marifetiyle yapılmasından dolayı sadece kesim ve kerestenin iskeleye nakli sırasında görev alan marangozlar ve amele gibi görevlilerin yevmiyeleriyle³⁴ birlikte kerestenin İstanbul veya Sinop'a taşınması sırasında kullanılan geminin kaptanına ödenen navlun ücreti bu konudaki önemli giderleri oluşturmuştur. Yapılan bu harcamalar 1805 tarihine kadar Hazine-i Âmire'den³⁵ karşılanmış olup bu tarihten sonra Tersâne-i Âmire Hazinesi'nin kurulmasıyla birlikte giderler bu hazineden karşılanmıştır.³⁶

Tarih	Adet/Kereste Türü/Kantar-	Kaptanın İsmi
H.1194/M.1780 ³⁷	2139 Adet Karaağaç	-
H.1196/M.1782 ³⁸	Sinop ve Canik 4277	-
H.1199/M.1785 ³⁹	8154 Adet Meşe-Çam	-

³³ Donanmanın harcamaları İrad-ı Cedid Hazinesi kurulana kadar Hazine-i Âmire'den karşılanmıştır. İrad-ı Cedid Hazinesi kurulduktan sonra harcamalar bu hazineden karşılanmış olsa da harcamaların büyük bir kısmı 1805 tarihinde kurulacak olan Tersane-i Âmire Hazinesi'nden karşılanmıştır. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 210-211.

³⁴ Sinop'ta inşa edilen iki kıta kalyonun için Canik ve Sinop'tan kestirilip nakledilecek çeşitli türden kerestenin ve amelenin ücretleri için gerekli olan 17.030,5 kuruş Hazine-i Âmire'den ödenmiştir. BOA, C.BH. 95/4553., H.1199 (M.1785).

³⁵ Sinop'ta inşa olunacak kalyonlar için Canik ve havalisinden 8154 adet ecnas-ı çam ve meşe kerestesinin fiyatı miriden hesaplanarak bedeli olan 5000 kuruşun Hazine-i Âmire'den ödenmesi ve acilen gönderilmesi istenmiştir. BOA, C.BH. 29/1356., H.1199 (M.1785).

³⁶ Donanma-yı Hümâyun sefineleri top arabaları için lazım olan karaağaç Canik ve havalisinden müretteb olunup rüesâ-yı merkurânın gemileriyle Tersâne-i Âmire'de Mahzen-i Cûb'a teslim edilmiştir. Karaağacın beher kantarına 2'şer kuruş navlun ücreti ödenmiş olup toplam 4724 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden verilmiştir. BOA, C.BH. 76/3638., H.1247 (M.1831).

³⁷ BOA, C.BH. 257/11890.

³⁸ BOA, C.BH. 64/3045.

³⁹ BOA, C.BH. 29/1356.

H.1201/M.1787 ⁴⁰	4316 Adet	-
H.1208-1210/M.1794-	3074 Adet Meşe/ 2160	-
H.1210 M.1796 ⁴²	3074 Adet Meşe/2353 Adet	-
H.1219/M.1804 ⁴³	885 Adet Karaağaç/437	-
H.1235/M.1820 ⁴⁴	2410 Kantar	Yorgi Reis
H.1235/M.1820 ⁴⁵	1995 Kantar	Ömer Kaptan
H.1237/M.1822 ⁴⁶	2319 Kantar Karaağaç	Ünyeli Hacı Hasan
H.1237/M.1821 ⁴⁷	2600 Adet Karaağaç	-
H.1238-1239/M.1823-	1599 Kantar	Uzun İbrahim
H.1239/M.1824 ⁴⁹	19 Adet Karaağaç/232,5	-
H.1240/M.1825 ⁵⁰	10 Adet Karaağaç /128	Hasan Kaptan
H.1246/M.1831 ⁵¹	151 Ader Karaağaç /2503	Kara Ali oğlu Ali
H.1247/M.1831 ⁵²	1190 Kantar	-
H.1249/M.1833 ⁵³	46 Adet/479 Kantar 40	Ünyeli Hasan
H.1249/M.1833 ⁵⁴	165 Adet/ 3175 Kantar 55	Müftü oğlu

⁴⁰ BOA, C.BH. 249/11558.

⁴¹ BOA, C.BH. 69/3274.

⁴² BOA, C.BH. 146/7015.

⁴³ BOA, C.BH. 62/2906.

⁴⁴ BOA, C.BH. 63/2969.

⁴⁵ BOA, C.BH. 104/5009.

⁴⁶ BOA, C.BH. 119/5768.

⁴⁷ BOA, C.BH. 109/5277.

⁴⁸ BOA, C.BH. 25/1192.

⁴⁹ BOA, AE.SMHD.II. 45/2965.

⁵⁰ BOA, AE.SMHD.II. 45/2966.

⁵¹ BOA, C.BH. 115/5559.

⁵² BOA, C.BH. 93/4485.

⁵³ BOA, C.BH. 109/5298.

⁵⁴ BOA, C.BH. 109/5298.

H.1249/M.1833 ⁵⁵	155 Adet/ 2461 Kantar 75	Ünyeli Hüseyin
H.1250/M.1834 ⁵⁶	80 Adet Karaağaç 1065,5	Kel Ömer oğlu
H.1250 (M.1834) ⁵⁷	126 Adet/2215,5 Kantar	-
H.1251/M.1835 ⁵⁸	1915 Kantar Karaağaç	Hacı Mehmed
H.1253/M.1837 ⁵⁹	107 Adet/922 Kantar 35	Osman Kaptan
H.1256/M.1840 ⁶⁰	80 Adet/ 830,5 Kantar 47	Mehmed Reis

Tablo-1. Canik ve Havalisinden 1780-1840 Tarihleri Arasında Kesilen Kerestenin Miktarı ve Nakleden Kaptanlar.

Kerestenin Nakli Meselesi

Canik ve havalisinden kış vakitlerinde kesilen kerestenin iskeleye indirilmesi ve oradan da gemilerle Tersâne-i Âmire'ye veya Sinop'a nakledilmesi önemli konuların başında gelmiştir.⁶¹ İlk olarak kesilen kereste dönemin zorlu ulaşım imkanlarıyla⁶² insan ve hayvan gücüne dayanarak iskelelere indirilmiştir.⁶³ Aynı dönem içerisinde Tersâne-i Âmire ve Tophâne-i Âmire gibi askeri üretim tesisleri için bölgeden kereste temin edildiğinden⁶⁴ kerestenin iskelede karışmadan istenilen

⁵⁵ BOA, C.BH. 109/5298.

⁵⁶ BOA, C.BH. 111/5351.

⁵⁷ BOA, C.BH. 137/6643.

⁵⁸ BOA, C.BH. 80/3835.

⁵⁹ BOA, C.BH. 97/4682.

⁶⁰ BOA, C.BH. 78/3705.

⁶¹ Canik Sancağı'ndan muhassıl marifetiyle kat-ı müretteb olunup bu defa kat olunan 250 sütunun, Çayağzı denilen sahile indirilmiştir. Tersâne-i Âmire'den nakil için gönderilen kalyon Sinop Limanı'na gelince Çayağzı'na indirilen 250 sütunun kayıklarla Sinop'a naklettirilmesi için Silahşöran-ı Hassa İbrahim Ağa kullarına hitaben bir kıta emri şerif yazılması istenmiştir. BOA, AE.SMST.IV. 15/1149., H.1223 (M.1808).

⁶² Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2006, s.240.

⁶³ Mehmet Taş, "18. Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Kereste Temini ve Karşılaşılan Sorunlar", *Turkish Studies-History*, 15/2 (2020), s.684.

⁶⁴ Tersâne-i Âmire'den gönderilen deftere göre, Canik ve havalisinden H.1198 senesi için 600 adet top tahtası ve 460 kıta karaağaç kerestesi istenmiştir. Karaağaç kerestesinin 29 kıtası teslim edilmiş olup kalan 431 kıta kerestenin 189 adedi Tophâne-i Âmire'ye teslim edilip bakaya kalan kısmın acilen nakli istenmiştir. BOA, C.BH. 71/3373., H.1201 (M.1787).

askeri tesise ulaştırılması büyük önem arz etmiştir. Bu noktada herhangi bir karışıklığa mahal vermeden naklin gerçekleştirilmesi için Tersâne-i Âmire'ye nakledilecek kerestelerin kesimden sonra üstüne çapa nişanının yapılması⁶⁵ ve Tersâne-i Âmire için kaç adet kerestenin kesilip hangi iskeleye nakledildiğine dair kayıtların deftere işlenip İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁶⁶ Bu sayede olası bir karışıklığın önüne geçilmiştir.

İskeleye indirilen ve üzeri nişanlanan kerestenin sefer için en uygun vakit olan rûz-ı hızır aylarında Sinop'a veya Tersâne-i Âmire'de Mahzen-i Cûb⁶⁷ olarak adlandırılan kerestelerin depolandığı alana nakli istenmiştir.⁶⁸ Kereste naklinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için bazı malzemelere ihtiyaç duyulmuştur. İlk olarak kerestenin eksiksiz bir şekilde iskeleye indirilmesi ve gemi üzerinde sabit kalabilmesi için birbirilerine bağlanması gerekmiştir. Bunun için nakledilecek kerestenin sayısı ile orantılı olarak tel temini gerekmiştir.⁶⁹ Ayrıca geminin deniz

⁶⁵ Tophane'de inşa olunacak top kundakları için Canik'ten 1231 senesine mahsuben 600, H.1232 senesine mahsuben 600 kıta olmak üzere toplam 1200 kıta kereste İstanbul'a gönderilecektir. Bu kerestenin 11 kıtası Lefter Reis'in, 190 kıtası Hüseyin Ağa'nın sefinesiyle nakli istenmiştir. Geriye kalan kerestenin Terme Irmağı'ndan 10 saat mesafeyle Karabahçe denilen yere taşınması planlanmıştır. Burada Tophane ve Tersaneye ait keresteler mahlut (karışmış) ise de Tersâne-i Âmire'ye ait kerestenin üzerinde çapa demiri nişanları olup nişansız Tophane kerestesinin tüccar sefineleriyle nakledilmesi istenmiştir. BOA, C.BH. 87/4156., H.1233 (M.1818).

⁶⁶ Tersâne-i Âmir'de gerek yeni gerekse tamir olunacak donanma kalyonlarının lazimesi için gerekli olan kerestenin Sinop ve Canik havalisinden kestirilip ve nakledilmesi istenmiştir. H.1196 senesi için ne kadar kerestenin kesilip iskeleye indirildiği tam olarak bilinmediğinden kerestelerin kaçının hangi iskeleye olduğunun tespit edilip defterinin hazırlanarak bir an evvel İstanbul'a gönderilmesi için kadı, zabitan, ayan ve iş erlerine hitaben emir gönderilmiştir. BOA, C.BH. 64/3045., H.1196 (M.1782).

⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.430.

⁶⁸ Donanma-yı Hümâyun sefine top arabaları için Canik ve havalisinden müretteb olunan karaağaç kerestenin 1239 senesine mahsuben Mahzen-i Cûb'a teslim olunmuştur. Teslim olunan kerestenin beher kantarına 2'şer kuruştan navlun bedeli ödenmesine karar verilmiş olup toplam 2618 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. BOA, C.BH. 79/3800., H.1246 (M.1830).

⁶⁹ Kastamonu Mütessilimi el-Hâc Hüseyin'e, İnebolu'da bulunan kadı, ayan ve zabıtana gönderilen hükümde Canik havalisinden kestirilip İstanbul'a nakledilecek kereste için 100 kantar telin İnebolu havalisinden mubayaası istenmiştir. Telin kantarına 10 kuruş fiyat belirlenmiş olup toplam 1000 kuruşun Hazine-i Âmire'den gönderildiği belirtilmiştir. BOA, AE.SSLM.III. 215/12622., H.1207 (M.1793).

üzerinde dengesini sağlayarak seyrüsefer güvenliğini temin etmek amacıyla safralık adı verilen taş ve bakır gibi ağırlıkların yüklenmesi gerekmiş olup bu iş için kullanılacak ağırlıkların temini gerekmiştir. Safralık malzemenin temini sırasında görevlilere gemiye yüklenecek kerestenin sayısına halel getirilmemesi konusunda uyarılarda bulunulmuştur.⁷⁰

Nakil için gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra kesilen kerestenin çap ve endazesine uygun büyüklükte geminin teminine çalışmıştır.⁷¹ Devlet bu iş için ağırlıklı olarak tüccarlara ait gemileri kiralama yoluna gitmiştir.⁷² Kereste nakli için kiralanan gemiler çoğunlukla Müslüman kaptanlara ait olsa da⁷³ gayrimüslim kaptanlara ait gemiler de taşıma için kiralanmıştır.⁷⁴ Kiralanan bu gemilere yüklenecek kerestenin navlun

⁷⁰ Tersâne-i Âmire için Canik ve havalisinden Trabzon Valisi marifetiyle kestirilip gönderilmesi istenen karaağaç kerestenin nakli için Donanma-yı Hümâyün gemilerinden Bahr-ı Amik adlı firkateyn tayin olunmuştur. Kereste yüklenen geminin bir miktar safraya ihtiyacı olduğundan keresteye halel gelmemek üzere Samsun İskeleyi'nden safralık bakır küllüçler yüklenmek üzere kaptana teslim edilmesi istenmiştir. BOA, C.BH. 68/3219., H.1218 (M.1803); BOA, C.BH. 52/2461., H.1218 (M.1803).

⁷¹ Donanma-yı Hümâyün kalyonları lazimesi için Canik ve havalisinden 1240 senesine mahsuben müretteb olan çifte karaağaçtan bu defa Hasan Kaptan'ın sefinesiyle vürüd edip Tersâne-i Âmire Mahzen-i Cûb'a teslim edilmiş olan 128 kantar olmak üzere 10 adet karaağacın beher kantarı 2'şer kuruştan icap eden navlun 256 kuruş olmuştur. Bu rakamın Başmuhasebeye kaydı yapıp Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. BOA, AE.SMHD.II. 45/2966., H.1247 (M.1831).

⁷² Çalışma dönemimiz için Karadeniz bölgesinde faaliyet gösteren Müslüman ve Gayrimüslim kaptanlara ait tüccar gemilerinin sayısı için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Deniz Ticareti*, Küre Yayınları, İstanbul, 2019, s.65-66.

⁷³ Donanma-yı Hümâyün sefineleri lazimesi için Canik ve havalisinden müretteb karaağaç Kel Ömer oğlu Ömer Kaptan'ın süvar olduğu sefineye tahmil olunarak Tersâne-i Âmire'de Mahzen-i Cûb'a teslim edilmiştir. 1065,5 kantar 40 lodra ağırlığındaki 80 adet karaağacın beher kantarına 2'şer kuruş navlun ücreti belirlenmiş olup toplam 2131 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. BOA, C.BH. 111/5351., H.1250 (M.1834); Donanma-yı Hümâyün kalyonları top kundakları lazimesi için Canik ve havalisinden Tersâne-i Âmire'ye müretteb karaağaç keresteler Ünyeli Hacı Hasan adlı reisin sefinesiyle nakledilip Mahzen-i Cûb'a teslim edilmiştir. Toplam 2319 kantar ağırlığındaki karaağacın navlun bedeli beher kantarı 2'şer kuruştan hesaplanmıştır. Toplam 4638 kuruş navlun bedeli Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. BOA, C.BH. 119/5768., H.1237 (M.1822).

⁷⁴ Tersâne-i Âmire'ye H.1235 senesi tertibi olarak Canik ve havalisinden Ünyeli Yorgi Reis adlı kişinin sefinesiyle 58 kanta top tahtası, 129 kanta ---, 2 kanta saçlık ve 11 kanta karaağaç, vezin ve kantar olunarak 2410 kantar ağaç teslim ve mahzen olmuştur. Mukaveleye göre

bedelinin hesaplanmasında ilk olarak görev alacak gemilerin kaptanlarının isimleri ve kaç adet keresteyi taşıyacakları belirtilmiştir.⁷⁵ Bu noktada navlunun hesaplanmasında adedi belirtilen kerestenin tartılarak⁷⁶ kaç kantar ve lodra (Kantar=56.449 kg / Lorda=0.564 kg) çektiğinin tespiti gerekmiştir.⁷⁷ Çalışma dönemimiz içerisinde genellikle

kerestenin kantarına 2 kuruştan navlun bedeli olarak toplam 4820 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. BOA, C.BH. 63/2969., H.1235 (M.1820).

⁷⁵ Canik ve havalisinden kesilen karaağacın Mahzen-i Cûb'a teslimi için beher kantarına 2'şer kuruş navlun bedeli üzerinden reislerle anlaşılmıştır. Buna göre Ünyeli Hasan oğlu İsmail'in sefinesiyle, 479 kantar 40 lodra ağırlığındaki 46 adet kerestenin navlun bedeli olarak toplam 958,5 kuruş, Müftü oğlu Mehmed Reis'in sefinesiyle 3175 kantar 55 lodra ağırlığındaki 165 adet kerestenin navlun bedeli olarak 6351 kuruş, Ünyeli Hüseyin Reis'in sefinesiyle 2461 kantar 75 lodra ağırlığındaki 155 adet kerestenin navlun bedeli olarak da 4923 kuruş ödenmiştir. BOA, C.BH. 109/5298., H.1249 (M.1833); Canik ve havalisinden Donanma-yı Şahane için her sene mubayaa olan kerestenin bahsi geçen sene Osman Kaptan'ın suvar olduğu sefine ile Mahzen-i Cûb'a teslim edildiği toplam 107 kıta kerestenin 922 kantar 35 lodra olduğu ve beher kantarına 2'şer kuruştan navlun ödendiği belirtilmiştir. BOA, C.BH. 97/4682., H.1253 (M.1837).

⁷⁶ Canik ve havalisinden Tersâne-i Âmire'ye müretteb olan envai kerestenin bu defa Ünyeli Ömer Kaptan'ın sefinesiyle nakledilmiştir. Nakledilen 12 adet haçlık karağac ve 130 adet çifte ser kütüğün vezni yapılmış olup toplam 1995 kantar olarak mahzene teslimi yapılmıştır. BOA, C.BH. 104/5009., H.1235 (M.1820).

⁷⁷ Canik ve havalisinden kestirilen karaağacın Mehmed Reis'e ait tüccar gemisine yüklenip Mahzen-i Cûb'a nakledilmiştir. 80 kıta kerestenin 830,5 kantar 47 lodra ağırlığında olduğu ve beher kantarına 2'şer kuruştan toplam 1661 kuruş navlun bedeli ödenmiştir. BOA, C.BH. 78/3705., H.1256 (M.1840); Canik ve havalisinden H.1239 senesine mahsuben müretteb olan karaağac Kara Ali oğlu Ali'nin sefinesiyle Mahzen-i Cûb'a teslim edilmiştir. 2503 kantar 25 lodra ağırlığındaki 151 adet karaağacın beher kantarına 2'şer kuruştan toplam 5007 kuruş navlun bedeli ödenmiştir. BOA, C.BH. 115/5559., H.1246 (M.1831).

navlun bedeli olarak bir kantara 2 kuruş ödenmiş olsa da⁷⁸ istisnai olarak kerestenin kantarına 3,5 kuruş navlun ödendiği durumlar da olmuştur.⁷⁹

Canik ve havalisinden kesilen ve iskelelere indirilen kerestelerin Sinop ve Tersâne-i Âmire'ye nakli sırasında Donanma-yı Hümâyün'a ait sefineler de kullanılmıştır.⁸⁰ Özellikle çap ve endâzesi ticaret gemilerinin boyutlarına göre büyük olan veya ticaret gemilerinin sayıca yetersiz kaldığı durumlarda kereste nakli için donanmaya ait çeşitli türden gemiler de gönderilmiştir. Genel olarak nakil için gönderilen geminin türü, gemiye kaç adet veya kantar kerestenin yüklendiği, kaptanın ismi ve kimi zaman geminin ismi belirtilmiştir.⁸¹ Bu şekilde kereste naklinde kullanılan donanma gemilerindeki gediklilere maaşları dışında önemli miktar da bahşiş de ödenmiştir.⁸² Donanmaya ait gemiler çoğu zaman

⁷⁸ Donanma-yı Hümâyün lazimesi için müretteb olan karaağaç ve sairenin Ünyeli Ahmed oğlu --- Reis'in sefinesiyle Mahzen-i Cûb'a teslim olan 2215,5 kantar ağırlığındaki 126 adet karaağacın beher kantarına 2'şer kuruştan toplam 4431 kuruş navlun bedeli ödenmiştir. BOA, C.BH. 137/6643., H.1250 (M.1834); Canik ve havalisinden müretteb kerestenin H.1239 senesine mahsup olan kısmı Ali Reis adlı kişinin sefinesiyle Mahzen-i Cûb'a nakledilmiştir. Toplam 21 adet karaağaç kerestenin beheri 12 kantar 85 lodra ağırlığında olup toplam 269,5 kantar kereste nakledilmiştir. Nakledilen kerestenin beher kantarına 2'şer kuruştan toplam 539 kuruş navlun bedeli ödenmiştir. BOA, C.BH. 165/7789., H.1246 (M.1830).

⁷⁹ Donanma-yı Hümâyün top arabaları lazimesi için Canik'ten müretteb olan karaağaçtan H.1238 ve H.1239 senelerine mahsuben miri ticaret sefinelerinden Uzun İbrahim Kaptanın süvar olduğu sefineye tahmil ve Mahzen-i Cûb'a teslim olunan 1599 kantar karaağacın beher kantarı 3,5 kuruştan emsal olmak şartıyla 5596 kuruş navlun bedelinin ödenmesi istenmiştir. BOA, C.BH. 25/1192., H.1243 (M.1827); Canik ve havalisinden müretteb olan karaağacın bu defa Tersâne-i Âmire ticaret sefinelerinden Hacı Mehmed Kaptanın süvar olduğu gemiyle Mahzen-i Cûb'a teslim olduğu bildirilmiştir. Ruznamçede yazılan 1915 kantar karaağacın beher kantarına 3,5 kuruş navlun bedeli ödenmiş olup toplam 6702,5 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesinden ödenmiştir. BOA, C.BH. 80/3835., H.1251 (M.1835).

⁸⁰ BOA, C.BH. 69/3274.

⁸¹ Vezir Tayyar Paşa marifetiyle Canik ve havalisinden kesilen (kat') karaağaç kerestenin Tersâne-i Âmire'ye celbi için sefine-i hümâyün kaptanlarından birisinin süvar olduğu Bahr-ı Amik firkateyni tayin olunmuştur. BOA, C.BH. 52/2461., H.1218 (M.1803).

⁸² Tersâne-i Âmire için Samsun'dan bakır getirmek için Tiz-i Hareket ve Canik'ten kereste getirmek Bahr-i Amik adlı firkateynler görevlendirilmiştir. Bu iki sefinenin gediklilerine mevacicbten başka bahşiş verilmesi de istenmiştir. Bu iş için kalyonlar baş halifesi tarafından hazırlanan deftere göre Tiz-i Hareket'teki 80 nefer gedikliye 1320 Kuruş, Bahr-i Amik'teki 80 nefer gedikliye 1320 Kuruş verilmiş olup toplam 160 nefere 2640 Kuruş Hazine-i Âmire'den ödenmiştir. BOA, C.BH. 201/9424., H.1218 (M.1803).

Tersâne-i Âmire ve Tophâne-i Âmire'ye kereste nakletmiş olsa da kimi zaman askeri tesislerin dışında ihtiyaç mahallerine de kereste nakletmişlerdir. Bu gibi durumlarda yapılan harcamalar çıkartılarak kalan navlun ücreti Tersâne-i Âmire Hazinesi'ne gelir olarak aktarılmıştır.⁸³

Şayet kerestenin çapına ve endazesine uygun bir gemi bulunamazsa alternatif çözümler aranmıştır. Bu noktada çok nadiren de olsa o sırada Osmanlı limanlarında bulunan yabancı devletlere ait beylik sefinesi⁸⁴ adı verilen gemilerden de faydalanılması düşünülmüştür. Bu iş için ilk olarak geminin bağlı bulunduğu ülkenin elçisiyle muhabereye girilmiş ve dostane bir şekilde geminin kullanımı talep edilmiştir. Şayet geminin kullanımı noktasında elçilikten olumlu bir cevap gelirse geminin, yüklenecek olan kereste için uygunluğuna ve daha da önemlisi navlun maliyetine bakılmış olup ticaret sefinesiyle mi taşınmasının yoksa beylik sefinesiyle mi taşınmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir. Bu duruma örnek olarak H.1210-1211 (M.1796-1797) tarihindeki nakil meselesini verebiliriz. Canik Dağları'ndan kestirilip Kumcağız İskelesi'ne indirilen kerestenin bir bölümü İsveçli kaptana ait 33 zirâlık firkateynle İstanbul'a nakledilmiştir. Bu firkateyne 70-80 kita küçük boyutta kereste yüklenmiş olup halihazırda kalan büyük kerestenin ve dağlardan iskeleye indirilen kerestenin durumu Dolmabahçe'de Defterdar ve Tersâne-i Âmire Eminin de hazır bulunduğu sırada gündeme gelmiştir. Bahsi geçen kerestenin Tersâne-i Âmire'ye getirilmesinin çok önemli olduğu ancak bunun tüccar sefinesiyle yapılamayacağı, bu işin beylik sefinesiyle yapılabileceği bu vesileyle Rus elçisine dostane bir şekilde durumun bildirilmesi düşünülmüştür. Bu noktada kerestenin beylik sefinesiyle İstanbul'a nakledilmesinde bir mahzur var mıdır diye Reîsülküttab'a sorularak meselenin Rusya elçisiyle müzakere edildiği

⁸³ Tersâne-i Âmire'nin ticaret sefinelerinden Hafizoğlu Mustafa Kaptanın süvar olduğu gemiye bu sefer Canik ve civarından kereste vesaire tahmil edilip İstanbul'da vürüd mahallerine teslim edilmiştir. Bu naklieden 13.174 kuruş 8 para hasıla edilip çeşitli masraflar çıkartıldıktan sonra kalan 6.997 kuruş 14 paranın zimmet pusulasının hazırlanarak Tersâne-i Âmire Hazinesi'ne teslimi istenmiştir. BOA, C.BH. 77/3698., H.1253 (M.1837).

⁸⁴ Beylik Sefineleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Şakir Batmaz, "1279 (1879/1880) Tarihli Bahriye Kânûnnâmesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Velâdet-i Hümâyûn Kutlamaları", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2007), s.23-38.

belirtilmiştir. Müzakere sonunda beylik sefinesiyle naklin masraflı olacağı, kerestenin tüccar sefinesiyle nakledilmesinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir. Ancak yine de kerestenin beylik sefinesiyle nakledilmesi halinde kıcı kebir lombarlı beylik sefinesinin bahsi geçen keresteyi alamadığı, Karadeniz'deki tüccar sefinelerinin bahsi geçen zirâda ve kıcının lombarlı olmadığı, keresteyi ancak donanmaya ait kebir gemilerin çekebileceği kaptan tarafından ifade edilmiş ve donanmaya ait 51 zirâlık kalyonun bu iş için görevlendirmesinin uygun olup olmayacağı sorulmuştur.⁸⁵

Gerek tüccarlara ait gerekse donanmaya ait gemilerle İstanbul'a getirilen kerestenin iskeleye indirilip oradan da tersaneye veya diğer bölgelere nakli için arka hamalı adı verilen hamallara ihtiyaç duyulmuştur. Bu iş için arka hamalları kethüdasına emir gönderilmiş olup gerekli sayıda arka hamalın temini sağlanmıştır.⁸⁶

Yaşanan Sorunlar

Canik ve havalisinden kereste temini sırasında kimi zaman sorunlar da yaşanmıştır. Çoğu zaman istenilen çap ve endâzeye uygun kereste bulunmuş olsa da kimi zaman uygun türden ağacın bulunması noktasında sıkıntı yaşanmıştır. Bu sorunun çözümü ve gemi inşasında yaşanabilecek olası aksamaların önüne geçebilmek için Canik bölgesine dağ mimarı adı verilen görevliler gönderilmiştir.⁸⁷ Bu görevliler özellikle bulunması zor olan çap ve endâzedeki ağaçları, kesim alanına dahil olan dağları ve tepeleri tek tek gezip tespit ederek gerekli olan kerestenin eksiksiz bir şekilde temini konusunda çalışma yürütmüşlerdir. Misal olarak, H.1244 (M.1828) senesinde Sinop'un önemli ayanlarından olan

⁸⁵ BOA, HAT. 205/10767; BOA, HAT. 206/10863.

⁸⁶ Tophane arka hamalları kethüdasına gönderilen yazıda Canik havalisinden Tophane için kestirilen ve bir sefine ile İstanbul'a gönderilen kebir karaağaç kundak tahtalarının sefinden indirilmesi nakli için yeterli miktarda arka hamalının görevlendirilmesi istenmiş olup bunun üzerine 254 arka hamalı görevlendirilmiştir. BOA, C.BH. 99/4777., H.1218 (M.1803).

⁸⁷ Sinop'ta Kavzade Hüseyin Bey marifetiyle inşa edilecek kalyonun lazimesi olan kerestenin Canik ve dağlarından kesilip nakledilmesi istenmiştir. Bu iş için bölgeye dağ mimarı adı verilen görevliler gönderilmiş olup istenilen çapta 40-50 kıta kereste bulunmuş ve istenilen sayıda kerestenin bulunup gönderilmesi adına birkaç dağa daha bakılmıştır. Ancak istenilen çapta kereste bulunulmuyor diye dağ mimarlarının bölgeden ayrılmasını istemişlerdir. BOA, C.BH. 245/11367., H.1243 (M.1828).

Kavizade Hüseyin Bey⁸⁸ marifetiyle inşa olan bir kıta kalyon için lazım gelen kerestesinin bir kısmının Kastamonu'dan, omurga ve bodoslama kısımları için gerekli olan kerestenin de Canik ve dağlarından temin edilmesi istenmiştir. Kastamonu'dan külliyetli kerestenin geldiği ancak Canik ve dağlarından gönderilecek keresteyi nakledecek sefinenin hazır olmasına ve Sinop'ta omurga ve bodoslama kerestesinin gece gündüz beklenmesine rağmen Canik ve dağlarından istenilen kerestenin henüz gönderilmediği ifade edilmiştir. Bunun üzerine dağ mimarları istenilen ölçüde kerestenin Canik ve dağlarında bulunması için araştırma yapmışlardır. Her ne kadar ilk başlarda istenilen ölçülerde ancak 30-40 kıta kereste bulmuş olsa da daha sonra 858 kıta kerestenin kesildiği ve iskeleye indirilmesinin mümkün olduğu ancak kerestenin Sinop'a gönderilmesinin masraf gerektireceği belirtilmiştir. Devlet bu noktada kerestenin acilen inşa sahasına gönderilmesi istemiştir.⁸⁹

İstenilen büyüklükte olan ağacın kesimi sırasında bölgeye üstat marangoz olarak ifade edilen kesim işinde başarılı olan görevliler gönderilmiş ve bu marangozlar sayesinde hataya yer olmadan istenilen çap ve endâzeğe uygun olarak ağaçlar kesilmiştir.⁹⁰ Ancak bazı durumlarda kesilen kerestenin yontulmasından sonra tersanenin istediği çap ve endâzeğe uygun kereste çıkartılamamıştır.⁹¹ Bu gibi durumlarda gemi inşasının aksamaması adına Canik ve bölgesinden temini istenilen kerestenin yerine başka bölgeden kerestenin teminine gidilmiş ve Canik bölgesinden kesilen kereste başka bir gemi inşasında kullanılmak üzere istenilen yere nakledilmiştir.⁹² Ayrıca bu durumun

⁸⁸ İlhan Ekinci, "Sinop'ta Bir Ayan Ailesi, Kavizadeler Hakkında Bazı Bilgiler", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk İslam Kültürü Sempozyumu*, 2008, s.619.

⁸⁹ BOA, C.BH. 204/9526.

⁹⁰ BOA, C.BH. 56/2622.

⁹¹ Kastamonu Mütessilimi el-Hac Ali Ağa marifetiyle Sinop'ta inşa olunacak 51 zirâlık bir kalyon için Canik ve havalisinden, 47,5 zirâlık bir kalyon için Sinop'tan kereste temin olunması istenmiştir. Ayrıca Tersâne-i Âmire için Sinop ve havalisinden 4800 kıta karaağacın gönderilmesi istenmiştir. Ancak Canik ve havalisinden gönderilen kütüklerin yontulduktan sonra çap ve endâzelerinin 51 zirâlık kalyon için uygun gelmeyeceği kalyon kalfası ve marangozları tarafından bildirilmiştir. Bu sebepten Sinop'tan Tersâne-i Âmire'ye gönderilmesi istenen kerestenin affedilip Sinop'ta inşa edilecek 51 zirâlık kalyon için kullanılması talep edilmiştir. BOA, C.BH. 122/5905., H.1200 (M.1786).

⁹² Canik Muhassılı Hayreddin Bey'e gönderilen hükümde, Sinop sahasında inşa edilen bir kıta kalyonun lazımesi için Canik'ten kesilip gönderilmesi istenen 4800 kıta ecnas kerestenin Sinop'a gönderilmeyip Tersâne-i Âmire'ye nakli istenmiştir. Bahsi geçen 4800

dışında kimi zaman Tersâne-i Âmire’de ihtiyacın arttığı dönemlerde Canik ve havalisinden Tophâne-i Âmire için kesilen kerestelerinde Tophâne’ye gönderilmeyip doğrudan Tersâne-i Âmire’ye nakledildiği olmuştur.⁹³

Yaşanan bu sorunun dışında keresteyi İstanbul veya Sinop’a nakledecek geminin bulunması noktasında da kimi zaman sorun yaşanmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere kerestenin nakli konusunda, tüccar ve donanmaya ait gemiler kullanılmıştır. Kimi zaman Canik ve havalisinden kesilen kerestenin sayıca çok olması veya boyutlarının büyük olması nedeniyle keresteyi nakledecek kebir ve sagir olarak ifade edilen büyük ve küçük gemiler bulunamamıştır.⁹⁴ Kerestenin uzunca bir süre iskelede beklememesi ve inşası planlanan geminin bir an önce denize indirilmesi için daha önceden sırf kereste nakli için inşa edilmiş ve kullanılmış olan gemiler iskeleye gönderilmiştir.⁹⁵

Kereste sayısının fazlalığından kaynaklanan sorunun aksine bazı vakitlerde istenilen sayıda kerestenin belirtilen zamanda tersaneye gönderilememesi veya kerestenin tamamının iskeleye indirilememesinden kaynaklanan sorunlar da yaşanmıştır. Devlet genel olarak istenilen sayıdan daha az kerestenin gönderildiği durumlarda kerestenin parça parça nakledilmesine olumlu bakmıştır. Kerestenin iskeleye hiç indirilemediği durumlarda ise keresteyi nakletmekle görevlendirilmiş kaptan iskelede kereste bulamadığını gemisinin boş bir

kerestenin 4316 kitasının kestirilip iskelelere nakledilmek için indirildiği belirtilmiştir. BOA, C.BH. 249/11558., H.1201 (M.1787).

⁹³ Tophâne-i Âmire için Canik dağlarından tertip olunan ve Hasan Kaptan’ın gemisiyle gönderilen 118 kита kundaklık karaağaç kereste Tersâne-i Âmire tarafından kabz olunmuş ve keyfiyetin malumatı için Tophâne-i Âmire’ye ilmühaber gönderilmesi istenmiştir. BOA, C.BH. 75/3552., H.1240 (M.1824).

⁹⁴ Tersâne-i Âmire’nin lazimesi için Canik ve havalisinden kerestelerin temin edildiği ancak iskelelerde kerestenin nakli için gerekli sayıda kebir ve sağır sefinenin olmadığı belirtilmiştir. BOA, C.BH. 202/9465., H.1255 (M.1839).

⁹⁵ Kastamonu Mütessellimi Hacı Ali Ağa’nın Sinop’ta inşasına memur olduğu iki kита kalyondan bir kitasının tamamlanmak üzere olduğu diğer kalyonun ise Kasım’a kadar ruy-i deryaya indirilmesi istenmiştir. Kalyon için gerekli olan kerestenin Canik’ten müretteb olduğu ancak iskelede kebir sefine olmadığı ayrıca meşe ve çam kerestelerinin farklı yerlerde olduğu belirtilerek Tersâne-i Âmire için İznikmid’den kereste nakletmek için önceden yaptırılmış olan iki çekeleve türü gemiden eski olanının Canik’e gönderilmesi istenmiştir. BOA, C.BH. 82/3929., H.1200 (M.1786).

şekilde döneceğini İstanbul'a bildirmiştir. Bu durum üzerine rûz-ı Hızır kadar kerestenin iskeleye indirilip nakledilmesi istenmiştir.⁹⁶ Şayet istenen kerestenin nakli sırasında yaşanan sorun çözülememiş ve bölgeden İstanbul'a kereste gönderilememişse gerekli olan kerestenin başka bir bölgeden mubayaasına gidilmiş ve mubayaa bedelinin bölgeden tahsil edilmesi istenmiştir. Örneğin, H.1250 (M.1835) senesinde bir kıta firkateynin lazimesi için Canik ve havalisinden tertip edilmesi istenen 1500 adet çam kerestesinin irsalinde yavaş davranıldığından kerestenin başka yerden tedariki için kerestenin bedeli istenmiş olup kerestenin adedi 100 kuruştan olmak üzere toplam 150.000 kuruş üzerinden müzakere edilmiştir. Ancak Canik bölgesinden bu miktar çam ağacının bulunmadığını ifade eden bölge halkı bu konuda aflarını talep ettikleri, Trabzon Valisi'nin İstanbul'a göndermiş olduğu kişi tarafından bildirilmiştir. Bedelin külliye affının mümkün olmaması durumunda kerestenin adedinin 75 kuruş üzerinden hesaplanarak toplam 112.500 kuruşa bölge halkının ikna olabileceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine kerestenin külliye affının mı yoksa 112.500 kuruş olarak bedelen tahsilinin mi uygun olacağı sorulmuştur.⁹⁷

Kereste nakli sırasında gemilerin çeşitli nedenlerden batması (kazazede olması) önemli sorunların başında gelmiştir. Denizcilerin coğrafi ve denizcilik bilgisinin nispeten yetersiz, gemi inşa teknolojisinin de tamamen ahşaba dayalı, nispeten ilkel sayılabilecek düzeyde yürütülmüş olması⁹⁸ ve seyrüsefer sırasında olumsuz hava koşullarına her an tesadüf edilmesi, gemi kazalarını sıradan bir hale dönüştürmüştür. Her ne kadar donanmaya veya tüccarlara ait gemiler Mayıs (Hızır) ayından başlayarak Kasım-Aralık ayları arasında deniz

⁹⁶ Canik ve havalisinden müretteb 660 adet ecnas kerestenin Donanma-yı Hümâyün kalyonları ile İstanbul'a nakli istenmiştir. Bahr-i Siyah'a memur olan Donanma-yı Hümâyün kaptanlarından Kabanlı İbrahim ve İzmirli Mehmed Kaptan kerestenin nakline memur kılınmışlardır. Mehmed Kaptan'ın rikab olduğu kalyonun keresteyi irsal edemediği, İbrahim Kaptan'ın ise iskeleye gittiği ancak bir tane bile kereste bulamadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine mevsimin deryaya çıkmaya uygun olduğu rûz-ı Hızırda kerestenin nakli istenmiştir. BOA, C.BH. 118/5708., H.1200 (M.1785).

⁹⁷ BOA, HAT. 571/27938.

⁹⁸ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizamı Cedit 1789-1807*, T.T.K., Ankara, 1988. s.65.

yolculuğuna çıkmış⁹⁹ olsalar da gemi kazalarının önüne bir türlü geçilememiştir. Bu gibi durumlarda kazazede olan gemiye kaç kerestenin yüklendiği bunlardan kaçının zayi olduğunun ve geminin kazazede olmasına aslında nelerin sebep olduğu detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu duruma örnek olarak H.1210 (M.1795-1796) senesinde kereste nakli sırasında yaşanan kazayı verebiliriz. Donanma-yı Hümâyün kalyonlarının lazımesi Canik havalisinden tertib olunan 3000 kadar keresteden 2160 adedinin Tersâne-i Âmire'ye nakil için gemilere yüklendiği belirtilmiştir. Bahsi geçen keresteden 134 adedinin nakil sırasında fırtına vs. nedenlerle kazazede olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca 780 adet kerestesinin Karakum denilen yere indirildiği ancak Karakum denilen bölgenin kerestelerin sefinelere yükleme açısından elverişsiz olduğundan birkaç defa miri sefinelerle keresteler yüklenmek istenmiş olsa da gemilerin kazazede olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine bahsi geçen yere kara yoluyla 8-10 saatlik bir mesafede olan bölgeden kerestelerin sefinelere yüklenmesi ve rûz-ı hızıra kadar İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.¹⁰⁰

Sonuç

Akdeniz ve Karadeniz'de önemli bir deniz gücü olan Osmanlı Devleti'nde gerek Tersâne-i Âmire gerekse diğer tersanelerde çeşitli türden gemiler inşa edilmiştir. Dönemin gemi inşa teknolojisinin tamamen ahşaba dayalı olmasından ötürü düzenli ve yüklü miktarda keresteye ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada Canik ve havalisinden çeşitli boyutlarda karaağaç, çam ve meşe türünden kereste istenmiştir. Kerestenin temini noktasında genellikle Canik Muhassılı sorumlu tutulmuş olup bölgedeki kadı, ayan ve zabitan gibi ileri gelenlerin de ona destek olmaları istenmiştir. Canik ve havalisinden kereste temini noktasında önemli bir sorunla karşılaşılmamıştır. Nadiren istenilen çap ve türde kerestenin bölgeden temin edilemediği durumlar olmuştur. Bu soruna çözüm için bölgeye dağ mimarı adı verilen görevliler gönderilmiştir. Genellikle yaşanan sorunlar kerestenin iskeleye

⁹⁹ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), T.T.K., Ankara, 1990, s.185.

¹⁰⁰ BOA, C.BH. 26/1211; BOA, C.BH. 146/7015.

indirilmesi ve oradan başta Tersâne-i Âmire'de Mahzen-i Cûb'a nakli sırasında keresteye uygun ve yeterli sayıda geminin bulunamamasında olmuştur. Devlet bu konuda oldukça pratik bir şekilde donanmaya ait gemileri veya tüccarlara ait gemileri kullanmıştır. Bu sorunun dışında bir diğer sorun da çeşitli nedenlerden ötürü gemilerin kazazede olmasından kaynaklanmıştır. Ancak yine de kazazede olan ve batan gemilerde taşınan kerestenin bir miktarının zayi olması gemi inşa faaliyetlerini yavaşlatmamıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emiri:

Sultan II.Mahmud (AE.SMHD.II): 45/2965, 45/2966.

Sultan IV.Mustafa (AE.SMST.IV): 15/1149.

Sultan III.Selim (AE.SMSL.III): 215/12622.

Cevdet:

Bahriye (C.BH.): 25/1192, 26/1211, 29/1356, 52/2461, 56/2622, 59/2798, 62/2906, 63/2969, 64/3045, 68/3219, 69/3274, 71/3373, 75/3552, 76/3638, 77/3698, 78/3705, 79/3800, 80/3835, 82/3929, 87/4156, 95/4553, 97/4682, 99/4777, 104/5009, 109/5277, 111/5351, 115/5559, 118/5708, 119/5768, 122/5905, 137/6643, 142/6843, 146/7015, 165/7789, 183/8627, 192/9003, 201/9414, 201/9424, 202/9465, 204/9526, 209/9749, 245/11367, 249/11558, 257/11890.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 205/10767, 206/10863, 571/27938.

Kitap ve Makaleler

Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), İş Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Arınc, Kenan, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin Kıyı Bölgeleri*, Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum 2011.

Atalay, İbrahim, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Meta Basım Matbaacılık, İzmir 2011.

Atalay, İbrahim, Kenan Mortan, *Türkiye'nin Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2017.

Atalay, İbrahim, *Türkiye'nin Ekolojik Bölgeleri*, Orman Bakanlığı Yayınları, İzmir, 2002.

Aydın, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul 2011.

Batmaz, Şakir, "1279 (1879/1880) Tarihli Bahriye Kânûnnâmesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Velâdet-i Hümâyûn Kutlamaları", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2007), s.23-38.

Bilirli, Tahir, "Osmanlı Donanma Gemileri İçin Viranşehir (Safranbolu) Sancağından Kereste Temini 1800-1850)", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15/12 (2020), s.421-437.

Bostan, İdris, *Osmanlı Deniz Ticareti*, Küre Yayınları, İstanbul 2019.

Bostan, İdris, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları-Teşkilat-Gemiler*, Küre Yayınları, İstanbul 2017.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Ekinci, İlhan, "Karadeniz'de Ayanlar ve Denizcilik", *Karadeniz Araştırmaları*, 37 (2013), s.15-49.

Ekinci, İlhan, "Sinop'ta Bir Ayan Ailesi, Kavizadeler Hakkında Bazı Bilgiler", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk İslam Kültürü Sempozyumu*, 2 (2008), s.609-625.

Erbaş, Fatih, *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi, 19. Yüzyılda Donanmalar*, İş Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2009.

Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizamı Cedit 1789-1807*, T.T.K., Ankara, 1988.

Kılıç, Orhan, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Samsun 2013, s.127-147.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), T.T.K., Ankara 1990.

Narin, Resül, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", *Belleten*, 75/274 (2011), s.769-783.

Nedim, İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1 (1999), s.24-45.

Öden, Zerrin Günel, *Karası Beyliği*, T.T.K., Ankara 1999.

Öz, Mehmet, Onbeşinci Yüzyıldan Onyedinci Yüzyıla Samsun Yöresi", *Samsun Araştırmaları Tarihsel Gelişim*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Samsun 2013, s.23-44.

Öz, Mehmet, "Samsun", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 36 (2009), s.83-88.

Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İş Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.

Taş, Mehmet, "18. Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Kereste Temini ve Karşılaşılan Sorunlar", *Turkish Studies-History*, 15/2 (2020), s.677-695.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, T.T.K., Ankara 1988.

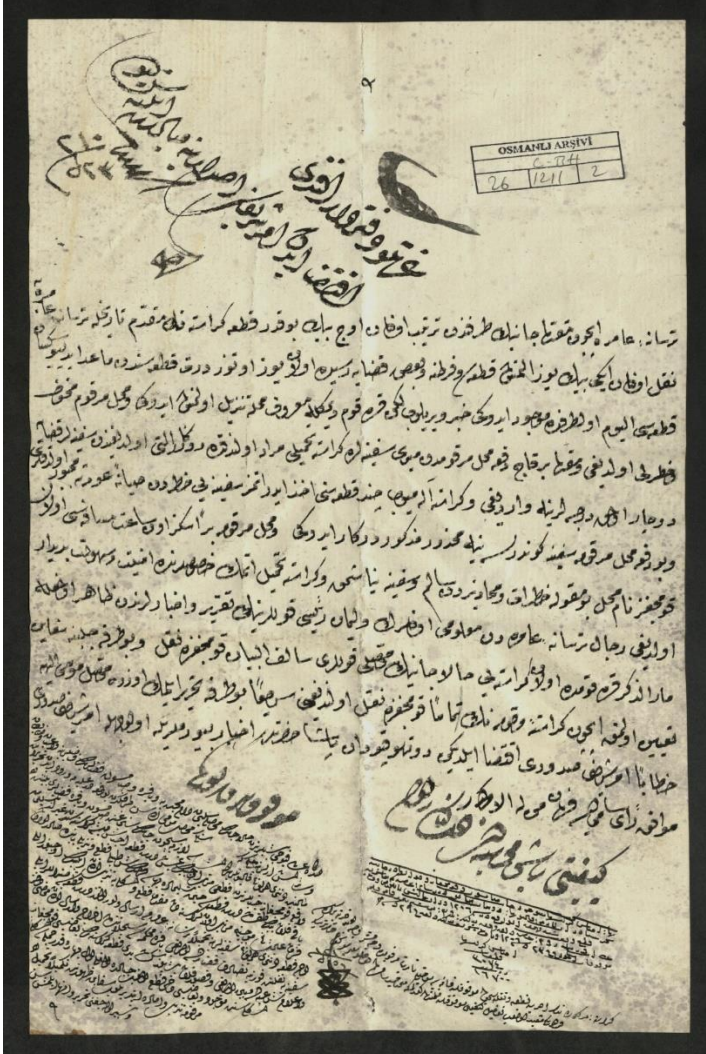
Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2006, s.231-251.

Yıldırım, Filiz, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, Hiperyayın, İstanbul 2019.

Yıldız, Gültekin, "*Kara Kuvvetleri*", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Zorlu, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Ekler

C.BH.00026.01211.002

EK-1. H.1210 (M.1794), Tersâne-i Âmir'e'ye nakli istenen kerestenin bir miktarının fırtına vs. nedenlerle kazazede olarak zayı olması ve kalan kerestenin iskeleden nakli sırasında yaşanan zorluklara dair (BOA C.BH.26-1211)

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم
 بسم الله الرحمن الرحيم
 بسم الله الرحمن الرحيم
 بسم الله الرحمن الرحيم

کریه
 قطعه
 ۱۵۵
 ۲۶۶۱ ۷۵
 بول
 ۲۹۲۴

سنة فرقة من نواع الكوراجة القديمة ساجوج و صولنج من نواع الكوراجة
 سنة فرقة من نواع الكوراجة القديمة ساجوج و صولنج من نواع الكوراجة
 سنة فرقة من نواع الكوراجة القديمة ساجوج و صولنج من نواع الكوراجة
 سنة فرقة من نواع الكوراجة القديمة ساجوج و صولنج من نواع الكوراجة

سنة فرقة من نواع الكوراجة القديمة ساجوج و صولنج من نواع الكوراجة
 سنة فرقة من نواع الكوراجة القديمة ساجوج و صولنج من نواع الكوراجة
 سنة فرقة من نواع الكوراجة القديمة ساجوج و صولنج من نواع الكوراجة
 سنة فرقة من نواع الكوراجة القديمة ساجوج و صولنج من نواع الكوراجة

۲۹۲۴
 ۱۵۵
 ۲۶۶۱ ۷۵
 بول
 ۲۹۲۴

EK-2. H.1249 (M.1833), Donanma-yı Hümâyün sefineleri lazimesi için Canik ve havalisinden kesilen karağacın Tersâne-i Âmire'de Mahzen-i Cüb'a teslim eden Ünyeli Hüseyin Reis'e 2461 kantar 75 lodra ağırlığındaki 155 adet kerestenin navlun bedeli olarak da 4923 kuruş ödenmesine dair (BOA.C.BH.109-5298)

Extended Abstract

In Tersâne-i Amire or other shipyards, timber was used extensively in the repair of ships that needed repairs for various reasons, especially the construction of new ships, or in the construction of materials such as cannons etc. to be used on ships. Especially with the siege of Crete in the XVII century, with the emphasis on the construction of galleon-type ships, the fact that the size of these ships is larger than the rickshaw type vessels has increased the need for timber. This growing need decreased relatively with the second half of the XIX century, when sailing ships were replaced by armored ships. After the decision was made to build or repair the ship, the supply of materials according to the type and physical characteristics of the vessel to be built or repaired was started. In the vast Ottoman geography, the necessary materials, especially timber, were easily reached and it was decided which material would be obtained from which region. At this point, Canik and region have become one of the important supply points of the state due to the quality of the timber in the region and the relatively cheaper expenditure compared to other regions. In the purchase of timber from the region, it is stated which type of ship will be built in which shipyard and by whom, and after the physical characteristics of the ship planned to be built are stated as zirâ (75-90 cm), the number of timber required and which type of tree is requested to be cut. After the person assigned as “Kereste Emîni” or “Kereste Nazırı” received orders to supply the desired amount of timber within the specified time period, they went to the cutting area by supplying the necessary personnel of the timber. Usually during the shipbuilding and repair of Tersâne-i Amire timber was requested from Canik and its region to be cut down from elm, pine and oak trees, and according to the cut timber usage area were named.

During the supply of the timber requested from Canik and its region, the opinions of people such as carpenters and masters who specialize in shipbuilding, called “erbâb-ı vukûf”, were taken. After citing the diameter and end of the timber to be supplied according to the physical characteristics of the ship to be built, they informed the officials in which season the trees would be cut down. Winter months, when the inner water of the trees are drawn and which is the most suitable time for cutting and also expressed as “vakt-i yanar” have been selected.

During this period, also known as “rûz-ı Kasım”, it was requested to cut down the trees and to transfer them to Istanbul afterwards by lowering the trees cut down until the spring period, which is known as “rûz-ı Hızır” and is considered the most suitable period for the ceaines to travel.

It is also necessary to look at the payment for the timber cut from Canik and region. Generally, the state has demonstrated its ability to meet the supplies it needs for its navy within its borders until the XIX century. At this point, he often purchased the needed materials such as coal, iron, timber, etc. at miri price from traders operating in the country, especially gayri Muslim traders. As for the timber obtained from Canik and the region, the state has rarely purchased at miri price. Due to the fact that the forests in the region are considered state-owned and the cutting work is carried out by the foreign work in the region, the freight fee paid to the captain of the ship used during the transportation of the timber to Istanbul or Sinop, together with the wages of the carpenters and workers involved only in the transportation of the cut and timber to the pier, constituted significant expenses in this regard. These expenditures were covered by the Treasury until 1805, and after this date, the expenses were covered by the establishment of the Tersâne-i Amire Treasury.

The reduction of the timber cut from Canik and the region in winter time to the pier and from there to Tersâne-i Amire or Sinop by ships was one of the important issues. First, the cut timber was lowered to the piers based on human and animal power with the difficult transportation facilities of the period. Since timber was supplied from the region for military production facilities such as Tersâne-i Amire and Tophâne-i Amire during the same period, it was of great importance that the timber be delivered to the desired military facility without interfering with the scaffolding. At this point, it was requested to aim the timbers to be transported to Tersâne-i Amire after the cutting and to post records on how many timbers were cut and transferred to which pier for Tersâne-i Amire and sent to Istanbul. In this way, a possible confusion is avoided.

After the necessary preparations were made for the transport, he tried to supply the vessel of the size suitable for the diameter and

intuition of the cut timber. The state has gone on to lease ships mainly owned by merchants for this work. Although the ships chartered for timber transport are mostly owned by Muslim captains, ships belonging to non-Muslim captains are also leased for transport. In the calculation of the freight price of the timber to be loaded on these chartered vessels, the names of the captains of the ships to be involved first and how many timbers they will carry are indicated. At this point, it was necessary to determine how many kantar and lodra (Kantar=56,449 kg / Lorda=0,564 kg) the timber indicated in the calculation of freight was weighed. Although 2 kurus were paid to a scale as the freight price during our working period, there were also cases where 3,5 kurus of freight was paid to the scale of the timber exceptionally.

Were also used during the transfer of timber cut from Canik and region and lowered to piers to Sinop and Tersâne-i Amire, especially in cases where the diameter and end of the merchant ships were large according to their size or when the merchant ships were inadequate in number, various types of ships belonging to the navy were also sent for timber transportation. In general, the type of ship sent for transport, how many pieces or scale timber was loaded on board, the name of the captain and sometimes the name of the ship are indicated. In this way, significant amounts of tips were paid to the breachors on navy ships used for lumber transportation in addition to their salaries. Although navy ships often transported timber to Tersâne-i Amire and Tophâne-i Amire, they sometimes transported timber to the places of need besides military facilities. In such cases, the expenditures were deducted and the remaining freight fee was transferred as income to Tersâne-i Amire Treasury.

If a ship suitable for the diameter and inferiformity of the timber could not be found, alternative solutions were sought. At this point, it was very rarely considered to use the ships called the principality of foreign states in ottoman ports at the time. For this work, the ship was first contacted by the envoy of the country to which it is attached and amicably requested the use of the vessel. If there is a positive response from the embassy at the point of use of the ship, it is decided that it is more appropriate to move the ship with the chief of commerce or with

the principality of the ship, looking at the suitability of the ship for the timber to be loaded and, more importantly, the cost of freight.

There were also problems during the supply of timber from Canik. Although timber was often found to be suitable for the desired diameter and end, sometimes there was difficulty in finding the appropriate type of tree. In order to solve this problem and prevent possible disruptions in shipbuilding, officials called mountain architects were sent to the Canik region. These officials visited and identified the trees of the diameter and end, the mountains and hills included in the cutting area, which are especially difficult to find, and carried out work on the complete supply of the necessary timber.

During the cutting of the tree, which is the desired size, the officials who were successful in the cutting work expressed as master carpenters were sent to the region and thanks to these carpenters, the trees were cut down in accordance with the desired diameter and end of the tree without any room for error. However, in some cases, after the carving of the cut timber, the timber could not be produced in accordance with the diameter and end of the shipyard. In such cases, in order to avoid disruption of shipbuilding, timber from Canik and its region was replaced with timber from another region and the timber cut from the Canik region was transferred to the desired place for use in the construction of another vessel. In addition, sometimes during the periods of increased need in Tersâne-i Amire, it was not sent to Tophâne in the timbers cut from Canik for Tophâne-i Amire and it was transferred directly to Tersâne-i Amire.

Apart from this problem, there was sometimes a problem with the discovery of a ship to transport timber to Istanbul or Sinop. As we mentioned above, merchant and navy ships were used for the transportation of timber. Sometimes, due to the large number of timber cut from Canik, because of its large size, large and small ships, which are expressed as "kebir" and "sagir", could not be found to transport the timber. In order for the timber not to wait on the pier for a long time and for the planned ship to be lowered into the sea as soon as possible, the ships that were previously built and used for timber transport were sent to the pier.

The sinking of ships for various reasons during timber transport has been one of the major problems. The relatively inadequate geographical and maritime knowledge of the sailors, and the fact that the shipbuilding technology was carried out at a relatively primitive level based entirely on wood, and that adverse weather conditions were coincidental at any time during navigation, made shipwrecks ordinary. Although ships belonging to the navy or merchants went on a sea voyage from May to December, shipwrecks could not be prevented. In such cases, it is explained in detail how many timbers were loaded onto the ship that was the survivor, how many of them were casualties and what actually caused the ship to become a survivor.

Araştırma Makalesi

Les Soignants Missionnaires en Algérie Pendant la Colonisation: Entre Soins et Activités Apostoliques des Pères Blancs

Larbi Abid* – Yamina Medjahed **

(ORCID: 0000-0001-5106-9890 - 0000-0002-3593-4087)

Makale Gönderim Tarihi

23.01.2022

Makale Kabul Tarihi

01.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Medjahed, Y.- L. Abid, "Les Soignants Missionnaires en Algérie Pendant la Colonisation: Entre Soins et Activités Apostoliques des Pères Blancs", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 277-302.

APA: Medjahed, Y.- L. Abid. (2022). Les Soignants Missionnaires en Algérie Pendant la Colonisation: Entre Soins et Activités Apostoliques des Pères Blancs. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 277-302.

Résumé

Dès le début de la colonisation de l'Algérie, plusieurs congrégations religieuses ont suivi l'armée d'Afrique dans le but d'évangéliser les populations africaines. L'archevêque Lavignerie créera l'Ordre missionnaire des Pères Blancs dont les missionnaires auront pour tâche de prendre en charge des centaines d'orphelins qui seront élevés dans la foi chrétienne, ainsi que d'assurer des soins gratuits « aux indigènes » démunis dans des hôpitaux gérés par les pères blancs. A travers ces «hôpitaux catholiques», les Pères Blancs contribuèrent à implanter la chrétienté mais leur mission s'est heurtée à un Islam profondément enraciné dans la

* Prof., Université d'Alger, Faculté de médecine, Hôpital Bologhine, Service de Chirurgie, Algérie, abid_larbi@yahoo.fr.

Prof., University of Alger, Faculty of Medicine, Bologhine Hospital, Surgery Service, Algeria.

** Prof., Université d'Oran-1, Faculté des Sciences Humaines et Sciences Islamiques, Département Histoire et Archéologie, Algérie, medmina68@gmail.com.

Prof., University of Oran 1, Faculty of Humanities and Islamic Sciences, Department of History and Archeology, Algeria.

population. Néanmoins dans le domaine de la santé. Ils furent des agents de l'introduction de la médecine moderne, sans pouvoir pour autant convertir les populations musulmanes ni à la religion chrétienne ni à la « civilisation occidentale».

Mots-clefs : Algérie, colonisation, Père Blanc, Lavigerie, évangélisation, hôpital catholique.

Missionary Caregivers in Algeria During Colonization: Between Care and Apostolic Activities of the White Fathers

Abstract

From the beginning of the colonization of Algeria, several religious congregations followed the African Army with the aim of evangelizing the African populations. Archbishop Lavigerie will create the Missionary Order of the White Fathers whose missionaries will have the task of taking care of hundreds of orphans who will be brought up in the Christian faith, as well as providing free care to the destitute "natives" in hospitals run by white fathers. Through these "Catholic hospitals", the White Fathers helped to establish Christianity, but their mission came up against an Islam deeply rooted in the population. Nevertheless, in the field of health, they were agents of the introduction of modern medicine, without being able to convert the Muslim populations either to the Christian religion or to "Western civilization".

Keywords: Algeria, colonization, Père Blanc, Lavigerie, evangelization, Catholic hospital

« Alger, l'ancienne Icosium de Mauritanie, évangélisée dès les temps apostoliques, ruinée par les Vandales, prise et mise à sang par les Arabes qui l'arrachèrent à la croix après la longue résistance des Berbères réfugiés dans la montagne... »

Mgr Lavigerie, 1867

Introduction

Les quotidiens nationaux ont rapporté en février 2021 que Mgr Kurian Mathew Vayalunkal, nommé en janvier 2021 nonce apostolique en Algérie, vient d'être nommé également nonce du Saint Siège en Tunisie, supervisant ainsi deux pays. En fait un seul représentant de l'Eglise catholique pour ces deux pays maghrébins n'est pas une situation nouvelle. Elle a débuté avec Mgr Lavigerie qui a été nommé archevêque d'Alger en 1867, préfet apostolique du Sahara-Soudan en 1868 et quand la Tunisie devint un protectorat français en 1881, Mgr Lavigerie se fit nommer vicaire

apostolique de Tunis puis archevêque de Carthage en 1888 tout en conservant son ministère d'Alger.

La lecture de cette information nous a incités à rappeler l'action missionnaire des Pères Blancs en Algérie et plus particulièrement à travers les activités de santé.

En Europe, tout au long du Moyen-Âge, religion et médecine ont été fortement intriquées. Et jusqu'au XVIIIème siècle, les populations européennes ne cherchaient remèdes et explications que dans le divin et le surnaturel. La laïcisation de l'institution médicale commence au tout début du XIXème siècle. Les progrès médicaux et les découvertes scientifiques expliquent le pouvoir qui va être reconnu aux médecins¹. En France, deux scientifiques de renom, Louis Pasteur et Claude Bernard soulignent les limites du discours religieux dans le milieu de la science.

Cette laïcisation des hôpitaux enlèvera partiellement aux organisations religieuses la gestion des établissements, mais leur laissera quand même un rôle dans la dispensation des soins eux-mêmes². Elles vont ainsi continuer à jouer un rôle dans la distribution des soins. Mais tout en assurant ces soins, elles profitent de cette présence pour tenter de convertir les patients hospitalisés³.

La colonisation va permettre de diffuser une mystique de la vocation européenne à porter aux autres peuples "LA" civilisation jugée supérieure tant en ce qui concerne le mode de vie, l'organisation sociale, l'hygiène, la façon de se soigner. C'est dans ce contexte des liens entre religion et santé que va se situer l'action sanitaire des églises dans les colonies françaises⁴.

Le XIXe siècle, âge d'or des congrégations religieuses

L'Algérie, occupée par la France en 1830, la France va devenir le principal objectif de la mission apostolique africaine. La mosquée Al Sayyida construite vers 1784, lieu de prière des chefs de la régence jusqu'en 1817,

¹ Herve Guillement, *Diriger les consciences, guérir les âmes : une histoire comparée des pratiques thérapeutiques et religieuses (1830-1939)*, Paris, La Découverte, 2006.

² Guillement, *Diriger les consciences*.

³ Pierre Vermeren, *La France en terre d'Islam, empire colonial et religions, XIXe-XXe siècles*, Belin, Paris, 2016.

⁴ Christoffer Grundmann, "The role of medical missions in the missionary enterprise: a historical survey", *Journal of the IAMS*, 2/1, 1985, p. 39-48; Jean-Baptiste Piolet, *Les missions catholiques françaises au XIXe siècle*, Ed. A. Colin, 1903; Jean Pirotte, *L'accueil ou le refus du christianisme dans les missions catholiques du XIXème au XXème siècle, dans la propagande et contre-propagande religieuse*, Bruxelles, ULB, 1987.

est détruite par les éléments du Génie militaire, lors de la création de la place du gouvernement (actuelle place des martyrs).

L'ancienne petite mosquée Ketchaoua construite par Hasan Pacha en 1794, est affectée au culte catholique dès 1832, après avoir subi une transformation radicale pour devenir la première cathédrale d'Alger (Saint Philippe). Elle fut presque entièrement démolie et reconstruite, puis considérablement agrandie. Le nouvel édifice est d'un style architectural mélangeant différentes influences, du romano-byzantin à l'arabo-turque.

En 1838 est fondé l'évêché d'Alger et en 1839, la mosquée Djamaa El-Berrani situé à Bab Jdid, bâtie en 1622, est affectée au culte catholique.

La propagation de la foi chrétienne fut un des objectifs de la conquête d'Alger comme le prouve le mémoire rédigé par un député catholique, après un séjour de plusieurs mois en Algérie : *« la colonie cessera d'être française si elle n'est pas chrétienne. Le clergé me paraît appelé à jouer un grand rôle en Algérie. L'introduction d'une congrégation religieuse serait assurément très salubre. Les trappistes par exemple, apporteraient là une expérience agricole fort précieuse, et surtout des exemples de sainteté de nature à émouvoir vivement l'imagination des indigènes qui, à travers les vices de l'Islamisme, ont pourtant un respect particulier pour les hommes revêtus d'un caractère religieux, et surtout pour les prêtres catholiques ».*

Le 3 janvier 1867, l'évêché d'Alger est érigé en archevêché. Lavigerie⁵ en est le récipiendaire.

Dès son arrivée à Alger, et en vue d'investir le terrain de la prédication et de l'évangélisation, il crée l'Œuvre de Saint-Augustin pour la résurrection de la foi, organisation destinée à propager la religion chrétienne en Algérie. L'année suivante, le pape le nomme préfet apostolique du Sahara-Soudan. Lavigerie voyant en l'Algérie une « *porte ouverte* » sur l'Afrique, v a former, en 1868 la Société des missionnaires de Notre Dame d'Afrique (les Pères blancs)⁶. Il fera construire en 1870 un grand couvent baptisé du nom de Saint-Joseph à Maison-Carrée (El Harrach).

Il en fera un noviciat et y installera la maison-mère de l'Ordre missionnaire des Pères Blancs. Alger devient le siège de l'autorité centrale pour toute l'Afrique et sera le point de départ de ce qu'il a appelé « *la régénération de l'Afrique par l'Afrique elle-même* »⁷. Le Sahara, avec le

⁵ Aylward Shorter, *Les Pères blancs au temps de la conquête coloniale. Histoire des Missionnaires d'Afrique (1892-1914)*, Paris, Éditions Karthala, 2007.

⁶ Dahmane Scheriffa, *L'Algérie vue à travers le regard des Pères blancs et du cardinal Lavigerie (1868-1892)*, mémoire, Lyon, Université Jean Moulin Lyon 3, 2007.

⁷ Comboni, Daniel, Ed. Hachette, 1868.

vicariat apostolique de Ghardaïa fut un objectif prioritaire de la Société de Lavigerie. Les Pères Blancs focalisent leurs actions sur l'Algérie, mais seront également présents en Tunisie après la signature du traité du Bardo en 1881 par le Bey de Tunis⁸.

Le costume religieux des pères consistait en une soutane blanche, ou une gandoura, avec un burnous blanc, un rosaire, une croix autour du cou et une chéchia de feutre rouge sur la tête. Cette tenue vestimentaire, outil d'intégration, avait pour but de se démarquer le moins possible d'un point de vue visuel de la population. Les Sœurs Blanches étaient également vêtues toutes en blanc comme leurs homologues masculins, portent une longue robe, cheveux couverts, seul leur visage dépassant⁹.

**Maison- Mère des Sœurs Blanches à St Charles (Kouba) - Père Blanc-
Sœur Blanche (<https://www.soeurs blanches.org>)**

⁸ Piolet, *Les missions catholiques*; Francis Nolan, *Les Pères Blancs entre les deux guerres mondiales, Histoire des Missionnaires d'Afrique (1919-1939)*, Karthala, Paris, 2015; Francois Renault, «Principes missionnaires et action sanitaire des Pères Blancs et Sœurs Blanches du Cardinal Lavigerie (1868-1960) » in Pirotte Jean & Deroitte Henri, *Eglises et santé dans la tiers-monde, hier et aujourd'hui*, Leiden, Brill, 1991.

⁹ Scheriffa, *L'Algérie vue à travers*; Delpal Bernard, *Le Silence des moines : les trappistes au XIXe siècle : France et Algérie, Syrie*, Paris, Beauchesne, 1998; Sœur Marie-Andrée du Sacré-Cœur, *Histoire d'origines de la congrégation des sœurs missionnaires de Notre-Dame d'Afrique (1869-1892)*, Saint-Charles de Kouba, 1946.

III- La famine de 1866-1868 et la catastrophe humanitaire qui faillit faire disparaître la population musulmane vont permettre à Lavigerie de prendre en charge des orphelins issus de la crise démographique .

Les années 1866-1868 sont marquées par une série de catastrophes qui provoquent une mortalité considérable parmi la population algérienne autochtone¹⁰. Cette catastrophe englobe les effets dévastateurs de l'épidémie de choléra qui atteint l'Algérie en 1867, les épidémies de typhus et de typhoïde, les invasions de criquets, le tremblement de terre de Blida en 1867, la sécheresse de plusieurs étés, un hiver rigoureux en 1867-1868, sans oublier l'expropriation des populations musulmanes de leurs terres et leurs déplacements vers des terres incultes.

L'ampleur du désastre va se traduire par une chute de la démographie. À l'automne 1867, des bandes d'affamés se mettent en marche dans toute l'Algérie et en février 1868 elles investissent la périphérie des villes et villages du Sahel. Dans le constantinois, le nombre de victimes fut de :

Cercles	Populati on estimée en 1866	Populati on estimée en 1869	Déficit démographique estimé	Nomb re de morts connus
Constant ine	394791	295181	99610	66180
Annaba	132618	127061	5577	4624
Batna	241499	209717	31782	28871
Sétif	413403	341301	72102	51552
Total	1182311	973260	209071	151.2 27

Rapport statistique de Constantine, 1870.

(Arch. Outre-mer, GGA, 1 K 363)

L'écrivain et historien de l'Islam Charles Mismar (1832-1904) qui avait séjourné à Alger à la fin des années 1860, parlait des musulmans d'Algérie en ces termes: « *Point n'est besoin d'enquête pour constater l'état de nos sujets musulmans. Un coup d'œil suffit. D'un bout à l'autre de l'Algérie, les indigènes accusent l'extrême misère par leurs mines faméliques et les*

¹⁰ Abbé Bellarmin-Vincet, Burzet, *Histoire des désordres de l'Algérie, 1866-1867-1868 : Sauterelles, tremblement de terre, choléra, famine*, Alger et Paris, Imprimerie de E. Garaudel, 1869.

haillons sordides dont ils sont uniformément couverts ». il écrit également: « Les convertir est impossible : jamais leur Dieu ne capitulera devant la Trinité chrétienne ! Les détruire, comme des Peaux-Rouges, est également impossible : à défaut du monde civilisé, leur nombre et leur vaillance les protégeraient.¹¹».

La famine en Algérie (1868)

Selon Pierre Darmon, en trois ans, l'Algérie, « dont la population s'élève à 2,9 millions d'habitants, va en perdre officiellement 500 000, voire davantage, c'est-à-dire 17 % au moins du total »¹².

Au cours de ces années de désastre, le bilan démographique a été fort lourd, puisque la population de l'Algérie qui s'élevait, selon le recensement de 1866, à 2 931 000 habitants passe brutalement au recensement de 1872 à 2 125 000 âmes. Pour ces deux années de 1866-1868, la mortalité s'était élevée à 500 000 personnes, soit 17 % de la population totale.

Si les médecins français, d'une manière générale, se montraient très discrets sur l'appréciation des causes de cette saignée démographique importante, certains d'entre eux font une relation avec la présence française. Ainsi le docteur Emile Bertherand mentionne la misère indigène

¹¹ Charles Mismar, *Souvenirs du monde musulman*, Ed. Hachette, Paris, 1892.

¹² Pierre Darmon, *Un siècle de passions algériennes*. Ed. Fayard, 2009.

provoquée par l'intrusion coloniale ; le docteur Valin évoque le typhus et le choléra qui font au moins 300.000 victimes arabes vers 1866-1868.

Mais selon les préjugés racistes de l'époque, on croyait alors à « *une diminution inéluctable des populations indigènes frappées par le choc d'une civilisation supérieure* »¹³, et d'aucun prophétisaient la « *disparition fatale de la race indigène* ».

C'est le cas du docteur Boudin qui se demandait si le déclin des maures des villes du Tel se relie « *à cette loi mystérieuse en vertu de laquelle certaines races inférieures semblent destinées à disparaître au contact des races supérieures*¹⁴»..

Le Docteur René Ricoux, chef des travaux de la statistique démographique et médicale au bureau de statistique du gouvernement général de l'Algérie, prévoit tout simplement la disparition des « indigènes » algériens.

Devant l'étendue de cette catastrophe humanitaire qui va laisser des milliers d'enfants errant sur les routes, Lavigerie va prendre l'initiative d'accueillir et de prendre en charge plus de six cents orphelins en Algérie, ainsi qu'à Marseille et à St Laurent d'Olt en Aveyron¹⁵.

Selon la liste établie par les Pères Blancs en 1872-1873, on comptait 418 orphelins à Marseille dont 288 à Saint-Charles, 49 à la Société de Saint-Pierre ès-Liens, 21 au Bon Pasteur, 140 à Alger à Maison Carré.

¹³ Charles Robert Ageron, *L'Algérie après l'insurrection de 1871*, Ed. PUF, 1871.

¹⁴ François Joseph Boudin, *Histoire statistique de la colonisation et de la population en Algérie*, 1853.

¹⁵ Shorter, *Les Pères blancs*.

Images for enfants Orphelins érrant sur les routes en Algérie
<https://babzman.com/1866-1868-annees-de-desastres>

Dans la seconde moitié de la dernière décennie du XIXème siècle, des orphelins venus de l'orphelinat des Attafs sont envoyés au domaine de Thibar en Tunisie où les Pères Blancs entretiennent un domaine agricole et où ils créeront un village érigé en paroisse en 1895, village où les orphelins d'Algérie devenus adultes seront à l'origine de la croissance de la population chrétienne de Thibar¹⁶.

Pour Lavigerie « *Tous les maux de l'Afrique proviennent de l'Islamisme* » ; « *les indigènes sont inaccessibles à tout progrès. Cause principale : fanatisme musulman. Il y a mille ans que c'était écrit, peut-être plus !* ». Néanmoins, s'il est très difficiles d'évangéliser des adultes, les enfants sont plus malléables en particulier s'il s'agit d'orphelins.

Conscient de ce que seules des femmes-apôtres seraient en mesure de nourrir et d'élever les orphelins qui affluent à l'évêché, Lavigerie crée la congrégation des Sœurs missionnaires de Notre-Dame d'Afrique, en 1869¹⁷. Elles auront pour tâche, d'élever ces enfants dans la voie du seigneur.

¹⁶ Nolan, *Les Pères Blancs*.

¹⁷ Jacques Leonard, « Médecine, femmes et religion : ces femmes qui soignent au XIXe siècle », *Annales ESC*, 1977, p. 887-907.

Lavigerie dira : « *Malgré le zèle des Missionnaires, leurs efforts ne produiront jamais des fruits suffisants s'ils ne sont pas aidés par des femmes-apôtres...Ce que les hommes ne peuvent faire, les femmes le peuvent. On les admet avec facilité, même avec joie. La femme est à l'origine de tout puisqu'elle est mère* ».

En 1877, on comptait dix maisons en plus de la Maison-Carrée, deux orphelinats, le village de St-Cyprien à El Attafs (située actuellement dans la wilaya de Ain Defla) , trois missions en Kabylie et des paroisses dans les villes de Laghouat, Géryville (El Bayadh) et Biskra. En 1878, un deuxième village chrétien en Algérie Ste-Monique, (aujourd'hui, Cheikh Ben Yahia), et trois autres en Kabylie¹⁸.

IV-Soins aux populations autochtones et évangélisation

Pour l'Église, le retard des Indigènes n'était pas dû à leur race mais à leur religion accusée de favoriser « *la paresse d'esprit et du corps* » et de provoquer une « *stagnation désolante dans tous les domaines* », justifiant que l'église prenne part à l'œuvre civilisatrice de l'Occident dont elle constituait « *le versant religieux* »¹⁹.

Pour atteindre ces buts, le cardinal Lavigerie notait que « *pour réussir, il fallait des bienfaits sensibles et matériels* ». Parmi ces bienfaits, la médecine était un des piliers, parce qu'elle pouvait être efficace face à des maladies particulièrement ravageuses. Il estimait que la médecine devait servir d'introduction à la modernité chrétienne, à l'acceptation de convertis au sein des populations musulmanes et indirectement à l'adoption de la religion catholique²⁰. Les missionnaires comptaient sur la fourniture gratuite « *de remèdes et l'installation d'hôpitaux et de dispensaires pour faire disparaître mille sottises superstitieuses* » et ils étaient persuadés que l'appartenance à une religion monothéiste ne pouvait que suivre la conversion à la « *civilisation* » qui pour eux s'appelait catholicisme²¹.

¹⁸ Shorter, *Les Pères blancs*.

¹⁹ Gadessaud Uriel, *Les catholiques dans le diocèse d'Alger : un fragile apogée (1930-1939)*, Mémoire de Master, Université Panthéon Sorbonne Département d'Histoire, 2020.

²⁰ Clark Hannah-Louise, *Doctoring the bled. Medical Auxiliaries and the Administration of rural life in Colonial Algeria, 1905-1954*, PhD, Princeton, 2014; Jean Tremsal, *Un siècle de médecine coloniale française en Algérie (1830-1929) : contribution à l'étude de l'œuvre médicale française en Afrique du Nord*, Tunis, J. Aloccio, 1929.

²¹ Scheriffa, *L'Algérie vue à travers*; Nolan, *Les Pères Blancs*; Bertini Ugo, *Pie XI et la médecine au service des missions*, Paris, libr. Bloud et Gay, 1930.

❖ Un premier pas sera fait dans cette voie par la création de l'hôpital Sainte-Elisabeth, à Saint-Cyprien des Attafs en 1874²² destiné exclusivement aux musulmans, et dont la gestion a été confiée à la mission des Pères Blancs d'Afrique qui se sont préoccupés « *d'approprier l'hospitalisation aux croyances aussi bien qu'aux habitudes indigènes*²³ ».

Cet hôpital était très apprécié par la population musulmane de la plaine du Chélif pendant toute la période coloniale et même durant les premières décennies après l'indépendance²⁴.

Hôpital St. Elisabeth fondé en 1874 (El Attafs)

([http://alger-roi.fr/Alger/les attafs/pages/6 attafs saint cyprien hopital](http://alger-roi.fr/Alger/les_attafs/pages/6_attafs_saint_cyprien_hopital))

²² Jean-Luc, Burlats, *Les Missions catholiques : 1868-1914*, Université Jean Moulin Lyon III, 2002.

²³ « L'hôpital de Sainte Elisabeth de Saint Cyprien des Attafs », *Journal Echo*, 8-3-1934.

²⁴ Claire Fredj. "Soigner les populations au Sahara. L'exemple de l'hôpital mixte de Ghardaïa (1895-1910)". *Histoire, monde et cultures religieuses*, Karthala, 2012, 2 (22), pp.55-89 ; Claire Fredj. "Une mission impossible ? L'Église d'Afrique, l'apostolat médical et la conversion des "indigènes" (1830-années 1920)". Chantal Verdeil. *Missions en terre d'islam*, Brépols, pp.163-229.

De 1894 à 1899, cinq autres établissements du même genre furent créés et confiés aux Pères Bénédictins. Ce sont l'hôpital St Eugénie à Michelet (Ain El Hammam) en 1894 ; l'hôpital St Augustin à Arris, dans les Aurès et l'hôpital Lavigerie à Biskra en 1895 ; l'hôpital Ste Marie Madeleine à Ghardaïa en 1897 et enfin l'hôpital St André à Labiodh Sidi-Cheik en 1899.

❖ L'hôpital Sainte-Eugénie (actuel hôpital *n'Tignathine*), près de Ain El Hammam, fut ouvert en 1894 (Silhadi Karima : 2012). C'est dans cet établissement que le poète Si Mohand Ou M'hand (1840-1905) est décédé et où Fadhma Ath Mansour Amrouche (1882-1967), éduquée par les Sœurs Blanches est convertie au christianisme²⁵, mère de Jean El Mouhoub Amrouche (1906-1962)²⁶ et Taos Marguerite Amrouche (1913-1976), y a séjourné et rencontré son époux.

Si Mohand Ou M'hand- Fadhma Ath Mansour –Taos Amrouche- Jean Amrouche (<https://www.depechedekabylie.com>)

Cette « réussite de l'implantation de la médecine en terre berbère²⁷ » s'explique par le fait que la Kabylie a été, dès la pacification, un terrain d'expérimentation spécifique différent du reste du pays.

L'installation des missionnaires en Kabylie, dès 1873 participe d'un vaste. Entre dans le cadre d'un projet d'évangélisation de la population lié à une politique d'assimilation propre aux seuls Kabyles et à l'exploitation du mythe berbère et de l'islam berbère. Convaincus d'être dans un espace

²⁵ Fatima Aith Mansour Amrouche, *Histoire de ma vie*, Ed. La découverte, 1946.

²⁶ Jean El-Mouhoub Amrouche et Yacine Tassadit (éds), *Un Algérien s'adresse aux Français ou l'histoire d'Algérie par les textes (1943-1961)*, Paris, L'Harmattan, 1994.

²⁷ Tarik Bellahsene, « La colonisation en Algérie : processus et procédures de création des centres de peuplement. Institutions, intervenants et outils », thèse, université de Paris VIII, 2006 ; Karima Dirèche Slimani, « Convertir les Kabyles : quelles réalités ? », dans Religions et colonisation (coll.), Paris, 2009.

islamisé superficiellement, les missionnaires catholiques ont déployé un activisme apostolique destiné à faire resurgir le christianisme antique, substrat religieux oublié des populations locales. Pour Lavigerie, le christianisme ancien de l'Afrique du Nord, est la religion ancienne et oubliée des Berbères. Nombreux étaient les missionnaires qui rêvaient de faire de la Kabylie un nouveau Liban multiconfessionnel²⁸.

Hôpital Sainte Eugénie - préparation du couscous pour les malades

❖ **L'hôpital Saint Augustin à Arris**, ouvert en 1895 (actuel siège de l'Établissement Public de Santé de Proximité- EPSP- d'Arris), se composait de deux grandes salles pour les malades, de cabinets d'isolement pour les contagieux, du logement des Sœurs, de la cuisine et de la chapelle. Cet hôpital drainait les populations de tous les Aurès²⁹.

❖ **L'hôpital Lavigerie** (actuel hôpital Dr. Saadane), à Biskra, ouvert la même année que celui des Aurès (1895) a été réalisé par le Gouvernement Général et la gestion était assurée par les religieuses de Notre-Dame d'Afrique.

²⁸ Alain Mahé, Histoire de la Grande Kabylie, XIXème, XXème siècle, anthropologie historique du lien social dans les communautés villageoises, Paris, Ed Bouchène, 2002.

²⁹ Dorothee Chellier, *Voyage dans l'Aurès. Notes d'un médecin envoyé en mission chez les femmes arabes*, Tizi Ouzou, J. Chellier, 1895.

L'apostolat des populations arabes au Sahara a débuté dès 1856, lorsque des prêtres s'installent à Laghouat, suivies par les Soeurs de Saint-Vincent de Paul qui arrivent en 1859 pour soigner les malades. Après le massacre de trois prêtres, ils se sont retirés avant la reprise de l'implantation missionnaire dans les années 1890. Ainsi sera créé à Biskra un institut religieux et militaire : « l'oeuvre des frères armés du Sahara » en 1891³⁰.

L'hôpital Lavigerie

❖ **L'hôpital Sainte-Marie Madeleine**, à Ghardaïa, installé en 1897.

Comme pour l'hôpital Lavigerie à Biskra, l'organisation des hôpitaux indigènes va accompagner la politique de pénétration de la France au Sahara.

Après l'installation de plusieurs garnisons dans la Mزاب en 1882 et l'arrivée des Pères Blancs en 1883 qui louent une maison dans le quartier juif de Ghardaïa, la Société des Missionnaires d'Afrique y installe, en 1891, le siège du vicariat apostolique du Soudan-Sahara.

C'est en 1895 qu'une convention est passée, entre l'armée et la mission des pères blancs afin de faire construire et entretenir un hôpital : **l'hôpital indigène Sainte Marie-Madeleine**³¹.

❖ **L'hôpital Saint-André**, à Labiodh Sidi-Cheik, ouvert en 1899.

Labiodh Sidi Cheikh est une région semi-désertique située dans le piémont saharien avec une population autochtone très faible, centre de la grande tribu des Ouled Sidi Cheikh qui vivait dans ces immenses étendues,

³⁰ Chantal Verdeil, (dir.), *Missions chrétiennes en terre d'islam*, Brepols, Turnhout, 2013.

³¹ Claire Fredj, « L'administration française et les soins aux "indigènes" : la mise en place de la "triade médicale" dans l'Algérie des années 1920 », dans El Boudrari Hassan et Nordman Daniel (dir.), *Les savoirs de l'administration. Histoire et société au Maghreb du XVIe au XXe siècle*, Casablanca, Fondation du roi Abul Aziz, 2015.

comme au temps des ottomans, agissant à leur guise. Cette puissante tribu nomade représentait un danger pour la colonie française³².

«*Le Coran qu'ils enseignent entretient le fanatisme musulmans et les tolbas prêchent la haine du chrétien. Politiques rusés, ils échappent par leur éloignement à l'autorité qui les surveille et n'ont que l'intérêt pour leur guide spirituel.*».

Les Ouled Sidi Cheikh ont mené des insurrections en 1863/1864, contre l'armée française, malgré de nombreuses tentatives des autorités françaises d'engager des négociations pour l'arrêt des combats³³.

Le soulèvement du Cheikh Bouamama chef de la zaouïa des Ouled Sidi Cheikh Laghraba qui en 1881, avait hissé l'étendard de la lutte contre le colonialisme français, et avait détruit plusieurs institutions coloniales. Ceci explique en partie, le choix de la ville de Labiodh Sidi Cheikh pour l'implantation d'un hôpital indigène et de Géryville (El Bayadh) pour une infirmerie indigène.

Malgré des résultats considérés comme une réussite aussi bien par l'Eglise que par l'administration coloniale, ces hôpitaux avaient été estimés trop coûteux pour en réaliser partout où il l'aurait fallu pour satisfaire les besoins de santé des populations autochtones.

Aussi, à partir du 1er décembre 1902, un service médical plus réduit fut organisé en faveur des populations musulmanes basé sur la création de nombreuses infirmeries indigènes, un service de consultations confiées à des femmes médecins à l'usage des femmes et des enfants, ainsi que l'institution d'un service de consultations gratuites sur les marchés et à l'intérieur des tribus.

La première de ces infirmeries créées à Alger en 1901 sous la direction de Madame Françoise Légey (1872-1935), médecin parfaitement arabophone, fut d'abord une simple consultation, qui eut immédiatement un grand succès auprès des femmes musulmanes de la ville. Elle était installée dans un petit local de la Casbah et recevait des femmes et des enfants malades ainsi que des femmes en couches. Constantine, Oran et Tlemcen ont été dotés d'établissements du même genre. Durant l'année 1904, le nombre d'infirmeries indigènes s'élevait à 50.

³² Achille Ancinelle, Relation médicale de l'expédition et de la prise de Laghouat, et aperçu des régions parcourues par les troupes expéditionnaires, *Recueil de mémoires de médecine, de chirurgie et de pharmacie militaires*, 1854.

³³ Jean Joseph Marit, « Note sur la topographie médicale de Laghouat ; compte-rendu du service médicochirurgical de l'ambulance de cette ville, depuis le mois d'avril jusqu'au mois de septembre 1853 », *Recueil de mémoires de médecine, de chirurgie et de pharmacie militaires*, 1854.

Infirmières indigène à Alger

Docteur Françoise Légey

V- La formation de médecins indigènes par Lavigerie

Si un service médical existait aux premières décennies de la colonisation, il restait pour l'essentiel dirigé vers des campagnes d'inspection sanitaire et les soins nécessaires aux colons et soldats. Pour la population musulmane, l'administration se reposait essentiellement sur les institutions charitables algériennes. Dans les communes mixtes et les territoires militaires, la responsabilité médicale reposait sur une poignée de médecins de colonisation qui faisaient des tournées dans les dispensaires au sein des tribus, dispensaires en général vides de tout équipement.

Devant cette situation, deux initiatives de formations de médecins indigènes voient le jour, l'une émanant du Gouvernement Général (Général Chanzy), l'autre du cardinal Lavigerie.

Pour l'administration du Gouvernement Général, il s'agissait de trouver des volontaires autochtones pour les postes reculés dont personne ne voulait, de trouver aussi dans ces médecins indigènes des outils de collaboration profonde et de se servir de la médecine à des fins de pacification. Lavigerie, par contre, estimait que la médecine devait servir d'introduction à la modernité chrétienne, à l'acceptation de convertis au sein des populations musulmanes et indirectement à l'adoption de la religion catholique.

Pour arriver à ses fins, Lavigerie distinguait parmi les orphelins recueillis lors de la famine de 1868, quatre d'entre eux, les plus brillants afin de les amener, après le baccalauréat, vers un diplôme médical accéléré. Les orphelins, sélectionnés étaient dirigés vers la faculté catholique de Lille où ils reçurent une formation accélérée (obtention du doctorat avec seulement 70 % des inscriptions requises).

Des quatre médecins arabes chrétiens formés par Lavigerie, un seul revient pour s'installer en Algérie, non pas dans les tribus, mais en banlieue d'Alger où il meurt peu après son installation en 1889.

Cette initiative de formation accélérée de médecins indigènes catholiques, destinés à la population musulmane, fut donc un échec et ne sera pas renouvelée jusqu'à la création en 1904 du corps des auxiliaires médicaux indigènes, qui après une formation de 2 ans à la faculté de médecine d'Alger étaient employés exclusivement, sous la supervision du médecin de colonisation, au niveau de l'infirmerie indigène³⁴.

En juin 2000, l'ancien président, Abdelaziz Bouteflika, dans un discours devant l'Assemblée nationale française, reconnaissait que « *la colonisation, au siècle dernier, nous a ouverts à la modernité* » mais que « *c'était une modernité par effraction, une modernité imposée qui a engendré le doute et la frustration, tant il est vrai que la modernité se discrédite quand elle prend le visage grimaçant de l'oppression et du rejet de l'autre* » et précisera : « *La colonisation porta l'aliénation de l'autochtone à ses limites extrêmes.* ».

VI- 1930, centenaire de la conquête, apogée pour la colonisation française en Algérie

³⁴ Verdeil, *Missions chrétiennes en terre d'islam*.

Le centenaire de la conquête en 1930, glorifiant « *le génie colonisateur de la France, des héros, des pionniers de la civilisation, des réalisateurs de la plus grande France* »³⁵, pour populariser l'idée de la réussite en Algérie va être l'occasion pour Lavignerie pour faire de 1930 à la fois la célébration du rétablissement de l'Église en Algérie et celle du XVème centenaire de la mort en 430 de Saint Augustin figure historique du christianisme en Afrique du Nord.

Les populations musulmanes étaient réduites à de simples figurants et L'Islam était décrit dans Le Livre d'Or du centenaire de l'Algérie française comme « *la fantaisie ou les rêves d'un personnage qui est à la fois le prophète, thaumaturge et prestidigitateur* ».

Cette célébration allait susciter chez les musulmans une réaction identitaire et religieuse, et servira d'occasion pour fonder, l'année suivante, en 1931, par le cheikh Ben Badis, l'Association des Oulémas pour défendre l'histoire arabe et islamique du pays.

L'association des Oulémas en 1931

Au cours de l'année 1939, annonciatrice du déclenchement de la 2ème guerre mondiale et pressentant le déclin de l'Empire français en Afrique du Nord, l'archevêque d'Alger s'alarmait: « *c'est le commencement de la fin de l'autorité française telle qu'elle s'était affirmée jusqu'ici, si on les laisse se produire encore : 5000 indigènes musulmans se sont réunis en congrès,*

³⁵ Vermeren, *La France en terre d'Islam*.

au cinéma Majestic, pour réclamer à l'unanimité l'octroi aux Algériens musulmans de tous les droits politiques, tout en conservant leur statut. Pauvre France ! Pauvre Algérie ! Quel recul ! Quelle faiblesse ! Mon Dieu, ayez pitié de nous ! ».

Alors que l'octroi de la citoyenneté était défendu par le docteur Mohamed Saleh Bendjelloul (1893-1985) avec l'appui de la Fédération des élus de Constantine, les Oulémas avaient obtenu que la Charte défendît l'identité arabe et musulmane et l'Étoile Nord-Africaine de Messali Hadj prônait la libération nationale.

Pour l'église, religion et patrie devaient être associés pour que l'Algérie devînt « *la petite fille de l'Eglise et la Fille aînée de la France* ». ³⁶ Les catholiques algériens partageaient des préjugés sur l'infériorité des Indigènes qu'ils côtoyaient, ce qui leur rendaient préférables des mesures paternalistes et des œuvres de charité plutôt que des réformes politique ou sociales. Cependant, pour le journal El-Ouma, fondé par Messali Hadj, président de l'Étoile nord africaine, « *l'A.M.I.N.A. était une association de pères blancs, au service de l'archevêque d'Alger pour la christianisation des musulmans* », avec la suspicion d'un dessein d'évangélisation ³⁷.

Conclusion

Même si l'évangélisation était l'objectif final de l'Eglise, Lavigerie dû se rendre à l'évidence qu'implanter la foi chrétienne dans l'esprit des populations autochtones en terre d'Islam n'est pas une mission comme les autres.

Les premiers convertis furent les patients éloignés de leur famille, isolés, jugés plus faibles psychologiquement, et ayant moins d'attaches idéologiques. Mais la conversion de ces individus ayant peu de lien avec leurs origines avait peu d'impact sur la diffusion de la foi chrétienne. Par ailleurs, les conversions individuelles risquaient d'être sanctionnées par l'entourage du converti, le poussant à apostasier sous la pression sociale, ce qui aurait annihilé tout le travail accompli.

Selon les rapports annuels de la société des missionnaires d'Afrique, entre 1905 et 1950, il y a eu 650 baptêmes d'adultes.

³⁶ Gilbert Meynier, « L'Algérie et les Algériens sous le système colonial. Approche historico historiographique », *Insaniyat*, 65-66, 2014, pp. 13-70.

³⁷ Oissila Saaidia, *Clercs catholiques et oulémas sunnites dans la première moitié du XXe siècle*. Discours croisés, Paris, Greuthner, 2004; Oissila Saaidia, *L'Algérie catholique. XIXe-XXIe siècles*, Paris, CNRS Éditions, 2018.

Ces chrétiens indigènes se trouvaient doublement marginalisés puisqu'ils étaient rejetés de leur communauté, restée musulmane, sans pouvoir prétendre à un statut d'égalité civile avec la population européenne. Cette tourmente identitaire a été vécue, symbolisée et écrite par la famille Amrouche : Fadhma la mère et ses deux enfants poètes Jean El Mouhoub et Marguerite Taos.

La médecine, instrument ambivalent de la colonisation, a régulièrement été présentée comme un moyen de gagner les cœurs, voire les âmes. L'hôpital catholique était une façon d'affirmer l'identité de la communauté chrétienne, et *in fine* l'espoir secret de faire des convertis. Si les Pères Blancs contribuèrent à implanter la chrétienté, leur mission s'est heurtée à un Islam profondément enraciné ainsi qu'à une certaine hostilité de l'administration coloniale qui s'appuyait sur les notables musulmans pour assujettir la population indigène.

Néanmoins, dans le domaine de la santé, ils furent, des agents de l'introduction de la médecine moderne, épurée des éléments magiques, sans pouvoir pour autant convertir les populations musulmanes ni à la religion chrétienne ni à la « civilisation ».

À partir de 1960 l'action des organismes internationaux (OMS, FAO, UNICEF) accréditaient l'idée que la santé est un droit pour chaque être humain. L'ancienne organisation ecclésiale de l'époque missionnaire s'effaça peu à peu. L'Algérie devenue indépendante pris en charge son avenir et en 1974 décréta la médecine gratuite pour tous. Les missionnaires chrétiens vont alors se déployer dans les autres pays d'Afrique d'Amérique Latine et d'Asie.

Après l'indépendance de l'Algérie en 1962, les anciens terrains des Pères-Blancs seront peu à peu recouverts par les habitations et cités qui constituent de nos jours le quartier de Mohammedia

Pour sa part, le bâtiment principal du couvent (qui abritait la maison-mère de l'Ordre) devint un institut public de formation professionnelle, alors que le bâtiment annexe (ancien orphelinat) fut converti en centre spécialisé dans l'enseignement aux enfants handicapés [AlmiSaid]. L'ensemble fut démoli en 2014, laissant place à la Grande Mosquée d'Alger.

Bibliographie

Abbé Bellarmin-Vincet, Burzet, *Histoire des désordres de l'Algérie, 1866-1867-1868: Sauterelles, tremblement de terre, choléra, famine*, Alger et Paris, Imprimerie de E. Garaudel, 1869.

Ageron, Charles Robert. *L'Algérie après l'insurrection de 1871*, Ed. PUF, 1871.

Amrouche Fatima Aith Mansour, *Histoire de ma vie*. Ed. La découverte, 1946.

Amrouche Jean El-Mouhoub et Yacine Tassadit (éds), *Un Algérien s'adresse aux Français ou l'histoire d'Algérie par les textes (1943-1961)*, Paris, L'Harmattan, 1994.

Ancinelle Achille, « Relation médicale de l'expédition et de la prise de Laghouat, et aperçu des régions parcourues par les troupes expéditionnaires », *Recueil de mémoires de médecine, de chirurgie et de pharmacie militaires*, 1854.

Bellahsene, Tarik, *La colonisation en Algérie: processus et procédures de création des centres de peuplement. Institutions, intervenants et outils*, thèse, université de Paris VIII, 2006.

Bernard, Delpal, *Le Silence des moines : les trappistes au XIXe siècle : France et Algérie, Syrie*, Paris, Beauchesne, 1998.

Boudin, François Joseph, *Histoire statistique de la colonisation et de la population en Algérie*, 1853.

Burlats Jean-Luc, *Les Missions catholiques : 1868-1914*, Université Jean Moulin Lyon III, 2002.

Chellier, Dorothee, *Voyage dans l'Aurès. Notes d'un médecin envoyé en mission chez les femmes arabes*, Tizi Ouzou, J. Chellier, 1895.

Comboni, Daniel, Ed. Hachette, 1868.

Darmon, Pierre, *Un siècle de passions algériennes*. Ed. Fayard, 2009.

Dirèche Slimani, Karima, «Convertir les Kabyles: quelles réalités?», dans *Religions et colonisation (coll.)*, Paris, 2009.

Fanny, Colonna, *Les Versets de l'invincibilité : Permanence et changement religieux dans l'Algérie contemporaine* Paris, Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politique, 1995.

Fredj, Claire, « L'administration française et les soins aux "indigènes" : la mise en place de la "triade médicale" dans l'Algérie des années 1920 », dans El Boudrari Hassan et Nordman Daniel (dir.), *Les savoirs de l'administration. Histoire et société au Maghreb du XVIe au XXe siècle*, Casablanca, Fondation du roi Abul Aziz, 2015.

Fredj, Claire. "Soigner les populations au Sahara. L'exemple de l'hôpital mixte de Ghardaïa (1895-1910)". *Histoire, monde et cultures religieuses*, Karthala, 2012, 2 (22), pp.55-89.

Fredj. Claire, "Une mission impossible ? L'Église d'Afrique, l'apostolat médical et la conversion des "indigènes" (1830-années 1920)". Chantal Verdeil. *Missions en terre d'islam*, Brépols, 2013, pp.163-229.

Grundmann, Christoffer, "The role of medical missions in the missionary enterprise: a historical survey". *Journal of the IAMS*, 1985.

Guillemet, Herve, *Diriger les consciences, guérir les âmes: une histoire comparée des pratiques thérapeutiques et religieuses (1830-1939)*, Paris, La Découverte, 2006.

Hannah-Louise, Clark, *Doctoring the bled. Medical Auxiliaries and the Administration of rural life in Colonial Algeria, 1905-1954*, PhD, Princeton, 2014.

L'hôpital de Sainte Elisabeth de Saint Cyprien des Attafs, *Journal Echo*, 8-3-1934.

Leonard, Jacques, « Médecine, femmes et religion : ces femmes qui soignent au XIXe siècle », *Annales ESC*, 1977.

Mahé, Alain, *Histoire de la Grande Kabylie, XIX^eème, XX^eème siècle, anthropologie historique du lien social dans les communautés villageoises*, Paris, Ed Bouchéne, 2002.

Marit, Jean Joseph, « Note sur la topographie médicale de Laghouat ; compte-rendu du service médicochirurgical de l'ambulance de cette ville, depuis le mois d'avril jusqu'au mois de septembre 1853 », *Recueil de mémoires de médecine, de chirurgie et de pharmacie militaires*, 1854.

Meynier, Gilbert, « L'Algérie et les Algériens sous le système colonial. Approche historico historiographique », *Insaniyat*, 65-66, 2014, pp. 13-70.

Mismer, Charles, *Souvenirs du monde musulman*, Ed. Hachette, Paris, 1892.

Nolan, Francis, *Les Pères Blancs entre les deux guerres mondiales, Histoire des Missionnaires d'Afrique (1919-1939)*, Karthala, Paris, 2015.

Pascal, J.-M., « Essai médical sur le Mزاب (Sahara algérois) », *AIPA.*, vol. 12, 1934.

Piolet, Jean-Baptiste, *Les missions catholiques françaises au XIXe siècle*, Ed. A. Colin, 1903

Pirotte, Jean, *L'accueil ou le refus du christianisme dans les missions catholiques du XIX^eème au XX^eème siècle, dans la propagande et contre-propagande religieuse*, Bruxelles, ULB, 1987.

Renault, Francois, « Principes missionnaires et action sanitaire des Pères Blancs et Sœurs Blanches du Cardinal Lavigerie (1868-1960) » in Pirotte Jean & Deroitte Henri, *Eglises et santé dans la tiers-monde, hier et aujourd'hui*, Leiden, Brill, 1991.

Saaïdia, Oissila, *Clercs catholiques et oulémas sunnites dans la première moitié du XXe siècle. Discours croisés*, Paris, Greuthner, 2004

Saaïdia, Oissila, *L'Algérie catholique. XIXe-XXIe siècles*, Paris, CNRS Éditions, 2018.

Scheriffa, Dahmane, *L'Algérie vue à travers le regard des Pères blancs et du cardinal Lavigerie (1868-1892)*, mémoire, Lyon, Université Jean Moulin Lyon 3, 2007.

Shorter, Aylward, *Les Pères blancs au temps de la conquête coloniale. Histoire des Missionnaires d'Afrique (1892-1914)*, Paris, Éditions Karthala, 2007.

Silhadi, Karima, *Le lien social et religieux à l'épreuve du changement Cas de Tawrirt Menguellet dans le Djurdjura*, Mémoire de magistère, Anthropologie des pratiques sociales de la religion, 2012.

Sœur Marie-Andrée du Sacré-Cœur, *Histoire d'origines de la congrégation des sœurs missionnaires de Notre-Dame d'Afrique (1869-1892)*, Saint-Charles de Kouba, 1946.

Tremsal, Jean, *Un siècle de médecine coloniale française en Algérie (1830-1929) : contribution à l'étude de l'œuvre médicale française en Afrique du Nord, Tunis*, J. Aloccio, 1929.

Ugo, Bertini, *Pie XI et la médecine au service des missions*, Paris, libr. Bloud et Gay, 1930.

Uriel, Gadessaud, *Les catholiques dans le diocèse d'Alger : un fragile apogée (1930-1939)*, Mémoire de Master, Université Panthéon Sorbonne Département d'Histoire, 2020.

Verdeil, Chantal (dir.), *Missions chrétiennes en terre d'islam*, Brepols, Turnhout, 2013.

Vermeren Pierre, *La France en terre d'Islam, empire colonial et religions, XIXe-XXe siècles*, Belin, Paris, 2016.

Extended Abstract

The colonization of Algeria at the beginning of the 19th century will allow different religious congregations to spread the Christian religion, within the indigenous population, through social organization, hygiene, and the way of treating themselves. The leader of these attempts at evangelization is without context cardinal Lavigerie who will create the missionary order of the White Fathers whose missionaries will have the task of caring for hundreds of orphans who will be brought up in the Christian faith, as well as to provide free care to destitute “natives” in hospitals run by the white fathers.

In order to stand out as little as possible from the indigenous population, these missionaries will wear a religious costume very close to the local dress (gandoura, burnous and chechia).

The years 1866-1867 marked by a series of disasters (epidemics, drought and earthquake) will lead to considerable mortality among the native Algerian population.

This humanitarian disaster will leave thousands of orphan children whom Lavigerie will take care of in several orphanages in Algeria and France. These children, more malleable than adults, will be brought up in the Christian faith.

In addition to this work of evangelization for orphaned children, Lavigerie believed that medicine should serve as an introduction to Christian modernity, to the acceptance of converts within Muslim populations and indirectly to the adoption of the Catholic religion. This is how between 1874 and 1899, six hospitals intended for Muslim populations were built.

Despite results considered a success by the Church, these “Catholic hospitals” had been considered too expensive. Also from December 1902, a smaller medical service was organized for the Muslim populations based on the creation of numerous indigenous infirmaries.

During the celebration of the centenary of the conquest in 1930, Lavigerie will make it both the celebration of the re-establishment of the Church in Algeria and that of the 15th centenary of the death in 430 of Saint Augustine, a historical figure of Christianity in North Africa. But this celebration aroused among Muslims an identity and religious reaction which served as an opportunity to found, the following year, in 1931, by Sheikh Ben Badis, the Association of Ulemas to defend the Arab and Islamic history of country.

Thus, if through these “Catholic hospitals” , the White Fathers contributed to establishing Christianity, their mission came up against an Islam deeply rooted in the population . And if in the field of health , they were agents of the introduction of modern medicine , they could not convert the Muslim populations either to the Christian religion or to “ Western civilization”.

Résumé en Français

La colonisation de l’Algérie au début du XIXème siècle va permettre à différentes congrégations religieuses de diffuser la religion chrétienne, au sein des populations autochtones, à travers l’organisation sociale, l’hygiène, la façon de se soigner. Le chef de file de ces tentatives d’évangélisation est sans contexte le cardinal Lavigerie qui créera l’Ordre missionnaire des Pères Blancs dont les missionnaires auront pour tâche de prendre en charge des centaines d’orphelins qui seront élevés dans la foi chrétienne, ainsi que d’assurer des soins gratuits « aux indigènes » démunis dans des hôpitaux gérés par les pères blancs.

En vue de se démarquer le moins possible de la population indigène, ces missionnaires vont porter un costume religieux très proche de l’habit local (gandoura, burnous et chéchia).

Les années 1866-1868 marquées par une série de catastrophes (épidémies, sécheresse et tremblement de terre) entraîneront une mortalité considérable parmi la population algérienne autochtone.

Cette catastrophe humanitaire va laisser des milliers d’enfants orphelins que Lavigerie va prendre en charge dans plusieurs orphelinats en Algérie et en France. Ces enfants, plus malléables que les adultes, seront élevés dans la foi chrétienne

Outre cette œuvre d’évangélisation à destination d’enfants orphelins, Lavigerie estimait que la médecine devait servir d’introduction à la modernité chrétienne, à l’acceptation de convertis au sein des populations musulmanes et indirectement à l’adoption de la religion catholique. C’est ainsi qu’entre 1874 et 1899, six hôpitaux destinés aux populations musulmanes seront réalisés

Malgré des résultats considérés comme une réussite par l’Eglise, ces « hôpitaux catholiques » avaient été estimés trop coûteux. Aussi, à partir du 1er décembre 1902, un service médical plus réduit fut organisé en

faveur des populations musulmanes basé sur la création de nombreuses infirmeries indigènes.

Lors de la célébration du centenaire de la conquête en 1930, Lavigerie va en faire à la fois la célébration du rétablissement de l'Église en Algérie et celle du XVème centenaire de la mort en 430 de Saint Augustin figure historique du christianisme en Afrique du Nord.

Mais cette célébration a suscité chez les musulmans une réaction identitaire et religieuse qui servira d'occasion pour fonder, l'année suivante, en 1931, par le cheikh Ben Badis, de l'Association des Oulémas pour défendre l'histoire arabe et islamique du pays

Ainsi, si à travers ces «hôpitaux catholiques», les Pères Blancs contribuèrent à implanter la chrétienté, leur mission s'est heurtée à un Islam profondément enraciné dans la population. Et si dans le domaine de la santé, ils furent des agents de l'introduction de la médecine moderne, ils ne purent pour autant convertir les populations musulmanes ni à la religion chrétienne ni à la « civilisation occidentale».

Araştırma Makalesi

Niş Sancağı'nın İdari Yapısı (1839- 1878)*

Mead Osmani* - Salih Pay**

(ORCID: 0000-0002-2670-2161 - 0000-0002-4981-3075)

Makale Gönderim Tarihi

10.12.2021

Makale Kabul Tarihi

26.01.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Osmani, M.- S. Pay, “Niş Sancağı'nın İdari Yapısı (1839- 1878)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 303-350.

APA: Osmani, M.- S. Pay. (2022). Niş Sancağı'nın İdari Yapısı (1839- 1878). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 303-350.

Öz

Balkanlar'daki eski yerleşim merkezlerinden biri olan Niş, 1386-1878 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Başlangıçta Rumeli beylerbeyliğine, sonraları ise Semendire'ye bağlanmış ve bu statüsü XIX. yüzyıla kadar da devam etmiştir. XIX. yüzyıl aynı zamanda Niş'in idarî statüsünde çok sık değişikliklerin meydana geldiği yıllardır. Nitekim 1839'da civarındaki bazı yerleşim alanlarının da ilavesiyle eyalete dönüştürülerek başına Ferik Vâsıf Paşa tayin edilmiş, 1847'de Sofya, Smakov ve Köstendil'in de bağlanmasıyla sınırları genişletilmiştir. Ancak Rumeli'de başlayan isyan hareketlerine yönelik olarak alınan tedbirler sebebiyle önce vilayete dönüştürülerek valiliğine Midhat Paşa getirilmiş, akabinde ise 1864'te Silistre, Vidin ve Niş birleştirilerek Tuna Vilâyeti oluşturulmuştur. Fakat bu değişiklik de uzun süreli olamamış, 1870'te

* Bu makale Prof. Dr. Salih PAY'ın danışmanlığında yürütülmüş olan “Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi., “Ali Hadri” Tarih Enstitüsü, Priştine, Kosova, mead.osmani@uni-pr.edu. Assist. Prof. Dr., Institute of History “Ali Hadri”, Prishtina, Kosovo.

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü, Türkiye, salihpay@uludag.edu.tr.

Prof. Dr., Bursa Uludag University, Faculty of Theology, Department of the History of Islam, Turkey.

sancak statüsüyle Prizren vilâyetine bağlanmıştır. Niş, dört yıl sonra, 1874'te İşkodra ve Prizren'nin birleştirilmesiyle Manastır adıyla yeni bir vilâyet oluşturulunca, bu sefer tekrar Tuna'ya bağlanmıştır. Bununla birlikte Balkanlar'da sonu gelmeyen hareketlilik, 1876'da Tırnova ve Sofya adlarında iki Bulgar vilâyetinin oluşturulmasıyla sonuçlanınca bu sefer de Sofya'ya bağlanmıştır. Lakin bu da çok kısa sürmüş ve nihayet Kosova'ya bağlanmıştır. Kosova, aynı zamanda Niş'in Osmanlı hâkimiyetinde iken bağlandığı son merkezdir. Nitekim Niş, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı akabinde yapılan Berlin Kongresi'yle Sırbistan'a terk edilen yerler arasına dâhil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rumeli, Balkanlar, Tuna Vilâyeti, Niş.

Administrative Structure of the Sanjak of Nis (1839-1878)

Abstract

Nis, one of the oldest settlements in the Balkans, was under Ottoman rule during the years 1386-1878. It was initially to the beylerbeylik of Rumelia, but it was later adjoined to the kaza of Smedereva and it kept this status until the 19th century. In the XIXth century are the years where most of the administrative changes in the administrative status of Nis happened. In fact, in 1839, with the addition of several settlements around it, it was transformed into an eyalet under the leadership of Ferik Vasëf Pasha and the borders were widened with the connection of Sofia, Smakov and Köstendil in 1847. However, due to the measures taken against the insurgent movements that started in Rumeli, initially Mitat Pasha was appointed vali, thus turning it into vilayet, and then in 1864, Silistra, Vidini and Nis merged to form the Danube Vilayet. This change did not last long since Nis with the status of sanjak joined the vilayet of Prizren. Four years later, when Shkodra and Prizren merged together in 1874, a vilayet called Manastır was formed, this time Nis rejoining the Danube Vilayet. Due to the endless movements in the Balkans of the time and the creation of two Bulgarian vilayets called Tırnova and Sofya, in 1876, this time Nis joined Sofya. However, even this change did not last long and finally was again rejoining with Kosovo. Kosovo was also the last center with which Nis was connected during the Ottoman rule. In fact, Nis was included in the lands annexed by Serbia during Berlin Congress held after the Ottoman-Russian war of 1877-78.

Keywords: Ottoman State, Rumelia, Balkans, Vilayet of Danube, Nis.

Giriş

Niş şehrinin tarih sahnesine ilk defa Kelt ve Dardanellilere¹ ait eski bir yerleşim alanı üzerinde Naissus adıyla bir Roma kalesi olarak çıktığı kabul edilmiştir.² Romalıların, Dardania savaşları³ sırasında (m.ö.75-73) Balkan Yarımadası'nı teşkilâtlandırmaya başladıklarında Niş civarına geldikleri, bölgenin askerî ve stratejik öneminden dolayı buraya konumlandıkları,⁴ bu çerçevede Roma İmparatoru Tiberios (m.s. 14-37) tarafından şehrin önemli bir merkez haline getirildiği belirtilmiştir. Daha sonra Konstantinopolis'in (İstanbul) kurucusu olan İmparator I. Konstantin (m.s. 306-312), kendisinin de doğduğu yer olan Niş şehrini çok sayıda bina ve eserle süslemiştir.⁵ VII.-IX. yüzyıllar arasında ilk Bulgar İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunan bugünkü Niş'in de yer aldığı bölge, 971'den sonra Bizans hâkimiyetine girmiştir. Bizans imparatorları XI. asırda Niş, Semlin (Zemun) ve Belgrad'ı sağlam hale getirmişlerdir.⁶

¹ Keltler sözcüğü ilk kez M.Ö. 5. Yüzyılda Yunanlı yazar Miletoslu Hekataios tarafından kullanılmıştır. Kelt tarihi genelde M.Ö. 700'lerden başlatılsa da onların ilk ortaya çıkışları M.Ö. 1000 ve hatta Neolitik döneme (M.Ö. 8000-5500) kadar geri götürebilmektedir. Yunanlılar onlara soylu ve yüce anlamında *Keltoi*, Romalılar ise güçlü kudretli anlamında *Galli* demişlerdir. Sınırları batıda Britanya ve İrlanda'ya, doğuda Balkanlar ve Anadolu'ya, kuzeyde Kuzey Avrupa'ya, güneyde İtalya ve İber Yarımadası'na kadar ulaşıyordu. Avrupa'nın neredeyse tamamında ayak izleri görülebiliyordu. Bu geniş yayılımı Roma'nın büyümesi ve Cermen istilasıyla beraber gittikçe küçüldü. Küçülme neticesinde Keltler için İrlanda, Galler, İskoçya ve Fransa'nın uç bölgeleri sığınak konumu görmeye başladı. Ama buradaki varlıkları da zamanla yok olmaya başladı. Keltler 3. yüzyılda yaklaşık 278-279 yıllarında Anadolu'ya geldiler ve Orta Anadolu'da Kızılırmak çevresinde yerleşim kurdular. Buraya yerleşen Keltlere Yunanlılar Galatyalılar adını vermişlerdir. Bkz. Bill Price, *Kelt Mitolojisi*, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 23-30; Mehmet Ali Kaya, "Keltlerin Anadolu'ya Göçü: Göç Nedenleri, Yolları ve İlk On Yıl", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 10, S. 13, Güz 2012.

² Sabit Uka, *Gjurme Mbi Shqiptaret e Sanxhakut Te Nishit*, C. V, Valton Yayınları, Priştine, 1995, s. 39; Machiel Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, İstanbul, 2009, s. 147.

³ Vladimir P. Petrović, "Pre-Roman and Roman Dardania Historical and Geographical Considerations", *Balkanica*, C. XXXVII, Belgrade, 2007, s. 7-23.

⁴ A. Cevat Eren, "Niş", *İ.A.*, M.E.B., C. IX, İstanbul, 1964, s. 294; Vladimir P. Petrović, *Dardanie dans les Itinéraires Romaines les Villes et les Agglomerations (Дарданија У Римским Итинерајума)*, Belgrade: Academie Serbe des Sciences et des Arts Institut des Etudes Balkaniques Editions Speciales 99 Yayınları, 2007, s. 47.

⁵ Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, Routledge Yayınları, New York ve Londra 2004, s. 13; Paul Stephenson, *Büyük Konstantin*, çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 1.

⁶ Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, s. 147.

Daha sonra XII. yüzyılda Sırlar ile Bulgarlar arasında yapılan savaşta bazen Bulgarların bazen de Sırların eline geçen Niş,⁷ XII. yüzyılın sonundan XIV. yüzyılın yarısına kadar Nemaniçlerin⁸ hâkimiyeti altında kalmıştır. Niş'in civar köylerinin Slav adları almaya başlaması da bu dönemdedir. Osmanlıların bölgeyi kendi topraklarına dâhil etmesine kadar Niş ve civarı daha fazla Sırların elinde kalmıştır.⁹

1352 yılında Rumeli'ye geçen Gazi Süleyman Paşa (d.1316-ö.1357) komutasındaki Osmanlı kuvvetleri batı, kuzey-batı ve kuzey-doğuya doğru ilerlerken Romalıların yaptırdığı ve daha sonra Bizans'ın da kullandığı yollardan faydalanmışlardır.¹⁰ Balkanlar'da şehirleri ulaşım ile birbirine bağlama düşüncesi ilk defa Roma devrinde ortaya çıkmıştır. Genellikle şehir ve kasabalardan geçerek ülkeyi baştanbaşa kuşatan uzun mesafeli bu bağlantı güzergâhlarına *kol* adı verilirdi. Bunlar *sağ-kol*, *sol-kol* ve *orta-kol* gibi tabirlerle birbirinden ayrılmaktaydı. Niş de Rumeli'nin orta kol (Via Militaris) kısmında yer alıyordu. Bu yol İstanbul, Silivri, Edirne, Filibe, Sofya, Niş ve Yagodina üzerinden Belgrad'a kadar uzanmaktaydı.¹¹

Niş Sırbistan'ın Morava nehrinin bir kolu olan Nişava'nın kıyısında deniz seviyesinden 214 m. yükseklikteki geniş ovanın güneydoğu kenarında kuruludur.¹² Bulgaristan topraklarından çıkan Nişava, Şehirköy¹³ ve Ak Palanka'dan¹⁴ geçip, Niş'in kapıları sayılan ve etrafı dik, yüksek kayalıklarla çevrili Niş boğazını da aşarak şehrin merkezinden

⁷ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁸ Nemaniçler XII. yüzyılın sonlarından XIV. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı bir Sırp prensliğidir. Bkz. <https://www.britannica.com/topic/Nemanjic-dynasty>, 3.3.2018.

⁹ Sabit Uka, *E Drejta Mbi Vatrata dhe Pasurite Reale dhe Autoktone Nuk Vjeterohet*, C. VIII, Shoqata e Muhaxhireve te Kosoves Yayınları, Priştine, 2004, s. 59.

¹⁰ Salih Pay, "Rumeli Fatihisi Osmanlı Şehzadesi: Gazi Süleyman Paşa", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 1, 2009, s. 279-297; Ahmet Özkılınç vd. (haz.), *Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2013, s. 13.

¹¹ Hüdaî Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. X, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 911-912.

¹² Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, s. 147.

¹³ Şimdiki ismi "Piroto"tur.

¹⁴ Şimdiki ismi "Bela Palanka"dır.

geçmekte¹⁵ ve şehir merkezinin 12 km dışında bulunan Morava ırmağıyla buluşmaktadır.¹⁶ Şehir Sofya-Belgrad yolunun üçüncü menzinde, Üsküp'ün doğu tarafına düşer. Sur ve toprak sedlerle çevrili olan kent, Yukarı Kale ve Aşağı Kale diye ikiye ayrılmıştır. Niş'e yapılan tüm taarruzların başarıyla püskürtülmesinde şehrin bu coğrafik yapısının önemli etkisi olmuştur.¹⁷ Niş bölgesi, çoğunlukla tepeliklere ve alçak dağlara sahiptir. Nişava ve Yukarı Morava nehirlerinin verimli vadilerinin bulunduğu kısım, yerleşimin yoğun olduğu alandır.¹⁸ Niş, Balkan ülkeleri arasında en güzel ovalara sahip bölgeler arasında zikredilmektedir. Ovaları, her türlü ziraata elverişli toprağa, bağlara, bahçelere ve diğer doğal zenginliklere sahiptir.¹⁹

Niş kelimesinin kökeni ve nereden geldiği konusunda birkaç farklı görüş mevcuttur. Birincisine göre Niş ismi, şehrin içerisinden geçen *Nişava* nehrinden gelmektedir.²⁰ Diğerine göre ise Naissus (Niş), Draç²¹ şehrinde bulunan bir mezar taşının adıdır. Bu görüş sahipleri eski

¹⁵ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 293.

¹⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1293 (M.1876), 9 defa, s. 148-149.

¹⁷ Hrand D. Andreasyan - P. L. İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih Ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, 1974, s. 87-88.

¹⁸ Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Vâililiği 1864-1868*, Libra Kitapçılık, İstanbul, 2010, s. 39.

¹⁹ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 293.

²⁰ Vidosav Petrovič, *Niš u Delima Putopisaca od IV do XX Veka*, 2. b., y.y., Niş, 2001, s. 52.

²¹ Draç, Durrës, Durazzo, (Драч, Drač), Antikçağdan bu yana Arnavutluk'un önemli limanı ve ülkenin en büyük şehirlerden biri. Machiel Kiel, "Draç", *D.İ.A.*, C. IX, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1994, s. 522.

İliryalıların²² dilinin kaynağını inceleyen araştırmacılarıdır. Hırvat asıllı dilbilimcisi Petar Skok²³ da bunlarla hemfikirdir.²⁴

Şemseddin Samî *Kâmûsu'l-A'lâm* adlı eserinde Niş'in Belgrad'ın 215 km. güneydoğusunda, Morava'ya bağlı Nişava çayı üzerinde, İstanbul ile Selanik hattının birleşme noktasında dağlarla kuşatılmış bir ovada 21.049 kişilik nüfusa sahip livâ merkezi bir kasaba olduğunu, şehirde siperlerin, çok sayıda caminin, krala ait özel bir sarayın, meclis-i mebusan dairesinin ve telkârî²⁵ gümüş işleme yerlerinin bulunduğunu, 1878 yılında Sırbistan'a dâhil edildiğini, Belgrad'dan sonra en büyük şehir olması nedeniyle ikinci başkent olarak kabul edildiğini ve Osmanlı döneminde nüfusunun çoğunluğunu oluşturan müslümanların Osmanlı topraklarına göç ettiklerini belirtir.²⁶

Niş, günümüzde de altı karayolu ile beş tren yolunun birleştiği uluslararası bir kavşak konumundadır. Osmanlılar da 1863'te, en önemli kara yolları çalışmalarını, Niş, Bosna ve Vidin'de yapmışlardı. Söz konusu vilâyetlerde ve Rumeli'nin diğer bölgelerinde tamir edilen yollarla birlikte yeniden yapılanların uzunluğu 360 fersaha²⁷ (1.800 km.ve)

²² İliryalılar veya İlirler antik dönemde Balkanlar'ın batısının bir kısmı ve İtalya Yarımadası'nın güneydoğu kıyılarında (Messapia), kuzeyde Avusturya Alpleri'nden güneyde Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan'a (Epir) kadar geniş bir bölgede yaşamış olan boy gruplarıdır. İliryalıların kökenleri konusunda birden fazla görüş vardır. Bir düşünceye göre bugünkü Arnavutluk halkı ve dünyanın diğer ülkelerinde yaşayan Arnavutlar İliryalıların soyundan gelmektedirler. Kelime anlamı "özgürler ülkesi" olan İliya M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun eyaleti olmuştur. Bkz. Nuray Bozboru, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı Tarih*, C. I, Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, s. 261-263.

²³ Bkz. Petar Skok, *Etimologijski Rječnik Hrvatskog ili Srpskog Jezika*, C. I, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1971.

²⁴ Dimitrije Milenkoviç, Slavko Sariç, *İstorija Niša I od Najstarijih Vremena do Oslobođenja od Turaka 1878 Godine*, Gradina i Prosveta Yayınları, Niş, 1983, s. 61.

²⁵ Tel-kârî, ince tel halinde çekilmiş altın ya da gümüşten yapılan, teller kakmak suretiyle süslenmiş, tel halinde, gümüşten örülmüş gibi anlamlara gelir. Ayrıca "vav işi" anlamı da bulunmaktadır. Bkz., Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, 2. b., Doğuş Yayınları, Ankara, 1970, s. 1284; Yaşar Çağbayır, *Ötügen Türkçe Sözlük*, C. V, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2007, s. 4712.

²⁶ Şemseddin Samî, "Niş", *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. VI, Mihran Matbaası, İstanbul, H.1316 (M.1898), s. 4631.

²⁷ *Fersah* dört saatlik ya da beş bin metrelik mesafedir. Bkz. Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet, H.1317 (M.1899), s. 989.

ulaşmıştır.²⁸ Dolayısıyla Niş'in günümüzdeki merkezî konumu Osmanlı dönemi için de söz konusuydu. Nitekim şehir, 1386-1878 yılları arasında kesintilerle devam eden Osmanlı idaresi altında stratejik öneme sahip İslâmî bir merkez olma özelliğini koruyabilmiştir.²⁹

Çalışmanın ana hedefi Osmanlı yönetiminde, özellikle de Tanzimat döneminde Niş sancağını etkileyen idarî değişikliklerin incelenmesidir. Bu bağlamda Niş merkezinde ve kazalarında 1847-1878 yılları arasında görev yapan vali ve diğer idareciler ayrıntılı olarak bir numaralı tabloda verilmiştir. Araştırmada Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra İngilizce, Arnavutça ve Sırpça kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Osmanlı Dönemi Taşra Teşkilâtında Niş

Fethinden Tanzimat'a Kadar

Osmanlı Devleti, bünyesinde yer alan çok farklı milletlerin değişik karakteri gereği olarak az çok adem-i merkezîyet³⁰ tarzıyla yönetilmekte ve idarî teşkilât merkez ve taşra olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Sınırların genişlemesiyle birlikte *hâs* ve *salyâne* ile yönetilen beylerbeylik bölgeleri³¹ ve bunlara bağlı idarî birimler oluşturularak başlarına yöneticiler tayin edildi.³² Nitekim XIV. yüzyılın ikinci yarısında Balkan fetihlerinin başlamasının akabinde, Lala Şahin Paşa'nın (d.?-ö.1386) yönetiminde merkezi Edirne olan bir Rumeli beylerbeyliği oluşturuldu.³³ Rumeli'nin denizle ayrılmış olması Osmanlı Devleti'nin gerçekte Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki büyük idarî bölgeye bölünmesini gerekli kılmıştır.³⁴ Fakat Osmanlı protokol sisteminde derece itibarıyla en büyük beylerbeyi Rumeli beylerbeyi olup, Anadolu

²⁸ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, T.T.K. Yayınları, Ankara, t.y., s. 267.

²⁹ Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, s. 147.

³⁰ *Adem-i merkezîyet*, her oluşumun bir merkezden değil de kendi kendini idare etmesi anlamına gelir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, 2. b., s. 10.

³¹ Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, Kalem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 8.

³² Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1997, s. 1.

³³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I, Zaman Yayınları, İstanbul, 1999, s. 225.

³⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, s. 99.

beylerbeyi ikinci sırada yer almıştır.³⁵ Rumeli beylerbeyliğinin bu özelliği diğer beylerbeylikler kurulduktan sonra da devam etmiştir.³⁶ Sonraki yüzyıllarda eyaletlerin sayısının artmasına bağlı olarak beylerbeyi sayısı da artmıştır. Fetih sürecinde sınır boyundaki yerler birer uç olarak itibar edilerek diğer belli başlı beylere verilmiştir.³⁷

Klasik dönem idarî yapısında taşra teşkilâtı, küçükten büyüğe doğru köy, nahiye, kaza, sancak (livâ) ve eyalet (beylerbeylik) biçiminde şekillendirilmişti. Kendisine bağlı köylerle birlikte nâhiyelerin birleşmesiyle kazalar, kazaların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesiyle de eyaletler ortaya çıkmıştır.³⁸ Ancak ilk devirlerde nahiye, kaza, livâ, vilâyet ve eyalet tabirlerinin zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığı da görülmüştür.³⁹

Osmanlı idarî sisteminde yapılan yeniden değerlendirmelere paralel olarak Niş'in statüsü de zaman zaman değişiklik göstermiştir. Nitekim belgelerde bazen livâ,⁴⁰ bazen kaza,⁴¹ bazen de sancak⁴² veya eyalet⁴³ olarak yer almıştır.

1386 yılında fethedilmesinin⁴⁴ ardından ilk olarak Rumeli beylerbeyliğine bağlanan Niş'in bu statüsü⁴⁵ yaklaşık bir asır aynı şekilde kalmıştır. Ancak 1459 yılında Sadrazam Mahmud Paşa'nın (d.1420-ö.1474) Semendire kalesini fethiyle Niş'den Tuna'ya kadar olan askerî ve ticarî yolların Osmanlı hâkimiyetine girmesi üzerine mülkî teşkilât da

³⁵ Ahmet Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1999, s. 869-870.

³⁶ Halil İnalçık, "Rumeli", *D.İ.A.*, C. XXXV., İstanbul, 2008, s. 234.

³⁷ M. Tayyib Gökbilgin, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabalar*, Belleten, C. XX, S. 78, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1956, s. 247.

³⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1998, s. 83.

³⁹ M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2007, s. 8.

⁴⁰ B.O.A., *Tapu Tahrîr Defterleri*, No: 027.

⁴¹ B.O.A., *Hattı Hümayûn*, No: 1337/52172.

⁴² B.O.A., *İrade-i Dâhiliye*, No: 169/8913.

⁴³ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 482/21874.

⁴⁴ Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, s. 147.

⁴⁵ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

yeniden düzenlendi ve Niş bu sefer Semendire livâsına bağlandı.⁴⁶ 1521 yılında Belgrad'ın fethedilmesi üzerine yapılan yeni düzenlemede Niş'in statüsünde herhangi bir değişikliğe gidilmemiş ise de⁴⁷ 1522 senesine ait Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesinde bir kaza merkezi olarak Rumeli vilâyeti Alacahisar livasına bağlı olarak gösterilmiştir.⁴⁸ Ancak Niş'in 1530 ve 1538⁴⁹ yıllarında önceden olduğu üzere yine Semendire livâsına bağlandığı görülmektedir.⁵⁰

Niş'in statüsünde XVII. yüzyılda da birtakım değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Nitekim Evliya Çelebi 1660 yılında, bağlı olduğu sancaktan söz etmeksizin Niş'in, nâhiyeleri, sipahi kethüda yeri, yeniçeri zâbiti, subaşı, muhtesibi, bâcdarı, dizdarı ve sair görevlileriyle birlikte 150 akçeli bir kaza merkezi olduğunu belirtmiştir.⁵¹ 1667-1668 yılları arasında Rumeli kadıliklarında yapılan yeni düzenlemelerden Niş de etkilenmiş ve tarihinde ilk kez, yarısı Paşa sancağına ve diğer yarısı da Semendire sancağına bağlı olmak üzere ikiye bölünmüştür.⁵²

⁴⁶ 1497 tarihinden önce Semendire livasına bağlı olan sancaklar Niş, Hisarcık, Jacodine (Jagodina), Parakin (Paraçin), Uziçe (Öziçe) ve Çakça (Çaçak)'dır. Bkz. Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 295.

⁴⁷ Belgrad'ın fethi sonrasında Semendire'ye bağlı olan nahiyeler Niş, Uziçe, Jejne, Rudnik, Koyluca, Haram, Güvercinlik (Golubac) ve Resava'dır. Bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, "Sırbistan", *D.İ.A.*, C. XXXVII., İstanbul, 2009, s. 122.

⁴⁸ Enver Çakır, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XII, S. 1, 2002, s. 270.

⁴⁹ Özkılınç, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁰ Bu dönemde Semendire'ye bağlı diğer nahiyeler Delboçiçe, Medveç, Bolyaniçe, Leskofça ve Zaplana'dır. Bkz. Murat Yüzbaşıoğlu vd. (haz.) *Semendire Livası İcmal Tahrîr Defteri (937/ 1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 4-5.

⁵¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. V. İkdâm Matbaası, İstanbul, H. 1314 (M.1896), s. 363.

⁵² M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılikları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1988, s. 305.

1717-1730 yılları arasındaki Osmanlı idarî taksimatına göre Niş, 20 defterdarlıktan biri olup⁵³ mutasarrıfı Abdurrahman Efendi,⁵⁴ muhafızı da Muhsinzâde Vezir Abdullah Paşa'dır.⁵⁵ Daha sonra mutasarrıflık, Niş kalesini koruması şartıyla Vezir Osman Paşa'ya, verilmiştir.⁵⁶

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru vuku bulan Osmanlı-Rus (1735-1739) ve Osmanlı-Avusturya (1737-1739) savaşları esnasında Niş, 28 Temmuz 1737 tarihinde Avusturyalılar'ın işgaline uğramışsa da üç ay sonra geri alınabilmiştir.⁵⁷ Kaynaklarda yer alan bilgilerden Niş'in 1740-1741 ve 1837 yıllarında Rumeli vilâyetinde Paşa sancağına bağlı bir kaza merkezi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸ Niş'in statüsü Tanzimat'a kadar bu şekilde devam etmiştir.

Tanzimat'tan Berlin Kongresi'ne Kadar

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle⁵⁹ her alanda olduğu gibi merkez ve taşra yönetiminde de yeni bir idâre anlayışı getirilmeye çalışılmıştır. Nitekim gerek müslüman ve gerekse gayrimüslim halkın can, mal ve ırz emniyetinin eşit ve devlet garantisinde olduğu kabul edilmiş,⁶⁰ coğrafi koşullar ve nüfusu oluşturan milletler göz önünde bulundurularak idarî taksimat yeniden düzenlenmiştir.⁶¹

⁵³ Bu dönemde Osmanlı Devleti bünyesinde 44 eyalet, 217 sancak (21'i ocaklık) ve 19 hükümet (10'u ocaklık), 149 alaybeylik, 2 kapudanlık, 1 mirü'l-haclık, 1 mirü'l-meliklik, 4 meliklik, 2 voyvodalık, 1 hanlık, 18 kethüdalık, 9 emanet-i çavuşanlık, 2 ruznamecilik, 2 mukabelecilik, 7 tezkirecilik, 6 kitabet-i gönüllüyan, 8 çavuşluk, 7 veznedarlık, 7 yüzbaşılık, 20 defterdarlık, 2 mir-i alemlik, 1 bayrakdarlık, 1 nişancılık ve 1 yeniçeri ağalığı vardır. Bkz. Başar, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁴ Başar, *a.g.e.*, s. 276.

⁵⁵ Başar, *a.g.e.*, s. 281.

⁵⁶ Başar, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁷ Niş'in alınmasından çok memnun olan Sultan I. Mahmud (1730-1754), Beylerbeyi Köprülüzâde Hâfız Ahmed Paşa'yı Niş muhafızlığına tayin ederek, kendisini ve maiyetini para ve hil'atler ile ödüllendirmiştir. Bkz. Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296.

⁵⁸ Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihi...", s. 873; Yasemin Beyazıt, Rumeli Kadılıkları ve Rütbelere Dair 1253/1837 Tarihli bir Yazma", *Belgeler*, C. XXVIII., S. 32, T.T.K. Yayınları, Ankara 2007, s. 11-56, s. 48.

⁵⁹ *Düstur I*, Tertib, C.1, Matbaa-i Âmire, İstanbul, H. 1289, s. 4.

⁶⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilâyeti Nizâmnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. V, S. 2., Ankara, 1996, s. 67.

⁶¹ Bu düzenlemeyle idarî taksimat 36 eyalet (vilâyet), 126 livâ (sancak) ve 1.267 kaza şeklinde yapılandırılmıştır. Bkz. Draganova, *a.g.e.*, s. 1.

Niş, Osmanlı Devleti idaresi altında uzun süre Semendire'ye bağlı bir kaza statüsünde kalmıştı.⁶² Ancak 1834 yılında mülkî idarede yapılmaya başlanan ve Rumeli'de küçük eyaletler oluşturulmasını esas alan yeni düzenlemelerden Niş'in de etkilendiği,⁶³ bu çerçevede 1839 yılında, civarındaki bazı yerlerin de ilavesiyle eyalete dönüştürüldüğü ve başına Ferik Vâsif Paşa⁶⁴ (d.?-ö.1865)'nin tayin edildiği görülmektedir.⁶⁵ Kısa süre sonra 1847 yılında yapılan düzenlemeyle Sofya, Samako ve Köstendil de Niş eyaletine bağlanmıştır.⁶⁶

Avrupa devletlerinin desteğiyle 1854 yılında girilen Kırım Savaşı sonunda Rusya tehlikesi giderilmiş ve Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri câmiasına kabul edilmiştir. 1856 yılında yapılan Paris Konferansıyla da bu durum belgelenmiştir. Bunun ardından Tanzimat Fermanı'nda öngörülen prensiplerin zamanla yetersiz kalması ve Avrupalı devletlerin Paris Konferansıyla, Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin genişletilerek yürütülmesine dair isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeleri⁶⁷ sonucunda 28 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı ilan edildi.⁶⁸

Islahat Fermanı ile bir kere daha ilan edilen eşitlik prensibinden, genel olarak hem müslüman hem de gayrimüslim Osmanlı tebaasının memnun olmadıkları görülmektedir. Halk getirilen zorunlu askerliği, Rum cemaati de hıristiyan azınlıklar arasında asırlardır süregelmekte olan üstünlüklerini kaybetmeyi benimseyemedi. Bu nedenle özellikle

⁶² Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, s. 149; Yüzbaşıoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

⁶³ İnalçık, "Rumeli", *D.İ.A.*, C. XXXV, s. 234.

⁶⁴ (Mehmed) Vasıf Paşa, Gürcü asılı olup askeriyede yetişip binbaşı, liva ve 1831'de mansure feriki derecesine kadar yükselmiştir. Paşa çeşitli görevlerde bulunmuş ve Ocak 1839'da ilk kez Niş valisi olmuştur. Ayrıca Vasıf Paşa Silistre, Köstendik ve Selanik gibi yerlerde vali olarak görev almıştır. Eylül 1845'te ikinci kez Niş valisi olup 1850'de Vidin ve başka yerlerde görevlendirildi ve Ekim 1865'te vafatetti. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. V, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1653.

⁶⁵ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296.

⁶⁶ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296.

⁶⁷ Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (III)", s. 67.

⁶⁸ *Düstur I*, Tertib, C.1, Matbaa-i Âmire, İstanbul, H. 1289, s. 7; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 777, fi 13 Cemaziye'l-ahir 1272; Suna Kili - Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 14; Halil İnalçık - Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 19.

Balkanlar'da hoşnutsuzluklar baş göstermeye başladı⁶⁹ ve nitekim bu durum 1856 senesinde Niş, Vidin ve Tırnova'da isyanlara dönüştü. Bunun üzerine Midhat Paşa olağanüstü yetkilerle Silistre, Ruscuk ve Vidin bölgelerine gönderilmiştir.⁷⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısında batıda Balkanlar'da ve doğuda Lübnan'da baş gösteren yeni ayaklanmalar ve bunlara bağlı olarak isyan bölgelerinde yaşanan bunalım, siyasî talepler ve Avrupa devletlerinin duruma müdahale etmesi mülki idarede yeni reformların yapılmasını gündeme getirdi.⁷¹ Nitekim yapılan idarî düzenlemeyle Niş'e tekrar vilâyet statüsü verilerek⁷² valiliğine 4 Nisan 1861 tarihinde Midhat Paşa getirildi.⁷³ 1863 yılındaki değişiklikte ise Üsküp, Prizren'den alınarak Niş eyaletine, Kalkandelen kazası Üsküp sancağına bağlandı.⁷⁴ Ayrıca Yakova, İpek ve Prizren bölgesinde devam eden kargaşalık ve güvensizliğin giderilmesi amacıyla bu üç bölge Niş eyaletine bağlanarak Midhat Paşa'nın idaresine verildi.⁷⁵

⁶⁹ Seyitdanlioğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (III), s. 68.

⁷⁰ 1859'da Vidin'de bir isyan başladıktan sonra durumu teftiş üzere bir heyet oluşturulmuş ve Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın (d.1813-ö.1871) maiyetindeki bu heyet 1860'ta Rumeli'ye giderek teftiş faaliyetlerini yürütmüştür. Bkz. Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 281. Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde üç defa sadrazamlıkta bulunmuş vezirlerdendir. Babası Hazîne-i Hümâyün kethüdâsı Mehmed Emin Efendinin kardeşi Kıbrıslı Hüseyin Efendidir. Bkz. Kemal Çiçek, "Mehmed Emin Paşa Kıbrıslı", *D.İ.A.*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 464.

⁷¹ Seyitdanlioğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (III), s. 68.

⁷² Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, s. 149.

⁷³ BOA, *İrade-i Dâhiliyye*, No: 468/31336; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 607, 11 Şaban 1277; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C. I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 315; Selda Kılıç, "1864 Vilâyet Nizamnâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIV, S. 37, Ankara, 2005, s. 101; Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *D.İ.A.*, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 7-10. Midhat Paşa'ya daha önceki görevlerinde olduğu üzere valiliği döneminde Niş ve yöresinde önemli sayılabilecek reformlar gerçekleştirmesi ve başarılarından dolayı liyakat madalyası verilmiştir. Bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, no. 624, 17 Cemâziyelevvel 1277.

⁷⁴ BOA, *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 22549.

⁷⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, *Midhat Paşa'nın Hatıraları-Hayatım İbret Olsun*, C. I, Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s. 36; Ahmed Badi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne 20 Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, C. II/1, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne, 2014, s. 1070.

Balkanlar'daki çalkantıyı durdurabilmek amacıyla devletin sürekli bir arayış içinde olduğu ve devamlı yeni tedbir ve düzenlemelere müracaat ettiği görülmektedir. Nitekim Âlî (d.1814-ö.1871)⁷⁶ ve Fuad (d.1815-ö.1869)⁷⁷ paşalar ikinci ordu bölgesinde bulunan Vidin, Silistre ve Niş eyaletlerinden yeni bir vilâyet meydana getirilmesive oluşturulacak bu vilâyetin idaresine dair konuları görüşmek üzere Midhat Paşa'yı 9 Temmuz 1864 yılında İstanbul'a davet ettiler. Görüşmeler sonunda Silistre, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek Tuna adıyla büyük bir vilâyet oluşturuldu⁷⁸ ve Midhat Paşa, ileride bütün Osmanlı Devleti'nde uygulamayı düşündüğü, meşrutiyetin küçük bir örneği olmak üzere vilâyet merkezi olan Rusçuk'ta seçimle meydana getireceği bir *vilâyet meclisi* kurulması şartıyla yeni vilâyetin valiliğini kabul etti.⁷⁹ Bu çerçevede 8 Ekim 1864'de Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi⁸⁰, 22 Ocak

⁷⁶ Mehmed Emin Âlî Paşa Osmanlı sadrazamlarındandır. İstanbul'da doğmuş olup Mısır Çarşısı aktarlarından Ali Rızâ Efendinin oğludur. Bkz. Kemal Beydilli, "Âlî Paşa, Mehmed Emin", *D.İ.A.*, C. II, İstanbul, 1989, s. 425.

⁷⁷ Fuad Paşa Osmanlı sadrazamlarındandır. İstanbul'da doğmuş olup ünlü şair Keçecizade izzet Molla'nın oğludur. Annesi tarafından nesebi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya kadar uzanır. Bkz. Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde" *D.İ.A.*, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 202.

⁷⁸ Tuna Vilâyeti Doğu Sırbistan'dan Karadeniz'e, Yunan adalarından Tuna nehrine kadar uzanan ve 91624 km²'lik bir alanı kapsayan bir arazidir. Verimli toprakları, nehirleri de dâhil bereketli su kaynakları ve ılımlı ikliminden dolayı buğday, arpa ve mısır türü tahıllar ekme için ideal bir yerdir. Tuna nehrinde ve Karadeniz'de bulunan ticarî liman şehirleriyle beraber Tuna bölgesi, Balkanlar'ın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 39.

⁷⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 111; Nejat Göyünç, "Mithat Paşa'nın Niş Vâliliği Hakkında Notlar ve Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XII, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 281; Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (III)", s. 69; Kılıç, *a.g.m.*, s. 101.

⁸⁰ Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi 8 Ekim 1864'de Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bkz. *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 773, 7 Cemâziyelevvel 1281. Takvîm-i Vekâyi' Osmanlı Devleti'nin ilk resmî gazetesidir. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekâyi'", *D.İ.A.*, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 490. Fransız yönetim örgütlenmesi model alınarak hazırlanan bunizamnâme, Tanzimat'tan sonra taşra yönetiminde yapılan ilk sistemli düzenlemedir. Bkz. Kılıç, *a.g.m.*, s. 104. Tuna Vilâyeti Nizamnâmesine göre eyalete, vilâyet denildiği gibi sancak kaymakamlarına mutasarrıf, kaza müdürlerine kaymakam ve nahiye memurlarına müdür denilmiştir. Bkz. Ahmed C. Paşa, *a.g.e.*, s. 111. Ayrıca vilâyet yönetiminde valinin başkanlığında toplanacak olan danışma meclisleri kurulmuştur. Vilâyet İdare Meclisi, Livâ İdare Meclisi, Kaza İdare Meclisi ve köylerde İhtiyar Meclisleri oluşturulmuştur. Vilâyet İdare Meclisi valinin dışında hâkim mektupçu, defterdar ve hariciye memurlarından oluşmuştur. Müftü, gayrimüslimleri temsilen

1871’de ise İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi çıkartıldı⁸¹, 1874’de Rumeli’de birtakımdarî değişiklikler yapılarak İşkodra ve Prizren

ruhanî liderler ve bunların dışında halk tarafından seçilen ikisi müslüman, ikisi gayrimüslim üye olmak üzere dört kişi halkı temsilen meclise katılıyorlardı. Bu meclisler her kademede aynı şekilde teşkil edilecekti. Meclislerin yanında, hukuk, cinayet ve ticaret mahkemeleri de Nizamnâme ile getirilen adalet organları olarak kurulmuştur. Bkz. Seyitdanlioğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (III), s. 70. Tuna vilâyetinde uygulanan Nizamnâmenin olumlu ve başarılı sonuçlar vermesi, yeni teşkilâtlanmanın Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerine de yayılmasına vesile olmuştur. Bkz. *Takvîm-i Vekâyi’*, nr. 894, 5 Cemâziyelahir 1284; Güneş, *Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık*, s. 287. 1867 senesinde çıkarılan Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi ile yeni taşra örgütlenmesi bütün Osmanlı Devleti’ni kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Aslında bu Nizamnâme, hemen hemen 1864 tarihli Vilâyeti Nizamnâmesinin aynısı olmuştur. Böylece 1864 Nizamnâmesi, 22 Ocak 1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesine kadar yürürlükte kalmıştır. Bkz. Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Kara Tekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2 (1)*, Karatekin Matbaacılık, Çankırı, 2011, s. 35. 22 Ocak 1871 (29 Şevval 1287) tarihinde yayınlanan İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi de (Bkz. *Düstur I*, Tertib, C.1, Matbaa-i Âmire, İstanbul, H. 1289, s. 625-651) 1913 yılında İttihat ve Terakki tarafından çıkarılan yeni kanuna kadar 42 sene yürürlükte kalmıştır. Bkz. Mehmet Seyitdanlioğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (VI) 1871 Vilâyet Nizamnâmesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. V, s. 5, Ankara, 1996, s. 90.

⁸¹ 1871 Nizamnâmesi yeni bir nizamnâme olmayıp 1864 Nizamnâmesini tamamlayıcı, eksiklerini giderici bir metindir. Büyük ölçüde Tuna ve Girit vilâyetlerinde uygulanan ıslahat programını esas alarak yeniden düzenlemiş, sancak ve kaza meclislerinin gücü ve fonksiyonlarını 1864’teki gibi bırakmış, bazı memur ve meclislerin yetkilerine açıklama getirilerek belirsizlik giderilmiştir. Bkz. Güneş, *Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık*, s. 348. 1871 Nizamnâmesiyle valinin idarî, malî ve güvenlikle ilgili görevlerine eğitim, bayındırlık, ceza ve hukuk ile ilgili görevler ilave edilmiştir. Ayrıca valiye yardımcı olmak, görevleri paylaşmak, valinin olmadığı zamanlarda valiye vekâlet etmek üzere “vali yardımcılığı” memuriyeti oluşturulmuştur. 1871 Nizamnâmesi ile 1864 Nizamnâmesi’yle vilâyet idare sisteminde yer bulan memurlara maarif müdürü, tarik emini, defter-i hakânî müdürü, emlak ve nüfus memuru, evkaf müdürü ve alaybeyi de katılmıştır. Bkz. Yüksel Kaştan, “Osmanlı Devleti’nde “1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanun-i Muvakkati” ile Vilâyet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, Ocak 2016, s. 82. 1871 Nizamnâmesine göre 10 vilâyet ve 44 sancak Rumeli topraklarında olmak üzere 27 vilâyet ve 123 sancak oluşturulmuştur. Bunların yanı sıra bazı livâlar idarî bakımdan doğrudan merkeze bağlanmıştır. Farklı statülerden dolayı bu Nizamnâmenin dışında kalan topraklar da bulunmuştur. Bkz. Seyitdanlioğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (VI), s. 90.

vilâyetleri birleştirilip Manastır adında yeni bir vilâyet oluşturuldu, Niş sancağı da Tuna vilâyetine⁸² bağlandı.⁸³

1876 yılında Bulgar isyanlarının başlamasıyla bölgede meydana gelen huzursuzlukları giderebilmek amacıyla 20 Ocak 1876 tarihinde Filibe ve Kızılağaç'ın bağlı olduğu Tırnova ile Köprülü, Ustrumca, Kastoria, Üsküp, Manastır ve Niş'in bağlı olduğu Sofya adlarında iki Bulgar vilâyeti oluşturulmuştur.⁸⁴ Niş'in Osmanlı idarî sisteminde yer aldığı son tarih 1877 ve bağlı olduğu son vilâyet ise Kosova'dır.⁸⁵ Zira Niş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra yapılan Berlin Kongresinde Sırbistan'a terk olunmuştur.⁸⁶

Yönetim Birimleri

Osmanlılar'da yerleşim merkezlerinin idarî sistemdeki statüleri farklı nedenlere bağlı olarak zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Nitekim kuruluş döneminde en eski idare birimi nahiye ve sancak iken sınırların genişlemesiyle birlikte XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha büyük idarî birime ihtiyaç duyulmuş ve bu çerçevede eyaletler oluşturulmuştur.⁸⁷

Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde kaza statüsünde olan Niş, bu durumunu Tanzimat'a kadar büyük oranda koruyabilmişti. Ancak bu dönemde Rumeli'de gerçekleştirilen idarî yapılanmalara paralel olarak Niş'in statüsünde de birtakım değişiklikler meydana geldi ve bazen

⁸² 1875 yılına ait salnâmeğe göre Niş sancağının kazaları Şehirköy, İvranya, Leskofça, İznebol, Kurşunlu'dur. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 81.

⁸³ *BOA, İrade-i Meclis-i Mahsus, No: 49/2110.*

⁸⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1294 (M.1877), 32 defa, s. 424-435; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçeli, C. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009, s. 467.

⁸⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1295 (M.1878), 33 defa, s. 336-339.

⁸⁶ İnalçık, "Rumeli", *D.İ.A.*, C. XXXV s. 234. 1878'den sonra müslümanların bir kısmının Anadolu'ya göç etmiş oldukları kabul edilse dahi, bir kısmı topraklarından ayrılmayarak orada kalmıştır. Uzun bir zaman geçtikten sonra 1929'da müslümanlara Şer'iyye Mahkemesi kurulması, Evkaf Dairesi, dinî mekteplerin açılması gibi birtakım haklar tanınmıştır. Ancak sonraki yıllarda meydana gelen hadiseler müslümanları iyice çaresiz bırakmış olmalı ki İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Niş ve civarındaki müslümanların sayısı oldukça azalmıştır. Bkz. Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 297.

⁸⁷ Yusuf Hamzaoğlu, *Osmanlı Dönemi Sırbistan Türklüğü*, Logos-a Yayınları, Üsküp, 2004, s. 65.

eyalet bazen de sancak statüsü kazandı. Nitekim özellikle 1860'lı yıllardan itibaren idarî sistemde ardarda yapılan düzenlemelerle yerleşim birimlerinin statülerinin sıkça değiştiği görülmektedir. 1867 yılında vilâyetlerin teşkilâtlandırılmasına dair yapılan düzenlemeye göre vilâyet vali, vilâyetin alt birimi olan sancak mutasarrıfı, sancağın alt birimi olan kaza kaymakamı, kazanın alt birimi olan nahiye müdürü ve nihayet nahiyenin alt birimi olan köy de muhtar ya da farklı bir deyişle kocabaşı tarafından yönetilecektir.⁸⁸

Sancak Yönetimi

Sancak kelimesi gemilerin sağ yanı; bayrak, livâ; çoğunlukla askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bayrak; Osmanlı yönetim teşkilâtında illerle ilçeler arasında yer alan idarî bölge, mutasarrıflık anlamlarına gelir.⁸⁹ Selçuklular ile Osmanlılar'ın ilk yıllarında hükümdarlık alameti ve bağımsız bir siyasî otorite sembolü⁹⁰ olarak görülen sancak terimi, XV. yüzyıldan itibaren hükümdarın temsilcisi durumunda olan ve onun siyasî-idarî otoritesini üzerinde taşıyan kişiler için de kullanılmaya başlandı.⁹¹

Osmanlı taşra yönetiminin en temel idarî ve askerî birimi olan sancaklar, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren siyasî, sosyal ve ekonomik nedenlerle yavaş yavaş bir değişim sürecine girdi. Buna bağlı olarak da merkezî idare giderek taşra üzerindeki denetimini artırmaya ve eyaletleri sancaklardan daha fazla ön plana çıkarmaya başladı. Bu bağlamda taşrada uygulanan iltizam sistemiyle yeni bir idareci zümre ortaya çıktı ve bunun bir sonucu olarak dasancaklar, II. Mahmud (1808-1839) zamanında daha basit birer idarî bölge haline geldi.⁹²

⁸⁸ Sabit Uka, Shpërngulja e Shqiptarëve nga Serbia Jugore më 1877-1878 dhe Vendosija e Tyre në Rrafshin e Kosovës, Zëri Yayınları, 1991, s. 77-78.

⁸⁹ Akalın, *a.g.e.*, s. 2026; Süleyman Oğuz, *Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1877-1885)*, 3. b., Cem Ofset Matbaası, İstanbul, 1988, s. 13-14; İlhan Şahin, "Sancak", *D.İ.A.*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 97-98.

⁹⁰ İbn Bibi'nin Türkçe metninde bu tabir daima sultanla birlikte kullanılmıştır. Bkz. İbn Bibi, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye: (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk C. I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 118-159; Şahin, "Sancak", *D.İ.A.*, C. XXXVI, s. 98.

⁹¹ Şahin, "Sancak", *D.İ.A.*, C. XXXVI, s. 98.

⁹² Şahin, "Sancak", *D.İ.A.*, C. XXXVI, s. 99.

Osmanlı idarî sisteminde yapılan düzenlemelerden diğer yerler gibi Niş de etkilenmiştir. Nitekim meydana gelen isyan hadiseleri nedeniyle Niş 1861 yılında vilâyet haline dönüştürüldü⁹³ ve valiliğine Midhat Paşa tayin edildi.⁹⁴ 1864 yılında yapılan düzenlemede ise Rusçuk, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek Midhat Paşa'nın yönetiminde merkezi Rusçuk olan Tuna vilâyeti oluşturuldu.⁹⁵ 1874 senesinde İşkodra ve Prizren vilâyetlerinin birleştirilmesiyle Manastır adında yeni bir vilâyet oluşturulmuşsa da Niş sancağı Tuna vilâyetine bağlı kalmaya devam etmiştir.⁹⁶

Niş ve yöresi Midhat Paşa'nın valiliği döneminde önemli sayılabilecek reformlara şahit olmuştur.⁹⁷

Kaza Yönetimi

Kaza, Osmanlı Devleti'nde hem kadının idare bölgesini hem de bu bölgeyi tanımlayan coğrafî bir terimi ifade eder. Osmanlı öncesinde bu ad altında idarî bir birim bulunmamaktadır. İlk defa XVII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan *kaza* terimi⁹⁸ Osmanlı eyalet yönetiminin önemli bir birimi olmuş ve yakın tarihe kadar ilçenin karşılığı olarak kullanılmıştır.⁹⁹

Kazalarda yönetici sınıf olarak *kadı*, *alaybeyi* ve *subaşı* bulunurdu. Bunlardan *kadı*¹⁰⁰ kazanın iaşesinin temini, belediye, adliye işleri, hükümet tarafından merkezden istenilen şeylerin temin ve tedariki gibi

⁹³ Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, s. 149.

⁹⁴ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 607, 11 Şaban 1277; İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 315.

⁹⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1281 (M.1864), 19 defa, s. 65.

⁹⁶ BOA, *İrade-i Meclis-i Mahsus*, No: 49/2110.

⁹⁷ Çetinsaya - Buzpınar, "Midhat Paşa", *D.İ.A.*, C. XXX, s. 7-10; Kılıç, *a.g.m.*, s. 101.

⁹⁸ Tuncer Baykara, "Kaza", *D.İ.A.*, C. XXV, Ankara, 2002, s. 119.

⁹⁹ Başar, *a.g.e.*, s. 1.

¹⁰⁰ *Kadı* klasik dönemde, şer'î hükümlerin uygulanması, şer'îye sicillerinin yazılması veya yazdırılması, veli veya vasisi olmayanların evlendirilmesi, mirasların taksim edilmesi, yetim ve kayıp kişilerin mallarının korunması, ilmiye sınıfının, vakıf görevlilerinin, vasi ve vekillerin tayin ve azledilmesi, alacak borç ve miras davalarının karara bağlanması, vakıfların tescilinin yapılıp muhasebesinin kontrol edilmesi gibi birçok görevi yerine getirirdi. Bkz. Halil İnalçık, "Mahkeme", *İ.A.*, C. VII, M.E.B., İstanbul, 1993, s. 150.

askerî olmayan şer'î ve hukukî işlerden; *alaybeyi* (miralay) askerî meselelerden ve *subaşı* ise asayişin sağlanmasından sorumluydu.¹⁰¹

Niş Osmanlı idaresi altında önceleri Semendire'nin başlıca kazası¹⁰² iken 1522 senesine ait Kanunî Sultan Süleyman Kanunnamesi'nde Rumeli vilâyeti Alacahisar livâsına bağlı olarak gösterilmiştir.¹⁰³ Ancak 1530¹⁰⁴ ve 1538¹⁰⁵ yıllarına ait kayıtlardan bu durumun uzun süre devam etmediği, tekrar Semendire livâsına bağlandığı anlaşılmaktadır. İdarî sistemde yapılan düzenlemelerin Niş'in statüsünü etkilemeye devam ettiği görülmektedir. Nitekim 1667-1668'deki düzenlemede yarısı Semendire diğer yarısı da Paşa sancağına bırakılarak ikiye bölünmüş,¹⁰⁶ 1740-1741'deki düzenlemede bölünme sonlandırılmış ve Paşa sancağına bağlı kaza merkezi olmuş¹⁰⁷ ve 1837'deki düzenlemede de yine Paşa sancağına bağlı kaza olarak gösterilmiştir.¹⁰⁸ Bu durum Tanzimat'a kadar herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.

Nahiye Yönetimi

Sözlükte yan, taraf, civar, bölük, kenar anlamlarına gelen *nahiye*,¹⁰⁹ Osmanlı Devleti'nde idarî ve coğrafi bakımdan belirli bir bölgeyi veya birimi ifade eden bir tabir olarak kullanılmıştır. Osmanlı idarî sistemi içinde bazen bir yönetim birimini ve bölgeyi, bazen de coğrafi bakımdan küçük bir çevreyi, yöreyi ve hatta semti ifade etmişse de Tanzimat'tan sonra daha çok kazadan küçük idarî birimler için kullanılmıştır. Askerî ve idarî birimlerin alt kısmını ifade eden bir anlam kazanmaya başlaması XV. yüzyılda görülmüştür. İdarî bakımdan bir *sancağ beyinin* yönetiminde bulunan *livâ* ile bir *kadın*ın yetki sahasına giren *kaza* idarî ve coğrafi açıdan içinde farklı sayıda *mezrea* ve *köyün* bulunduğu birimlere ayrılmaktadır. Söz konusu birimler genelde *nahiye* olarak adlandırılmıştır. Aslında *nahiyeler*, tımar sistemi çerçevesinde ortaya

¹⁰¹ Başar, *a.g.e.*, s. 1.

¹⁰² Yüzbaşıoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁰³ Çakır, *a.g.m.*, s. 270.

¹⁰⁴ Yüzbaşıoğlu, *a.g.e.*, s. 4-5.

¹⁰⁵ Özkılınç, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰⁶ Özergin, *a.g.m.*, s. 305.

¹⁰⁷ Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihli...", s. 873.

¹⁰⁸ Beyazıt, *a.g.m.*, s. 48; Evliya Çelebi de Niş'in XVII. asırda 150 akçeli bir kaza merkezi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. V, s. 363.

¹⁰⁹ Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1446.

çıkan ve coğrafi bir birlik gösteren bölgelerdir. Bu nedenle *nahiye* ve *kaza* birimleri biri askerî, diğeri hukukî anlamda birbirini tamamlayıcı özelliklere sahiptir. Nahiyeler XVII. ve XVIII. asırlarda tımar sisteminin önemini kaybetmesiyle kazaların alt birimi olarak ön plana çıkmıştır.¹¹⁰

1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nde nahiyeye ilgili *birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen ve kazalara bağlanarak idare edilen yerler* şeklinde genel bir tanımlama yapılmışken,¹¹¹ 1871 yılına ait Nizamnâme'de nahiyenin yönetimi ve statüsü daha etraflı bir şekilde düzenmiş ve nahiyeye, taşra yönetiminin bir kademesi haline getirilmiştir.¹¹² 1876'da *idâre-i nevâhî* adıyla bir başka düzenleme daha yapılmıştır. Bunda özellikle Balkanlar üzerindeki siyasetleri sebebiyle nahiyelerin çoğaltılmasını, gayrimüslimlerin nüfusunun yönetime katılmasını ve nahiyelere özerk statü verilmesini ısrarla isteyen Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın önemli rolü olmuştur. Ayrıca nahiyelere yönetici olarak müdür tayin edilmiş ve nahiyeye meclisi oluşturulmuştur.¹¹³

Niş sancağında birçok kazanın yanı sıra iki tane de nahiyeye bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Kurşunlu nahiyesi olup 1868¹¹⁴ ve 1869¹¹⁵ yıllarına ait salnâmelerde, ikincisi ise Palanka nahiyesi olup 1875¹¹⁶ ve 1876¹¹⁷ yıllarına ait salnâmelerde yer almaktadır.

Mahalle ve Köy Yönetimi

Osmanlı Devlet idaresinin en alt mülkî birimini mahalle ve köyler oluşturmaktadır.¹¹⁸ Mahalle, bir şehrin veya kasabanın bölündüğü

¹¹⁰ M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İ.A.*, C. IX, M.E.B., İstanbul, 1964, s. 37; İlhan Şahin, "Nahiye", *D.İ.A.*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 306-307, "Nahiye", s. 307.

¹¹¹ *Düstur I*, Tertib, C.1, s. 608.

¹¹² Nahiyeye girecek köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus olması şartının koşulması nahiyelerin statüsünün daha belirgin hale getirilmesine örnek olarak gösterilebilir. Bkz. *Düstur I*, Tertib, C.1, s. 636.

¹¹³ Şahin, "Nahiye", s. 308.

¹¹⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1285 (M.1868), 1 defa, s. 72.

¹¹⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1286 (M.1869), 2 defa, s. 79.

¹¹⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1292 (M.1875), 8 defa, s. 85.

¹¹⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1293 (M.1876), 9 defa, s. 86.

¹¹⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2011, s. 106.

kısımlardan her biri demektir.¹¹⁹ Hall (halel, hulûl) kökünden oluşturmuş bir mekân ismi olan mahalle, sözlükte bir yere inmek, konmak ve yerleşmek anlamlarına gelir. Mahalle kelimesi, kalıcı veya geçici ikamet için oluşturulan küçük yerleşim yerlerini ifade eder. İslâm şehirlerinde mahallelerin oluşmasında dinin önemli bir faktör olduğu görülmüştür.¹²⁰ Gerçekten de Osmanlı mahallesi ve köyünün en önemli benzerliği, kapalı bir topluluk meydana getirmesidir. Her ikisinde de aynı dine mensup ve aynı dili konuşan insanlar bir araya gelmişlerdir. Bu nedenle köy ve mahalleler belgelerde, isimlerinden başka sakinlerinin diniyle de belirlenmiştir.¹²¹ Dolayısıyla mahalle, aynı camide ibadet eden cemaatin aileleriyle beraber konumlandıkları bir şehir parçası olarak da nitelendirilebilir. Genelde Osmanlı şehirlerinde müslüman olmayanlar farklı mahallelerde oturuyorlardı. Bununla birlikte bunun istisnaları da bulunmaktadır. Nitekim bazı Anadolu ve özellikle de Rumeli şehirlerinde müslüman ve gayrimüslimler aynı mahallelerde yaşamışlardır. Ayrıca bazı meslek grupları da kendi mesleklerinin adını taşıyan mahallelerde varlığını sürdürmüşlerdir.¹²² Mesela Niş mahalleleri arasında yer alan Debbağhane mahallesi bunun örneklerinden sadece birini oluşturmaktadır.¹²³

Şehir ve kasabadan daha küçük olan yerleşim birimlerine köy denilmektedir. Sözlükte mahalle, semt, sokak ve yöre gibi anlamları olan köy Farsça *kûy* ifadesinden gelir. Köy kelimesinin Arapça'daki karşılığı ise *karye*dir. Erken Osmanlı resmî kayıtlarında köy yerine karye ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.¹²⁴ Köy genelde diğer yerleşim yerlerinden uzak, etrafı köye ait yaylak ve otlak gibi geniş bir coğrafi alanı da içine alan bir iskân yeridir. Kamu yönetiminin en küçüğü ve yerel idarelerin en kadimi olan köy her zaman bir idareci tarafından yönetilmiştir. Köyler

¹¹⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 29. b., Aydın Kitapevi, Ankara, 2009, s. 564.

¹²⁰ Ali Murat Yel - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mahalle", *D.İ.A.*, C. XXVII, Ankara, 2003, s. 323-324.

¹²¹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 106.

¹²² Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, C. IV, sayı 4, İstanbul, 1984, s. 69-70; Yel - Küçükaşçı, "Mahalle", s. 324-325.

¹²³ BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1605/11.

¹²⁴ T. W. Haig, "Karye", *İ.A.*, C. VI, M.E.B., İstanbul, 1977, s. 372; Osman Gümüşçü - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Köy", *D.İ.A.*, C. EK-2, Ankara, 2019, s. 85.

coğrafi, ekonomik ve politik koşullara bağlı olarak gelişme gösterebilmiş; içinde barındırdıkları insanların ekonomik faaliyetlerinin oranları ve iş gelişmişliğine bağlı olarak zamanla kasaba veya daha da geliştiklerinde şehir karakteri elde edebilmiştir.¹²⁵

Köy ve mahalle statüsü Tanzimat'tan önce de bulunmaktaydı. Nitekim Osmanlılar'da ilk başlarda mahalle sakinlerine salınan verginin paylaşılması, toplanması ile doğum, ölüm ve evlenme kayıtları gibi işlerin sorumluluğu müslümanlar için imama, gayrimüslimler için de haham veya papazlara bırakılmıştı.¹²⁶

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra¹²⁷ diğer alanlarda olduğu üzere köy ve mahalle yönetiminde de birtakım yenilikler yapılmıştır. Bu bağlamda II. Mahmud (1808-1839) döneminde 1829-1830 yılında İstanbul'da oluşturulan muhtarlık kurumu birkaç sene içinde taşra bölgelerine de yayılmaya¹²⁸ ve muhtarlık kurumuyla birlikte imamların yetki ve sorumlulukları da yavaş yavaş muhtarlara aktarılmaya başladı.¹²⁹ 1864 ve 1871 yıllarına ait Vilâyet nizamnâmelerinde *ihhtiyar meclislerinin* kurulması¹³⁰, köy idaresi, teşkilâtları ve bu teşkilâtların kuruluş tarzı ve benzeri hususlarda birçok yenilik getirmiştir.¹³¹ Klasik statü yönetimine dayanan gayrimüslim mahalle ve köylerin idaresi ise papaz ve kocabaşılar marifetiyle yürütülmüş ve bu durum 1864 Nizamnâmesinin uygulanmaya başlanmasına kadar değişmemiştir.

¹²⁵ Gümüüşçü - Küçükbaşçı, "Köy", *D.İ.A.*, C. EK-2, s. 85-86.

¹²⁶ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 107.

¹²⁷ Yeniçeri Ocağı II. Mahmud döneminde 17 Haziran 1826 tarihinde kaldırılmıştır. Bkz. Kemal Beydilli, "Vak'a-i Hayriyye", *D.İ.A.*, C. XLII, İstanbul, 2012, s. 454.

¹²⁸ Musa Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. III, S. 2, Yaygın Süreli Yayınları, Ankara, 1993, s. 5.

¹²⁹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 108; Çadircı, a.g.m., s. 6.

¹³⁰ *İhtiyar meclisleri*, ilk defa Niş'in de bağlı olduğu Tuna vilâyetinde oluşturulmuştur. Bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 3. b., Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 307. Bu meclislerin, köy halkı arasında ortaya çıkan davaları uzlaşarak görmek ve köyün özel ihtiyaçlarına ait işleri müzakere etmek şeklinde iki türlü görevi bulunmaktadır. Fakat bu meclisler hiçbir zaman ceza işleri hakkında hüküm verememiştir. Bkz. Mutullah Sungur "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, C. XIII, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 758.

¹³¹ Sungur, a.g.m., s. 757-758.

Nitekim bazı belgelerde kocabaşı ve papazların Tanzimat'tan sonra hâlâ ikili sorumlu yönetici olarak yer aldığı görülmektedir.¹³²

XIX. yüzyılda Niş sancağı dâhilinde birçok isyanın meydana gelmesi ve kadı sicillerinin kaybolması orada uygulanan reformların etkilerini takip etmeyi pek mümkün kılmamaktadır.

Mahalleler

Niş'in mahallelerine dair en eski tarihli bilgilere tahrîr defterlerindeki kayıtlardan ulaşılabilmektedir. Bu çerçevede ilk bilgiler XV. yüzyıl sonlarına aittir. 1498 yılına ait tahrîr defterine göre de şehirde müslüman toplumuna ait 3 mahalle bulunmaktadır. Bunlar da Câmî, Hacı Balaban ve Köprübaşı mahalleleridir. Bunlara ek olarak şehirde, müstakil bir mahalle ismi verilmeden gerek müslümanlardan bir topluluğun gerekse gayrimüslimlerin bulunduğu yerler vardır. Nitekim *Dervişler* adındaki bir topluluğun yaşadıkları yer, *Yeni Tekke Civarı* şeklinde bir semt adıyla belirtilmiştir.¹³³ Hıristiyan toplumun oturdukları yere dair ise hiçbir açıklamada bulunulmadığı görülmektedir.¹³⁴ İsmi belirtilmeyenlerle birlikte XV. yüzyıl sonlarında şehirde 5 mahallenin bulunduğu söylenebilir.

XVI. yüzyıl verilerine göre şehirde Câmî, Hacı Balaban ve Köprübaşı mahallelerine ek olarak *Tekeliyan cemaatinin oturdukları mahalle*, *hıristiyanların oturdukları mahalle* ve *Ulahların*¹³⁵ *oturdukları mahalle* şeklinde belirtilen 3 mahallenin daha bulunduğu görülmektedir.¹³⁶ Bu durum zamanla şehirdeki mahalle sayısının arttığını göstermektedir.

¹³² Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 109.

¹³³ Milenkoviç-Sariç, *a.g.e.*, s. 118-119.

¹³⁴ Milenkoviç-Sariç, *a.g.e.*, s. 124.

¹³⁵ Ulah Osmanlılar'ın Romanya'nın yerli halkına ve bu halkın soyundan olan kimselere verdikleri addır. Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. III, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 1458; Şükrü Haluk Akalın, *Türkçe Sözlük*, 11. b., T.D.K. Yayınları, Ankara, 2011, s. 3233.

¹³⁶ Eren, "Niş", *a.g.md.*, C. IX, s. 295.

Niş'te bulunan diğer mahalleler ise Cedit¹³⁷, Cehçad¹³⁸, Debbağhane¹³⁹, Belgrad Kapı¹⁴⁰, Sokova¹⁴¹, Arnavut Pazarı¹⁴², Tekke¹⁴³, Niş Kalesi varoşunda yer alan Taşköprü¹⁴⁴, Rızai¹⁴⁵, Hacı Bekir¹⁴⁶, Yogodin¹⁴⁷, Papaz Yone¹⁴⁸, Hünkâr¹⁴⁹, Sagir Kıbtıyan¹⁵⁰, Kebir Kıbtıyan, Defterdar, Lika, Papaz Gorki, Papaz İstanko, Papaz Kosta, Yukarı, Kale, Kanlı Tabya, Nevaşa (Nişava?) Nehri ve İstanbul Kapısı mahalleleridir.¹⁵¹

Köyler

Niş sancağında tespit edilebilen köylerin sayısı 140'a ulaşmaktadır. Bunlar da Balatırnova, Barbaş-ı bâlâ ve Barbaş-ı zîr¹⁵², Barbut, Basnadol, Bayna, Becice, Beletonca, Belinzor, Bella Kuruyiçe, Belotanca, Berçin, Berdava, Berez-i bâlâ ve Berez-i zîr, Beritona, Berzibut, Bilibrek, Bojorine, Boyince, Brislub, Cerye, Çaçarodil, Çapalence, Çerneviş, Çernok, Çeronibek, Çinepave, Çirdene Yabuka, Çoğrofca, Çolkut, Çökelnik, Diragde-i bâlâ ve Diragde-i zîr, Dodoloyca, Doğupolen, Dokat Laskojek, Lipoyca, Drajeçe, Draşkova Kotina, Dravla-i bâlâ ve Dravla-i zîr, Duhan, Dokat-ı bâlâ ve Dokat-ı zîr, Eflâk Ebulasa, Emin Kotna, Erinas, Estoda-ı bâlâ ve Estoda-i zîr, Eyvejne-i bâlâ ve Eyvejne-i zîr, Geliye,

¹³⁷ BOA, *Evkaf Defteri*, No: 13839/5; BOA, ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11059/2.

¹³⁸ Aydın Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2013, s. 319-320.

¹³⁹ BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1605/11.

¹⁴⁰ BOA, *Evkaf Defteri*, No: 13839/3.

¹⁴¹ BOA, *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 295/11941.

¹⁴² H. Yıldırım Ağanoğlu vd. (haz.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilâyeti*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 225-226.

¹⁴³ BOA, *Evkaf Defteri*, No: 13839/4.

¹⁴⁴ BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1626/6; BOA, *Evkaf Defteri*, No: 13839/5; BOA, ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11101.

¹⁴⁵ BOA, *Evkaf Defteri*, No: 13839/2.

¹⁴⁶ BOA, *Evkaf Defteri*, No: 13839/3; BOA, ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11172/2.

¹⁴⁷ BOA, ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11170/2.

¹⁴⁸ BOA, ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11127/2.

¹⁴⁹ BOA, ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11082.

¹⁵⁰ BOA, ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11142.

¹⁵¹ Ayhan, *a.g.e.*, s. 319-320.

¹⁵² *Bâlâ*, yüksek ve yukarı, *zîr* ise altta, alt ve aşağıdaki anlamlarına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet, H. 1317, s. 272-694. Barbaş-ı Bâlâ Yukarı Barbaş, Barbaş-ı Zîr Aşağı Barbaş şeklinde kullanılır.

Gibrofça, Gobtin, Gorine Gare, Görkafça, Gradişte, Haldinefaka, Hom, Homince, İmamçiftliği, İstopnice, İvlaca, İvranje-i bâlâ ve İvranje-i zîr, Kalandirice, Kaltance, Kamran-ı bâlâ ve Kamran-ı zîr, Karayakofça, Karstafça, Kensel, Kırçemir-i bâlâ ve Kırçemir-i zîr, Kırkına, Kobrunca, Koçana, Kokos, Kokovice, Komariçe, Komerle, Kovanlık, Korıca-i bâlâ ve Korıca-i zîr, Kraviya, Koroşoyca, Lehçe, Lepoye, Leskovik, Makverava-i bâlâ ve Makverava-i zîr, Mekurve-i bâlâ ve Mekurve-i zîr, Melkofça, Merşofça, Mezgaraya, Modorişte, Naşoşkojçe, Nevasil-i bâlâ ve Nevasil-i zîr, Ofsince, Opaşince, Orlan, Pasyapolaya, Patres-i bâlâ ve Patres-i zîr, Pelşence, Pencirkana, Pensiyon, Peragola-i bâlâ ve Peragola-i zîr, Perince, Poligrad, Popofça, Poyota, Praska, Prekoca Kutna, Radinçe, Radikne, Radoşin, Rahon, Rakadol, Rosna, Runik, Sahra İvrala, Simaniçe, Simce, Siredar, Soharitofça, Spotniçe, Stadofça, Sterelce, Stobla, Stavdinye-i bâlâ ve Stavdinye-i zîr, Storşka, Svorki, Tartuşunca, Tavirdiş, Tehorşince, Tırnova-i bâlâ ve Tırnova-i zîr, Trupala, Usviz Gılava, Velepod, Vrapola, Vuçidil, Vukaman, Yağlıç, Yesnevik, Yaşhice, Yaylak Estudan, Yaylak-ı İvrela, Yulançe ve Zirvirtop köyleridir.¹⁵³

Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere Niş, 1847-1864 yılları arasındaki Osmanlı Devleti salnâmelerinde eyalet olarak gösterilmiştir. Ancak 1864 senesinde Tuna vilâyetinin kurulmasıyla Niş'in statüsünde birtakım değişiklikler yapıldığı ve sancak olarak buraya bağlandığı görülmektedir. Bununla birlikte Niş'in Tuna vilâyetine bağlılığı uzun sürmemiştir. Zira 1870 senesinde gerçekleşen idarî değişiklikler neticesinde Niş sancak olarak Prizren vilâyetine bağlanmış ve bu durum 1874 yılına kadar devam etmiştir. Fakat 1875 ve 1876 yıllarına ait salnâmelerden Niş'in tekrar sancak statüsüyle Tuna vilâyetine bağlandığı anlaşılmaktadır. Ancak yapılan yeni idarî düzenlemeler sonucunda Niş'in 1877 senesinde sancak olarak Sofya vilâyetine ve bir yıl sonra 1878 yılında ise Kosova vilâyetine bağlandığı görülmektedir. Niş'in bu statüsü de uzun ömürlü olmamıştı. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlılar'ın mağlubiyetiyle sonuçlanması üzerine gerçekleştirilen Ayastefanos Antlaşması ve bunun akabinde yapılan Berlin Kongresi'nde alınan kararlar gereği Niş, Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Sırp toprağı haline gelmiştir.

¹⁵³ Ayhan, *a.g.e.*, s. 321.

Sonuç

Niş, Sofya-Belgrad yolunun üçüncü menzinde, Üsküp'ün doğu tarafında, Nişava nehrinin kıyısındaki geniş bir ovanın güneydoğu kenarında kurulmuş olup sur ve toprak setlerle çevrili bir Balkan şehridir. Niş ve yöresi ilk çağlardan bu yana stratejik ve elverişli coğrafi yapısı sebebiyle insanların yerleşmek için tercih ettiği, civardaki devletlerin de topraklarına katmak istedikleri bir bölge olmuştur. Bu nedenle de tarihte birçok kez yıkıma maruz kalmıştır.

Sosyal yapısı çeşitli kültür, dil, din ve uluslardan meydana gelen Osmanlı Devleti bünyesinde bulundurduğu milletleri iyi idare edilmesinin en başarılı örneğini Balkanlar'da göstermiştir. Nitekim Niş sancağının da yer aldığı Balkanlar çok sayıda milletin birlikte yaşadığı bir coğrafya olmuştur.

1386 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Niş, ilk dönemlerde Semendire, Alacahisar ve Paşa livâlarının bağlandığı bir merkezdir. Ancak devlet, zamanla Balkanlar'da baş gösteren çalkantıyı durdurabilmek amacıyla sürekli bir arayış içinde olmuş ve devamlı yeni tedbir ve düzenlemelere müracaat etmek zorunda kalmıştır. Nitekim Niş Tanzimat döneminde Rumeli'de gerçekleştirilen çok sayıdaki idarî düzenlemelerden etkilenmiştir. Bu bağlamda 1839'da yöredeki bazı bölgelerin de ilavesiyle eyalete dönüştürülmüşse de Tanzimat döneminde çoğunlukla sancak statüsünde kalmıştır. Son olarak 1878 yılında Kosova vilâyetine bağlanan Niş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yapılan Berlin Kongresi'nde Sırbistan'a terk edilen topraklar arasında yer almıştır.

Niş'de XV. yüzyıl sonlarında toplam beş mahallenin bulunmaktadır. Bunlardan üçünün müslüman mahallesi olduğu net olarak belirtilmişken *Dervişlerin yaşadıkları yerler* ve *Yeni Tekke Civarında yaşayanlar* şeklinde söz edilen mahallelerde yaşayanların mensup oldukları dine dair bilgi yoktur. Dolayısıyla bu yüzyılda gayrimüslimlerin yerleştiği mahallelerden bahsedilmez. XVI. yüzyıla gelindiğinde 3 müslüman mahallesinin yanında 3 tane de gayrimüslim mahallesinin bulunduğu görülmektedir. Bu durum şehirdeki mahalle sayısının nüfus artışına paralel olarak zamanla arttığını göstermektedir. Nitekim belgelerde bir kısmı muhtemelen aynı mahalleye ait olsa da 25 mahalle ismi

geçmektedir. Niş'e bağlı olduğu tespit edilebilen köylerin sayısı ise 140'tır.

Niş'in Sırbistan'a terk edilmesiyle beraber bölgedeki müslümanlar da göçe zorlanmış ve yerlerine başka bölgelerden getirilen Slav kökenli insanlar yerleştirilmiştir. Uğradığı pek çok yıkıma rağmen Niş hâlâ Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin izlerini bâriz bir şekilde taşıyan bir şehirdir.

Kaynakça**T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)****Evkaf Defteri**, No: 13839/5; 13839/2; 13839/3; 13839/4; 13839/5.**Hattı Hümayûn**, No: 1626/6; 1605/11; 1337/52172.**İrade-i Dâhiliye**, No: 169/8913; 468/31336.**İrade-i Meclis-i Vâlâ**, No: 295/11941; 482/21874; 22549.**İrade-i Meclis-i Mahsus**, No:49/2110,**ML. VRD. Temettuât Defteri**, No: 11059/2; 11082; 11101; 11127/2; 11170/2; 11172/2; 11142.**Tapu Tahrîr Defteri**, No: 027,**Salnâmeler****Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye:**

H. 1263 (M.1847), 1 defa,	H. 1273 (M.1857), 11 defa,	H. 1283 (M.1866), 21 defa.
H. 1264 (M.1848), 2 defa,	H. 1274 (M.1858), 12 defa,	H. 1284 (M.1867), 22 defa,
H. 1265 (M.1849), 3 defa,	H. 1275 (M.1859), 13 defa,	H. 1285 (M.1868), 23 defa,
H. 1266 (M.1850), 4 defa,	H. 1276 (M.1860), 14 defa,	H. 1287, (M.1870) 25 defa,
H. 1267 (M.1851), 5 defa,	H. 1277 (M.1861), 15 defa,	H. 1288, (M.1871) 26 defa,
H. 1268 (M.1852), 6 defa,	H. 1278 (M.1861), 16,	H. 1289, (M.1872) 27 defa,
H. 1269 (M.1853), 7 defa,	H. 1279 (M.1862), 17 defa.	H. 1294 (M.1877), 32 defa,
H. 1270 (M.1854), 8 defa,	H. 1280 (M.1863), 18 defa.	H. 1295, (M.1878) 33 defa,
H. 1271 (M.1855), 9 defa,	H. 1281 (M.1864), 19 defa.	
H. 1272 (M.1856), 10 defa,	H. 1282 (M.1865), 20 defa.	

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna:

H. 1285 (M.1868), 1 defa,	H. 1292 (M.1875), 8 defa,	H. 1293 (M.1876), 9 defa,
H. 1286 (M.1869), 2 defa,		

Salnâme-i Vilâyet-i Prizren:

H. 1290 (M.1873), 1 defa,	H. 1290 (M.1873), 2 defa.

Gazeteler**Cerîde-i Havâdis**, nr. 777, 13 Cemâziyelahir 1272.**Takvîm-i Vekâyi**, no. 624, 17 Cemâziyelevvel 1277, nr. 607, 11 Şaban 1277, nr. 773, 7 Cemâziyelevvel 1281, nr. 894, 5 Cemâziyelahir 1284, nr. 607, 11 Şaban 1277.**Kitap ve Makaleler**Ağanoğlu, H. Yıldırım, vd. (haz.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilâyeti*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007.Ahmed Badi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne 20 Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, C. II/1, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2014.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Akalin, H. Şükrü *Türkçe Sözlük*, 11. b., T.D.K. Yayınları, Ankara 2011.

Andreasyan, P. L. - İNCİCİYAN, Hrand D., "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, 1974, s. 11-88.

Ayhan Aydın, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2013.

Ayn-i Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, Kalem Yayınları, İstanbul 1979.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. III, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.

Başar, Fahmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1997.

Baykara, Tuncer, "Kaza", *D.İ.A.*, C. XXV, Ankara 2002, s. 119-120.

Beyazıt, Yasemin, "Rumeli Kadılikları ve Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli bir Yazma", *Belgeler*, C. XXVIII., S. 32, T.T.K. Yayınları, Ankara 2007, s. 11-56.

Beydilli, Kemal, "Âlî Paşa, Mehmed Emin", *D.İ.A.*, C. II, İstanbul 1989, s. 425-426.

Beydilli, Kemal, "Vak'a-i Hayriyye", *D.İ.A.*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 454-457.

Bozbora, Nuray, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı Tarih*, C. I, Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 261-269.

Çadırcı, Musa, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. III, S. 2, Ankara: Yaygın Süreli Yayınları, 1993, s. 3-11.

Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. V, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Çelik, Mehmet, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Vâlliliği 1864-1868*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2010.

Çetinsaya, Gökhan - BUZPINAR, Ş. Tufan, "Midhat Paşa", *D.İ.A.*, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 7-10.

Çiçek, Kemal, "Mehmed Emin Paşa Kıbrıslı", *D.İ.A.*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 463-464.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, 2. b., Doğuş Yayınları, Ankara 1970.

Düstur I, Tertib, C.1, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1289.

Enver, Çakır, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XII, S. 1, Elazığ 2002, s. 261-282.

Eren, A. Cevat, "Niş", *İ.A.*, M.E.B., C. IX, İstanbul 1964, s. 293-298.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, C. V, sayı 4, İstanbul 1984, s. 69-78.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. V. İkdâm Matbaası, İstanbul H. 1314 (M.1896).

Gençoğlu, Mustafa, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Kara Tekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2 (1)*, Karatekin Matbaacılık, Çankırı 2011, s. 29-50.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Edirne ve Paşa Livası*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabalar*, Belleten, C. XX, S. 78, T.T.K. Yayınları, Ankara 1956, s. 247-294.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Nahiye", *İ.A.*, C. IX, M.E.B., İstanbul 1964, s. 37-39.

Gövsâ, İbrahim A., *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1946.

Göyünç, Nejat, "Mithat Paşa'nın Niş Vâililiği Hakkında Notlar ve Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XII, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 279-316.

Gümüştü, Osman - KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Köy", *D.İ.A.*, C. EK-2, Ankara, 2019, s. 85-87.

Güneş, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.

Hacısalihoglu, Mehmet, "Sırbistan", *D.İ.A.*, C. XXXVII., İstanbul 2009, s. 121-126.

Halaçoğlu, Ahmet, "1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, T.T.K. Yayınları, Ankara 1999, s. 869-897.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. T.T.K. Yayınları, Ankara 1998.

Hamzaoglu, Yusuf, *Osmanlı Dönemi Sırbistan Türklüğü*, Logos-a Yayınları, Üsküp 2004.

Haig, T. W., "Karye", *İ.A.*, C. VI, M.E.B., İstanbul, 1977, s. 372.

İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye: (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk C. I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbnülemin Mahmut Kemal Inal, *Son Sadrazamlar*, C. I-IV, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İnalcık, Halil, "Mahkeme", *İ.A.*, C. VII, M.E.B., İstanbul 1993, s. 146-151.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

İnalcık, Halil, "Rumeli", *D.İ.A.*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 232-235.

İnalcık, Halil - SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I, Zaman Yayınları, İstanbul 1999.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçeli, C. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.

- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, T.T.K. Yayınları, Ankara t.y.
- Kaştan, Yüksel, "Osmanlı Devleti'nde "1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati" İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, Ocak 2016, s. 78-98.
- Kaya, Mehmet Ali, "Keltlerin Anadolu'ya Göçü: Göç Nedenleri, Yolları ve İlk On Yıl", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl 10, S. 13, Güz 2012, s. 1-16.
- Kiel, Machiel, "Draç", *D.İ.A.*, C. IX, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1994, s. 522-524.
- Kiel, Machiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, İstanbul 2009, s. 147-149.
- Kılıç, Selda, "1864 Vilâyet Nizamnâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIV, S. 37, Ankara 2005, s. 99-111.
- Kili, Suna - GÖZÜBÜYÜK, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, *Midhat Paşa'nın Hatıraları-Hayatım İbret Olsun*, C. I, Temel Yayınları, İstanbul 1997.
- Köprülü, Orhan F., "Fuad Paşa, Keçecizâde" *D.İ.A.*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 202-205.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 1999.
- Milenkoviç, Dimitriye - SARIÇ, Slavko, *İstorija Niša I od Najstarijih Vremena do Oslobodjenje od Turaka 1878 Godine*, Gradina i Prosveta Yayınları, Niş 1983.
- Odahl, Charles Matson, *Constantine and the Christian Empire*, Routledge Yayınları, New York and London 2004.
- Oğuz, Süleyman, *Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1877-1885)*, 3. b., Cem Ofset Matbaası, İstanbul 1988.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2011.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 3. b., Cedit Neşriyat, Ankara 2008.
- Özergin, M. Kemal, "Rumeli Kadılıkaları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1988, s. 251-309.
- Özkılınç, Ahmet, vd. (haz.), *Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.
- Pay, Salih, "Rumeli Fatih Osmanlı Şehzadesi: Gazi Süleyman Paşa", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 1, 2009, s. 279-297.
- Petrovič, Vidosav, *Niš u Delima Putopisaca od IV do XX Veka*, 2. b., Niş: y.y., 2001.
- Petrovič, Vladimir P., *Dardanie dans les Itinéraires Romaines les Villes et les Agglomerations (Дарданија У Римским Итинерарима)*, Belgrade: Academie

Serbe des Sciences et des Arts Institut des Etudes Balkaniques Editions Speciales 99 Yayınları, 2007.

Petrović, Vladimir P., "Pre-Roman and Roman Dardania Historical and Geographical Considerations", *Balkanica*, C. XXXVII, Belgrade, 2007, s. 7-23.

Price, Bill, *Kelt Mitolojisi*, çev. Cumhuriyet Atay, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul 2011.

Seyitdanloğlu, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilâyeti Nizâm-nâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. V, S. 2., Ankara 1996, s. 67-81.

Seyitdanloğlu, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri (VI) 1871 Vilâyet Nizâm-nâmesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. V, S. 5, Ankara 1996, s. 89-103.

Skok, Petar, *Etimologijski Rječnik Hrvatskog ili Srpskog Jezika*, C. I, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1971.

Stephenson, Paul, *Büyük Konstantin*, çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

Sungur, Mutullah, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, C. XIII, ed. Hasan Celâl vd. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 750-761

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, C. V, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şahin, İlhan, "Nahiye", *D.İ.A.*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 306-308.

Şahin, İlhan, "Sancak", *D.İ.A.*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 97-99.

Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. VI, Mihran Matbaası, İstanbul H. 1316 (M.1898).

Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, Dersaadet H. 1317 (M.1899).

Şentürk, Hüdai, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. X, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 904-912.

Uka, Sabit, *E Drejta Mbi Vatrât dhe Pasurite Reale dhe Autoktone Nuk Vjeterohet*, C. VIII, Shoqata e Muhaxhireve te Kosoves Yayınları, Priştine 2004.

Uka, Sabit, *Gjurme Mbi Shqiptaret e Sanxhakut Te Nishit*, C. V, Valton Yayınları, Priştine 1995.

Uka, Sabit, *Shpërngulja e Shqiptarëve nga Serbia Jugore më 1877-1878 dhe Vendosja e Tyre në Rrafshin e Kosovës*, Zëri Yayınları, 1991, s. 77-78.

Yazıcı, Nesimi, "Takvîm-i Vekâyi", *D.İ.A.*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 490-492

Yel, Ali Murat - KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Mahalle", *D.İ.A.*, C. XXVII, Ankara, 2003, s. 323-326.

Yüzbaşıoğlu, Murat, vd. (haz.) *Semendire Livası İcmal TahrİR Defteri (937/1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Mİdİrlİğİ Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

EK. TABLO

TABLO 1: SALNÂMELERE GÖRE NİŞ'İN İDARÎ YAPISI (1847-1878)¹⁵⁴

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1263 ¹⁵⁵	1847	Osmanlı	Niş	Vali: Müşir Vasıf Paşa Df.: Sâniyeden Ali Bey	Sofya	Kmk: Sâniyeden Şakir Paşa		
					Samako			
					Köstendil	Kmk: Kapıcıbaşı Mehmet A.		
1264 ¹⁵⁶	1848	Osmanlı	Niş	Vali: Müşir Vasıf Paşa Df.: Sâniyeden Ali Bey	Sofya	Kmk: Mîrimîran Cemal Paşa		
					Samako	MIA.: Papalos A.		
					Köstendil	Kmk: Mîrimîran Timur Paşa		
1265 ¹⁵⁷	1849	Osmanlı	Niş	Vali: Müşir Vasıf Paşa Df.: Sâniyeden Ali Bey	Sofya	Kmk: Mîrimîran Cemal Paşa		
					Samako			
					Köstendil	Kmk: Kapıcıbaşı Mehmed A.		
1266 ¹⁵⁸	1850	Osmanlı	Niş	Vali: Müşir Vasıf Paşa Df.: Sâniyeden Ali Bey	Sofya	Kmk: Sâniyeden Şakir Bey		
					Samako	Kmk: Hâcegândan Hurşiya Ef.		
					Köstendil	Kmk: Kapıcıbaşı Mehmed A.		

¹⁵⁴ Bu tabloya mahsus olmak üzere kullanılan kısaltmalar şunlardır: A.: Ağa; B.: Bey; Df.: Defterdâr; Ef.: Efendi; Ey.: Eyâlet; H.: Hicri; Kmk.: Kaymakam; M.: Miladî; MM.: Mal Müdürü; MIA.: Muhassılı İstabl-ı Âmire; Mts.: Mutasarrıf; Md.: Müdür; Nb.: Nâib; Sl.: Salnâme.

¹⁵⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1263 (M.1847), 1 defa, s. 81

¹⁵⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1264 (M.1848), 2 defa, s. 110.

¹⁵⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1265 (M.1849), 3 defa, s. 72-73.

¹⁵⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1266 (M.1850), 4 defa, s. 41.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1267 ¹⁵⁹	1851	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîran Hurşid Paşa ¹⁶⁰ MM.: Sâliseden Refik Ef.	Sofya	Kmk: Mîrimîran Zeynel Paşa		
					Samako	Kmk: Râbiadan Hurşid Ef.		
					Köstendil	Kmk: Kapıcıbaşı Hurşid A.		
1268 ¹⁶¹	1852	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîran Hurşid Paşa MM.: Sâliseden Refik Ef.	Sofya	Kmk: Mîrimîran Said Paşa		
					Samako	Kmk: Sâliseden Hurşid Ef.		
					Köstendil	Kmk: Kapıcıbaşı Hurşid A.		
1269 ¹⁶²	1853	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîran İsmail Paşa ¹⁶³ MM.: Sâliseden Şefik Ef.	Sofya	Kmk.: Evveliden Ethem Bey		
					Samako	Kmk.: Sâliseden Faik Ef.		
					Köstendil	Kmk.: Sâliseden Mustafa Ef.		
1270 ¹⁶⁴	1854	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîran Ednâ İsmail Paşa Df.: Sâliseden Şefik Ef.	Sofya	Kmk.: Evveliden Ethem Bey		
					Samako	Kmk.: Sâliseden Faik Ef.		
					Köstendil	Kmk.: İstabl-ı Âmire Pâyelü Yusuf Ziya		

¹⁵⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1267 (M.1851), 5 defa, s. 69.

¹⁶⁰ Hurşid (Mehmed) Paşa, Silahdar Ali Ağâ'nın kölesiydi. Zabit ve livâ rütbelerini aldı. Mart 1850'de mîrimîranlık Rumeli rütbesini alarak aynı yıl temmuz ayında Niş mutasarrıfı, Şubat 1852'de Rumeli beylerbeyi rütbesiyle Belgrad muhafızı oldu. Farklı yerlerde görev yaptıktan sonra 1876'da vefat etti. Bkz. Süreyya, *a.g.e.*, C. II, s. 679-680.

¹⁶¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1268 (M.1852), 6 defa, s. 68.

¹⁶² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1269 (M.1853), 7 defa, s. 70.

¹⁶³ İsmail Paşa (Cündî), Silahdar Ali Paşa'nın kölesiydi. Devlet idarecileri sınıfına geçtikten sonra zamanla mîrimîran ve beylerbeyi rütbelerini aldı. 1852'de Niş, 1858'de Şehrizar mutasarrıflığı görevini üstlendi. Bir müddet sonra görevine son verildi ve 1864'te vefat etti. Bkz. Süreyya, *a.g.e.*, C. III, s. 831.

¹⁶⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1270 (M.1854), 8 defa, s. 77.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhasıllı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1271 ¹⁶⁵	1855	Osmanlı	Niş	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelü İsmail Paşa Df.: Sâliseden Ahmed Şukrû Ef.	Sofya	Kmk.: Evveliden Şakir Ef.		
					Samako	Kmk.: Sâniyeden Raşid Ef.		
					Köstendil	Kmk.: İstabl-ı Âmire Pâyelü Yusuf Ziya B.		
1272 ¹⁶⁶	1856	Osmanlı	Niş	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelü İsmail Paşa Df.: Sâliseden Ahmed Şukrû Ef. Nb.: Ragıp Ef. Mahrec Emin Ef. Nb.: Müderrisinden Takiyuddin Ef., Nb.: Nail Ef.	Sofya	Kmk.: Mîrimîran Abdulatif Paşa		
					Samako	Kmk.: Sâniyeden İzzet Bey		
					Köstendil	Kmk.: Sâliseden Mustafa Ef.		
1273 ¹⁶⁷	1857	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîrandan Vasıf Paşa Df.: Sâliseden Ahmed Şukrû Ef. Nb.: Ragıp Ef. Mahrec Emin Ef. Nb.: Mahrec Mevâlisinden Emin Ef. Nb.: Nuri Ef. Nb.: Sıdkı Ef.	Sofya	Kmk.: Mîrimîran Abdulatif Paşa		
					Samako	Kmk.: Sâniyeden İzzet Bey		
					Köstendil	Kmk.: Sâliseden Mustafa Ef.		

¹⁶⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1271 (M.1855), 9 defa, s. 66.

¹⁶⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1272 (M.1856), 10 defa, s. 62.

¹⁶⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1273 (M.1857), 11 defa, s. 61.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1274 ¹⁶⁸	1858	Osmanlı	Niş	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelü İsmail Paşa Df.: Sâliseden Ahmed Şukrî Ef. Nb.: Devriyeden Emin Ef. Nb.: Müderrisinden Muhtar Ef. Nb.: Sıdkı Ef.	Sofya	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelülerinden Ethem Paşa		
					Samako	Kmk.: Rikâb Kapıcıbaşlarından Hüseyn A.		
					Köstendil	Kmk.: Sâliseden Mustafa Ef.		
1275 ¹⁶⁹	1859	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîrandan Zeynel Paşa ¹⁷⁰ MM. Sâliseden Ragip Bey Nb.: Ragip Ef. Nb.: Müderrisinden Arif Ef. Nb.: Müderrisinden Muhtar Ef. Nb.: Ethem Ef.	Sofya	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelülerinden Ethem Paşa		
					Samako	Kmk.: Rikâb Kapıcıbaşlarından Hüseyn A.		
					Köstendil	Kmk.: Sâniyeden Hayri Ef.		

¹⁶⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1274 (M.1858), 12 defa, s. 69.

¹⁶⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1275 (M.1859), 13 defa, s. 66.

¹⁷⁰ Zenel (Zeynelâbidîn) Paşa, mîrimîran olduktan sonra H. 1274'te (1857-1858) Niş mutasarrıfı oldu. 1277'de (1860-1861) Kıbrıslı Mehmed Paşa Balkanlar'daki teftişi sırasında rütbesini geri aldı. Bu durumdan fazlasıyla etkilenecek vefat etti. Bkz. Süreyya, *a.g.e.*, C. V, s. 1712.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1276 ¹⁷¹	1860	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîrandan Zeynel Paşa MM. Sâliseden Ragıp Bey Nb.: Müderrisinden Arif Ef. Nb.: Müderrisinden Fehmi Ef. Nb.: Ragıp Ef. Nb.: Mevali Devriyeden EminEf. Nb.: Ethem Ef.	Sofya	Mts.: Mîrimîrandan Hasan Tahsin Paşa		
					Samako	Kmk.: Rikâb Kapıcıbaşlarından Derviş Bey		
					Köstendil	Kmk.: Sâliseden Mahmud Bey		
1277 ¹⁷²	1861	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Osman Paşa ¹⁷³ Mhs. Sâliseden Ragıp B. Nb.: Müderrisinden Mustafa Fehim Ef. Nb.: Ahmed Sıdkı Ef. Nb.: Ragıp Ef. Nb.: Ahmed Nazif Ef. Nb.: Ethem Ef.	Sofya	Mts.: Mîrimîrandan Hasan Tahsin Paşa		
					Samako	Kmk.: Rikâb Kapıcıbaşlarından Derviş B.		
					Köstendil	Kmk.: Sâliseden Mahmud Bey		

¹⁷¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1276 (M.1860), 14 defa, s. 67.

¹⁷² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1277 (M.1861), 15 defa, s. 72.

¹⁷³ Osman Paşa Rauf Paşa'nın oğludur. 1840'de Sadrazam mektupçusu, Mayıs 1848'de Meclis-i Vâlâ ikinci katibi, 1851'de Anadolu başkâtibi ve 1855'de Meclis-i Vâlâ üyesi oldu. Aynı yıl Rumeli rütbesiyle Canık Mutasarrıflığı görevine getirildi. Şubat 1860'da başladığı Niş valiliği görevi 1861 ortalarına kadar devam etmiştir. Sonraki yıllarda da çeşitli görevlerde bulunmuş ve 2 Mayıs 1878'de vefat etmiştir. Bkz. Süreyya, *a.g.e.*, C. IV, s. 1303; Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul, 1999, s. 116.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1278 ¹⁷⁴	1861	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Midhat Paşa ¹⁷⁵ Mhs. Rifat Ef. Nb.: Kazadan Ali Besim Ef. Nb.: Mevâliden Salih Ef. Nb.: Kazadan Ali Rıza Ef. Nb.: Kazadan Mustafa Ragıp Ef. Nb.: Ragıp Ef.	Sofya	Mts.: Mîrimîrandan Hasan Tahsin Paşa		
					Samako	Kmk.: Sâniyeden Salih B.		
					Köstendil	Kmk.: Sâliseden Mahmud Bey		
1279 ¹⁷⁶	1862	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs. Rifat Ef. Nb.: Kazadan Mahmud Salih Ef. Kadı.: Mevâliden Hasan Hüsnî Bey. Nb.: Müderrisinden Kamil Ef. Nb.: Müderrisinden Nuri Ef.	Sofya	Mts.: Sâniyeden Ahmed		
					Samako	Mdr.:		
					Köstendil	Mdr.:		

¹⁷⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1278 (M.1861), 16 defa, s. 72.

¹⁷⁵ Midhat Paşa'nın gerçek adı Ahmed Şefik'tir. Rusçuklu Hacı Hafız Mehmed Eşref'in oğlu olup Ekim 1822'de İstanbul'da doğmuştur. On yaşında iken hafız oldu. 1834 yılında Akif Paşa'nın desteğiyle Dîvân-ı Hümâyûn kalemine girdi. Buradaki başarılarından dolayı "Midhat" mahlasını aldı. Farklı yerlerde ve çeşitli görevlerde bulundu. Üstlendiği görevleri başarıyla yerine getirdi. Kariyerinin ikinci aşaması Ocak 1861'de Balkanlar'ın en sorunlu vilâyetlerden biri olan Niş'e vali tayin edilmesiyle başladı. Birkaç sene içerisinde Balkanlar'da çok büyük başarı gösterdiği için 1864'te İstanbul'a çağırıldı ve yeni oluşturulacak Tuna Vilâyetinin başına getirildi. Bu görevi 1868'e kadar devam etti. Daha sonra Bağdat valisi oldu. Altıncı ordu komutanlığı ve sadrazamlığa kadar yükseldi. 7-8 Mayıs 1884'te Taif'te vefat etti. Bkz. Çetinsaya - Buzpınar, "Midhat Paşa", *D.İ.A.*, C. XXX, s. 7-8-10; Kunalp, *a.g.e.*, 58.

¹⁷⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1279 (M.1862), 17 defa, s. 74.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1280 ¹⁷⁷	1863	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs. Rifat Ef. Nb.: Kazadan Mahmud Salih Ef. Kadı.: Mevâlîden Edib Ef. Nb.: Müderrisinden Kâmil Ef. Nb.: Müderrisinden Nuri Ef.	Sofya	Mts.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa		
					Samako	Kmk.: Sâniyeden Salih B.		
					Köstendil	Mdr.:		
1281 ¹⁷⁸	1864	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs. Rifat Ef. Nb.: Kazadan Ragıp Ef. Nb.: Kazadan Hakkı Ef. Nb.: Mahrec Mevâlîsinden Ahmed Edib Ef. Nb.: Kazadan Ömer Fehim Ef. Nb.: Devriye Mevâlîsinden Rifat Ef.	Sofya	Mts.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa		
					Samako	Mdr.:		
					Köstendil	Mdr.:		
					Üsküp	Kmk.: Mîrimîran Mahmud Paşa		
1282 ¹⁷⁹	1865	Osmanlı	Tuna	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs.: Vilâyet Sâliseden Rifat Ef.	Ruşçuk	Kmk.: Mîrimîran Necib Paşa		
					Varna	Kmk.: Mîrimîran Abdurrahman Paşa		
					Tulça	Kmk.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa		
					Vidin	Kmk.: Mîrimîran Sabri Paşa		
					Niş	Kmk.: Mîrimîran Süleyman Paşa		
					Tırnova	Kmk.: Mîrimîran Cavit Paşa		
					Sofya	Kmk.: Mîrimîran Fehim Paşa		

¹⁷⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1280 (M.1863), 18 defa, s. 67.

¹⁷⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1281 (M.1864), 19 defa, s. 65.

¹⁷⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1282 (M.1865), 20 defa, s. 64.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1283 ¹⁸⁰	1866	Osmanlı	Tuna	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs.: Vilâyet Edip Ef.	Ruşçuk	Kmk.: Mîrimîran Esad Paşa		
					Varna	Kmk.: Mîrimîran Abdurrahman Paşa		
					Tulça	Kmk.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa		
					Vidin	Kmk.: Mîrimîran Sabri Paşa		
					Niş	Kmk.: Mîrimîran Süleyman Paşa		
					Tırnova	Kmk.: Evveli Sınıf Sâniyesi Ali Bey		
					Sofya	Kmk.: Mîrimîran Fehim Paşa		
					1284 ¹⁸¹	1867	Osmanlı	Tuna
Varna	Kmk.: Mîrimîran Abdurrahman Paşa							
Tulça	Kmk.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa							
Vidin	Kmk.: Mîrimîran Sabri Paşa							
Niş	Kmk.: Mîrimîran Süleyman Paşa							
Tırnova	Kmk.: Evveli Sınıf Sâniyesi Ali Bey							
Sofya	Kmk.: Mîrimîran Fehim Paşa							

¹⁸⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1283 (M.1866), 21 defa, s. 70.

¹⁸¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1284 (M.1867), 22 defa, s. 87.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1285 ¹⁸²	1868	Osmanlı	Tuna	Vali: Vezir Sabri Paşa Mkt.: Mütemâyiz Rifat Ef.	Ruşçuk	Kmk.: Mütemâyiz Hilmi Ef.		
					Varna	Kmk.: Mîrimîran Asım Paşa		
					Tulça	Kmk.: Rumeli Süleyman Paşa		
					Vidin	Kmk.: Rumeli Aziz Paşa		
					Niş	Kmk.: Rumeli Abdurrahman Paşa ¹⁸³		
					Tırnova	Kmk.: Evveli Sınıf Ali Bey		
					Sofya	Kmk.: Rumeli Esad Paşa		
1285 ¹⁸⁴	1868	Tuna	Tuna	Vali:	Niş	Mts. Rumeli Pâyelülerinden Abdurrahman Paşa	Şehirköy	Halil Bey
							Leskofça	Cemil Ef.
							İvranye	Osman Bey
							Ürgüp	Abdullah Bey
							Nahiye: Kurşunlu	Md.: Ali A.
							İznepol	Hasan Tahsin Ef.

¹⁸² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1285 (M.1868), 23 defa, s. 97.

¹⁸³ Abdurrahman (Nureddin) Paşa, Kütahyalı Hacı Ali Paşa'nın oğlu olup 1836'da Kütahya'da dünyaya geldi. Çok kaliteli bir eğitim gördü. Çeşitli yer ve görevlerde rütbeler kazandı. 1864'te Tuna vilâyetinin oluşturulmasıyla Varna mutasarrıfı olarak iki sene üç ay orada bulundu. 12 Mayıs 1867'de 15 bin kuruş maaşla Niş mutasarrıfı olup beş buçuk sene görevde kaldı. Ağustos 1872'de Prizren, Nisan 1873'te Tuna ve Nisan 1874'te Ankara'da vali olarak görevlendirildi. Daha sonra yine çeşitli görevlerde bulundu. Bağdat'ta vali iken 1882'de Sait Paşa'nın yerine sadrazam olduysa da bu görevi ancak iki ay sürdürebildi. Daha sonra farklı görevlerde bulundu. 1912'de İstanbul'da vefat etti. Bkz. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1946, s. 5-6; Kunalalp, *a.g.e.*, s. 52; İnal, *a.g.e.*, C. III, s. 1320.

¹⁸⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1285 (M.1868), 1 defa, s. 66-73.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1286 ¹⁸⁵	1869	Tuna	Tuna	Vali:	Niş	Mts. Rumeli Pâyelülerinden Abdurrahman Paşa	Şehirköy	Halil Bey
							Leskofça	Ahmed Hasip Ef.
							İvranye	Osman Bey
							Ürgüp	Abdullah Bey
							Nahiye: Kurşunlu	Md.: İbrahim Ef.
							İznepol	Hasan Tahsin Ef.
1287 ¹⁸⁶	1870	Osmanlı	Prizren	Vali: Vezir İsmail Paşa	Niş	Mts. Rumeli Pâyelülerinden Abdurrahman Paşa		
						Nb. Kibâr-ı Müderrisinden Mehmed Samî Ef.		
					Üsküp	Nb. Sâniyeden Şükrü Ef.		
						Mts.: Mîrimîrandan Reşid Paşa Nb. Ahmed Ferhat Ef. Nb. SâdetinEf.		
1288 ¹⁸⁷	1871	Osmanlı	Prizren	Vali: Müşir Saffet Paşa	Merkez-i Prizren	Mts.: Evveli Sınıf Sâniyesinden Hasbi Ef. Nb.: Kazadan Vehbi Ef.		
					Üsküp	Mîrimîran Raşid Paşa		
					Niş	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Abdurrahman Paşa Mehmed Samî Ef.		
					Debre	Mîrimîran Raşid Paşa		
						Nb.: Eşrâf-ı Kazâdan Raşid Ef.		

¹⁸⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1286 (M.1869), 2 defa, s. 73-80.

¹⁸⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1287, (M.1870) 25 defa, s. 141-146-148.

¹⁸⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1288, (M.1871) 26 defa, s. 152-162-63.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhassılı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1289 ¹⁸⁸	1872	Osmanlı	Prizren	Vali: Ferik Galip Paşa	Üsküp	Kmk: Mîrimîran Raşid Paşa		
						Mîrimîran Raşid Paşa		
						Müderresinden Mehmet Niyazi Ef.		
					Niş	Mehmet Tevfik Ef.		
Debre	Kmk: Mütameyyiz Raşid PaşaMahmud Hilmi Ef.							
1290 ¹⁸⁹	1873	Prizren	Prizren	Vali:	Niş	Mts. Ali Rıza Paşa	Şehirköy	Halil Bey
							Leskofça	Cafer Bey
							İvranye	İsmail Ef.
							Ürgüp	Servet Bey
							Nahiye: Kurşunlu	Md.: Yusuf Ziyadin Ef.
							İznepol	Mustafa Tevfik Ef.
1291 ¹⁹⁰	1874	Prizren	Prizren	Vali:	Niş	Mts. Ali Rıza Paşa	Şehirköy	Rıza Bey
							Nahiye: Palanka	Md.: Mehmed Arif Ef.
							Leskofça	Cafer Bey
							İvranye	Ali Faik Ef.
							Ürgüp	Mehmet Servet Bey
							Nahiye: Kurşunlu	Md.: Raşid Ef.

¹⁸⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1289, (M.1872) 27 defa, s. 144-154.

¹⁸⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H. 1290 (M.1873), 2 defa, s. 81-93.

¹⁹⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H. 1291 (M.1874), 2 defa, s. 95-135.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhasıslı İstabl-ı Âmire, Müdür	İznepol	Yusuf Hurşid Bey
1292 ¹⁹¹	1875	Tuna	Tuna	Vali:	Niş	Mts. Ali Rıza Paşa	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
							Şehirköy	Ali Rıza Bey
							Nahiye: Palanka	Md.: Mehmed Arif Ef.
							Leskofça	Cafer Bey
							İvranye	Ahmed Fethi Ef.
							Ürgüp	Ali Bey
							Nahiye: Kurşunlu	Md.: Osman Şakir Ef.
İznepol	Yusuf Hurşid Bey							
1293 ¹⁹²	1876	Tuna	Tuna	Vali:	Niş	Mts. Mîrimîran Ali Rıza Paşa	Şehirköy	Cafer Bey
							Nahiye: Palanka	Md.: Mehmed Ef.
							Leskofça	Hüseyin Ef.
							İvranye	Sezai Ef.
							Ürgüp	Ali Bey
							Nahiye: Kurşunlu	Md.: Mehmed Arif Ef.
							İznepol	Ali Rasim Ef.

¹⁹¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1292 (M.1875), 8 defa, s. 81-90.

¹⁹² *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1293 (M.1876), 9 defa, s. 86-95.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali, Mutasarrıf, Defterdar, Mal Müdürü, Muhasebeci, Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam, Muhasıslı İstabl-ı Âmire, Müdür	Kazalar, Nahiyeler	Kaymakam, Müdür
1294 ¹⁹³	1877	Sofya	Sofya	Vali: Mazhar Paşa	Sofya	Mts. Mîrimîran Ali Rıza Paşa	Orhaniye	
							İzladı	
							Cuma	
							Radomir	
							Dupnice	
							Samako	
					Niş	Mts. Ali Rıza Paşa	Şehirköy	
							Leskofça	
							İvranye	
							Ürgüp	
		Nahiye:	Kurşunlu					
1295 ¹⁹⁴	1878	Osmanlı	Kosova	Vali: Rufat Paşa	Priştine			
					Prizren			
					Üsküp			
					Yeni Pazar			
					Debre			
					Niş	Mts. Reşid Paşa ¹⁹⁵	Ürküb	
							Nahiye:	Kurşunlu
Leskofça								

¹⁹³ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1294, (M.1877) 32 defa, s. 434.

¹⁹⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1295, (M.1878) 33 defa, s. 336-339.

¹⁹⁵ Reşid Paşa aslen Vanlı olup Mehmed Arif Paşa'nın damadıdır. Kalemde yetişmiştir. Mîrimîran rütbesine yükseltildi ve 1878'de Niş muhafızı olarak güzel hizmetlerde bulundu. Bundan dolayı şehremini ve Rumeli rütbesiyle çeşitli yerlerde görev yaptı. Mayıs 1889'da Musul valisi iken vefat etti. Bkz. Süreyya, *a.g.e.*, C. V, s. 1385-1386.

Extended Abstract

In Roman period, the city of Nish was also called Naisus. This city was known for its geographical importance Centre that connected the roads of that time. One of the essential road, which played an important role in connecting with the other parts of the world, was the road named Via Militaris. During the Ottoman Empire, Nish was considered to have an important impact to the events, which took place along that period. In the first half of the XIX century with the beginning of the uprisings in Balkan, the territory went through some drastic changes in the leadership and it's geographical. Nis, as one of the oldest settlements in the Balkans, was under Ottoman rule between 1386-1878. Nis, in 1386, after coming under Ottoman rule, had initially become part of Rumelia and remained as that for about a century. However, in 1459, with the conquest of the castle of Smederevo by sadrazam Mahmud Pasha (1420-1474), all military and trade routes from Nis to the Danube, after being placed under the umbrella of the Ottoman Empire, influenced the administrative structure to be reorganized and Nis to join Smedereva.

Although there was no change in the status of Nis with the new regulation drafted after the conquest of Belgrade in 1521, in the canon (kanunname) of Sultan Suleiman I of 1522, we find Nis as the center of Kazaj depending on the territory of Krushevci (Alacahisar), part of the vilayet of Rumelia. However, between the years 1530-1538, it is seen that Nis was associated with the territory of Smederevo's, as it was before.

Nis, during the period 1667-1668, was again affected by the new regulations that were performed by the cadillars of Rumelia. Consequently, for the first time in its history, half of Nis remained dependent on the Pasha Sanjak and the other half depended on the Smederevo sanjak. between the years 1717-1730, according to the administrative division of the Ottoman Empire, Nis was one of the 20 centers of offices, where the mytesarif was Abdurrahman efendi, while the commander was Muhsinzade Vezir Abdullah Pasha. Later, mytesarif was appointed Vizier Osman Pasha, on the condition that he also defend the castle of Nis. During the Ottoman-Russian (1735-1739) and Ottoman-Austrian (1737-1739) wars, Nis, although occupied by the Austrians, on July 28, 1737, returned three months later. Nis during the

years 1740-1741 and later in 1837 was an administrative unit under the Pasha's sanjak, within the vilayet of Rumelia. Nis continued this administrative status until the Tanzimat period. However, in the 19th century, precisely in 1834, Nis again went through some changes that began to take place in the civil administration, which provided for the creation of small administrative units in Rumelia. In this context, it can be seen that in 1839, Nis with some places around it, was transformed into a village, at the head of which was named Ferik Vasef Pasha. Meanwhile, with the regulation of 1847, Sofia, Samakov and Kyustendil joined the unit of Nis.

In the second half of the 19th century, new uprisings in the Balkans and eastern Lebanon, the crisis in the rebel regions, Russian-backed propaganda and provocations, political demands and the intervention of European states in this situation brought new reforms in civil administration. In fact, with the new administrative arrangement, Nis was again given the status of vilayet and, on April 4, 1861, Mitat Pasha was appointed at its head. With the administrative change of 1863, Skopje was administratively departed from Prizren and included in the province of Nis, while the kaza of Tetovo joined the sanjak of Skopje. In addition, the ongoing unrest in the region of Gjakova, Peja and Prizren, for security reasons caused these centers to be included in the administrative boundaries of the vilayet of Nis. During the reign of Mitat Pasha as the first wave (1861-1863), important reforms in agriculture and transport were carried out in Nis and the surrounding area, irrigation canals were opened, new and special schools called Islahhane were established. Mitat Pasha had developed successful activities in the vilayet of Nis. However, the problems in the vilayets of Vidin and Silistra did not end. They deepened even further due to systematic interventions and covert revolutionary movements that Russia continued to support.

Despite the measures taken in the framework of the developments in Rumelia, the restructuring of the units and vilayets was considered. In this context, with the Regulation (law) of the Vilayets (Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi), published on April 7, 1864, new vilayets were created in place of the old vilayets as territorial and administrative divisions consisting of sanjaks, kazas and nahiyas. On October 13, 1864, the

vilayets of Nis, Vidin and Silistra merged with the vilayet of the Danube and, on October 17, the first vali of this vilayet was named Mitat Pasha. Mitat Pasha was seen as a potential danger by the Russians due to successive successes in this part of the Balkans and especially in the vilayet of Nis. For this reason, Ignatiev, who was an extreme Pan-Slavicist, had just been appointed Russian ambassador to Istanbul, in 1864 continued to put pressure on the Ottoman government to remove Mitat Pasha from the post of vali. Four years later, after being appointed head of the state council (şûrâ-yı devlet), Mitat Pasha left Nis. In 1874, again some administrative changes were made in Rumeli. The vilayets of Shkodra and Prizren merged to form a new vilayet called Manastir, while the sanjak of Nis rejoined the vilayet of Danube. With the start of the Bulgarian uprising in 1876, in order to eliminate the unrest in the region, on January 20, 1876, two Bulgarian vilayets were created: Ternova and Sofia. Nis became part of the Sofia vilayet. The last phase of Nis's inclusion in the Ottoman administrative system was 1877, while Kosovo was the last vilayet with which Nis was connected. After the Ottoman-Russian war of 1877-1878, by decision of the Congress of Berlin, Nis was annexed to Serbia.

Araştırma Makalesi

La Défense Populaire dans la Lutte Contre *Boko Haram* à l'Extrême-Nord-Cameroun: Le Processus de Démobilisation et de Réintégration, Socle du Développement

Salahaddine Oumarou*

(ORCID: 0000-0001-6510-2241)

Makale Gönderim Tarihi

27.12.2021

Makale Kabul Tarihi

12.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Oumarou, S., “La Défense Populaire dans la Lutte Contre Boko Haram à l'Extrême-Nord-Cameroun: Le Processus de Démobilisation et de Réintégration, Socle du Développement”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 351-375.

APA: Oumarou, S. (2022). La Défense Populaire dans la Lutte Contre Boko Haram à l'Extrême-Nord-Cameroun: Le Processus de Démobilisation et de Réintégration, Socle du Développement. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 351-375.

Résumé

Depuis l'éclatement de la guerre contre Boko Haram, les stratégies guerrières ne cessent d'être inventées par les acteurs locaux dans les zones touchées par cette crise. Ces subsidiaires de l'État qui joue le rôle de barragiste et d'éclaireur font face à plusieurs défis notamment: le manque de professionnalisme, des moyens adéquats et l'absence des textes juridiques. Familiariser avec le monde des insécurités, anticiper sur la démobilisation et la réintégration dans leurs communautés respectives est la question sur laquelle nous fonderons notre analyse, car ils risquent à la longue de se transformer en

* PhD Candidate, Université de Maroua, Cameroon, salahaddineeldiouf@yahoo.com.
Doktora Öğrencisi, Maroua Üniversitesi, Kamerun.

groupes de rébellion. Cet article vise à étudier le rôle de la défense populaire dans la lutte contre Boko Haram et envisage de montrer que la démobilisation et la réintégration de ces acteurs supplétifs de l'État est un système qui pourrait aboutir au développement local. Quelle est la pertinence de la défense populaire et en quoi la démobilisation et la réintégration pourront-elles être un facteur du développement après la crise Bokoharamiste ? Pour cela, nous avons utilisé les sources écrites, les sources orales et une observation participative. Le traitement de toutes ces sources a permis d'élaborer un plan qui se focalise sur trois axes d'abord, sur les contextes de naissance et la typologie de la défense populaire, ensuite, les stratégies de lutte mises en place et enfin, le processus de démobilisation et de la réintégration comme facteur du développement.

Mots clés : Menace asymétrique, stratégies sécuritaires, démobilisation, réintégration et développement.

Popular Defense in the Fight against Boko Haram in the Far North of Cameroon: The Process of Demobilization and Reintegration, the Basis of Development

Abstract

Since the outbreak of the war against Boko Haram, war strategies have continued to be invented by these local actors in the affected areas. These state subsidiaries who play the role of barrage and scout face several challenges including: the lack of professionalism, adequate resources and the absence of legal texts. Familiarize yourself with the world of insecurities, anticipate their demobilization and reintegration into their respective communities is the question on which we will base our analysis because in the long run they risk turning into a rebellion group. This article aims to study the role of popular defense in the fight against Boko Haram and to show that demobilization and reintegration is a system that can lead to local development. What is relevance of popular defense and in what way can demobilization and reintegration be a factor of development after the Bokoharamist crisis? For this, we used written sources, oral sources and participatory observation. The treatment of all these sources made it possible to develop a plan which focuses on three axes. First, on the context of birth and the typology, then the strategies of struggle put in place and finally, the process of demobilization and reintegration as a factor of development.

Keywords: asymmetric threat, security strategies, demobilization, reintegration and development

Introduction

L'histoire bascule parfois de façon imprévisible. Un coup de pistolet tiré sur un archiduc dans une ville balkanique, un avion argenté percutant la façade d'une tour dans un ciel sans nuages, ou bien un jeune marchand de quatre-saisons s'immolant par le feu dans une ville tunisienne, et voilà un monde familier qui plonge dans l'inconnu, un ordre qu'on croyait immuable qui disparaît, sans que personne ne parvienne à arrêter la précipitation des événements.¹ De ces événements pitoyables, découle le terrorisme qui est un ensemble des actions qui portent atteintes à la vie ou à l'intégrité des personnes, enlèvements, séquestrations, vols, dégradations, explosions, détournements d'avions, recel et blanchiment d'argent. Ces actes terroristes ont quitté de l'Amérique jusqu'à atteindre l'Afrique en passant par l'Europe. En Afrique, on assiste à la naissance des mouvements terroristes tels que l'organisation de l'État Islamique ou Daech (EI), Al-Qaeda au Maghreb Islamique (AQMI) et la nébuleuse djihadiste *Boko Haram* (BH) dans le bassin du Lac Tchad.²

Depuis 2009, année d'émergence de *Boko Haram* sur la scène stratégique, la zone du Lac Tchad est devenue le théâtre d'affrontement entre adeptes du mouvement et armées assistées par la population. Entre sécheresse et inondations, les crises climatiques quasi cycliques charrient avec elles épidémies, épidémies et famine, l'assistance humanitaire s'opérant à la limite de l'atavisme. Entre conflits intercommunautaires, guerres civiles et criminalité, la violence sociopolitique et l'entrepreneuriat d'insécurité sapent fréquemment les mobilités sociales émergentes. C'est sur ces territoires structurellement meurtris depuis l'aube des indépendances que s'est abattue l'insurrection de *Boko Haram* dont les incidences humaines et

¹L. Barucq et al., 2017, *Le monde en 2035 vu par la CIA le paradoxe du progrès*, Éditions des Équateurs, ISBN : 978-2-84990-508-1, p. 1.

²Dasque Jean Michel, 2013, *La géopolitique du terrorisme*, Ellipses Edition Marketing S.A., 32, rue Bague 75740 Paris Cedex 15.

économiques ont plongé dans le désarroi des pans entiers de l'Extrême-Nord du Cameroun.³

Les agressions sans cesse de *Boko Haram* ont conduit à la somnolence des activités socio-économiques de cette région.⁴ L'on a enregistré des kidnappings, des atteintes aux vies humaines, des vols de bétail charriés plus récemment par des attaques et attentats kamikazes. À cela s'ajoute une multiplication des affrontements entre les membres de *Boko Haram* et les forces de défense nigériennes, camerounaises, tchadiennes et nigériennes dans les zones frontalières et même sur les îles du Lac Tchad.⁵ Devenue une menace globale qui nécessite une riposte « *glocale* », les groupes communautaires de sécurité se sont organisés pour mieux affronter ces nouveaux défis sécuritaires.⁶

La recrudescence de la menace a donc poussé les groupes communautaires de sécurité (comités de vigilance, auto-défenses et milices traditionnelles) à s'organiser en défense populaire pour endiguer la menace. L'imbrication de la défense populaire explique la complexité de la crise de stabilité que traverse le bassin tchadien depuis quelques décennies. Cependant, quelle est la politique d'encadrement sécuritaire mise en place par les forces civiles mixtes? Comment est-ce que la démobilisation et la réintégration peut être un facteur du développement? Cet article vise donc à étudier les mécanismes et les stratégies mises en place par les forces supplétives pour lutter contre *Boko Haram* d'une part, et de montrer que le processus de démobilisation et de réintégration est un facteur propice pour le développement d'autre part.

La descente sur le terrain pour la collecte des données a mobilisé les sources orales, les sources écrites et une observation participative. En

³ Saibou Issa, 2016, « Résurgence de la question musulmane dans le bassin tchadien », in *les musulmans, l'école et l'État dans le bassin du lac Tchad*, p. 7.

⁴ *Ibid.*

⁵ A. Sambo, 2017, « La cohérence des coalitions interrégionales pour lutter contre le terrorisme en Afrique subsaharienne : cas de la Force multinationale mixte de la CBLT contre la secte Boko Haram », *Afrique et développement*, Volume XLII, N°3, p. 1.

⁶ Salahaddine Oumarou, 2022, « La défense populaire au Nord-Cameroun : Enjeux, modes opératoires et impacts sécuritaires 1962 à 2018 », Thèse de Doctorat en Histoire, Université de Maroua en cours d'expertise.

effet, les sources orales sont les résultats des enquêtes menées dans le mont mandara (Mayo Sava « Blabline, Kolofata, Kossa, Amchidé, Mémé, Mora et Oudjilla », Mayo Tsanaga « Koza, Mokolo, Tourou, Mayo Moskota et Roua ») et dans le Diamaré (Petté, Maroua et Bogo) ou plusieurs personnes ont été interviewées. Ces personnes étaient les groupes d'auto-défense, les comités locaux de vigilance, la population locale et les autorités traditionnelles. Les sources écrites ont été consultées dans le centre de documentation de l'École Normale Supérieure de Maroua à l'Université de Maroua, dans le centre d'archives et au niveau de la légion de la gendarmerie de l'Extrême-Nord, des brigades et au niveau des commissariats de sécurité publique. À ces sources, s'ajoute une observation directe.

Concernant l'analyse et l'interprétation des données empiriques, nous avons utilisé la méthode synchronique et celle diachronique. L'approche synchronique a consisté à organiser les informations collectées en centres d'intérêts. Ce qui a tout à fait facilité la compréhension, l'explication et l'interprétation des faits. L'approche diachronique a permis de situer chaque fait dans le temps et dans le contexte afin de dégager les mécanismes de gestion de sécurité au niveau local et de montrer que la démobilisation et la réinsertion comme un outil du développement. Le texte est organisé en trois axes. D'abord, il présente le contexte de naissance et la typologie de la défense populaire avant et pendant la crise liée à *Boko Haram*, ensuite, les mécanismes guerriers de lutte contre ce mouvement terroriste et enfin, ce travail soulève la problématique de la démobilisation et de la réintégration comme socle du développement.

Contexte de naissance et typologie de la défense populaire

Les conjonctures sécuritaires ayant conduit à l'avènement de la défense populaire sont nombreuses et variées. En effet, parler de la défense populaire dans l'implémentation de la sécurité durant la période de lutte contre l'extrémisme violent, revient à présenter le contexte de naissance de cette défense stratégique au Cameroun tout en déclinant sa typologie.

Origine de la défense populaire

On entend par défense populaire, c'est le fait que la population décide de prendre en charge sa sécurité et sa défense lors d'une situation menaçante. Selon la constitution camerounaise, la défense populaire se définit comme la participation du peuple tout entier à l'effort de la défense en vue de s'opposer par tous les moyens à l'invasion du sanctuaire national comme le prévoit le préambule de la loi constitutionnelle de 1996.⁷ Saibou Issa dans sa dimension du grand maître et spécialiste du domaine de la sécurité, définit la défense populaire comme un regroupement des individus dans le but de façonner leur propre défense et de fournir des renseignements à l'État afin de concevoir la sécurité. Il les appelle les forces subsidiaires, les forces supplétives ou les forces palliatives de l'État.⁸

Ouba Abdoul-Bâgui à son tour définit la défense populaire comme une force participative de la population (comités de vigilance, groupes d'auto-défense, milices de l'autorité traditionnelle et la police municipale, veilleurs de nuits et population)⁹ avec pour finalité la construction de l'édifice sécuritaire de l'État. Dans ce travail, elle est aussi appelée la défense stratégique.

La notion de la défense populaire au Cameroun remonte à l'instruction interministérielle de 1962, portant création, organisation et fonctionnement des auto-défenses dans le but de combattre la rébellion upeciste.¹⁰ Cette conjoncture de lutte contre l'expansion de la rébellion a donné du poids à la défense populaire. Après avoir exterminé la rébellion en 1966, ces acteurs stratégiques fonctionnaient, mais ne se matérialisaient pas comme avant. En 1984, précisément le 06 avril, le président camerounais Paul Biya va essayer un coup d'État grâce à l'effort des collaborateurs restés fidèles. Il (le président) ordonne au général Pierre Sémengué la redynamisation des comités locaux de vigilance pour traquer les responsables du putsch manqué.¹¹ Ceux-ci ont joué et continu de jouer un rôle important dans la collecte des

⁷ Constitution camerounaise du 18 janvier 1996.

⁸ Les termes utilisés lors des différents échanges.

⁹ Lors de la conférence sur la prise d'otages dans l'espace Cameroun-RCA-Tchad, présenté à CERPSI de l'ENS de Maroua, le 11 mars 2019.

¹⁰ Salahaddine Oumarou, 2022, p. 7.

¹¹ Entretien avec un informateur qui a requis l'anonymat.

renseignements. C'est ainsi que l'État par l'entremise des comités de renseignements va pourchasser 1053 personnes.¹² La recrudescence de l'insécurité rurale au Nord-Cameroun, notamment avec les actes de Boukar Batinda, de Moussa Birim Birim et Assoulaye, l'autorité administrative met un point sur l'engagement des chefs traditionnels dans la lutte contre ces fléaux où l'on assiste en 1977 la mise en place des chefferies traditionnelles qui, eux aussi se doteront plus tard des milices.¹³

En 1990, période marquée non seulement par l'avènement de multipartisme, mais aussi par le phénomène de ville morte a vu la confluence des malfaiteurs. Cette période est marquée par la multiplication des actes de pillages et de banditisme. Pour maintenir la sécurité et la défense, l'État a décidé de la réactivation de la politique dite défense populaire. Depuis ces décennies, les forces supplétives fonctionnent entre rupture et continuité.

Après une période de paix précaire, marqué par les phénomènes de bandit de grand chemin¹⁴ la défense populaire a été redynamisée pour combattre les hors la loi. En 2014, avec les premiers attentats de *Boko Haram* sur le sol camerounais, l'État a donné une instruction ferme aux chefs traditionnels de créer pour les uns et de redynamiser pour les autres les comités locaux de vigilance.¹⁵ Ces comités de vigilance avaient pour principale mission de donner les renseignements prévisionnels aux forces de défense et de sécurité afin d'éviter l'invasion par surprise de groupe *Boko Haram*.

En bref, les recherches effectuées sur le terrain ont permis de montrer que la défense populaire a connu quatre périodes d'évolution notamment : la période postindépendance marquée par la répression de la rébellion upeciste, durant les années de braise en 1991 marquée par les villes mortes, à la montée exponentielle de la criminalité urbaine

¹² Pigeaud, Fanny, 2011, *Au Cameroun de Paul Biya*, Éditions Karthala, boulevard Arago 75013, Paris, p. 37.

¹³ Décret du 15 juillet 1977, qui reconnaît les degrés hiérarchisés des chefferies traditionnelles actuelles (1er, 2ème et 3ème degrés).

¹⁴ Saïbou Issa., 2004, « L'embuscade sur les routes des abords Sud du Lac Tchad », *Politique africaine*, /2 N°94, DOI : 10.3917/polaf.094.0082.

¹⁵ Entretien avec Cavayé Jean, Maroua, 13 mai 2020.

et rurale en 2008 et avec l'irruption du mouvement *Boko Haram* en 2014. En 59 ans (1962-2021) d'existence, ces acteurs palliatifs de l'État ont fait un travail qui mérite d'être apprécié malgré les limites dont ils sont reprochés (la passivité, la complicité et les dénonciations calomnieuses). Avec la montée de *Boko Haram* sur l'espace camerounais, plusieurs acteurs se sont démarqués pour l'empêcher de faire son lit dans cet îlot de paix.

Les différents acteurs impliqués dans la lutte contre *Boko Haram*

Étant donné que l'objet de l'étude est de montrer la démobilisation et la réintégration comme socle du développement au niveau « *glocal* », il faut tout d'abord identifier les acteurs impliqués dans cette lutte avant de penser à l'objet de l'étude.

De la régionalisation des attaques sont nés des enjeux nouveaux en termes de coopération sécuritaire¹⁶, c'est ainsi qu'on parle de la sécurité partagée ou de la triangularisation de la sécurité entre acteurs étatiques, forces multinationales mixtes et groupes communautaires de sécurité. De ce fait, plusieurs acteurs ont émergé et se sont mis aux côtés de l'État pour l'implémentation de la sécurité au niveau local. Ces acteurs palliatifs sont les groupes d'auto-défense, les comités locaux de vigilance, les chefs traditionnels et la population locale.

Quand on parle des auto-défenses, on fait allusion à une formation civile assurant spontanément et bénévolement la protection des personnes et des biens d'un village, d'un regroupement rural ou d'un quartier urbain contre l'action des hors-la-loi.¹⁷ Ceux-ci jouent le rôle d'avant-garde ou de protection lors d'une descente sur le terrain.¹⁸ Ils sont constitués des chasseurs aguerris, des bouviers, des anciens coupeurs de routes reconvertis et de la population locale.¹⁹ Pour se défendre sur le terrain, ceux-ci utilisent les armes blanches telles que les flèches, les arcs, les couteaux, les sifflets ainsi que des fusils de

¹⁶ Saibou Issa, 2016, p. 7.

¹⁷ Salahaddine Oumarou, 2022, p. 17.

¹⁸ Entretien avec Kamba Jean, Mora, 26 novembre 2018.

¹⁹ Entretien avec un informateur qui a requis l'anonymat.

fabrication artisanale.²⁰Dans ce groupe de sécurité, d'autres personnes jouent le rôle de comité de vigilance.

Le couple comité de vigilance est un ensemble de structures locales constituées des personnes aguerries utilisant les armes blanches pour la surveillance, les renseignements et la sécurisation des quartiers ou des villages.²¹Selon les normes de la défense, les comités de vigilance sont spécialisés uniquement dans la quête du renseignement prévisionnel. Durant la guerre contre *Boko Haram*, on a vu se constituer deux catégories de comité de vigilance. Le premier est un comité standard que tout le monde connaît et le second est un comité secret au sein duquel on trouve des médecins, des vendeuses du charme, des *bensikineurs* et des réceptionnistes dans les bars et hôtels.²²

Certains individus jouent le rôle de comité secret de vigilance. En effet, ces agents du renseignement attachés au service ou à la cour des autorités traditionnelles frontalières surveillent davantage les activités et les mouvements des personnes et des biens²³ et agissent rapidement. Si la situation devient compliquée, le comité standard de vigilance emboîte les pas aux auto-défenses sur le terrain afin d'implémenter la sécurité et la défense. Ces comités utilisent uniquement les armes blanches pour la protection. Les données empiriques nous permettent de faire la différence entre auto-défenses et comités de vigilance.

Parlant de cette différence, elle se situe à trois niveaux. D'abord sur la création, ensuite sur les armes utilisées et enfin au niveau des stratégies sécuritaires. En effet, les groupes d'auto-défense sont créés par les chefs traditionnels et encadrés par l'État, par contre les comités de vigilance sont mis en place par l'État et encadrés par les chefs traditionnels. Sur la deuxième tendance de cette différence, l'auto-défense est souvent constituée d'une équipe de plusieurs personnes et utilise les armes traditionnelles et les fusils artisanaux. Les comités de vigilance quant à eux n'utilisent que les armes blanches raison pour laquelle, ils sont surnommés dans ce travail les « *casques blancs* ». La

²⁰Entretien avec Babarai Ahmadou, Maroua, 18 mai 2020.

²¹Entretien avec Oumarou Dandi, Maroua, 22 avril 2018.

²²Entretien avec un informateur qui a requis l'anonymat.

²³Zanna Oumar, 2014, p. 144

dernière différencieréside au niveau stratégique. Si pour les auto-défenses la protection, le bouclage et la patrouille sont les termes clés, le renseignement est la mission principale pour les comités de vigilance. Quoi qu'on dise de cette différence, le point de convergence de ces deux acteurs est la défense et la sécurité du sanctuaire national.

Les acteurs de la sécurité au niveau local sont assistés par une sorte de milice traditionnelle.²⁴Cette milice traditionnelle se constitue des hommes armés des arcs et flèches et de cavalerie pour faire la patrouille journalière. Étant donné que le chef joue le rôle de l'auxiliaire de l'administration, il est de même le garant de la sécurité au niveau local. C'est-à-dire, il peut décider d'organiser une patrouille mixte accompagnée des comités locaux de vigilance, des auto-défenses et de sa milice. Cependant, quelles sont les stratégies utilisées par ces acteurs pour lutter contre les affidés de *Boko Haram*.

Les stratégies des subsidiaires de l'État face à *Boko Haram*

Depuis l'irruption de *Boko Haram* en 2009 dans le bassin du Lac Tchad et précisément en 2014 avec les premières exactions au Cameroun, le gouvernement s'est montré infaillible dans cette lutte avec courage et abnégation des acteurs locaux de la sécurité. Ces forces palliatives mixtes se sont illustrées avec des vives réactions face à cette insécurité qui perdure.

Le renseignement par immersion

On entend par renseignement, l'« ensemble des activités visant à rechercher et à exploiter les informations au profit d'un État et de ses forces armées. Il est exécuté aux niveaux stratégiques, opératif et tactique, dans les domaines les plus variés ». ²⁵ Ici, si on parle du renseignement par immersion, c'est une action par laquelle les comités de vigilance s'infiltrèrent dans les communautés pour collecter les informations. Puisque à la base c'est sont les Kanuri²⁶ qui sont fortement incriminés dans cette nébuleuse et que pour avoir les informations afin

²⁴Saibou Issa et al., 2019, *Lexique des termes communs de CVE et DDR en usage dans le bassin du Lac Tchad*, p. 50.

²⁵A. Deprau, 2017, Renseignement public et sécurité nationale, Thèse de Doctorat en Droit, Université Paris II panthéon-Assas, (France), p. 26.

²⁶ Une ethnie dominante dans le bassin du lac Tchad, l'empire du Kanem Bornou.

de la radicalisation, la population utilise le facteur culturel qu'est la langue commune tout en s'infiltrant. D'où on peut dire que les facteurs linguistiques a joué un rôle important dans la lutte contre l'extrémisme violent. À titre illustratif, en novembre 2014, grâce aux renseignements par immersion, les comités de vigilance de Kousseri ont pu identifier sept sujets camerounais ayant rejoint *Boko Haram* dans la localité de Goulfey.²⁷

Toujours dans la zone de Goulfey, département du Logone et Chari, la population s'est mobilisée pour dire non aux atrocités de ce mouvement terroriste d'origine obscure. En effet, la plupart des populations des zones touchées par ces attaques et attentats, s'infiltrèrent à travers le renseignement pour aider les forces de défense et de sécurité à concevoir la sécurité au niveau local. Cette population grâce à leur familiarité avec la langue locale, joue un rôle fondamental dans l'infiltration de l'ennemie. De ce fait, suite à l'entrisme d'un élément de comité du renseignement, la gendarmerie nationale du Logone et Chari a pu mettre la main sur deux individus nommés Alhadji Mahamat Kotoko et Bana Mahamat Mustafa Kanuri pour une affaire leurs impliquant dans l'attaque du poste de Sûreté Nationale de Goulfey.²⁸ De ces deux exemples, on se rend compte que les facteurs culturels ont un apport dans la lutte contre l'expansion de l'extrémisme violent dans la région de l'Extrême-Nord du Cameroun. D'autres acteurs de la sécurité au niveau local ont joué le rôle de barragiste, c'est-à-dire d'avant-garde.

De la collaboration à la protection

La défense populaire joue le rôle d'avant-garde des forces de défense et de sécurité et de protecteur de la population dans les zones touchées par les sempiternelles exactions des adeptes de Shekau. En effet, une fois sur le terrain, maîtrisant les lieux lors des patrouilles, les acteurs locaux de sécurité sont placés devant pour guider les forces de défense et de sécurité. Puisque la patrouille a été l'un de modes opératoires des auto-défenses dans la lutte contre les attaques et les

²⁷Archives Non Classées, synthèse mensuelle du renseignement du novembre 2014 de la gendarmerie nationale de la troisième région, légion de l'Extrême-Nord, Compagnie du Diamaré.

²⁸ Entretien avec Adamou François, Kourgui, 26 novembre 2018.

attentats de la nébuleuse *Bokoharamiste*. Étant constitués des chasseurs aguerris, ils participent aux patrouilles militaires et jouent le rôle d'éclaireur. Pour la plupart des cas, ils sont devant, et l'armée derrière.²⁹ Dans le village de Mabass département de Mayo Tsanaga, ils ont activement pris part à la bataille du 21 septembre 2015. Ceux-ci ont repoussé une vingtaine d'assaillants et ont tués quatre membres du mouvement *Boko Haram*. Perchés sur des monts, ils signalent à l'armée tous les mouvements des groupes qui avancent vers les villages.³⁰ De même, ils interviennent dans la gestion des réfugiés et des personnes déplacées en organisant une fouille systématique des bagages à l'entrée de leur camp.³¹

S'agissant de la surveillance, les barragistes (les auto-défenses) se matérialisent physiquement sur les routes menant vers les zones frontalières par une barrière. Cette surveillance ne se limite pas seulement au niveau de la route, mais aussi au niveau des mosquées, des églises, des écoles et des marchés. À l'entrée des différents espaces publics, ils font un contrôle strict. Dans le but d'aider l'État, ces acteurs de sécurité surveillent les lieux de regroupement tels les lieux de cérémonie (mariage, baptême ou regroupement d'association). Cette surveillance est accompagnée d'une fouille minutieuse aux détecteurs des métaux.

Les groupes d'auto-défense, dès leur mise en place dans le département de Mayo-Sava ont produit un résultat qui mérite d'être apprécié. En ce sens où ils ont maîtrisé et arrêté plus d'une quarantaine des kamikazes grâce aux barrières érigées sur les pistes. En guise d'exemple, c'était en mai 2014 vers 15h dans la localité de Mémé, où les auto-défenses ont interpellé et conduit à la chefferie de la localité le nommé Ibrahim Mahamat, Moustafa Oumaté et Ousman Boukar en possession de 23 bœufs arrachés au Nigeria.³² Toujours dans le cadre

²⁹ Entretien avec Mahamat Boukar, Mora, 28 novembre 2018.

³⁰ Bayegued Hamadou *et al.*, 2015, « Société civile et question de sécurité au Cameroun 1990-2014 : cas de la région de l'Extrême Nord », Mémoire de DIPES II en Histoire, École Normale Supérieure de Maroua/Université de Maroua (Cameroun), pp. 126-127.

³¹ Entretien avec Oumar Salomon, Mokolo, 06 janvier 2019.

³² Archives Non Classées, synthèse mensuelle du renseignement de mai 2014 de la gendarmerie nationale de la troisième région, légion de l'Extrême-Nord, Brigade de Mora.

de la surveillance, dans l'arrondissement de Kolofata département de Mayo-Sava région de l'Extrême-Nord, en mars 2014 vers environ 10h, deux individus non identifiés ont arraché une moto au marché de Kouyapé-Kolofata, mais malheureusement les malfaiteurs ont fait face à la résistance des barragistes au niveau de Tolakachi avant de prendre la fuite.³³

Quoi qu'on dise de ces *casques blancs*, qu'ils font dans la surveillance ou dans la patrouille, « ces marrons du feu », comme le dit Midjiyawa Bakary le gouverneur de la région de l'Extrême-Nord³⁴, assistent les forces régulières de temps à autres après le renseignement fourni, aux bouclages des zones chaudes. En février 2013, dans le Mayo-Sava, précisément dans la localité d'Amchidé, au quartier Boumari, a eu lieu un bouclage regroupant les éléments de la gendarmerie, de la Sûreté Nationale, des autorités administratives et traditionnelles, des auto-défenses communautaires et des comités locaux de vigilance. Ceci a permis d'interpeller 160 personnes, dont 74 nigériens, 5 nigériens mis à la disposition du commissariat spécial d'Amchidé, 16 tchadiens laissés aux représentants de la colonie tchadienne, 55 camerounais libérés après présentation de la CNI et 15 motos saisies.³⁵ Ce bouclage a duré presque une demi-journée et a permis aux forces de défense et de sécurité de prendre au sérieux les informations des comités de vigilance en temps réel. Outre le bouclage, certains acteurs de sécurité à l'instar des *Danbanga* et des *Mitchingaré* utilisent le blindage comme arme de protection.

En bref, on peut conclure en disant que la défense populaire a joué un rôle important dans la lutte contre *Boko Haram* notamment avec le renseignement par immersion, le guidage, la protection et le bouclage. Ces acteurs paléatifs familiarisés avec le monde des insécurités risquent de se retourner contre l'État une fois la crise atténuée, si le désarmement, la démobilisation et la réintégration ne sont pas

³³Archives Non Classées, synthèse mensuelle du renseignement de mars 2014 de la gendarmerie nationale de la troisième région, légion de l'Extrême-Nord, Brigade de Kolofata.

³⁴Termes utilisés par le gouverneur de l'Extrême-Nord pour désigner les acteurs locaux de sécurité.

³⁵Archives Non Classées, synthèse annuelle du renseignement 2014 de la gendarmerie nationale de la troisième région, Légion de l'Extrême-Nord.

anticipées. Par ailleurs, il faut anticiper sur la question de la démobilisation et de la réintégration, que si l'État se donne pourrait être un facteur du développement.

La démobilisation et la réintégration : un facteur du développement local

Le processus de démobilisation et de réintégration passe par une certaine autonomisation des acteurs récemment impliqués dans la lutte contre l'extrémisme violent, de peur de soulèvement et un risque de rébellion. Cette autonomisation doit passer par certaines mesures qui sont : la création des ateliers et le financement des projets pour soutenir les groupes d'auto-défense engagés dans la lutte soit en agriculture soit en élevage.

La création des Activités Génératrices des Revenus (AGR)

Suite au décret du chef de l'État du 30 novembre 2018 fixant la création d'un Centre National de Désarmement, de Démobilisation et de Réintégration (CNDDR), il faut anticiper sur l'effectivité de sa mise en œuvre avant que le pire de la Siéra Léone, du Soudan du Sud et de la région du Teso en Ouganda ne nous rattrape dans la région de l'Extrême-Nord du Cameroun victime de tous les maux.³⁶

Bien que le Comité National de Désarmement, de Démobilisation, et de Réintégration (CNDDR) est un projet qui a la base avait pour mission d'organiser, d'encadrer et de gérer le désarmement, la démobilisation et la réintégration des ex-combattants de *Boko Haram* disposés à déposer les armes, il ne faut pas perdre de vue pour le cas des acteurs de la défense stratégique. Puisque ceux-ci ont tout donné pour combattre au côté de l'armée contre ce groupe terroriste. Étant donné que ces acteurs ont appris à jouer le rôle d'un espion, d'un service de renseignement ou à manipuler les armes locales. À long terme, la défense populaire ne constitue-t-elle pas un danger pour la communauté (group des rebelles ou bandits armés) si ces acteurs ne sont pas démobilisés et réintégrés dans leur vie d'avant ?

³⁶Rapport International Crisis Group, 2017, Une arme à double tranchant : comités de vigilance et contre-insurrections africaines, N°251.

Ayant pour centre à Mora, département de Mayo-Sava, il faut mettre en place plusieurs ateliers qui vont permettre à ces personnes engagées de rentrer dans la société tout en bénéficiant d'une formation de qualité. Ces ateliers doivent les former en couture, en soudure, en mécanique et en menuiserie pour ceux qui n'ont pas un niveau scolaire élevé. Pour ceux ayant un niveau d'étude moyen, il faut mettre un accent sur la formation en secrétariat bureautique par exemple. Ces différents ateliers s'occuperont de les former pour une durée allant de huit (08) mois à (01) un an dans un domaine précis afin de faciliter la réintégration et l'autonomisation de ces acteurs. Puisqu'à la base, ces personnes se débrouillaient avec la vie et ont laissé leurs occupations pour se consacrer à la sécurité au niveau local. De près, il faut un psychologue pour les suivre chaque mois sur l'aspect de la santé mentale.³⁷ Selon les informations collectées sur le terrain, pour la plus part des personnes côtoyées, ils souhaitent qu'après la crise *Boko Haram*, l'État leur procure de la formation, si possible quelques ateliers de commerce qui sera sous la coordination du Sous-Préfet et du Préfet afin d'avoir quelques choses de revenu.

La formation des ex-acteurs de la défense populaire, surtout les jeunes qui font partie des comités dans les différents métiers pourra non seulement mettre sur le marché de l'emploi des individus compétents, mais aussi ceci permettra de réduire le chômage et surtout une réintégration facile de ces acteurs gage du développement dans le but d'éviter le retournement contre l'État. Si ces personnes sont négligées, elles vont empiéter le modèle des autres pays, ou les acteurs de la sécurité négligés et non récompensés par l'État sont devenus des milices armées qui charrient le désordre.

Pour le cas de ces ateliers, il faut mettre en place dix ateliers de formation par secteur avec huit machines par atelier. Pour cela, il faut établir un chronogramme de rotation par atelier et par jour, ou chaque individu puisse apprendre tous ces métiers. Après des mois de formation, les ONG, les associations locales et l'État doivent créer dans les quartiers des ateliers de couture, de soudure pour pouvoir permettre à ces personnes de s'auto-employer. Pour ceux qui vont suivre la formation en informatique, l'État doit les accompagner en

³⁷ Entretien avec Ousmanou Abdou, Maroua, 12 décembre 2021.

leurs ouvrant des secrétariatsbureautiques ou ils verseront les taxes jusqu'à devenir propriétaire.³⁸

Pour éviterle divorceentre les acteurs locaux de sécurité et l'État, il faut insérer les plus jeunes et les plus aptesdans le corps de la police municipale et dans les sociétés de gardiennage.³⁹ Pour le cas des personnes ayant subi une formation en mécanique,il faut les insérer dans les garages automobiles ou motos des quartiers.⁴⁰ Pour les diplômés, l'État doit les encourager à intégrer l'armée au cas où'ils ont une bonne moralité et sont aptes.⁴¹

Si cette démobilisation est respectée, la réintégration de ces acteurs sera facile. Puisqu'à la base, c'est le chômage et l'abandon de l'État qui pousse cette population à se rebeller. Les subventions ou les primes que l'État leurs octroient devraient etre des formations pour l'autonomisation dans le domaine de l'agriculture, de la pisciculture et de l'élevage.⁴²

Le financement des projets agropastraux

Les projets sur l'agriculture et sur l'élevage sont des projets porteurs d'avenir non seulement pour la jeunesse camerounaise, mais aussi pour le peuple africain. Le président de la république camerounais Paul Biya lors de ces nombreux discours n'a pas cessé de rappeler que la terre ne trahit pas. Parlant du financement des projets agropastoraux, il faut encourager ces paysans qui ont laissé leur famille et occupation pour aller combattre aux côtés des forces de défense et de sécurité afin de parerla menace sécuritaire. En effet, cet encouragement viendra de la part de l'État, des secteurs privés et des ONG qui accompagnent l'État du Cameroun dans les projets d'urgence et de développement. Pour le cas des agriculteurs, l'État doit leur donner la semence, les engrais et si possible les tracteurs.⁴³ Ceci permettra de renaitre l'espoir à ces pères

³⁸ Entretien avec Ousmanou Abdou, Maroua, 12 décembre 2021.

³⁹ Entretien avec Ousmanou Abdou, Maroua, 12 décembre 2021

⁴⁰ Entretien avec Alim, Maroua, 17 septembre 2021.

⁴¹ Entretien avec Ousmanou Abdou, Maroua, 12 décembre 2021.

⁴² Entretien avec Blaise Yakoubou, Maroua 11 septembre 2021.

⁴³ Entretien avec Jean Jacques Gracias, Maroua, 04 septembre 2021.

de familles. À la base, ils étaient pour la plus part des cultivateurs, il faut les donner par tous les moyens de quoi recommencer avec les activités.

Si l'État les donne des produits, il doit prélever comme le fait la Sodecoton après chaque récolte. Cela pourra leur éviter de sombrer dans la délinquance. Il peut les encourager dans la culture locale telle que : la culture destomates, d'oignons, de la canne à sucre, de l'ail et bien d'autres.⁴⁴ Si possible implanter dans la zone de mont mandara une usine de transformation de tomate, une boulangerie et une carrière de concassage des moellons ou ces personnes seront employées par rotation. Il faut augmenter les magasins de stockage des oignons pour aider les paysans à économiser leur récolte.

Pour le cas des personnes désirant investir dans l'activité pastorale, l'État doit leurs encourager dans l'élevage bovins, ovins, caprins et bien d'autres.⁴⁵ Ceci pour le simple fait que même la vente du lait pourrait leurs aider à se relever économiquement.⁴⁶ Dans ce cas, l'État doit donner aux acteurs locaux de la sécurité, des produits vétérinaires pour les accompagner, si nécessaire les donner un fond de commencement. Si ces mesures sont respectées par l'État et les ONG alors la réintégration de ceux-ci dans la communauté d'origine sera chose facile. Au cas contraire, si ces acteurs sont négligés à l'exemple des forces paramilitaires de la Sierra Leone, du Soudan du Sud et bien d'autres n'ont qu'à nous édifier avant que le pire ne s'installe à l'Extrême-Nord ou la population est meurtrie par la sécheresse, la pauvreté, les inondations et les conflits interethniques.

Conclusion

En somme, il était question pour nous dans ce travail de parler de la défense populaire dans la lutte contre *Boko Haram* et de montrer en quoi la démobilisation et la réintégration constituent le socle du développement après la crise sécuritaire. Après une observation directe, plusieurs acteurs sont impliqués dans la gestion de l'insécurité à savoir les groupes d'auto-défense, les comités de vigilance, la milice traditionnelle et la population locale. Ces acteurs ont utilisé des

⁴⁴ Entretien avec Ibrahim Idriss, Mokolo, 06 novembre 2021.

⁴⁵ Entretien avec Abdoul Kader, Maroua, 06 août 2021.

⁴⁶ Entretien avec Ousmanou Abdou, Maroua, 12 décembre 2021.

nombreuses stratégies qui vont du renseignement par immersion au guidage en passant par la protection. Cette défense populaire a permis à l'armée d'éviter des nombreuses attaques et attentats terroristes. Une fois que la crise s'amointrie, il faut les démobiliser vers le camp et les former pour une réintégration sociale facile. Pour cela, l'État doit donner une formation en couture, en soudure, en mécanique et en menuiserie et encourager les acteurs locaux dans les projets agropastoraux.

Quoi que l'on dise des forces populaires de sécurité, qu'elles sont un couteau à double tranchant, la défense stratégique assistée les forces de défense et de sécurité à atténuer la crise sécuritaire de *Boko Haram*. Pour une démobilisation réussit, il faut un appui des leaders sociaux permettant de rentrer dans leurs communautés d'origine. Selon une analyse du lieutenant Dairou Abba de la Légion de gendarmerie de l'Extrême-Nord pendant que l'État est entrain de combattre l'extrémisme violent dans la région de l'Extrême-Nord, une autre brèche de l'insécurité s'ouvre dans le milieu urbain. La mobilité criminelle au centre urbain favorise le recrutement massif des jeunes délinquants et le retour aux cambriolages à main armées dans les villes septentrionales. Surtout avec le désengorgement du milieu carcéral suite à la crise sanitaire du Covid 19. Bien plus, il faut noter que si avant les acteurs de la sécurité étaient mobilisés pour encadrer la crise sécuritaire, il faut penser à cette crise d'encadrement sécuritaire qui prend de l'ampleur dans la région surtout avec la récurrence de la vindicte populaire et la résurgence des conflits ethniques.

Sources et Bibliographie

Liste des informateurs

N°	Nom et prénom	Âge	Sexe	Profession	Date et lieu d'entretien
1	Abdoul Kader	30 ans	M	Vétérinaire	Maroua, 06/05/2021
2	Adamou François	39 ans	M	Chef traditionnel	Kourgui, 26/11/2018
3	Alim	39 ans	M	Président ONG EFA	Maroua, 17/09/21

4	Babaraï Ahmadou	53 ans	M	Chef traditionnel	Maroua, 18/05/2020
5	Blaise Yakoubou	31 ans	M	Chef de projet protection des enfants à l'ONG ALDEPA	Maroua 11/09/2021
6	Cavayé Jean	38 ans	M	Responsable des CV de Maroua	Maroua, 13/05/2020
7	Ibrahim Idriss	25 ans	M	Employé Public Concern	Mokolo, 06/11/2021
8	Jean Jacques Gracias	//	M	Cadre contractuel d'agriculture	Maroua, 04/09/2021
9	Kamba Jean	28 ans	M	Auto-défense	Mora, 26/11/2018
10	Mahamat Boukar	29 ans	M	comité de vigilance	Mora, 28/11/2018
11	Oumar Salomon	29 ans	M	ADC	Mokolo, 06/01/2019
12	Oumarou Dandi	50 ans	M	Chauffeur	Maroua, 22/04/2018
13	Ousmanou Abdou	34 ans	M	Superviseur projet protection des enfants à l'ONG ALDEPA	Maroua, 12/12/2021

Sources d'archives

Archives Non Classées, synthèse annuelle du renseignement 2014 de la gendarmerie nationale de la troisième région, Légion de l'Extrême-Nord.

Archives Non Classées, synthèse mensuelle du renseignement de mai 2014 de la gendarmerie nationale de la troisième région, Légion de l'Extrême-Nord, Brigade de Mora.

Archives Non Classées, synthèse mensuelle du renseignement de mars 2014 de la gendarmerie nationale de la troisième région, Légion de l'Extrême-Nord, de la Brigade de Kolofata.

Archives Non Classées, synthèse mensuelle du renseignement du novembre 2014 de la gendarmerie nationale de la troisième région, légion de l'Extrême-Nord, compagnie du Diamaré.

Décret du 15 juillet 1977, qui reconnaît les degrés hiérarchisés des chefferies traditionnelles actuelles (1er, 2ème et 3ème degrés).

Rapport International Crisis Group, 2017, une arme à double tranchant : comités de vigilance et contre-insurrections africaines, N°251.

Références bibliographiques

Ouvrages

Barucq Laurentet *al.*, 2017, *Le monde en 2035 vu par la CIA le paradoxe du progrès*, Éditions des Équateurs, ISBN : 978-2-84990-508-1.

Constitution camerounaise du 18 janvier 1996.

Dasque Jean Michel, 2013, *La géopolitique du terrorisme*, Ellipses Edition Marketing S.A., 32, rue Bague 75740 Paris Cedex 15.

Pigeaud, Fanny, 2011, *Au Cameroun de Paul Biya*, Éditions Karthala, boulevard Arago 75013, Paris.

Saibou Issa *et al.*, 2019, *Lexique des termes communs de CVE et DDR en usage dans le bassin du Lac Tchad*.

Articles de revue et chapitres d'ouvrage

Saibou Issa, 2004, Saibou Issa., 2004, « L'embuscade sur les routes des abords Sud du Lac Tchad », *Politique africaine*, /2 N°94, DOI : 10.3917/polaf.094.0082, pp. 82-104.

Saibou Issa, 2016, « Résurgence de la question musulmane dans le bassin tchadien », in *les musulmans, l'école et l'État dans le bassin du lac Tchad*, pp. 7-19.

Sambo Armel, 2017, « La cohérence des coalitions interrégionales pour lutter contre le terrorisme en Afrique subsaharienne : cas de la Force multinationale mixte de la CBLT contre la secte Boko Haram », *Afrique et développement*, Volume XLII, N°3, pp. 137-155.

Mémoires et Thèses

Bayegued Hamadou *et al.*, 2015, « Société civile et question de sécurité au Cameroun 1990-2014 : cas de la région de l'Extrême Nord », Mémoire de DIPES II en Histoire, École Normale Supérieure de Maroua/Université de Maroua (Cameroun).

Deprau Alexis., 2017, Renseignement public et sécurité nationale, Thèse de Doctorat en Droit, Université paris II panthéon-Assas, (France).

Salahaddine Oumarou, 2022, « La défense populaire au Nord-Cameroun : Enjeux, modes opératoires et impacts sécuritaires 1962 à 2018 », Thèse de Doctorat en Histoire, Université de Maroua en cours d'expertise.

Zanna Oumar, 2014, « Action des chefferies traditionnelles dans la lutte contre l'insécurité transfrontalière entre l'arrondissement de Kolofata (Cameroun) et des districts de Banki et Kirawa (Nigeria) », Mémoire de Master en Histoire, Université de Ngaoundéré (Cameroun).

Extended Abstract

Since the attacks of September 11 in the United States, the specter of terrorism has not ceased to hover over a large part of the world and to haunt the minds of peoples and their leaders. Consisting of a set of actions which attack the life or integrity of persons, kidnappings, thefts, damage, explosions, aircraft hijacking. Concealment and money laundering, these terrorist acts have left America to reach Africa via Europa in Africa. In Africa, we are witnessing the spread of terrorist movements such as the organization of the Islamic State or Dash (IS), Al-Qaeda in the Islamic Maghreb (AQIM) and the jihadist nebula Boko Haram (BH) in the Lake Chad.

After eruption of Boko Haram in 2009 in the Chad basin, the joint task force and people formed themselves into a secular arm to help menace asymmetric. The first attacks of this terrorist nebula on Cameroon in 2014 update the reconfiguration of popular defense in the Far North region. This strategic defense being made up of self-defense, committee's local vigilancy and the traditional militia. The idea of popular defense in Cameroon date back to 1962 with an inter-ministerial instruction and will grow until 2014. Through this article on popular defense in the fight against Boko Haram, we propose to study the importance of demobilization and reintegration as a factor of development.

For the realization of this work, we relied on a methodology which is based on three stages in particular the collection of the empirical data, the treatment and the analysis. Concerning the collection of the data, we made use of the oral sources, written sources and participatory observation. The oral sources are the results of mont mandara out in Mayo Sava (Blabine, Kolofata, Kossa, Amchidé, Mémé, Mora and Oudjila), Mayo Tساناغا (Koza, Mokolo, Tourou, Mayo Moskota and Roua) and Diamaré (Bogo, Maroua and Petté) we several people were interviewed. These people were self-defense groups, local vigilancy committees, the local population and the traditional authorities. For written sources, we consulted documents in the documentation center of the University of Maroua, in the archives center and at the level of the legion of the gendarmerie of Far North,

brigades and at the level public security stations. To these two sources, is added a participatory observation, that is to say a direct descent to seen the reality of these local actors. Concerning the treatment and the for data analysis, we used the synchronic method and diachronic. The synchronic approach consisted of organizing the information collected into centers of interest, which made it very easy to understand, explain and interpret the facts. The diachronic approach made it possible to situate each fact in time and the context in order to identify the security management mechanisms at the local level and to show that demobilization and reintegration as a guarantee of local development. These date obtained enabled us to arrive at results which are also divided into three part. First, it presents the context of emergence and the typology of popular defense before and during the crisis linked to Boko Haram, then, the leading mechanisms of the fight against this terrorist movement and finally, this work raises the issue of demobilization and reintegration, the foundations of development.

The subsidiary forces of the state were born in a context marked by the fight against the upeicist rebellion for self-defense, the hunting ground for the sponsors of the putsch of the april 6, 1984, during the 1990s marked by robbery and burglary, public buildings and during the Boko Haram related situation. Local security actors used many strategies to help the state. Intelligence by immersion guidance, protection and patrol, were mechanisms used to contain Boko Haram. After familiarity with the world of insecurities, the process of demobilization and reintegration is a condition in order to avoid turn against the state. The demobilization and reintegration process must take into account the creation of income-generating activities that is to say, the creation of training workshops in sewing, mechanics, welding and carpentry for the actors of popular defense for young people capable. Should integrate them into the municipal policy and private security companies.

The ONG can help the state in this area of reintegration in order to avoid and divorce between local security actors and the state, it is necessary to insert the youngest and the most capable in the body of the municipal policy and in the private security companies. In the case of people who have undergone training in mechanics, they must be

placed in automobile or motorcycle garages. For graduates, the state should encourage them to join the army if they have good character and are fit. Moreover, the implementation of agro pastoral projects could support popular defense actors once the security crisis of Boko Haram has eased.

Résumé étendu (Français)

Depuis les attentats du 11 septembre 2001 aux États-Unis, le spectre du terrorisme n'a pas cessé de planer sur une grande partie du monde et de hanter l'esprit des peuples et de leurs dirigeants. Constitué d'un ensemble des actions qui portent atteintes à la vie ou à l'intégrité des personnes, enlèvements, séquestrations, vols, dégradations, explosions, détournements d'avions, recel et blanchiment d'argent, ces actes terroristes ont quitté de l'Amérique jusqu'à atteindre l'Afrique en passant par l'Europe. En Afrique, on assiste à la divagation des mouvements terroristes tels que l'organisation de l'État Islamique ou Daech (EI), Al-Qaeda au Maghreb Islamique (AQMI) et la nébuleuse djihadiste *Boko Haram* (BH) dans le bassin du Lac Tchad.

Après l'irruption de *Boko Haram* en 2009 dans le bassin tchadien, les forces multinationales mixtes et la défense populaire se sont constituées en bras séculier pour aider les États riverains à endiguer cette menace asymétrique. Les premières attaques et attentats de cette nébuleuse terroriste sur le sol camerounais en 2014 a remis à jour la reconfiguration de la défense populaire dans la région de l'Extrême-Nord. C'est ainsi qu'on assiste à la redynamisation de cette défense stratégique. Étant constituée des auto-défenses, des comités locaux de vigilance et de la milice traditionnelle, l'idée de la défense populaire au Cameroun remonte en 1962 avec une instruction interministérielle et prendra de l'ampleur jusqu'en 2014. À travers cet article portant sur la défense populaire dans la lutte contre *Boko Haram*, on se propose d'étudier l'importance de la démobilisation et de la réintégration comme facteur du développement.

Pour la réalisation de ce travail, nous nous sommes appuyés sur une méthodologie qui s'appuie sur trois étapes notamment : la collecte des données empiriques, le traitement et l'analyse. Concernant la collecte

des données, nous avons fait recours aux sources orales, sources écrites et à une observation participative. Les sources orales sont les résultats des enquêtes menées dans le Mayo Sava (Blabline, Kolofata, Kossa, Amchidé, Mémé, Mora et Oudjilla), Mayo Tsanaga (Koza, Mokolo, Tourou, Mayo Moskota et Roua) et dans le Diamaré (Petté, Maroua et Bogo) ou plusieurs personnes ont été interviewées. Ces personnes étaient les groupes d'auto-défense, les comités locaux de vigilance, la population locale et les autorités traditionnelles. Pour les sources écrites, on a consulté des documents dans le centre de la documentation de l'École Normale Supérieure de Maroua à l'Université de Maroua, dans le centre d'archives et au niveau de la légion de la gendarmerie de l'Extrême-Nord, des brigades et au niveau des commissariats de sécurité publique. À ces deux sources, s'ajoute une observation participative, c'est-à-dire une descente directe pour voir la réalité de ces acteurs locaux. Concernant le traitement et l'analyse des données, nous avons utilisé la méthode synchronique et celle diachronique. L'approche synchronique a consisté à organiser les informations collectées en centres d'intérêts. Ce qui a tout à fait facilité la compréhension, l'explication et l'interprétation des faits. L'approche diachronique a permis de situer chaque fait dans le temps et dans le contexte afin de dégager les mécanismes de gestion de sécurité au niveau local et de montrer que la démobilisation et la réinsertion comme un gage du développement local. Ces données obtenues nous ont permis d'aboutir à des résultats qui sont par ailleurs divisés en trois parties. D'abord, il présente le contexte de naissance et la typologie de la défense populaire avant et pendant la crise liée à *Boko Haram*, ensuite, les mécanismes guerriers de lutte contre ce mouvement terroriste et enfin, ce travail soulève la problématique de la démobilisation et de la réintégration sociales du développement.

Les forces subsidiaires de l'État sont nées dans un contexte marqué par la lutte contre la rébellion upeciste pour les auto-défenses, la chasse gardée pour les commanditaires du coup d'état du 06 avril 1984, durant les années 1990 marquées par les brigandages et cambriolages des édifices publics et durant la conjoncture liée à *Boko Haram*. Les acteurs locaux de sécurité ont utilisé nombreuses stratégies pour aider l'État. Le renseignement par immersion, le guidage, la protection et la patrouille ont été des mécanismes utilisés pour endiguer *Boko Haram*.

Après une familiarité avec le monde des insécurités, le processus de démobilisation et de réintégration est une condition afin d'éviter le retournement contre l'État. Le processus de démobilisation et de réintégration doivent prendre en compte la création des activités génératrices des revenus, c'est-à-dire la création des ateliers de formation en couture, en mécanique, en soudure et en menuiserie pour les acteurs de la défense populaire. Pour les jeunes aptes, faudrait les intégrer dans la police municipale et dans les sociétés privées de gardiennage.

Les ONG pourront aider l'État dans ce domaine de réintégration. Afin d'éviter le divorce entre les acteurs locaux de sécurité et l'État, il faut insérer les plus jeunes et les plus aptes dans le corps de la police municipale et dans les sociétés privées de gardiennage. Pour le cas des personnes ayant subi une formation en mécanique, il faut les insérer dans les garages automobiles ou motos. Pour les diplômés, l'État doit les encourager à intégrer l'armée au cas où s'ils ont une bonne moralité et sont aptes. Bien plus, la mise en place des projets agropastoraux pourrait accompagner les acteurs de la défense populaire une fois la crise sécuritaire de *Boko Haram* atténuée.

Araştırma Makalesi

Soğuk Savaş Dönemi Güvenlik Algısında Yaşanan Değişim ve Uluslararası Sistemin Değişen Dinamikleri

Seda Gözde Tokatlı*

(ORCID: 0000-0002-1880-1338)

Makale Gönderim Tarihi
09.12.2021

Makale Kabul Tarihi
01.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Tokatlı, S. G., "Soğuk Savaş Dönemi Güvenlik Algısında Yaşanan Değişim ve Uluslararası Sistemin Değişen Dinamikleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 376-406.

APA: Tokatlı, S. G. (2022). Soğuk Savaş Dönemi Güvenlik Algısında Yaşanan Değişim ve Uluslararası Sistemin Değişen Dinamikleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 376-406.

Öz

Soğuk Savaş döneminde uluslararası yapının yön değiştirmesiyle güvenlik kavramına yönelik yeni yaklaşımlar ön plana çıkmıştır. Uluslararası sistem içerisinde ABD ve Sovyetler Birliği arasında yaşanan güç mücadelesinin temelini oluşturan ideolojik farklılıklar zamanla ekonomik, askeri ve siyasi zeminde de kendisini göstermeye başlamıştır. İki kutuplu yapı içerisinde yaşanan güvenlik ikilemi tarafların kendi güvenlik ağlarını inşa etmesinde, alternatif ittifak oluşumlarını desteklemesinde ve uluslararası örgütler aracılığıyla kendi bloklarını kurmasına yol açmıştır. Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu yapı içerisinde oluşan güvenlik ikilemi, gücün ulusal çıkar çerçevesinde ele alınması ve devletlerin güç bileşenlerinden askeri güce daha fazla önem vermesi neo-realist kuramın artan önemini ortaya çıkarmaktadır. Uluslararası

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Türkiye, sedagozde@hotmail.com.

PhD Candidate, Ege University Institute of Social Sciences Main Discipline of International Relations, Turkey.

sistem içerisinde ABD ve Sovyetler Birliği sıcak çatışma içerisine girmeden son derece başarılı caydırma, çevreleme ve dengeleme stratejileri uygulamayı başarmıştır. Soğuk Savaş döneminde hissedilen ortak tehdit algısı ittifak üyelerini bir arada hareket etmeye zorlarken, yapısal değişikliklerin yön değiştirmesi ittifak ilişkilerinin yeniden şekillenmesine ve çıkar odaklı yaklaşımların savaş sonrası dönemde daha fazla ön plana çıkmasına yol açmıştır. Bu çalışmada, iki kutuplu yapı içerisinde yer alan ABD ve Sovyetler Birliği'nin benimsediği ulusal güvenlik stratejilerine yer verilecek, uygulamaya konan güvenlik doktrinleri karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir. Soğuk Savaş döneminde uluslararası örgütlerin güç dengeleri üzerinde oynadığı rolün önemi de vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş Dönemi, Uluslararası Sistem, Neo-realizm, Uluslararası Örgütler, Ulus devlet.

The Change in the Perception of Security During the Cold War and the Changing Dynamics of the International System

Abstract

With the change of direction of the international structure during the Cold War, new approaches to the concept of security came to the fore. The ideological differences that formed the basis of the power struggle between the United States and the Soviet Union within the international system have gradually begun to manifest themselves on the economic, military and political level. The security dilemma experienced within the bipolar structure has led to the parties building their own security networks, supporting alternative alliance formations, and establishing their own blocs through international organizations. The security dilemma created in the bipolar structure during the Cold War period, the fact that power is considered within the framework of the national interest and states pay more attention to military power than power components reveals the increasing importance of neo-realist theory. Within the international system, the United States and the Soviet Union have managed to implement extremely successful deterrence, containment and balancing strategies without getting into a hot conflict. While the perception of a common threat felt during the Cold War forced the alliance members to act together, the decadal of structural changes led to the reshaping of alliance relations and the emergence of interest-oriented approaches to the forefront in the postwar period. In this study, the national security strategies adopted by the United States and the Soviet Union within the bipolar structure will be included and the security doctrines put into practice will be analyzed comparatively. The important role played by

international organizations on the balance of power established during the Cold War in the system will also be emphasized with importance.

Keywords: Cold War Period, International System, Neo-Realism, International Organization, Nation State.

Giriş

İkinci Dünya Savaşında Almanya karşısında beraber hareket eden Sovyetler Birliği ve ABD, Savaş sonrası dönemde uluslararası sistem içerisinde rekabet içerisine sürüklenmiştir. Soğuk Savaş döneminde, ABD ve Sovyetler Birliği iki kutuplu dünya düzeni oluşturmuş, her iki devlet de barış aramış fakat bunu yaparken kendi ideolojilerden asla vazgeçmemişlerdir. ‘Savaş’, Amerika- Sovyet rekabetinin ciddiyetini gösteriyordu; ‘Soğuk’ ise nükleer silahların, konvansiyonel silahlarla bile iki nükleer güç arasında savaş yapılamayacak kadar tek kelimeyle yıkıcılığını kastediyordu.¹ Soğuk Savaş döneminde taraflar silahlı çatışma içerisinde girmeden, yoğun ideolojik ve siyasi mücadele içerisinde yer almıştır.

Soğuk Savaş döneminde anarşik düzen içerisinde devlet güvenliğinin ön plana çıkması, iki rakip gücün ulusal çıkar çerçevesinde dış politikalarına yön vermesi ve göreceli kazanç ilkesine göre hareket etmesi realist teorinin artan önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Devlet güvenliğinin birey ve toplum güvenliğine göre daha fazla önemli olduğu bu dönemde, karşılıklı bağımlılık ilkesi göz ardı edilerek, tek taraflı çıkar prensibine uygun hareket edilmiştir. Soğuk Savaş döneminde iki devlet arasında oluşan güven boşluğunun yerini güç dengesi ilkesi doldurmuştur. Devletlerin askeri ve savunma gücüne yönelik artan yatırımları birey güvenliğini de tehlike altına almıştır. Bu çalışmada, Soğuk Savaş döneminde güvenlik politikalarında yaşanan değişim realizm kuramı çerçevesinde incelenirken, her iki rakip gücün uygulamaya koyduğu ikna, caydırma ve çevreleme politikalarına yer verilecektir. Soğuk Savaş döneminde, iki büyük güç küresel yapı içerisinde güç dengesi oluşumlarına öncülük ederken güç dengelerini etkilemekte, bazen de güç dengelerinin yönünü değiştirerek dış politika

¹ Steven, Hook, W.ve John Spanier, *Amerikan Dış Politikası*”, İnkılap Yayınevi,2014.

amaçlarını gerçekleştirmiştir. Soğuk Savaşın araçları genellikle, siyasal ve ekonomik faaliyetler, propaganda, casusluk ve vekâleten yürütülen savaşlar olarak yer almıştır.

Soğuk Savaş döneminde güvenlik kavramı devletleri ilgilendiren askeri sorunlar ve devletlerin uyguladığı güç politikaları ile özdeşleşirken, savaş sonrası dönemde ekonomik güvenlik, insani güvenlik, çevre güvenliği ve küresel güvenlik gibi konular ile ön plana çıkmaya başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde ön plana çıkan devletlerarasında yaşanan güç yarışı ve askeri nitelik taşıyan tehdit unsurları savaş sonrası dönemde arka planda tutulmasına yol açmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası güvenliği tehdit eden unsurlar ve ya uluslararası politikaya yön veren bileşenler bireylerden uluslararası örgütlere, azınlık gruplarından terör örgütlerine vb. çok yönlü değişime uğramıştır.

Soğuk Savaş döneminde uluslararası örgütlerin sistem içerisinde oynadığı rol yadsınamaz. ABD öncülüğünde kurulan Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO), Sovyetler Birliği öncülüğünde kurulan Varşova Paktı ve ABD desteğini arkasına alan Batı cephesinin güvenliğini ve geleceğini garanti altına alan AB örgütleri sistem içerisindeki güç dengesinin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Bu çalışmada, nitel araştırma teknikleri kapsamında metodolojik çoğulculuk ve tarihsel karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılacak, bulgular tümevarımcı bir yaklaşım ile desteklenecektir.

Soğuk Savaş Dönemi Güvenlik Stratejileri

Soğuk Savaş dönemi, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından savaştan galip çıkmış iki büyük devlet ve bu devletlerin çerçevesinde yer alan küçük devletlerarasındaki anlaşmazlık ve çatışmanın, birbirlerine karşı silah kullanmadan sürdürüldüğü belirli bir tarihsel döneme verilen addır. Batı Bloğu antikomünist ülkelerden, Doğu Bloğu ise komünist ülkelerden oluşuyordu. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği kendi yetki alanlarını genişletmek, aynı zamanda sahip oldukları etki alanlarını korumak içinde kıyasıya bir mücadele içerisine girişmiştir. Soğuk Savaş döneminde siyasi çatışmanın temelinde yer alan ve karşılıklı tehdit unsuru olan ideoloji kavramı büyük önem taşımaktadır. Soğuk Savaş dönemi, iki kutuplu yapı içerisinde güç dengesinin süper

güçler tarafından belirlendiği, süper güçlerin topyekûn savaş içerisine girmediği fakat savaşın üçüncü dünya ülkeleri içerisinde yürütüldüğü "zorunlu barış dönemi" olarak tanımlanmaktadır.² Savaş döneminde gelebilecek olası saldırının ve ya tehdidin yönünün belirli olması devletlerin kendi askeri ve savunma stratejilerini bu doğrultuda revize etmelerine yardımcı olmuştur.

Soğuk Savaş döneminde devletlerarasında güvenlik, istikrar ve barışın korunmasına yönelik çeşitlik stratejilere başvurulmuştur. Soğuk Savaş döneminde stratejik güvenlik çalışmaları arasında en yaygın kullanılan yöntemler arasında caydırma stratejisi yer almaktadır. Caydırma stratejisi, taraflar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde kullanılan en etkili yöntem olmuştur. Soğuk Savaş döneminde uygulanan caydırıcılık stratejilerinin gelişimi farklı dönemlere ayrılarak ele alınmaktadır.³

Soğuk Savaş döneminin özellikle ilk yıllarında caydırıcılık stratejisi en etkili kullanılan yöntem olmuştur. Caydırıcılık stratejisi, düşmanın belirli politikalarını göstermeye ikna etmek şeklinde pozitif bir etkiye sahiptir. Soğuk Savaş boyunca iki süper güç stratejik planlamalarını nükleer silahlara göre kurgulamış, iki süper güç arası bir savaş, dünya için topyekûn bir yok oluş riskine dönüşmüştür.⁴ ABD yönetimi başvurduğu bu strateji ile nükleer silahlardaki üstünlüğünü korurken aynı zamanda komünizm tehlikesinden gelebilecek olası saldırıları önlemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, Uluslararası ilişkiler alanında, caydırıcılık ve nükleer silahlar arasında ciddi bir bağ bulunmaktadır.⁵

Klasik caydırıcılık teorisi, caydırıcılık stratejisinin başarısını ölçmenin güç olduğunu dile getirmektedir. Caydırıcılık analizlerinde devletler karar alıcılarının rasyonel davranacaklarını, fayda maliyet hesapları yaparak karar vereceklerini ve rasyonel seçimlere yönelecekleri önemle vurgulamaktadır. Örneğin, Bruce Russett'in belirttiği gibi, NATO'nun

² E. Canan Sokullu, "Savaş Türleri", Güvenlik Yazıları Serileri, İstanbul, No:22,s.4.

³ Mustafa Aydın ve Ahmet Atalay "Strateji ve Güvenlik", Anadolu Üniversitesi, 2018, s.63

⁴ Mehmetçik, Hakan, " 21. Yüzyıl için Caydırıcılık: Teori ve Pratikte Neler Değişti", Güvenlik Stratejileri Dergisi, 2015, s.5.

⁵ G.P ,Shultz and S. Drell, "Deterrence: Its Past and Future: A Summary Report of Conference Proceedings, Hoover Institution, November 2010", Hoover Institution Press, 2011.

varlığı mı Sovyetleri Avrupa'ya saldırmaktan caydırdı, yoksa Sovyetlerin herhangi bir zaman diliminde gerçekten böyle bir niyeti hiç oldu mu sorusunun cevabını kesin bir şekilde bulabilmemiz imkânsızdır.⁶ Soğuk Savaş dönemi boyunca uygulanan caydırıcılık teori ve pratiği nükleer caydırıcılık çerçevesinde şekillenmiştir. Nükleer caydırıcılık süper güçler arasındaki genel bir nükleer savaşı engellemede büyük bir rol oynamıştır.⁷ Bernard Brodie, yeni nükleer dünyada askerin görevinin savaşmaktan çok savaşları önlemek olduğunu söylemiş; nükleer silahların varlığının caydırıcılık için yeterli olduğunu da ileri sürmüştür.⁸ Soğuk Savaşın ilk yıllarında caydırıcılık stratejilerinin başarısız olduğu dönemlerde olmuştur. Örneğin, 1948-49 yılı Berlin Krizi, 1949 Çin'in Komünist yönetim tarafından ele geçirilmesi ve 1949 yılı Sovyetler Birliği'nin ilk atom bombası denemeleri bu örnekler arasında yer almaktadır.

Karşılıklı caydırıcılık dönemi olarak adlandırılan 1962-1983 arasındaki dönem Küba Krizi ile kendisini göstermiştir Küba'ya yerleştirilen Sovyet füzelerinin varlığı ABD yönetimi tarafından tespit edilmiş ve iki ülke arasındaki krizin ortaya çıkmasına yol açmıştır. ABD'nin Küba karasularına giren gemileri batıracağı yönde artan tehditleri Sovyetler Birliği'nin Küba'daki füzeleri kaldırma kararı almasına yol açmıştır. 1960'lı yılların sonlarında doğru ABD tarafından geliştirilen anti-balistik füze sistemleri savunma amaçlı füze sistemleri olarak değerlendirilmiştir. 1969 yılında "*Stratejik Silahları Sınırlandırma Görüşmeleri*" (SALT) yapılmış ve 1972 yılında SALT-I Anlaşması imzalanmıştır. SALT-I Anlaşmaları iki ülke arasındaki silahlanmayı sınırlandırarak bir yumuşama dönemi başlatsa da, Sovyetler Birliği'nin 1979 yılında Afganistan'a yönelik işgali SALT- II anlaşma girişimlerini başarısız kılmıştır. Karşılıklı vuruş dönemi olarak geçen bu dönemde devletler "ilk vuruş" kapasitesi ya da "önleyici vuruş" bağlamında nükleer silah kapasitelerini kullanmanın tek yol olduğunu önemle vurgulamıştır.⁹ Bu dönemde, ABD yönetimi tarafından uygulanan

⁶ B.Russett, Starr, H. and D.Kinsella, "*World Politics: The Menu for Choice*", Boston: Wadsworth, Cengage Learning, 2009, s.71.

⁷ L.Freedman, "*Deterrence*". Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press, 2004, s.47

⁸ B.Brodie, "*The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order*", Freeport, N.Y.: Books for Libraries Press, 1972, s. 62-81.

⁹ Aydın ve Atalay, a .g. e.s.66.

caydırıcılık stratejileri Sovyetler Birliği güçlerini dengelemekten ziyade, herhangi bir nükleer saldırıda Sovyetler Birliği'ne karşı üstün gelebilme stratejilerini içermektedir.¹⁰

1983 yılında ABD Başkanı Ronald Reagan, “Yıldız Savaşları” olarak bilinen Stratejik Savunma Girişimini başlatarak, yeni bir çağa giriş yapmıştır. Saldırı odaklı nükleer güç yerine savunma odaklı bir strateji ön plana çıkmıştır.1985 yılında Reagan Yönetimi tarafından benimsenen güvenlik doktrini ABD'nin komünizm karşıtı hareketlerine destek vereceğini ve SSCB'yle yıllardır devam eden gerginliğini bitirmek için mücadele edeceğini savunmaktadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle nükleer caydırıcılık stratejisi de değişime uğramıştır.¹¹ Soğuk Savaş sonrası dönemde caydırıcılık faaliyetleri siber ve uzay alanlarında daha fazla etkisini göstermeye başlamıştır. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle uluslararası koşullar değişime uğramış ve tehdit bileşenleri de dönüşüm içerisinde girmiştir. Yeni kurulan dünya düzeninde simetrik savaşların yerine asimetrik savaşlar almaya başlamış ve kitle imha silahlarının daha fazla üretildiği bir döneme geçiş yapılmıştır.

Soğuk Savaş döneminde kullanılan klasik caydırma teknikleri savaş sonrası dönemde karşılaşılan yeni tehditler karşısında geçerli olmamaya başlamıştır. Yenidünya düzeninde devletlerarasında uygulanan caydırıcılık stratejileri yerini devlet dışı aktörlere bırakmıştır. 11 Eylül terör saldırılarında tehdidin ana kaynağının belirsiz olması hibrit ve siber güvenlik kavramlarını ortaya çıkarmıştır. 11 Eylül terör saldırıları sonrasında ABD yönetimi caydırıcılık stratejisinin sonunun geldiğini ilan etmiştir. 11 Eylül saldırıları sonrasında Bush yönetimi tarafından benimsenen“önleyici vuruş”doktrini yeni dönem caydırıcılık stratejisinin temelini oluşturmuştur. ABD yönetimi terör faaliyetlerini destekleyen gruplara ve uluslararası barışı tehdit eden devlet/aktörlere yönelik yeni stratejiler benimsemiştir. Asimetrik tehdidin ön plana çıktığı bu dönemde ABD yönetimi tarafından başvurulmuş caydırıcılık stratejileri doğrudan devlet dışı aktörlere ve ya dolaylı yollarla terör faaliyetlerine destek veren devletlere yönelik olarak uygulanmıştır.

¹⁰ C.M. Graham,C.M.“Deterrence Revalidated: An Investigation of the Practice and Application of Deterrence in the Post-Cold War World”, Ph.D., University of Aberdeen,2010,s.70

¹¹ Aydın ve Atalay, a .g. e.s.127

Örneğin, 11 Eylül terör saldırılarını gerçekleştiren El-Kaide Örgütü'ne destek verdiği gerekçesiyle Afganistan'a karşı Ekim 2001'de başlatılan savaş caydırıcılık stratejisi kapsamında değerlendirilmektedir.¹² Uluslararası sistemin yapısının anarşik olması devletlerin ulusal çıkarlarını ulus üstü çıkarlardan üstün tutmasına ve dış politikalarına realist teori kapsamında yön vermelerine yol açmaktadır.

Soğuk Savaş Döneminde Güvenlik Kavramının Realist Kuram Çerçevesinde Analizi

Realizm kuramı II. Dünya Savaşı'nı öngörememesi ve ya önleyememesi üzerine ortaya çıkan pozitivist bir teoridir. II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması sonucunda uluslararası ilişkiler disiplini realist teori lehine önemli sonuçlar doğurmuştur. Realistler, normatif değerler yerine devletlerarası ilişkilerde güç mücadelesi, ulusal çıkar, anarşik ve yapı kavramları üzerine odaklanmaktadır. Soğuk Savaş döneminde dünya iki farklı siyasi kutup'a ayrılmış, sert güvenlik tedbirleri alınmış ve askeri güvenlik karşısında birey güvenliği ikinci planda tutulmuştur. Realizm kuramı, güç, çıkar ve ulusal güvenlik gibi konulara daha çok önem verdikleri için askerî ve güvenlik konularına yüksek politika (*high politics*), diğer ekonomik, sosyal ve kültürel konulara ise düşük politika (*low politics*) olarak tanımlamaktadır.¹³

Uluslararası ilişkiler yaklaşımının kurucusu olarak kabul edilen Hans J. Morgenthau ve Neo-realizmin önemli temsilcisi olan Kenneth Waltz'ın görüşleri bu kuramı açıklamada büyük önem taşımaktadır.¹⁴ Klasik Realist geleneğini takip eden Hans Morgenthau, realizm teorisini 'güç', 'rasyonalite' ve 'güç dengesi' kavramları üzerinden tanımlamaktadır. Hans Morgenthau'a göre güç "bir aktörün diğer bir aktörün düşünce ve davranışlarını kontrol edebilme yeteneği" olarak tanımlamaktadır. Rasyonalite kavramına göre, devletler tüm alternatif politikaların artı ve eksilerini hesap edip çıkarlarına en uygun düşecek olan tercihleri yapan akılcı aktörlerdir. Böyle bir durumda, karar vericilerin, aynı şartlar altında aynı kararı vereceği varsayıldığından

¹² Aydın ve Atalay, a.g.e.s.76.

¹³ Tayyar, Arı, "Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika,"Alfa Akademi Yayınları, 11. Baskı,2008,s.110.

¹⁴ D.Ateş,ve G.Samur."Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları".Afyon Kocatepe University Sosyal Bilimler Dergisi,(15),1,s.63

bütün devletler benzer durumda aynı şekilde davranacağını belirtmektedir. Üçüncü olarak güç dengesi kavramı ise, hem rakip güçler arasındaki denge durumunu, hem de güç çatışmalarının görüldüğü koşulları ifade etmektedir. Güç dengesi, tek bir devletin ya da devletler topluluğunun güçlenmesini önleyecek şekilde gücün dağılmasını ifade etmektedir. Bireyler, gruplar ve devletler, kendilerini saldırganlara karşı korumak amacıyla güçlerini birleştirme eğilimindedir.¹⁵ Soğuk Savaş döneminde birbirine rakip iki kutup arasında yaşanan güç mücadelesi Hans Morgenthau'nun tanımladığı güç, rasyonalite ve güç dengesi kavramları ile örtüşmektedir. Devletlerin birbirlerine karşı güç yarışı içerisine girmesi güvensiz davranmasına ve beraberinde askeri güç kapasitelerini arttırmasına yol açmaktadır.

Realizm teorisi geleneğinin ana akımını oluşturan Neo- realizm kuramı ise yapısal vurgu ile ön plana çıkarak, uluslararası ilişkileri insan tabiatı ve davranışını ile açıklayan Klasik Realizm teorisine yeni kavramlar eklemiştir. Yapısal veya yeni realizm olarak da tanımlanan bu kuram uluslararası gelişmeleri açıklarken, sisteme yeni bir yaklaşım getirmiştir. 1979 yılında Kenneth Waltz'un "*Uluslararası Politika Teorisi*" adlı kitabı uluslararası sisteme bilimsel bir açıklama getirerek, Realizm'in eksikliklerini gidermeye çalışmıştır.¹⁶ Devletlerin savaş halinde olması insan doğası değil, sistemin yapısının anarşik olmasından kaynaklanmaktadır. ¹⁷ Yapı kavramını ön plana çıkartan neo-realist kuram, anarşik düzen içerisinde devletlerin "*kendi kendine yardım*" prensibini benimseyerek rakiplerine karşı güçlerini arttırma yönünde artan eğilimi ortaya koymaktadır.

Kenneth Waltz, uluslararası siyasi yapıyı üç temel boyutta tanımlamaktadır. Uluslararası sistemin anarşik yapısı devletlerin birbirlerine kuşkuyla yaklaşmasına yol açarken, güvenlik ikilemi sorununu da beraberinde getirmektedir. İlk olarak, Uluslararası siyasi

¹⁵ H.J.Morgenthau. "*Politics Among Nations, The Struggle for power and Peace*", New York: McGraw-Hill,2005,s.31

¹⁶ C. Rauch, "*Realism and Power Transition Theory: Different Branches of the Power Tree.*" Realism in Practice, E-International Relations Publishing,2016,s.56

¹⁷ Kenneth, Waltz, "*Theory of International Politics*", Massachusetts: Addison Wesley Publishing Company, Reading,1979,s.188.

sistem, anarşik ve Adem-i merkezîdir.¹⁸ İkinci prensip'e göre, uluslararası siyasetin başlıca aktörleri olan devletlerin işlevsel farklılıkları yoktur, devletlerin hepsi aynı işi yapmaktadır. Ulusal siyasî sistemlerin aksine, uluslararası sistemdeki aktörleri, fonksiyonel olarak birbirlerinden farklılaşmış değildir. Bu üç ilke içinde değişken olan üçüncü ilke kabiliyetlerin dağılımı ilkesi ise, uluslararası yapı içerisinde değişime yol açmaktadır. Bir sistemi oluşturan birimleri ayrıştırabilmenin tek kriteri, benzer görevleri yerine getirme noktasında sahip oldukları farklı kabiliyetleri, yani güçleridir.¹⁹ Soğuk Savaş döneminde sistem içerisinde yaşanan güvenlik ikilemi devletlerin daha fazla askeri ve savunma alanlarına yatırım yapmasına yol açmıştır. Uluslararası sistem, uluslararası siyasetteki kutup ve ya büyük güç sayısı anlamına gelmektedir. Uluslararası siyasetin anarşik yapısı yüzünden bütün devletler hayatta kalmak isteyecektir ve bunun içinde güvenliklerini artırma yoluna gideceklerdir.²⁰ Soğuk Savaş döneminde iki rakip bloğun anarşik uluslararası sistem içerisinde kendi güvenliğini sağlamak amacıyla kendi askeri ve savunma kapasitesini geliştirmesi, sıkı ittifak ilişkileri üzerinden güç dengesi üzerinden inşa etmesi ve rasyonalite kavramı çerçevesinde dış politika kararlarını alması neo-realist kuramın işlevselliğini ortaya koymaktadır. Devletlerarasındaki çıktılar, güç dağılımının değişmesiyle değişmektedir. Devlet kapasitelerinin dağılımının değişmesi ile uluslararası sistemin yapısı da değişikliğe uğramaktadır.²¹

Neo-realizm savlarının oluşmasında en önemli katkıyı sağlayan Joseph Grieco, anarşik yapıda uluslararası işbirliğinin önünde iki önemli engel görmektedir. Bu engellerden bir tanesi göreceli kazanç, diğeri ise bağımlı olma ilkesidir.²² Soğuk Savaş döneminde devletlerin mutlak kazançlarından daha çok göreceli kazançlarını ön plana çıkartması ve

¹⁸ Ramazan, Gözen, "Uluslararası İlişkiler Teorileri," Ankara: İletişim Yayınları, 2014, s.174

¹⁹ Ashworth, L. M. Did the realist-idealist great debate really happen? A revisionist history of international relations. *International Relations*, 16(1), 2002, s.37

²⁰ Waltz, a.g.e., 1979, s. 105.

²¹ Keenth, Waltz, "Man, the State, and War: A Theoretical Analysis", Columbia University Press, 1959, s.97

²² J.M. Grieco. "Anarchy and The Limits of Cooperation: A Realist Critiques of the Newest Liberal Institutionalism, *International Organization*" Cilt 42, sayı 3, 1998, s.487

bağımlı olma durumunda kendi bağımsızlıklarını kaybetme korkusu devletlerarasında işbirliğinin önünde en büyük engel olarak görünmektedir. Devletlerarasındaki yüksek dereceli bağımlılık ilişkisi, taraflar arasındaki yakınlığı ve ilişkilerin yeterince düzenlenemediği durumlarda, çatışma riskini arttırmaktadır.²³ Soğuk Savaş döneminde ABD ve Sovyetler Birliği'nin göreceli kazanç kavramı çerçevesinde hareket etmeleri rakip devletin dış politika kararlarını referans almasıyla sonuçlanmıştır.

Neo-realizm kuramının en önemli kavramı olan güç dengesi, tek bir devletin ya da devletler topluluğunun güçlenmesini önleyecek şekilde gücün dağılımını ifade etmektedir. Bir devletin sahip olduğu güç parametreleri ne kadar fazla ise sistem içerisinde kendisini muhafaza etme, yarattığı tehdit algısı ve caydırıcı gücü o kadar etkili olmaktadır.²⁴ Soğuk Savaş döneminin istikrarlı olmasının nedeni iki büyük güç olan ABD ve Rusya'nın birbirlerini yok edebilecek nükleer silah teknolojilerine sahip olmalarıdır. Soğuk Savaş döneminde işlerliğini ön plana çıkan güç dengesi kavramı iki rakip blok arasında oluşabilecek herhangi bir sıcak çatışmanın çıkmasını engellemiştir. Güç dengesi, uluslararası sistem içerisinde düzen, barış ve istikrarının devamlılığında önemli rol oynamaktadır. Güç dengesi kuramına göre, saldırgan olan devlet güçlü bir koalisyon ve ya silahlanma yarışı olduğunu gördüğünde saldırgan girişimlerinden geri çekilecektir. Uluslar arası sistem içerisinde dengeleme görevi büyük güçler tarafından sağlanmaktadır. Devletler kendi askeri ve savunma gücünü arttırmanın yanı sıra yeni ittifaklar kurarak ya da mevcut ittifakları destekleyerek yükselen ya da hegemon olma yolundaki devletin gücünü kısıtlamaktadır. Realizm teorisine göre, anarşik bir sistem içerisinde barış belli şartlarla sağlanabilir. Bu şartlar, dengelenemeyen güçlü bir aktörün hegemonyasında, uluslararası sistemde güçler dengesi sağlandığında ve savaş sonrası galip devletlerin etkisi altında ortaya çıkabilmektedir.²⁵

Kenneth Waltz, çift kutuplu yapının çok kutuplu yapıya göre daha güvenilir olduğunu önemle vurgulamaktadır.²⁶ Çift kutuplu yapıda yer

²³ Grieco, a.g.e.,s.487

²⁴ S.M. Walt, "The Origins of Alliances", New York: Cornell University Press,1987,s.22.

²⁵ A. Sandıklı. ve İ. Güllü,"Geleceğin Süper Gücü Çin",Tasam Yayınları,2005,s.67.

²⁶ Waltz ,a.g.e., 1979,s. 107.

alan iki başat güç birbirlerinin davranışlarının daha kolay tahmin edebilmesi sıcak çatışmaya girmelerini engellemektedir. Soğuk Savaş döneminde, iki kutuplu yapı içerisinde sıcak bir çatışmanın olmaması çift kutuplu yapının güvenilirliğini destekleyen Waltz'ın tezini doğrular niteliktedir. Kenneth Waltz, uluslararası yapı içerisinde iki taraflı oluşan koalisyonlarda, dengeleyici devletin zayıf olan devletin yanında olması sonucunda olası bir savaşın engelleneceğini vurgulamaktadır. John M. Mearsheimer 'da iki kutuplu düzenin çok kutuplu düzenden daha barışçıl olduğunu önemle vurgulayan yazarlar arasında yer almaktadır.²⁷

Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu yapı içerisinde realizm kuramının bileşenlerinden güç, güç dengesi ve rasyonalite kavramları önemle vurgulanmıştır. Devletlerin sistem içerisindeki asıl amacı güç arttırmak değil, kendi güvenliklerini garanti altına almaktır. Soğuk Savaş döneminde iki rakip gücün başvurduğu güvenlik stratejileri sistemin geleceği üzerinde önemli rol oynamıştır.

Soğuk Savaş Döneminde Güvenlik Algısında Yaşanan Değişimin Uluslararası Örgütlere Yansımaları

Soğuk Savaş Döneminde NATO'nun Sistem İçerisinde Artan Etkisi

ABD Başkanı Harry Truman öncülüğünde, 4 Nisan 1949'da Washington Antlaşması'nın imzalanmasıyla Kuzey Atlantik Anlaşma Örgütü (NATO) kurulmuştur. NATO, Batı Avrupa kıtasının güvenliğini garanti altına alırken, aynı zamanda ABD içerisinde ön savunma hattı oluşturan bir kurum görevi görmektedir. 1949 yılında kurulan Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü olarak (NATO), yaklaşık 45 yıl boyunca Doğu ve Batı blokları arasında kilit bir rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı ittifakı içerisinde güvenliğin sağlanması, ortak hareket etme bilicinin oluşması ve uluslararası/iç sorunların sona ermesinde büyük rol oynayan NATO, geçmişten günümüze büyük dönüşüm içerisine girmiştir. NATO temel görevleri arasında uluslararası krizin yönetimi, transatlantik ittifak yapının korunması, kolektif savunma ve güvenliğin sağlanması gibi projeler yer almaktadır. NATO, iki kutuplu yapı içerisinde üstlendiği çeşitli görevler ile Sovyetler Birliği'nden

²⁷ John, Mearsheimer. "Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War", International Security, Cilt 15, No 1,1990.

gelebilecek olası tehdidinin etkisini kırmayı amaçlamıştır. Soğuk Savaş döneminde hissedilen ortak tehdit algısı ittifak üyelerini bir arada hareket etmeye zorlaması Batı cephesi içerisinde birleştirici rol oynamasını sağlamaktadır.

Soğuk Savaş döneminde NATO, askeri bir güç olmanın yanı sıra, AB üye devletlerinin benimsediği liberal ideolojinin komünizm tehdidi karşısında yayılmasını sağlarken, benzer kimlik ve değer algılarının temsil edildiği bir oluşum olarak da karşımıza çıkmaktadır. NATO kolektif savunma örgütü Batı Avrupalı ülkeler için bir güvenlik şemsiyesi görevi görmektedir. NATO güvenlik şemsiyesi Avrupa kıtası içerisinde güvenlik ikilemini ortadan kaldırmış ve Avrupa kimliğinin yeniden inşa edilmesine olumlu yönde katkı sağlamıştır.

Soğuk Savaş döneminde benimsenen ilk strateji “*Kitlesele Mukabele Stratejisi*”, üye ülkeler arasında mevcut tehdit karşısında askeri ve ekonomik koordinasyonu amaçlamaktadır. NATO’nun temel görevinin rakip gücü caydırmak olduğu, caydırmanın başarılı olmaması durumunda NATO kuvvetlerinin kullanılması öngörülmektedir.²⁸ ABD yönetiminin NATO aracılığıyla uygulamaya koyduğu çeşitli caydırıcılık stratejileri dönemin şartlarına göre değişiklik göstermiştir. NATO, 1952 yılında uygulamaya koyduğu “*Entegre Kuvvetlerin Oluşturulması Stratejisi*” kapsamında “NATO ittifakının herhangi bir saldırı karşısında tüm hava, kara ve deniz güçlerini harekete geçirebileceğini” görmektedir. NATO savunma örgütünün “kuvvet kullanımı” ilkesi bu çerçevede herhangi bir saldırıda başvurulacak ilk yöntem olarak belirlenmiştir.²⁹ NATO tarafından 1957 yılında uygulamaya konan “*Topyekûn Mukabele*” stratejisi, NATO’ya karşı bölge dışında oluşabilecek tehlikelerin de hesaba katılması gerektiğini vurgularken nükleer silahların kullanımının tartışıldığı ilk resmi NATO belgesi olma özelliği taşımaktadır. 1968 yılında Roma Zirvesi’nde onaylanan Soğuk Savaş sona erene kadar ittifakın ana stratejisi olan “*Esnek Mukabele Stratejisi*, “ileriden savunmayı ve düşmana onun

²⁸ North Atlantic Strategic Organization, “Strategic Concepts”, 2021.

²⁹ NATO. “*Facts and Figures, NATO Archives*”. 1989.

seçtiği saldırı yöntemiyle karşılık vermeyi öngörüyordu; bu stratejinin özü karşılaşılan saldırının niteliğine göre tepki gösterilmesidir.³⁰

Soğuk Savaş sonrası dönemde, Sovyetler Birliği tehdidinin ortadan kalkmasıyla NATO'nun gerekliliği, sorumluluk alanları ve sistem içerisindeki fonksiyonları tartışılmaya başlanmış, görev tanımları yeniden revize edilmiştir. NATO'nun en büyük rakibi olan Varşova Paktı'nın izleri silinmiş, Berlin Duvarı yıkılmış ve yeni bir döneme giriş yapılmıştır. NATO, Varşova Paktı'nın dağılma sürecine kadar güvenlik stratejilerini etkili kullanmış ve caydırıcılık faaliyetlerini sürdürmüştür. Soğuk Savaş'ın sonlanmasıyla, NATO askeri örgütü çatışma odaklı söylemler yerine diyalog arttırıcı ve barış inşa edici projelerde daha etkili rol oynayarak yeni çalışma alanlarını oluşturduğu bir döneme giriş yapmıştır.

Uluslararası konjonktür içerisinde yaşanan gelişmeler çerçevesinde NATO, savaş sonrası dönemde güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli misyonlar benimsemiştir. Savaşın sonra ermesiyle, NATO kurumsal yapısını yeniden inşa ederek savunma ve caydırıcılık misyonları sona erdirmiş, “önleyici diplomasi” ve “kriz yönetimi” gibi yeni misyonları ön plana çıkartmıştır. NATO örgütü küresel gelişmeler çerçevesinde Batı cephesinin güvenliğini sağlarken, aynı zamanda Batı ittifakı içerisinde de birleştirici rol oynamaktadır. NATO'nun üye ülkeler içerisinde yürüttüğü diyalog ve koordinasyon yeteneği Avrupa kıtası içerisinde güç yarışının ve ya güvenlik ikileminin önünü kesmektedir. Robert Art, Avrupa'da NATO'nun ve Avrupa'nın birlikleri olmadan Avrupa devletlerinin kendi aralarında bir güvenlik yarışına katılacağını savunmaktadır.³¹

Varşova Paktı'nın Sistem İçerisindeki Dengeleyici Rolü

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin çevreleme politikasıyla bağlantılı olarak oluşturduğu Truman doktrini, Marshall yardımları, Bağdat Paktları ve NATO karşısında SSCB yönetimi de karşıt örgütler oluşturmuştur. SSCB, Eylül 1947'de Kominform'u ve Ocak 1949'da

³⁰ NATO, a.g.e.1989,s.217-218.

³¹ R.J. Art, “Why Western Europe Needs the United States and NATO”, Political Science Quarterly, Vol. 111, No. 1,1996,96.

COMECON'u kurmuştur. Doğu bloğunun güvenliğinin korunmasında önemli rol oynayan bir diğer örgüt olan Varşova Paktı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde kurulmuştur. Atlantik ötesinde Sovyetler Birliği hâkimiyetinde 1955 yılında kurulan Varşova Paktı önemli bir güvenlik kalkan görevi görmektedir. Varşova Paktı, Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, Demokratik Almanya Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Romanya arasında imzalanmış ve Soğuk Savaş sonrası döneme kadar varlığını sürdürmüştür. Sovyetler Birliği'nin öncelikleri doğrultusunda kurulan Pakt, Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım çerçevesinde hareket eden bir örgüt olmuştur. Varşova Paktı, yeniden silahlandırılmış bir Batı Almanya'nın yarattığı tehdit karşısında kurulmuştur. Soğuk Savaş döneminde NATO ve müttefikleri için en büyük tehdit olarak görülen Varşova Paktı, Avrupa'da siyasi, ideolojik ve askeri rekabetin daha fazla artmasına yol açmıştır.

Soğuk Savaş süresince, Sovyetler Birliği'nde yönetime gelen liderler mevcut tehdide karşı koyabilmek, Batı ittifakına rağmen varlığını sürdürebilmek için farklı doktrinler benimsemiş ve güvenlik stratejileri tanımlamıştır. Sovyetler Birliğinde dönemin lideri olan Stalin tarafından ortaya atılan *"Tek Ülkede Sosyalizm İlkesi"*, sosyalist yönetiminin ilk önce SSCB'de kurulması gerektiğini savunmaktadır. Sosyalist yönetim anlayışı ilerleyen dönemlerde ekonomik ve siyasi tabanda da etkisini göstermeye başlamıştır.

Joseph Stalin sonrasında göreve gelen Kruşçev'in, *"Barış İçerisinde Bir arada Yaşama İlkesi"*, sıcak bir çatışmanın olmaması için kapitalist ülkelerle ılımlı ilişkiler kurulmasını amaçlıyordu. Joseph Stalin'in ölümünün ardından başlayan demokratikleşme çağrıları Varşova Paktı içerisinde yer alan ülkelerin ideolojik anlamda bağımsızlık taleplerinin artmasına yol açmıştır. Macaristan ile başlayan Çekoslovakya ile devam eden iç ayaklanmalar pakt içerisinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. 1968 yılında SSCB lideri Brejnev tarafından benimsenen doktrin ise, sosyalist ülkeleri bir arada tutma amacı taşımaktadır. Çekoslovakya yönetimi içerisinde artan demokratikleşme girişimleri ilan edilen Brejnev Doktrini, komünist ülkelerin sınırlı bir egemenlik hakkına sahip olduğunu ve sosyalizmin tehlikeli olduğu zamanlarda SSCB yönetiminin

müdahale etme hakkı olduğunu vurgulamaktadır.³² SSCB yönetimi bu doktrin ile komünist ülkeler içerisinde artan ayrılıkçı faaliyetleri engellemeyi amaçlamıştır.

SSCB yönetiminin son lideri olan Gorbaçov tarafından benimsenen perestroyka ve glasnost ilkeleri, ülke içi ekonominin yeniden yapılanmasını, devlet yönetiminde ise açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Bu iki önemli kavram çerçevesinde, bürokratik hegemonyanın zayıflatarak ekonomideki yeniden yapılanmanın önünün açılması amaçlanmaktadır.³³ 1990 yılında Demokratik Almanya'nın Federal Almanya ile birleşme kararı Varşova Paktı'nın sona ermesine yol açmıştır. NATO üye devletleri içerisinde var olan birlik ve beraberlik ruhunu Varşova Paktı içerisinde aramamız zordur.

Soğuk Savaşın sona ermesiyle, Varşova Paktı içerisinde yer alan ülkelerden Rusya dışında diğer tüm devletler NATO örgütü içerisinde yer almak için başvuruda bulunmuştur. Varşova Paktı içerisinde yer alan üye ülkelerin artan bağımsızlık çağrıları, birleştirici gücün var olan etkisini kaybetmesi ve reformların pakt içerisinde yetersiz kalması Varşova Paktı'nın NATO gibi başarılı askeri ve siyasi güvenlik duvarı inşa edememesine yol açmıştır. Soğuk Savaşın sona ermesiyle Varşova Paktı'nın varlığı sona ermiş, NATO askeri ve savunma örgütü zaferini ilan etmiştir.

Doğu Bloğu Karşısında AB'nin sistem içerisinde Artan Önemi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD yönetimi tecritçi stratejisini terk ederek, başta Avrupa olmak üzere tüm dünyada liberal ekonomik düzen oluşturmak için kapsamlı bir angajman stratejisi uyguladı. Amerika Birleşik Devletleri'nin, Sovyetler Birliği'nin nüfuz alanının genişlemesini önlemek amacıyla çevre ülkelerle ittifak anlaşması kurarak Sovyetleri çevreleme amacı taşıyan politikalara yönelmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa kıtası içerisinde altyapısal, ekonomik ve çevresel olmak üzere büyük bir tahribat yaşanmıştır. Avrupa içerisinde artan göç sorunu mülteci problemlerini ortaya

³² Tellal, Erel, Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", Baskın Oran (der.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980*, Cilt I. İstanbul: İletişim, 2008.

³³ Tellal, a.g.e. 2008.

çıkarmış, savaş sırasında ihracatın düşmesi de işsizlik problemini getirmiştir. Avrupa içerisindeki oluşan güvensiz ortam sonucunda ekonomik ve sosyal buhran daha belirgin hale gelmiştir. Avrupa içerisinde yeniden yapılanma faaliyetlerini sağlayacak tek ülke olan Amerika, ilk olarak Avrupa pazarının yeniden canlanmasına yönelik iyileştirme paketleri sunmuştur. Avrupa'nın güvenliği Amerika'nın güvenliğini de garanti altına alırken, Avrupa içerisinde pazarın canlanması ABD ihracatının artmasına ve dolarının sistem içerisinde daha fazla değer kazanmasına yardımcı olacaktır.

ABD'nin caydırıcılık temellerde başvurduğu çevreleme stratejileri doğrudan ve ya dolaylı yollar ile yürütülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD yönetimi Sovyet tehdidi altında olduğunu iddia eden ülkeleri Truman Doktrini kapsamında ve Marshall Planı gibi programlarla desteklenmiş ve NATO ittifakında kurucu üye olarak yer almıştır. Örneğin, ABD öncülüğünde 1947 yılında Başkan Truman'ın kongrede ilan ettiği askeri yardım paketleri Türkiye ve Yunanistan'a sağlanan askeri temelli teçhizat desteğini ortaya koyarken, ABD yönetimine olan bağımlılığı arttırmakta ve Amerika'nın askeri savunma sanayisinin geleceğini garanti altına almaktadır. 1947 yılında Başkan Truman Kongre'de yaptığı konuşmada Yunanistan ve Türkiye'nin ciddi ekonomik sıkıntı içinde olduğunu ve içinde bulunduğu sosyal problemleri ancak Amerikan yardımı ile gerçekleştirecek hızlı bir modernleşme süreci ile aşabileceğini savunmuştur.³⁴

1948-1951 yılları arasında ABD yönetiminin Truman Doktrine benzer olarak yürürlüğe koyduğu Marshall yardımları, savaş sonrası dönemde çevre ve yarı çevre ekonomilerin yeniden güçlenmesine yönelik çeşitli yardım paketlerini içermektedir. Avrupa ülkelerinin kalkınmasına yönelik planlanan ekonomik yardım paketleri Avrupa içerisinde serbest ekonominin işlerliğine önemli katkı sağlamıştır. George Marshall'ın yardım paketi önerisi şu şekilde ifade edilmektedir: "Politikamız herhangi bir ülkeye veya doktrine karşı değil, açlığa, yoksulluğa, ümitsizliğe ve kaosa karşı çevrilmiştir."³⁵ Sovyetler Birliği tarafından

³⁴L. Brand. "The Truman Doctrine Marshall and The Plan", Marshall Foundation Library, 2007, s.1.

³⁵ J.Blumm, and W. Mc Feely. "The National Experience: A History of the United States". New York: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1998, s.73.

“*Marshall Planı*” Amerikan emperyalizm olarak lanse edilmiştir. ABD, müttefik ülkelerin savunmasının güçlenmesi için askeri malzemenin transfer edilmesi, ekonomik sorunların çözüme kavuşması için dış yardım ve kredi desteği sağlayarak Batı ittifakının güçlenmesini ve hissedilen tehdit algısı karşısında beraber hareket etmeyi sağlamıştır. Avrupa’da siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanması, kendi kendine yetebilen ekonomiler haline gelmeleri aynı zamanda Amerika’nın refah ve barış sürecini de etkilemektedir. Avrupa’nın yeniden güçlenmesinde ve Avrupa Birliği’nin yapı yaşlarının tekrardan inşa edilmesinde ABD yönetiminin ekonomik yardım paketleri, ödünç verme ve kiralama politikaları çerçevesinde yürüttüğü ödeme planları ve askeri teçhizat destek projeleri önemli rol oynamıştır.

1950 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman öncülüğünde, a Belçika, Federal Almanya, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda arasında imzalanan “*Avrupa Kömür ve Çelik Anlaşması*” Avrupa bütünleşmesinin ilk adımlarının atılmasını sağlamıştır. 1981 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun inşa edilmesiyle ortaya çıkan Avrupa Tek Senedi, üye ülkeler arasındaki tek pazar modelinin inşa edilmesini, diğer birçok alanda artan işbirliğinin önünü açmıştır. Sovyetler Birliği’nin dağılma sonucunda Avrupa ülkeleri arasındaki bütünleşme hız kazanmıştır. 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile siyasi temellerini atan Avrupa topluluğu, kurumlarını güçlendirerek geniş yetkilere sahip olmuş ve AB kimliğini kazanmıştır.³⁶

Soğuk Savaş döneminde NATO askeri ve savunma şemsiyesi altında yer alan AB üyeleri, ABD ile beraber yetkilerini paylaşmış ve küresel zeminde ortak tehdit karşısında beraber hareket etmiştir. ABD’nin o dönemde ihtiyacı olan güçlü Avrupa topluluğu, transatlantik ittifakın da daha güçlü olmasına önemli katkı sağlamıştır. Savaş sonrası dönemde ABD ve AB’nin sorunlar karşısında ortak hareket etmesi krizlerin çözümünde, insani müdahalede, barış güçlerin temininde ve ya barışın yeniden inşa edilmesinde önemli rol oynarken güçlü bir transatlantik ittifakın varlığını da ortaya koymuştur.

³⁶ Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, “*AB’nin Tarihçesi*”,2021.

Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Güvenlik Politikalarında Yaşanan Değişim

Post-pozitivist yaklaşım sergileyen yeni kuramlar, Realizm kuramının benimsediği temel varsayımların önemini kaybettiğini ve uluslararası ilişkilerdeki gelişmeleri ve devletlerin davranışlarını açıklamada noktasında yetersiz kaldığı yönünde eleştirilerde bulunmaktadır. Neo-realist teorinin güvenilir bulunduğu iki kutuplu statik yapının sona ermesiyle uluslararası sistemde yeni bir döneme giriş yapılmıştır. Ole Wæver ve Barry Buzan'a göre, Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından yoğun bir teorileşme dönemine girilmiştir.³⁷ Güvenlik çalışmalarında artan teorik çeşitlilik ve verimlilik 1990'lı yıllardan sonra hız kazanmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde realist teori varsayımlarının gerçekleşmemesi ve güvenlik kavramında yaşanan köklü değişim stratejik çalışmalara alternatif çeşitli teorilerin hız kazanmasına yol açmıştır. Örneğin, Soğuk Savaş'ın sona ermesi realist teorisyenleri açısından iki açıdan beklenen şekilde sonuçlanmamıştır. Neo-realizm kuramı varsayımına göre, iki kutuplu yapının sona ermesi sonucunda rakip devletin ortadan kalkmasıyla uluslararası yapıda belirsizlikler ortaya çıkacaktır. Birincisi çift-kutuplu yapının sürmesi beklenirken, yapının dönüşme uğraması, ikinci olarak ise, bu dönüşümün barışçıl yollar ile olmasıdır.³⁸ Çift kutuplu yapının sona ermesi sonucunda uluslararası sistem üzerinde dengeler yeniden tanımlanmıştır. Uluslararası sistem üzerindeki bu yapısal değişim güç kullanımına başvurmadan gerçekleşmiştir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, uluslararası yapıyı tehdit eden tek aktörün devlet olmadığını, yerel / toplumsal ve ya uluslararası örgütlerin de sistem içerisinde mevcut durumu tehdit eden önemli aktörler olduğu ön plana çıkmıştır. Devlet merkezli tehdit unsurunun ortadan kalkması ile devletlerin düşmanlarını direkt olarak tanımlayamadığı yeni bir döneme geçiş yapılmıştır. Uluslararası

³⁷ Ole, Wæver, ve Barry, Buzan, "After the Return to Theory: The Past, Present, and Future of Security Studies", Alan Collins (der.). Contemporary Security Studies. Oxford: Oxford University Press,2007.

³⁸ K.Kolasi''Soğuk Savaş'ın Barışçıl Olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri'', Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 68, No. 2,2013,s.174

ilişkilerin analiz düzeyi olan devlet kavramı önemini yitirmeye başlamış, insan ve toplum kavramları daha fazla ön plana çıkmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde iki kutuplu yapının sona ermesiyle uluslararası yapıda meydana gelen güç değişimiyle beraber yeni aktörler, yeni tehditler ve alternatif oluşumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenlik kavramında yaşanan önemli değişiklikler güç bileşenlerinin yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır. Savunma kavramının yerine güvenlik kavramı yer alarak güvenlik kavramının içeriği genişlemiştir. Örneğin, küresel felaketler ve ya hastalıklar, göç, nüfus artışı ve iklim değişikliği askeri güç mekanizmaları ile çözüme kavuşması mümkün görünmemektedir.

Uluslararası sistem içerisinde güvenliği sağlayan faktörlerin çeşitliliği ve karmaşıklığı güvenlik yönetimi kavramını yeniden ön plana çıkarmıştır. Güvenlik yönetimi devlet içerisinde ve devletler arasında yer alan kurumlar arasındaki karşılıklı etkileşim ve iletişimi içermektedir. Birey güvenliği ve ortak çıkar kavramının artan önemi, ulus devlet kavramının zayıflaması ve askerî güvenliğin görece öneminin diğer güç parametreleri karşısında azalmaya başlaması realizm teorisinin geçerliliğinin sorgulanmasına yol açmıştır. Realizm kuramını, ulus devlet kavramına yaptığı aşırı vurgu, barış ve adalet ilkelerini arka plana atması, ortak çıkar kavramının göz ardı etmesi, güç bileşenlerinden askeri güç kavramına yönelmesi ve uluslararası bütünleşme/işbirliği kavramlarının önemsememesi noktasında önemli eleştiriler ile karşılaşmıştır.

Soğuk Savaşın bitmesiyle ABD yönetimi zaferini ilan etmiştir. Savaş sonrası döneminde iki kutuplu yapının sona ermesi ile oluşan bu güç boşluğu ABD tarafından ikame edilmiş olup, yeni bir dönemin temelleri atılmıştır.³⁹ ABD tarafından 1991'de "*Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi*" ilan edilmiş ve "*Yeni Dünya Düzeni*" kavramı ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Samuel Huntington,"Medeniyetler Çatışması "*The Clash of Civilization*" adlı eserinde, Soğuk Savaş sonrası dönemi "*tek-çok kutupluluk*" en kaba tabiriyle "*birçok güç ve tek bir süper güç*" şeklinde tasvir etmiştir.

³⁹ Francis Fukuyama, The End of History 20 years Later, New Perspectives Quarterly, 2003, s.22

⁴⁰ The National Security Strategy of the United States of America, 1991.

⁴¹ABD, artık sadece günün birinde kendisine rakip olabilecek bir gücün gelişmesini engellemeyi değil aynı zamanda uluslararası sistemde kurduğu hegemonyanın ötesine geçerek sisteme mutlak egemenliğini kabul ettirmeyi hedeflemeye başlamıştır (Aydın, 2003).

Sonuç

Soğuk Savaş döneminde çift kutuplu yapı içerisinde realist kuram bileşenlerinden askeri güç, anarşik yapı ve güç dengesi kavramları ön plana çıkmıştır. Güvenliğin sınır ve askeri güvenlik çerçevesinde ilan edilmesi, güvenlik tartışmalarının devlet güvenliği kapsamında ele alınmasına yol açmıştır. 1990 yılı ve sonrasında güvenlik alanında ortaya çıkan yeni tartışmalar farklı teorilerin ortaya çıkmasına imkân taşımıştır. Soğuk Savaş'ın barışçıl bir şekilde sona ermesiyle güvenliğin gündemine yeni kavramlar yer almaya başlamış ve realist kuramın önemi giderek azalmaya başlamıştır. Çift kutuplu yapı içerisinde askeri nitelik taşımayan konular arka plana atılırken, güvenlik gündeminin genişlemesiyle ekonomik, toplumsal ve çevresel güvenlik kavramları devletlerarası ilişkilerinde önemle vurgulanmaya başlanmıştır.

ABD, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yalnızcılık politikasını terk ederek, aktif bir dış politika uygulamaya başlamıştır. SSBY yönetimine karşı uyguladığı dengeleme ve üstünlük politikası güvenlik anlayışının merkezine oturmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde değişen güvenlik tehditleri karşısında küresel güvenlik yaklaşımı büyük değişim içerisine girmiştir. 11 Eylül terör saldırıları sonrası düşmanın direk olarak tanımlanamadığı, asimetrik savaşların ön plana çıktığı yeni bir döneme giriş yapılmıştır. ABD'nin bu dönemdeki en büyük güvenlik tehditleri arasında küresel göç, hibrit /siber güvenlik, kitle imha silahların yayılması ve terör sorunları yer almaktadır.

İkinci Dünya Savaşı içerisinde aktif yer alan ülke SSCB, savaş sonrası dönemde dünyayı şekillendiren iki büyük güçten biri olmuştur. SSCB güvenliği tehdit eden en büyük unsur olarak gördüğü Batı bloğuna yönelik güvenlik stratejileri benimsemiştir. Her iki büyük gücün

⁴¹ Samuel.Huntington. "The Lonely Superpower", Foreign Affairs, vol.78,issue 2,1999,s.43.

başvurduğu caydırma, çevreleme ve dengeleme politikaları bu dönemin ana stratejileri olarak yer almıştır. SSCB yerine kurulan Rusya'da yeni güvenlik tehditleri arasında en fazla sınır güvenliği, uyuşturucu, göç ve organize suçlar yer almaktadır.

Soğuk Savaş dönemi boyunca ABD ve Sovyetler Birliği ulusal çıkarlarını birincil planda tutmuş, kendi doğrularını evrensel olarak takdim etmiş ve dünya düzeninin bu şekilde devam etmesi yönünde çeşitli stratejiler ve doktrinler uygulamıştır. ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki ideolojik savaş etkisini diğer alanlarda da göstermeye başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde uluslararası örgütler iki büyük güç arasında başarılı bir askeri ve siyasi dengeleme görevi görmüştür. Soğuk Savaş döneminde, Batı cephesinde kurulan NATO Sovyet bloğu karşısında üye devletlere karşı kolektif savunma garantisi hedefleyerek askeri müttefiklik amacı taşımış ve küresel yönetim içerisinde transatlantik yapının ağırlık merkezi olmuştur. NATO karşısında SSCB hakimiyetinde kurulan Varşova Paktı da başarılı askeri ve stratejik yöntemler uygulayarak soğuk savaşın sıcak savaşa dönüşmesine engel olmuştur. Batı kanadının bütünlüğünün korunmasında önemli rol oynayan güçlü Avrupa, ekonomik bütünleşmeyi sağlayarak siyasi zeminde AB kimliğini kazanmıştır. Soğuk Savaş dönemi ve sonrasında uluslararası sistem içerisinde önemli bir aktör olan AB, organize suçlar, başarısız devletler sorunu, bölgesel krizler ve terör problemleri karşısında ABD ile beraber hareket ederek bölgesel ve küresel mücadele içerisinde yer almıştır. AB'nin askeri gücünü NATO örgütü ile paylaşması, askeri bilgi ve deneyimlerini ABD ile paylaşması ve uluslararası krizlerde beraber çözüm üretebilme kapasitelerin ortak hareket etme bilincini ortaya koymaktadır.

Çift kutuplu yapının sona ermesiyle kurulan tek kutuplu yapı içerisinde zaferini ilan eden ABD yönetimi dış politikasında benimsediği temel amaç ve hedefleri süreklilik gösterse de göreve gelen ABD Başkanlarının benimsediği farklı güvenlik doktrinleri güvenlik ve işbirliği politikalarında önemli değişiklikleri ortaya çıkarmıştır. Soğuk Savaş döneminde Batı ittifakı içerisinde sağlanan uyum ve artan diyalog savaş sonrası dönemde gözle görülür şekilde azalmaya başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde, NATO üyeleri tarafından hissedilen tehdit algısının yön değiştirmesi, çıkar kavramının değer kavramına göre daha

fazla ön plana çıkması ve devletlerin fayda maliyet hesapları çerçevesinde ilişkilere yön vermesi Batı cephesinde sağlanan siyasi uyumun ve bütünlüğün aşınmasına yol açmıştır. Özellikle, 11 Eylül terör saldırıları sonrasında ABD'nin hukuksal dayanağı olmayan Irak ve Afganistan operasyonları, ulusal çıkarlarını NATO kimliği çatısı altında lanse etmesi ve tek taraflı önleyici savaş uygulamaları transatlantik ittifak ilişkilerini zedelemeye başlamıştır.

Sonuç olarak, ABD'nin ve SSCB'nin Soğuk Savaş döneminden günümüze kadar olan dönem içerisinde dış politika kararlarında yaşanan köklü değişikliklerin altında yatan güç ve çıkar unsurların önemi bir kez daha ortaya konmakta, realist kuramın farklı kuramlar ön plana çıksa da devletlerarasındaki ilişkilerde hala geçerliliğini koruduğunu görülmektedir. Devletlerin idealist söylemleri ön plana çıkartırken realist eylemlere başvurması bu kuramın önemini ortaya koymaktadır. Devletler'in aldığı tek taraflı operasyon kararları normatif düzeni ihlal ederken, birey güvenliğini de göz ardı etmektedir. Örneğin, ABD'nin Irak ve Afganistan operasyonları ve ya Rusya'nın Kırım işgali bu tezi destekleyen gelişmeler arasında yer almaktadır. Devletlerin değer ve çıkar ikilemi arasında kalarak çıkar kavramına daha fazla yönelmesi, güvenlik kavramının her geçen gün daha ön plana çıkmasına, işbirlikçi politikalar yerine tek taraflı ve ya bencil politikalar yürütülmesine yol açacaktır. Soğuk Savaş sonrasında, ABD'nin tek kutuplu yapıda sahip olduğu güç bileşenlerini dengeleyecek kadar güçlü bir devletin olmaması onu belirli bir süre süper güç olmasını sağlamıştır. 20.yy'da ABD, uluslararası sistemi yönlendiren ve şekillendiren bir devlet olmuştur.

Soğuk Savaşın bitmesiyle devletlerarasındaki üstünlük mücadelesi son bulsa da çıkar odaklı anlayış ilkesi devamlılığını sürdürmektedir. ABD'nin hegemonyal yönetiminde dönüştürücü rol oynayan 9/11 krizi uluslararası hukuku ihlal eden kararlar almasına ve sert güç bileşenlerini daha aktif kullanmasına yol açmıştır. Uluslararası sermaye ve finans politikaları üzerinde önemli role sahip olan ABD, yaşadığı 2008 ekonomik krizi sonrasında karşılaştığı yapısal sorunların üstesinden gelmeye çalışmıştır. 21.yy'da Batı hegemonyasında yaşanan askeri operasyonlar, ekonomik krizler ve meşru yönetim algısında ki belirsizlik içe dönük politikaların ön plana çıkmasına ve küresel

yönetişim üzerindeki sorunların arka plana atılmasına yol açmıştır. Soğuk Savaş sonrasında ABD'nin liderliğinde devam eden tek kutuplu dünya düzeni yerini değişen çok kutuplu bir yapıya bırakmıştır. ABD hegemonyasının inşasında büyük öneme sahip olan normatif değerlerin yerini çıkar odaklı güç politikalarının yer almaya başlaması, ABD'nin küresel yönetim üzerinde rol model olma görevini zamanla kaybetmesini de tetiklemiştir. Yenidünya düzeni içerisinde Batılı güçlerin sistem içerisindeki mevcut konumunun gerilmeye başlaması sonucunda yeni güçler yükselişe geçmeye başlamıştır. Uluslararası sistem içerisindeki güç merkezinin Batı'dan Doğu'ya doğru kaydığı yeni bir dönem içerisinde girilmiştir.

Kaynakça

Ateş, D.ve Samur G. *“Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları”*.Afyon Kocatepe University Sosyal Bilimler Dergisi,(15),1, 2013,45-71

Arı, T.*“Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika,”*Alfa Akademi Yayınları, 11. Baskı,2008.

Aydın, M.*“Uluslararası İlişkilerin Gerçekçi Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği.”* Uluslararası İlişkiler Dergisi, Cilt 1,2004,Sayı 1.33-

Aydın, M. ve Atalay, A.*“Strateji ve Güvenlik”*,Anadolu Üniversitesi,2018.

Aydın, M.*“Amerika Dünyadan Ne İstiyor? ABD'nin Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi ve Dış Politikası”*,Stradigma, Sayı 4. Erişim Adresi: <http://www.stradigma.com/index.php?sayfa=makale&no=60.>,2003.

Art,R.J. *“Why Western Europe Needs the United States and NATO”*, Political Science Quarterly, Vol. 111, No. 1,1996,

Ashworth, L. M. *“Did the realist-idealist great debate really happen? A revisionist history of international relations. International Relations”*, 16(1),2002.

Aydın, M. Açıkmeşe,S. ,Ereker,F. Ve Dizdaroğlu,C. *“Strateji ve Güvenlik,”*Anadolu Üniversitesi,2018.

Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, *“AB'nin Tarihçesi”*, Erişim Adresi: <https://www.avrupa.info.tr/tr/abnin-tarihcesi-82>,2021.

Brand,L.*“The Truman Doctrine Marshall and The Plan”*,Marshall Foundation Library,2007.

Brodie,B.*“The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order”*, Freeport, N.Y.: Books for Libraries Press,s. 1972,62–81

Blumm, J. and Mc Feely,W. *“The National Experience: A History of the United States”*. New York: Harcourt Brace Jovanovich Publishers,1988.

C. Rauch,*“Realism and Power Transition Theory: Different Branches of the Power Tree”*. Realism in Practice, E-International Relations Publishing,2016.

Freedman, L. *“Deterrence”*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press,2004.

Fukuyama,F.*“The End of History 20 years Later”*, New Perspectives Quartely, 2003,s.22

Graham,C.M.,*“Deterrence Revalidated: An Investigation of the Practice and Application of Deterrence in the Post-Cold War World”*, Ph.D., University of Aberdeen,2010.

Grieco, J.M.*“Anarchy and The Limits of Cooperation: A Realist Critiques of the Newest Liberal Institutionalism, International Organization”* Cilt 42,sayı 3,1998,s.487

Gözen, R.*“Uluslararası İlişkiler Teorileri”*, Ankara: İletişim Yayınları,2014.

Huntington,S.(1999) "The Lonely Superpower", Foreign Affairs, vol.78,issue 2.

Hook, Steven W.ve John Spanier," *Amerikan Dış Politikası*", İnkılap Yayınevi,2014.

Kolasi,K."*Soğuk Savaş'ın Barışçıl Olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri*", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 68, No. 2,2013,s.174

Morgenthau. H. J."*Politics Among Nations, The Struggle for power and Peace*", New York: McGraw-Hill,2005

Mearsheimer, John M."*Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War*", International Security, Cilt 15, No 1,1990.

Mehmetçik, H." 21. Yüzyıl için Caydırıcılık: Teori ve Pratikte Neler Değişti",Güvenlik Stratejileri Dergisi,2015.

Russett,B. Starr,H. and Kinsella,D. "*World Politics: The Menu for Choice*", Boston: Wadsworth, Cengage Learning,2009.

Rauch, C."*Realism and Power Transition Theory: Different Branches of the Power Tree.*" Realism in Practice, E-international Relations Publishing, 2016

NATO,"Facts and Figures, NATO Archives". Erişim Adresi: https://archives.nato.int/uploads/r/null/1/4/145727/0048_NATO_Facts_and_Figures_1989_ENG.Pdf,1989

Sandıklı, A. ve Güllü, İ. "*Geleceğin Süper Gücü Çin*",Tasam Yayınları,2005

Sokullu, E. Canan."*Savaş Türleri*",Güvenlik Yazıları Serileri, İstanbul, No:22,2019.

Shultz. G.P and Drell,S."*Deterrence: Its Past and Future: A Summary Report of Conference Proceedings, Hoover Institution, November 2010*", Hoover Institution Press,2011.

Tellal, Erel , "*SSCB'yle İlişkiler*", Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980, Cilt I. İstanbul: İletişim,2008.

Walt, S.M. "*The Origins of Alliances*", New York: Cornell University Press,1987.

Waltz, K.(1959)."*Man, the State, and War: A Theoretical Analysis*", Colombia University Press.

Waltz, K., *Theory of International Politics*", Massachussets: Addison Wesley Publishing Company, Reading,1979.

Wæver, Ole ve Buzan, Barry. *After the Return to Theory: The Past, Present, and Future of Security Studies*, Alan Collins (der.). Contemporary Security Studies. Oxford: Oxford University Press,2007.

Extended Abstract

After the Second World War, the ideological rivalry between the United States and the Soviet Union led to a transition to a new era in the international system. The communism ideology carried out by the Soviet Union against the USA understanding of capitalism ideology formed the foundations of the Cold War. In the Cold War period, the United States and the Soviet Union put their national interests first, universally presented their own truths, and implemented various strategies and doctrines for the continuation of the world order in this way. During the Cold War period, the United States and Soviet Union conducted an effective and successful balance-of-power policy to break the power of each other in the system. The successful balance of power policies carried out in a bipolar structure during the Cold War period prevented the Cold War from turning into a hot conflict. In the Cold War period, both poles transferred supplies of military and defense equipment to strengthen the defense of their allied countries, provided foreign aid and credit support to solve economic problems, and actively practiced public diplomacy, turning to cultural, ideological propaganda to increase their sympathy for their countries.

According to neorealist perspectives, the balance of power plays an effective role in maintaining stability in the international system during the Cold War period. USA and Soviet Union have aimed to increase their own power in the environment where security dilemma have existed. In the context of the security dilemma, the uncertainty of each state in reading the intentions of others mind and their forces that causes the search for more power in the system. The reason why the cold war period is stable is that the actors distribute their forces according to the two great powers and have the ability to have enough nuclear weapons in two states to destroy each other.

The power struggle is not actually a struggle for control over others, but a struggle to have the power to control the system. During the Cold War, USA and Soviet Union made an extra effort to have an more power in the system in order to take the autonomy in the system. The United States has pursued a foreign policy that has centered anti-Soviet sentiment since the early years of the Cold War era. The balancing strategy implemented by the USA administration in order to

stop the expansionist tendencies of the Soviet Union within the system, to keep its current power under control, and to end the communist administrations has shown parallels with foreign policy decisions. The United States and the Soviet Union had introduced their containment strategies to create a chain of alliances in the system. Each country in the system have introduced their deterrence and containment strategies in the system in order to change the behaviour of other states and to prevent the spread of eachother in the international system. The containment strategies implemented by the USA and Soviet Union administration have been reshaped on the basis of deterrent policies. The containment strategies carried out by the United States and the Soviet Union on the basis of deterrence were carried out by direct and indirect means. In this study, the importance of the role played by international organizations on the balance of power during the Cold War period will also be emphasized. For example, While NATO was built under the control of USA, Warsaw Pact was introduced by Soviet Union in the system. NATO, which played a major role in ensuring collective security within the Western alliance, forming a common ability to act on the Western front, and ending international problems or internal conflicts, has undergone a great transformation from the past to the present. In the face of structural changes in the international system, changing threat perception and the security environment, NATO has had to revise its mission definition at certain periods. NATO acts as a collective security for the countries participating in the Western alliance, while it acts as a barrier to separatist activities in the alliance. On the other hand, The Warsaw Pact, which was seen as the greatest threat to NATO and its allies during the Cold War, led to more military competition on the Western front. The USSR administration aimed to prevent the growing separatist activities within the communist countries within this pact. During the Cold War, European countries that acted under one roof in the face of a common threat ensured that the foundations of the organization of the present-day European Union were laid. In the post-war period, the concept of interest gained more importance than the concept of value as the perception of common threat changed direction within the Western continent.

With the end of the cold war, a new era was introduced in which post-positivist theory came to the fore, where the critical approach gained importance and normative was emphasized. The importance of the concept of ideology, which was the basis of political conflict during the Cold War and was an element of mutual threat, began to decrease in the postwar period. The political and economic developments in world politics have led to the redefinition of international concepts. The sources of threats to peace are no longer international conflicts, but other major problems that nations cannot fully control. At the beginning of these problems, topics such as terrorism, the spread of weapons of mass destruction, ethnic / religious conflicts, cyber security are included. A new era has begun in which the concept of the individual and society has gained importance instead of the concept of the state. The concept of defense was replaced by the concept of security. In the new world order after the Cold War, economic struggle has become more important instead of military struggle. After the Cold War, the political power struggle between the East and the West conflict decisively tended towards the structural power struggle between the North and the South countries.

In the new world order, the threat or possible attack that may occur is redefined to be multifaceted and multidimensional. The concept of the state, to which security is a reference, has begun to shift towards the concept of the individual. With the change of the security content, definitions of human, food, environmental, social and political security have been started to be made. After the Cold War, the problems have begun to occur not between states, but mostly between non-state organizations, regional or local groups. With the dissolution of the Soviet Union, the traces of NATO's biggest rival, the Warsaw Pact, were erased and a transition to a new era was made. With the end of the Cold War, the United States gained its dominance over the US system, became the most important actor in global politics and became an influential force in the construction of the new world order.

A new era has been entered in the international system with the end of the bipolar static structure, which the neo-realism theory finds reliable. In the post-Cold War period, while domestic policy, socio-economic dimension and leader-level analysis, which the neo-realist

theory refuses to look at, became more important, military balance and geo-political concepts began to lose importance. Security discourses have started to be redefined in line with security threats. According to the theory of neo-realism, as a result of the end of the bipolar structure, uncertainties began to occur in the international structure with the disappearance of the Soviet Union. With the disappearance of the state-centered threat element, a transition has been made to a new era in which states cannot directly identify their enemies. In the post Cold War period, the enemy was less visible than before has led to geopolitical uncertainty, as well as changed the point of view on the concept of intelligence. In the changing world order, states have started to redesign their national security strategies and support them with their own national hardware and software studies. The international structure in the loquat order has revealed a world order that is multicentric, can vary according to interests, based on different groupings and whose future is uncertain. While uncertainties have been raised about how the international system will be shaped in the post-Cold War period, new debates have come to the fore about whether the international structure will be unipolar or multipolar. In particular, the operations in Iraq and Afghanistan, which were not legally based on the United States after the 9/11 terrorist attacks, the impasse in the field of foreign policy, 2008 economic crisis and the increasing inward-looking practices of member states have led to significant breaks in the transatlantic structure. Increasing applications in the USA unilateral, populist leaders an increasing impact of foreign policy decisions in the country's growing political and economic crisis, global challenges of diplomacy in the face of passive watching of the structure to be built within the multipolar system has accelerated.

In the post-cold war period, the Western powers that shaped and guided the system began to exert their influence more and more within the system with the increasing problems within themselves, the understanding of interest-based policy and the change of direction of alliance relations, and there was a shifting transition of power from the West to the Eastern continent. The purpose of this article is to reveal the importance of the successful role played by international organizations in the bipolar system, how states increase their power, how alliance relations are rebuilt based on the ideological framework,

within the framework of the concept of the security dilemma posed during the Cold War within the framework of the neorealist theory. The successful balance of power achieved within the bipolar structure prevented a hot conflict, also the transition to the unipolar structure happened peacefully. Although the United States declared its victory in the unipolar structure in the postwar period, the loss of legitimacy of its policies and the relative decline of its power components accelerated the transition to the multipolar structure.

Araştırma Makalesi

V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Siyasî ve İdarî Etkinliği

Efe Yeşildurak*

(ORCID: 0000-0003-4924-7998)

Makale Gönderim Tarihi
23.01.2022

Makale Kabul Tarihi
13.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yeşildurak, E., “V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Siyasî ve İdarî Etkinliği”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 407-441.

APA: Yeşildurak, E. (2022). V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Siyasî ve İdarî Etkinliği. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 407-441.

Öz

Selçuklu tarihinde icraat ve başarılarıyla tanınan ve yaklaşık otuz yıl vezirlik makamında kalan Nizâmülmülk, oğulları, torunları ve onların faaliyetleriyle de bilinmektedir. Devrin kaynaklarında Nizâmülmülk'ün on veya on iki oğlu olduğu zikredilmesine rağmen yalnızca dokuzu hakkında malumat verilir. Oğullarından Müeyyidülmülk Ubeydullah'ın (444/1052-494/1101) siyasi gücü ve etkisi neredeyse babası Nizâmülmülk'e ulaşmıştır. Hem hilâfet merkezi Bağdat'ta hem de Selçuklu hakimiyetindeki diğer bölgelerde siyasi faaliyetlerde etkin rol oynamıştır.

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Doktora Öğrencisi), Türkiye, eyesildurak@sakarya.edu.tr.

Res. Assist., Sakarya University Faculty of Arts and Sciences Department of History, (PhD Candidate in Sakarya University Institute of Social Sciences Main Discipline of History), Turkey.

Nizamülmülk, oğlu Müeyyidülmülk'ün Abbasi veziri olması için pek çok kez girişimde bulunmuş fakat o, önce halifenin yardımcısı olmuş ve bu sırada elçi olarak görevlendirilmiş, ardından 473/1081 yılında Tikrît şehrini ele geçirecek, birkaç sene burada kalmış ve şehri tahkim etmiştir. 476/1084 senesinde Divân-ı inşâ ve tuğra reisi olmuş, hatta bu sırada devrin en önde gelen medresesi olan Bağdat Nizâmiye medresesine Ebû Sa'd Abdurrahman b. el-Me'mun'u müderris olarak atamıştır. 477/1085 yılında, Şerefüddeve Müslim gibi ayaklanan emirlere karşı Sultan Melikşah tarafından görevlendirilmiş ve isyanların kontrol altına alınmasını sağlamıştır. 487/1095 yılından, vefat ettiği 494/1101 yılına kadar ise önce Berkyaruk ve ardından Muhammed Tapar gibi iki ayrı Selçuklu sultanına vezir olmuştur. Selçukluların iç karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde, taht mücadelesi içinde olan iki hükümdara ardarda vezirlik yapması ve vezirliği boyunca hem siyasi faaliyetlere hem de Bâtînîlerle olan mücadelelere yön veren isimlerden biri olması sebebiyle Selçuklu tarihinde önemli bir konuma sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Nizamülmülk, Müeyyidülmülk, Vezir, Selçuklu, Berkyaruk, Muhammed Tapar

A Seljuk Vizier in 5th/11th Century: The Political and Administrative Influence of Muayyid al-Mulk

Abstract

Nizam al-mulk was a successful vizier who served the Seljuk dynasty for about 30 years. Also, he is mentioned with his sons, grandchildren, and their activities. The power and influence of one of his sons named Muayyid al-Mulk Ubayd Allah (d.494/1101) was impactful as much as his father, Nizam al-mulk. Muayyid al-mulk held an essential position in political activities both in Baghdad, the center of the caliphate, and in other regions under Seljuk rule.

Nizam al-mulk made many attempts to have his son Muayyid al-Mulk become the Abbasid vizier. Despite his all effort, Muayyid al-Mulk first became the deputy of the caliph and then he was appointed as an ambassador at this time. Following this, he captured the city of Takrit in 473/1081, stayed here for a few years, and fortified the city. In 476/1084, he became the head of the divan-i insha and tuğra. At this time, he appointed Abu Sa'd Abd al-rahman b. al-Ma'mun as a "mudarris" to the Baghdad Nizamiyah madrasa which was leading a educational institution. In 477/1085, Muayyid al-Mulk was appointed by Sultan Melik Shah against the rebellious emirs such as Sharaf al-Dawla Muslim. His action ensured that the rebellions were taken under control. From 487/1095 until his death in 494/1101, he became a vizier to two separate Seljuk

sultans; Barkiyaruq and Muhammad Tapar respectively. Muayyid al-Mulk was a front and center vizier due to served to two successive sultans who were fighting for the throne and also he was a leading person for both political activities and fighting with Batinids in the Seljuk history.

Keywords: Nizam al-mulk, Muayyid al-mulk, Vizier, Seljuks, Barkiyaruq, Muhammad Tapar

Giriş

Selçuklu tarihinde otuz yıla yakın bir süre vezirlik makamında kalan Nizâmülmülk, icraat ve başarıları yanı sıra oğulları ve onların faaliyetleri ile de anılmaktadır. Nizâmülmülk ile 450/1058 yılında başlayan vezaret; oğulları, yeğenleri ve torunları tarafından 552/1157 yılına, Sultan Sencer'in vefatına kadar devam etmiştir. Devrin kaynaklarında Nizâmülmülk'ün on veya on iki oğlu olduğu zikredilmekte ancak yalnızca dokuzu hakkında malumat verilmektedir. Bunlar; Fahrülmülk, Müeyyidülmülk, Cemâlülmülk, Ziyâülmülk, İzzülmülk, Şemsülmülk, Bahâülmülk, İmâdülmülk ve Emîr Mansur lakaplarıyla tanınır.¹

Nizâmülmülk ilk kez Çağrı Bey'in yanına Merv'e geldiği sırada, ilk evliliğinden olan Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk lakaplı iki oğlu yanındaydı.² İkinci evliliğini, Alparslan'ın boşandığı Gargiah/Gürciyâ (کورجيا) isimli Gürcü prenses ile yapmıştı.³ Nizâmülmülk'ün, Fahrülmülk

¹ Râvendî, *Râhat-üs sudûr ve âyetü's-sürûr*, trc.: Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, c. I, s. 129; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra*, nşr.: M. Th. Houtsma, trc.: Kivameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. XI; Şebânkârî, *Mecmâ'u'l-ensâb*, tsh.: Mir Haşim Muhaddis, Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, 1376, s. 106; Abbas İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, Tahran: İntişârât-ı Dâneşgâh-ı Tahran, 1338, s. 321; *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, Cambridge 1968, s. 69; Bosworth, C. E., "Nizâmiyya", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Brill-Leiden 1995, vol. VIII, s. 81; Neguin Yavari, *The Future of Iran's Past – Nizam al- Mulk Remembered-*, London: C. Hurst & Co. Publishing, 2018, s. 84- 85; Abdülhâdî Muhammed Rıza Mahbube, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshak et- Tusi "408- 485"*, Kahire 1999, s. 560.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 86; Mahbube, *a.g.e.*, s. 539.

³ Adı geçen prensesin Nizâmülmülk ile değil Gence hâkimi Fazlûn ile evlendirildiğine dair bkz.: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-Âyan*, nşr.: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968, s. 136; Ebü'l-Farac, s. 318; Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017, s. 164- 165.

ve Müeyyidülmülk dışındaki çocukları bu prensesten doğmuştur.⁴ Oğulları, torunları ve onların çocukları yüz yıla yakın bir süre farklı zamanlarda vezirlik yapmışlardır.⁵

Nizâmülmülk'ün oğulları arasında Müeyyidülmülk'ün gücü ve etkisi ise neredeyse babasına ulaşmıştır. Hem hilâfet merkezi Bağdat'ta hem de Selçuklu hakimiyetindeki bölgelerde siyasi faaliyetlerde etkin rol oynamıştır. Nizâmülmülk, oğlu Müeyyidülmülk'ün Abbâsî devletinde vezir olması arzusunu taşımış ve bu amaca yönelik girişimlerde bulunmuştur. Ancak o, önce halifenin yardımcısı, ardından Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisi olmuştur. Bu sırada elçi olarak da görevlendirilmiş ve ardından iki ayrı Selçuklu sultanına vezir olmuştur. Taht mücadelesi içinde olan Muhammed Tapar ve Berkyaruk'a, Selçukluların iç karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde art arda vezirlik yapması ve vezirliği boyunca siyasi faaliyetlere yön veren isimlerden biri olması sebebiyle Selçuklu tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada, Müeyyidülmülk (444/1052-494/1101)'ün aile hayatı ve şahsi özelliklerine kısaca yer verildikten sonra, Abbâsî ve Selçuklu yönetimindeki idarî görevleri, siyasî faaliyetleri ve Selçuklu tarihindeki rolü ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ailesi ve Kişiliği

444/1052-1053 yılında doğan Müeyyidülmülk Ebûbekir Ubeydullah, muhtemelen Nizâmülmülk'ün ikinci büyük oğludur.⁶ Babasıyla birlikte

⁴ Bazı kaynaklarda bu evliliğin Gürcistan kralı Bagrat'ın yeğeni ve Ermeni kralı David'in oğlu Gorige'nin kızı olup adı bilinmeyen bir Gürcü prensesiyle olduğu yazılmaktadır. Bkz. Beyhakî, *a.g.e.* s. 127; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 25; İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, s. 51-52; Bündârî, *a.g.e.*, s. 31; Sibt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, s. 136; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't- tevârîh (Türkçe trc.)*, s. 79. İbnü'l- Esîr, prensesin yanında sadece İzzülmülk'ü zikrettiği için adı geçen prensesin tek bir oğlu olduğu da düşünülebilir. Bkz. İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, s. 238; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, s. 165- 166.

⁵ Rizvî, *Nizam Al- Mulk Tusî*, haz.: Muhammad Ashraf, Lahor 1978; Neguin, *The Future of Iran's Past*, s. 64; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA (TDV İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul: 2007, c. XXXIII, s. 195.

⁶ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 127; İbnü'l- Cevzî, *el- Muntazam*, XVII, s. 73; İbnü'l- Esîr, X, s. 251; Özaydın, Abdülkerim, "Müeyyidülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. XXXI, s. 490- 491.

Belh emîri Yâhur (Bâcer)⁷ hizmetinde bulunduktan sonra 20 yaş civarındayken ağabeyi Fahrülmülk ve babası Nizâmülmülk ile Çağrı Bey'in yanına Merv'e gitti.⁸ Muizzî'nin bazı mısralarından bu dönemde ağabeyi Fahrülmülk ile birlikte divanda bazı görevler yaptığı, tuğrâ ve nâme yazmakla meşgul olduğu anlaşılmaktadır.⁹ 466/1073 yılına kadar babası Nizâmülmülk'ün yanında devlet işlerinde tecrübe kazandı ve bu tarihten itibaren devlet kademelerinde görev almaya başladı.¹⁰ Melikşah ve babası Nizâmülmülk tarafından idarî bir görevle Bağdat'a gönderilmeden kısa süre önce babası tarafından Ebü'l- Kâsim b. Rıdvân'ın kızıyla evlendirildi.¹¹

Kummî, Selçuklu vezirlerini faziletlerine göre ayırırken Müeyyidülmülk'ün fazilet bakımından orta, fakat Farsça şiir yazma ve okumada çok iyi olduğunu söyler.¹² Aynı dönemde yaşayan Enûşirvân b. Hâlid ise, onun hakkında akıl, haya, düşünce, lütuf, zerafet gibi pek çok özelliği ile devrinin nadir insanlarından biri olduğunu nakleder.¹³ Enûşirvân'a göre Müeyyidülmülk, Arapça ve Farsça dillerinde, belâgat, nazım ve nesirde usta olup, Şehâbüddin ve Zahîrüddevle mahlasıyla şiirler yazıyordu.¹⁴ Nitekim babası Nizâmülmülk de bir mektubunda ona; Arapça ve Farsça şiir, mektup ve hikayeler yazmasını, Kur'ân, nahiv, sarf, hendese, mantık ve hat âlimleriyle meclisler düzenlemesini tavsiye

⁷ Bu isim kaynaklarda Bâcer (Bicer), İbn Şâdân, Yâhur gibi farklı şekillerde yer almaktadır. Bkz. Nahcivânî, *Tecâribü's- selef: der Tevârih-i Hulefâ ve Vüzerâ-yı İşân*, tsh.: Abbas İkbâl, Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, s. 267; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 47, 124-125; Özeydîn, "a.g.m.", s. 290.

⁸ Nahcivânî, *a.g.e.*, s. 267; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 47, 124-125; Özeydîn, "a.g.m.", s. 290.

⁹ İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 202- 203.

¹⁰ Mahbube, Fahrülmülk'ün 460 (1067- 1068) yılında melik olan Melikşah'a vezir olarak atandığını ve Nizâmülmülk'ün oğluna ilk mektubunu da bu vesileyle yazdığını naklederek bu mektubun tamamına yer verir. Bkz. Mahbube, *a.g.e.*, s. 515.

¹¹ İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 157; Sibt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 502; Nahcivânî, *a.g.e.*, s. 268.

¹² Necmeddin Ebür-Reca Kummî, *Târîhü'l-vüzerâ*, haz.: Muhammed Taki Dânişpejûh, Tahran, 1363/1985, s. 217.

¹³ İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 124.

¹⁴ Bûndârî, Neşredenin Önsözü, s. XV; Bûndârî, *a.g.e.*, s. 91; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 124, 132. Müeyyidülmülk'ün şiirleri ve hakkında yazılan şiir ve kasideler için bkz. Sibt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 516; Zebdânî, *el- Vezîrû's-Selcûkî Nizâmülmülk*, s. 50; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 133- 148.

etmişti.¹⁵ Nizâmülmülk'ün oğulları arasında en yeteneklisi olarak kabul edilen¹⁶ Müeyyidülmülk hırslı, acımasız ve intikamcı, aynı zamanda cimri olarak bilinen kişiliği yanı sıra devrin bazı kaynaklarında entelektüel bir kimse olduğu da nakledilmektedir.

Bağdat'taki Faaliyetleri (466/1073- 477/1084)

Müeyyidülmülk'ün Bağdat'a gittiği 466/1073 senesinde şehri su basmış ve Halife'nin sarayı dışındaki her yer harap olmuştu. Müeyyidülmülk şehre geldiğinde sular yükselmeye devam ediyordu. Dicle Nehri taşıdığı için tüm yollar kapanmıştı. Bu afet nedeniyle hiç kimse Müeyyidülmülk'ü karşılayamadığı için¹⁷ şanına pek de layık olmayan bir şekilde Bağdat'a girdi. Bir kayığa binerek Merâtib Kapısı'na doğru ilerledi. Tac hizasına geldi. Ardından, “*Halife beni kabul etmek istemediği için karşılanmamı emretmedi*” diye düşündüğü için olsa gerek, yanına gelen iki nakib ve kâdilkudâti huzuruna kabul etmedi. “*Tahkir edildim, aleyhime ittifak ettiniz*” diyerek tepkisini dile getirdi. O sırada şehir sel gibi yıkıcı bir afet ile boğuşsa da muhtemelen Nizâmülmülk'ten çekinen Halife Kâim-Biemrillâh, bir görevliyle birlikte hil'atler gönderip özür diledi. Müeyyidülmülk'ün Merâtib Kapısı'ndan ata binme talebini olumlu karşıladı ve diğer bazı taleplerini de yerine getirdi.¹⁸ Bağdat'a geldikten sonra, zaman zaman el-Cezire'de ikamet eden fakat çoğunlukla vaktini Bağdat'ta geçiren Müeyyidülmülk, zamanla Halife'nin en önemli yardımcısı oldu.¹⁹

467/1074 yılında yeni halife el-Muktedî-Biemrillâh'ın biat töreninde bulundu ve bu vesileyle bazı mansıplar elde etti.²⁰ Törenin ardından el-Muktedî tarafından ilk iş olarak, Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın vefatını

¹⁵ Mahbube, *a.g.e.*, s. 516.

¹⁶ Bosworth, “Nizâmiyya”, s. 81.

¹⁷ Halifenin Müeyyidülmülk'ü kasten karşılatmadığına dair bkz. İkbâl, s. 125.

¹⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-Enbâ'*, s. 313; İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 223; Bündarî, *a.g.e.*, s. 50-51; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXIII, s. 247; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXII, s. 15.

¹⁹ İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 165; İkbâl, *a.g.e.*, s. 125; Abdülkerim Özeydin, “Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, Bahar 2018 (8), s. 28.

²⁰ İbnü'l- Esîr, X, *a.g.e.*, s. 95; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 191; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXI, s. 28; Ömer Enver ez- Zebdânî, *el- Vezîrû's-Selcûkî Nizâmülmülk*, s. 49; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 126.

haber vermek ve yeni halife için biat almak üzere Kadı Ebû Abdullah ile önce Nizâmülmülk'e ve ardından Sultan İbrahim b. Mesud'a Gazne'ye gönderildi.²¹ Müeyyidülmülk, halifenin vezirinin vefatının ardından Divan'a bir miktar para gönderip vezir olma teşebbüsünde bulundu. Ancak, Halife tarafından bu talebi uygun görülmedi ve babası Nizâmülmülk'e şikâyet edildi. Aslında Nizâmülmülk de oğlunun halifenin veziri olmasını istiyordu. Bu nedenle Nizâmülmülk, vezirliği vekâleten yürüten Rûzrâverî'nin Bağdat'tan uzaklaştırılması yönünde bir mektup gönderdi. Fakat bu talebi de Halife tarafından reddedildi.²² Bu olaylardan sonra, devrin kaynaklarında Müeyyidülmülk'ten birkaç yıl bahsedilmemektedir. Ancak 470/1077-1078 yılına gelindiğinde, Nizâmülmülk, oğlu Müeyyidülmülk'ü Abbâsî halifesinin veziri yapma çabası içine girdi. Bu nedenle kaynaklar tekrar ondan bahsetmeye başladı. Zikredilen yılda Bağdat'ta Medrese Çarşısı'nda (Sûku'l-Medrese) ikâmet edenler ile Salı Pazarı'nda (Sûku's-Sülâsâ) oturanlar arasında itikadî bazı meseleler yüzünden anlaşmazlık çıkmış, halk birbirinin malını yağmalamıştı. Hanbelîlerin başını çektiği bu olaylar sırasında Müeyyidülmülk, Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi yakınındaki bir evde ikâmet ediyordu. Olayların büyümesi üzerine Bağdat amîdi ve şahnesine haber gönderip olayları sonlandırmalarını istedi. Ancak, bu iki görevli olaylara müdahale edip kargaşa çıkarıcıları dövdürmelerine rağmen insanları yatıştıramadı.²³ Bu asiler, iki taraftan çok sayıda insan öldürüldükten sonra dağıtılabildi. Bu sırada meydana gelen karışıklıklar, Nizâmiye Medresesi'ne yapılan saldırı, medrese civarında adam öldürülmesi ve oğlu Müeyyidülmülk'ün de orada bulunması Nizâmülmülk'ün canını sıkıyordu.²⁴ Bu olayları bahane eden Nizâmülmülk, Bağdat'a bir elçi gönderdi ve Abbasi halifesinin vezirinin azledilmesini, yerine oğlu Müeyyidülmülk'ün atanmasını talep etti. Ancak bu talebi yerine getirilmedi.

²¹ İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 163; Bündârî, *a.g.e.*, s. 52; Sıbt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 279, 308; İbn Tagrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 101.

²² Sıbt İbnü'l- Cevzî, *Mir'âtü'z- zamân fî târihi'l-Âyan*, nşr.: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968, s. 210- 211; Bowen-Bosworth, s. 70; Hançabay, *a.g.e.*, s. 307-308.

²³ Bündârî, *a.g.e.*, s. 53.

²⁴ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, III, s. 9; İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 104-106.

Müeyyidülmülk, bu olaydan üç yıl sonra, 473/1080-1081 yılında Bağdat'ın 140 km. uzağındaki Tikrît şehrini ele geçirdi²⁵ ve şehri tahkim ettikten sonra İsfahan'a döndü. İki yıl sonra yeniden Bağdat'a geldiğinde burada kız kardeşinin kocası Amîdüddeve İbn Cehîr tarafından karşılandı ve Nizâmiye Medresesinde ikâmet etmeye başladı. Burada bulunduğu sırada her gün namaz vakitlerinde kapısı önünde nevbet çaldırıyordu. Kendisine çok miktarda para verilmesi üzerine nevbet çaldırmaya son vererek nevbet takımını daha önce ele geçirdiği Tikrît'e gönderdi.²⁶ Sultanın dışında herhangi birinin nevbet çaldırması bid'at ve münker görüldüğü için Müeyyidülmülk'e atıyye (ihsan) verilmiş, bunu terk etmeye muvafakatı alınmış ve nevbet çaldırması durdurulmuştur. Bu ihsan, halifelik ile münasebetlerinin tekrar eski haline dönmesini sağladı. Aynı yıl kardeşi Cemâlülmülk'ün öldürülmesi üzerine yapılan taziyeleri kabul etmiş, hatta matemini uzun sürdüğü için kardeşleri yanına gelerek Müeyyidülmülk'ü matemden kaldırmışlardır.²⁷

476/1084 yılında Ebü'l-Mehâsin b. Kemâlülmülk Ebü'r- Rızâ'nın²⁸ Nizâmülmülk ile ilgili suçlamaları ve ardından gözlerine mil çekilip öldürülmesi üzerine, babası Kemâlülmülk, Nizâmülmülk'e iki yüz bin dinar²⁹ vererek öldürülmekten kurtulmuştu. Tuğrâcılıktan azledilen Kemâlülmülk'ün yerine Müeyyidülmülk, Tuğrâ ve İnşâ Divanı reisliğine

²⁵ İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 114; Bündârî, *a.g.e.*, s. 72; Sibt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 405; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 248; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 148.

²⁶ İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, s. 121; Bündârî, *a.g.e.*, s. 73; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXIII, s.247.

²⁷ Bündârî, *a.g.e.*, s. 73; Sibt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 368; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 126.

²⁸ Nizâmülmülk'ün damadı olduğu da söylenmektedir. Bkz. Yavari, *a.g.e.*, s. 97.

²⁹ Bündârî, bu miktarın 300 bin altın olduğunu söylemektedir. Bkz. Bündârî, *s. a.g.e.*, s. 61.

getirildi. ³⁰ Her geçen gün siyasî kariyerini biraz daha yükselten Müeyyidülmülk'ün bu görevi de uzun soluklu olmadı. ³¹

Aynı yıl, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin meşhur müderrisi Ebû İshak Şîrâzî'nin vefat etmesi üzerine, Mütevellî Ebû Sa'd Abdurrahman b. el-Me'mûn, Müeyyidülmülk tarafından müderris tayin edildi. Ancak buna itiraz eden Nizâmülmülk oğlunun bu kararını onaylamadığı gibi bu göreve eş-Şamil müellifi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ı tayin etti. Ancak aynı yıl içerisinde Ebû Nasr vefat edince, Müeyyidülmülk tarafından bu göreve bir kez daha pek çok rütbe ve "Şerefü'l-ümme" lakabıyla Ebû Sa'd Abdurrahman b. el-Me'mûn getirildi. ³² Bu sırada halifenin veziri Amîdüddeve azledildi. Ailesi ve yakın adamlarıyla birlikte Bağdat'tan ayrıldı. Bunun üzerine Müeyyidülmülk, bazı emirler ve ashabıyla birlikte Abbasi karargahına giderek, divanda bazı önemli makamlar elde etme şansı buldu. ³³

³⁰ İbnü'l- Esîr, X, a.g.e., s. 123; Bûndârî, a.g.e., s. 61; İbnü'l-Fuvâtî, a.g.e., IV, s. 215; Nüveyrî, a.g.e., XXVI, s. 324; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXII, s. 18; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, a.g.e., III, s. 142; İbn Kesîr, a.g.e., XII, s. 255; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 71- 72, 126; Mahbube, a.g.e., s. 559; *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, s.76; Özeydin, "a.g.m.", s. 290- 291; Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-mülk (1018- 1092)", *USAD*, Bahar 2018 (8), s. 67.

³¹ Mahbube, Müeyyidülmülk'ün azledildiğini söylemekte, azil sebebini ise; "Nizâmülmülk oğullarının babalarının mevkilerinden kaynaklı gurur ve davranışları, sorunlara sebep olmuş ve devlet kademelerindeki düşmanları bu nedenle sultanın kalbine ateş düşürmüşler, nüfuzlarını Nizâmülmülk ve çocukları aleyhine kullanmışlardı. Müeyyidülmülk müstevfiliğe atanınca, edip Ebi'l-Muhtar ez- Zevzenî'yi görevden almış ve onun yerine İsmail el- Eshabanî tayin edilmişti. Bunun üzerine Zevzenî Sultan'ın yanına giderek durumu anlatmış, Sultan tekrar göreve gelmesi için Kadı Muzaffer ile beraber Zevzenî'yi Müeyyidülmülk'e göndererek göreve iade edilmesini emretti. Müeyyidülmülk, Sultan'ın söylediklerini yerine getirmeyerek Zevzenî'ye görev vermedi. Müeyyidülmülk'ü hatasından dönmeye için uyardılar ancak aldırmadı. Sultan bunu duyunca kızdı ve Ebi'l Muhtar ez- Zevzenî'nin Müeyyidülmülk'ün yerine müstevfî olarak atanması için emir çıkardı ve ona Kemalülmülk lakabını verdi. Bu olay, Nizâmülmülk'ün işlerine sultanın ilk dahili olarak düşünülmemektedir" cümleleriyle açıklamaktadır. (Bkz. İbnü'l-Fuvâtî, a.g.e., IV, s. 222; Mahbube, a.g.e., s. 559).

³² Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, IV, s. 12; Sem'ânî, *el- Ensâb*, VIII, s. 417; İbnü'l-İmrânî, *el-Enbâ'*, s. 203; İbnü'l- Cevzî, a.g.e., XVI, s. 227; Yâkut el- Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s. 189; Bûndârî, a.g.e., s. 76; İbn Hallikân, a.g.e., I, s. 41.

³³ Bûndârî, a.g.e., s. 76; Sibt İbnü'l- Cevzî, a.g.e., XIX, s. 360; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXII, s. 163, 227; Yâfîî, a.g.e., III, s. 91.

Müeyyidülmülk'ün bu dönemde üstlendiği diplomatik faaliyetlerinden biri bizzat Sultan Melikşah tarafından elçilikle görevlendirilmesidir. Melikşah, 477/1084- 1085 yılında kendisine karşı Mervanî Emîr Mansur'la ittifak yapan Şerefüddeve Müslim'i huzuruna çağırmak amacıyla Müeyyidülmülk'ü göndermiştir. Bu süreçte Nizâmülmülk tarafından Şerefüddeve Müslim'e bir mektup yazılarak; “*Sultanın katına gelmesi ve bunun kendisi için iyi olacağı*” bildirilmiş ve ardından Müeyyidülmülk gönderilmişti. Müeyyidülmülk, yolda karşılaştığı Şerefüddeve'yi Bevâzic'te bulunan Sultan'ın huzuruna getirerek Sultan'a biat ettirdi. Böylece Alparslan döneminden beri Selçuklulara tâbi olan ve kargaşa çıkaran Şerefüddeve Müslim, Müeyyidülmülk sayesinde yeniden kontrol altına alınmış oldu.³⁴

Sultan Melikşah 4 Zilhicce 479/12 Mart 1087 tarihinde ilk kez Bağdat'a girdi. Halife tarafından kendisine çeşitli hediyeler takdim edildi. Bu sırada Nizâmülmülk, Bağdat Nizâmiye Medresesi ile medresenin kütüphanesini ziyaret etmiş, ardından oğlu Müeyyidülmülk'ün Bağdat'ta bulunan evine giderek burada 2 gün ikâmet etti. Bu süre zarfında oğluna hadis okumuş, yazdırmış ve bazı tavsiyelerde bulunmuştu.³⁵ Bundan sonraki yaklaşık on yıllık süreçte kaynaklarda Müeyyidülmülk'e dair pek malumat olmamakla birlikte, Muizzî'nin bazı beyitlerinden Sîstan ve Herât havalisinde orduyla ilgili birtakım görevler üstlendiği anlaşılmaktadır.³⁶

Müeyyidülmülk'ün Vezirlik Dönemi

Sultan Berkyaruk Devri Vezirliği (487/1094-488/1095)

Müeyyidülmülk, 487/1094 yılında Berkyaruk'un veziri olan kardeşi İzzülmülk'ün vefat etmesi üzerine tarih sahnesine bu kez vezir olarak çıkar. 29 Şevval 487/11 Kasım 1094'te Sultan Melikşah'ın Terken Hatun'dan doğan oğlu Mahmud çiçek hastalığı nedeniyle ölünce, onunla

³⁴ İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 126; Bündârî, *a.g.e.*, s. 78; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, s. 13; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 195.

³⁵ İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 268, 294; Bündârî, *a.g.e.*, s. 82; Alî Saferî Ak-Kala, “Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Vasiyetnâmesi”, trc.: Osman G. Özgüdenli, *MÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1 (2014), s. 207.

³⁶ İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 127. İsfizârî ise bu sırada Müeyyidülmülk'ün Herât valisi olduğunu ve 485/1092 tarihinde babası Nizâmülmülk'ün vefatına kadar bu görevi sürdürdüğünü nakleder. Bkz. İsfizârî, *Ravzâtü'l-cennât*, I, s. 389.

taht mücadelesini sürdüren Berkyaruk diğer devlet adamlarının da desteğiyle saltanata tek başına hâkim oldu. Bu sırada Müeyyidülmülk'ün idareci olduğu Horasan'da Melikşah'ın kardeşleri Arslan Argun ve Böribars arasında anlaşmazlıklar çıkmıştı. Bu ortamdan uzaklaşmak isteyen Müeyyidülmülk, Sultan Berkyaruk'un yanına yani İsfahan'a gitmeyi uygun gördü. Sultan Berkyaruk tarafından iyi karşılanan Müeyyidülmülk, kardeşi ve kendisinden önceki vezir İzzülmülk'ün vefatının ardından kısa sürede vezir tayin edildi.³⁷ Müeyyidülmülk vezir olduktan sonra Iraklı ve Horasanlı emîrlere mektup yazarak onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu sayede emîrlerin tamamı Berkyaruk'un safına geçtiler. Ayrıca bu sırada Horasan'da tehlike yaratan Arslan Argun ile devamlı mektuplaşarak muhtemel bir tehlikeyi mümkün olduğunca erteliyor ve böylece Berkyaruk'un otoritesini güçlendirmiş oluyordu.³⁸

Müeyyidülmülk, Sultan Berkyaruk'un en büyük siyasi muhalifi olan amcası Tutuş ile yaptığı savaşta Berkyaruk'un yanında yer aldı. Rivayete göre, savaştan önce İsfahan'da bir köşeye çekilen müstevfi Mecdülmülk'e: *"Kalk bana arkadaş ol"* demiş, Mecdülmülk ise: *"Sen ve Rabbin gidip muharebe ediniz. Biz burada oturacağız"* cevabını vermişti. Mecdülmülk'ün bu şekilde tavır takınmasının nedeni, Müeyyidülmülk'ün bir zamanlar muhalefet ettiği Nizâmülmülk'ün oğlu olmasından ileri geliyordu.³⁹ Yapılan savaş, Sultan Berkyaruk'un galibiyeti ve Tutuş'un ölümüyle sonuçlandı. Müeyyidülmülk'ün büyük gayretleri neticesinde kazanılan bu savaş sonucunda Sultan Berkyaruk en güçlü siyasi rakiplerinden birisini daha bertaraf etmiş oldu. Dönemin müelliflerinden Enûşirvân: *"Bu muharebede Müeyyidülmülk ile birlikteydim. 17 Safer 488/26 Şubat 1095'te Rey'e on iki fersah mesafede gerçekleşti. Muharebe meydanında Müeyyidülmülk Sultan'ın yanına geldi ve tebrik etti. Sultan, Allah'ın ona verdiği nimetlere sevinerek*

³⁷ Râvendî, *a.g.e.*, I, 139; İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 199. Ayrıca İzzülmülk'ün henüz hayatta iken devlet işlerinde yeterli olmaması nedeniyle Berkyaruk'un onu vezirlikten azlettiği ve yerine kardeşi Müeyyidülmülk'ü görevlendirdiğine dair bkz.: Hakikat, *a.g.e.*, s. 172.

³⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-Enbâ'*, s. 313; İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 200; Bündârî, *a.g.e.*, s. 86; Yezdî, *el-'Urâza fî'l-hikâyeti's-Selcûkiyye*, Tahran 1388hş, s. 66; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXIII, s. 35; Özyayın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 48.

³⁹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2016, s. 221- 222.

gölümsedi ve vezire: ‘Bunların cümlesi senin bereketin ve uğurun sayesinde’ dedi.” cümleleriyle Sultan’ın veziri hakkındaki müspet düşüncesini açık bir şekilde ifade etmektedir. Bununla birlikte Sultan’ın, Müeyyidülmülk’e güveni çok uzun sürmedi ve iki ay sonra Mecdülmülk, Sultan’ın annesi Zübeyde Hatun ve ağabeyi Fahrülmülk’ün aleyhindeki faaliyetleri nedeniyle vezirlikten azledildi.⁴⁰

Bu dönemde Sultan Berkyaruk’un müstevfisi olarak görev yapan Mecdülmülk el-Balâsânî, Müeyyidülmülk vezaret makamında kaldığı sürece hiçbir şey yapamayacağını biliyordu. Bir fırsatını bulup Müeyyidülmülk’ü uzaklaştırma gayreti içerisine girmişti. Bu sırada Sultan Berkyaruk’un annesi Zübeyde Hatun ve Müeyyidülmülk’ün arasının bozulması, istediği fırsatı elde etmesini sağladı. Mecdülmülk ayrıca, Müeyyidülmülk ile ağabeyi Fahrülmülk arasında babaları Nizâmülmülk’ün mirasından kaynaklanan bir düşmanlık olduğunu biliyordu.⁴¹ Kardeşinin Zübeyde Hatun ile arasının bozulduğunu haber alan Fahrülmülk, Mecdülmülk’ün de desteğiyle Zübeyde Hatun’a bazı değerli hediyeler göndererek vezir olma isteğini ilettili.⁴² Onun bu girişimleri karşılık buldu ve İsfahan’a davet edildi. Horasan’dan yanında dergâh-ı Sultân için birçok âlet-i pâdişâhî, hediyeler, ziynet eşyaları, Arap atları, av kuşları, Serâperdey-i Cehremî (Cehremî çadırı)⁴³, atlas otağ (nevetî-i atlas), güzel silahlar, kıymetli taşlar ile işlemeli koşum takımları, pek çok harp malzemesi ve para ile yola çıkan⁴⁴ Fahrülmülk,

⁴⁰ İbnü’l- Esîr, *a.g.e.*, X, 240; Bûndârî, *a.g.e.*, s. 86; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 339; Yezdî, *a.g.e.*, s. 66-67; İbn Tagrîberdî, *a.g.e.*, V, s. 163; Ahmed bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 186, 189; İkbâl, *Vizâret der ‘Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 110, 127; *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, s. 105; Bosworth, “Nizâmiyya”, s. 81.

⁴¹ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 140; Şebânkâreî, *Mecmâ’u’l-ensâb*, s. 106; *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, s. 260; İkbâl, *Vezaret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcûkî*, s. 110, 200; Zehrânî, *Nizâmü’l- vizare fi’l- Devleti’l-Abbasiyye*, (Farsça trc.), s. 162.

⁴² Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi’u’t- tevârih (Türkçe trc.)*, s. 100; *Târih-i Âl-i Selcâk (Anonim Selçuknâme)*, trc.: Halil İbrahim Gök- Fahrettin Coşguner, Ankara: Atif Yayınları, 2014, s. 26; Klausner, s. 47.

⁴³ Ahmed Ateş *Cehremi* kelimesini *kıymetli* olarak ifade ederken Erdoğan Merçil, İran’da bir kasabanın ismi olabileceğini ve burada dokunan bir çeşit keten kumaşın *Cehremiyye* olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 209.

⁴⁴ Zahrüddîn-i Nisâbürrî, *Selçuknâme*, s. 36; İbnü’l- Cevzî, *a.g.e.*, IX, s. 88; Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi’u’t- tevârih*, s. 100; İkbâl, *Vizâret der ‘Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 205.

488/1095 yılında Sultan Berkyaruk tarafından vezir tayin edildi. Onun vezirliğe atanması bu kurumun etkisini ve prestijini kaybetmesi ve müstevfî Mecdülmülk'ün gölge vezir olarak devleti idare etmeye başlaması anlamına geliyordu.⁴⁵ Nitekim Enûşirvân b. Hâlid, kardeşi Müeyyidülmülk'e göre son derece yetersiz bir devlet adamı olan Fahrülmülk'ün her ne kadar görünürde vezir olsa da devlet işlerinin müstevfî Mecdülmülk tarafından idare edildiğini nakletmiştir. Kendisinin hapsedilerek ağabeyi Fahrülmülk'ün vezir tayin edilmesi üzerine Müeyyidülmülk ise şu şiiri yazmıştı:

Ben senin ev yapmana çok azim gösterdim

Sen hâneye yaptığıma vurdun teber

Ey pederin canı! Senden yana akıl süs vermiyor

Benden hep hayır geliyor, senden hep şer⁴⁶

Bu şekilde Mecdülmülk'ün tüm devlet idaresine hâkim olmasına ilk tepki Sultan Berkyaruk'un amcası Arslan Argun'dan geldi. Yaklaşık beş yıldır Horasan bölgesindeki bazı şehirlerin kontrolünü ele geçiren Arslan Argun, veziri Müeyyidülmülk vasıtasıyla Sultan Berkyaruk ile bağlantı kurmaktaydı. Ancak Mecdülmülk'ün devletin kontrolünü ele geçirmesi üzerine: “*Ben, Mecdülmülk el- Balâsânî'yi kendime muhatap kabul etmiyorum*” diyerek isyan bayrağını açtı. Sultan Berkyaruk, Fahrülmülk'ün de desteğiyle amcası Arslan Argun'u mağlup edip ortadan kaldırdı.⁴⁷ 490/1096'da azledildiğinde yaklaşık iki yıldır vezirlik yapmakta olan Fahrülmülk'ün tek başarısı belki de bu isyanın

⁴⁵ İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, IX, s. 88; İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, s. 212; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXIII, s. 42; *Târîh-i Âl-i Selçûk (Anonim Selçuknâme)*, s. 26; Ömer Enver ez- Zebdânî, *el- Vezîrî's-Selçûkî Nizâmülmülk*, s. 48; Hakikat, s. 174; *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, s. 252; Handmir, s. 178; Zehrânî, *Nizâmü'l- vizare fi'd-Devleti'l-Abbasiyye*, (Farsça trc.), s. 168; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 48, 56.

⁴⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't- tevârîh*, s. 100.

⁴⁷ İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, s. 219- 220; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, s. 205; Jürgen Paul, “Arslan Arghun-Nomadic Revival”, *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, ed.: Christian Lange- Songül Mecit, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012, s. 103- 104.

bastırılmasıydı. Onun azledilmesi üzerine vezirlik görevine, en başından beri bunu planlayan Mecdülmülk getirildi.⁴⁸

Müeyyidülmülk'ün vezirlikten azledilmesinin görünür nedeni, Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun ile arasının bozulmasıydı. Berkyaruk, yukarıda sözü edilen savaşta amcası Tutuş'u ortadan kaldırıncaya, annesi Zübeyde Hatun'u İsfahan'dan getirmek üzere bir hadımını göndermişti. Müeyyidülmülk ise Zübeyde Hatun'un gelişinden rahatsızdı. Bu nedenle bazı emîrlerle anlaşıp, onların da desteğini alarak Sultan'a annesini terk etmesinin uygun olacağı tavsiyesinde bulundu. Ancak Sultan: *"Ben hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum"* cevabını verdi. Sultanın yanına geldiği zaman vezirin kendisi ile ilgili düşüncesini öğrenen Zübeyde Hatun, İsfahan'dan gelirken yanında bulunan Mecdülmülk'ün telkinlerinin de etkisiyle Müeyyidülmülk'e karşı tavrını değiştirdi. Vezir azledilerek hapse atıldı ve yerine kardeşi Fahrülmülk vezir tayin edildi.⁴⁹ Müeyyidülmülk hapiste bulunduğu dönemde Zübeyde Hatun'un şefkatini kazanmak için Farsça beyitler yazarak ona yalvarmıştı.⁵⁰ Bir müddet sonra hapisten kurtularak Bağdat'a gitmesi bu gayretinin sonuç verdiğini göstermektedir. İkbâl, onun bu dönemde kendisini ibadete vermiş gibi görünerek vaktini Nihavend ve Müşkân'da geçirdiğini, Zübeyde Hatun ve Mecdülmülk'ten intikam alma fikrini ise aklından hiçbir zaman çıkarmadığını ifade etmektedir.⁵¹

Vezerlikten Azledilmesi ve Sultan Berkyaruk'a Karşı Faaliyetleri

Müeyyidülmülk Bağdat'a gittikten sonra ilk olarak Hille emîri Sadaka b. Dübey's'in yanına giderek onu Sultan Berkyaruk'a karşı kıskırttı. Ancak Sadaka'nın Sultan'a karşı herhangi bir faaliyette bulunamayacağını anlayınca buradan ayrılarak Horasan'a gitti.⁵² Irak valisi Emir Ün'er'in

⁴⁸ İbn Tagrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 155; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 110, 207; Abdülkerim Özeydın, "Fahrülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. XII, s. 99-100.

⁴⁹ İbnü'l- Esîr, X, s. 212; Büндârî, s. 87; *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, s. 105; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 110; Zehrânî, s. 163; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/ 1105-1118)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 12-13.

⁵⁰ Büндârî, *a.g.e.*, s. 87.

⁵¹ İkbâl *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 127- 128.

⁵² İkbâl, *a.g.e.*, s. 128; Merçil, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 222.

Isfahan'da Bâtînlere karşı giriştiği mücadelede onun safında yer aldı.⁵³ Bu arada Melikşah'ın yakın dostlarından olan bu büyük emîr ile yakınlık kurarak onu Sultan Berkyaruk aleyhine isyana teşvik etti. Emîr Üner'in yanına giderek ona: *"Senin Terken Hatun'un oğlu Mahmûd'dan neyin eksik? Onun padişahlığı da senden idi. Sultan Melikşâh sana 'oğlum' derdi ve bütün çocuklarından daha aziz tutardı. Bugün senin saygınlık ve heybetin, onunkinden ve diğer meliklerden fazladır. Mertlikte, insanlıkta, askerlikte ve bütün hünelerinde ondan üstünsün. Halk seni can u gönülden seviyor ve istiyor. Onlar beni bu işe koydular ki seni padişahlığa oturtayım ve bu şehir ve çevresini koruyalım. İnsanlarda güven ve emniyet azalmıştır. Eğer bir fetih kazanırsan bütün cihân sana teslim olur"* dedi.⁵⁴ Müeyyidülmülk'ün bu önerisi Emir Üner'in hoşuna gitmişti. İsyân hazırlığına başlayan Emir Üner, Müeyyidülmülk'ün de etkisiyle, Sultan Beryaruk'tan Mezdülmülk'ü kendisine teslim etmesini istedi. Ardından, yanında Müeyyidülmülk varken kırmızı otağ kurup, Rey'e doğru ilerledi. Sultan Berkyaruk da kendisine karşı başlatılan bu isyan hareketini bastırmak için Irak'a doğru yola çıktı.⁵⁵ İki taraf da savaş için hazırды. Ancak Emîr Üner'in bir akşam iftar yemeğini yerken Harezmi üç Bâtîninin saldırısına uğrayıp öldürülmesi⁵⁶ ve ordusunun dağılması Müeyyidülmülk'ün bütün planlarını altüst etti. Muhaliflerinin kendisini öldürmelerinden korktuğu için doğruca Gence'ye giderek, Muhammed Tapar'ın yanına sığındı. Burada da Sultan Berkyaruk aleyhindeki faaliyetlerine devam eden Müeyyidülmülk, Muhammed Tapar'ı Selçuklu saltanatının gerçek sahibi olduğuna ikna ederek ağabeyine karşı isyana teşvik etti. Kurnaz bir devlet adamı olan Müeyyidülmülk, başlangıçta Terken Hatun ve Mahmud'a karşı Sultan Berkyaruk'u destekledi. Muhammed Tapar'ın günden güne güçlendiğini ve Selçuklu tahtını ele geçirme arzusuna sahip olduğunun da

⁵³ İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 223; Yezdî, *a.g.e.*, s. 67; *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, s. 109.

⁵⁴ Zâhirüddîn-i Nîsâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 37; Ravendî, *a.g.e.*, I, 141- 142; Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't- tevârih*; Yezdî, s. 67- 68; Handmir, *Düstürü'l- vüzerâ*, s. 179, s. 101; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 128; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 54.

⁵⁵ İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 223; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXIV, s. 15; İkbâl *Vizâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 128- 129.

⁵⁶ Râvendî, *a.g.e.*, s. 145; İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 235; Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't- tevârih*, s. 101; Handmir, *a.g.e.*, s. 179.

farkındaydı. Ona vereceği destek kendisine de pek çok fırsat sunacaktı. Sultan Muhammed Tapar bu tecrübeli devlet adamına güvenip onun telkinleriyle, hâkimi olduğu Arran ve Gence’de Berkyaruk adına okunan hutbeyi kendi adına okutmaya başladı.⁵⁷

Bu sırada Müeyyidülmülk, Sultan Berkyaruk’un askerlerinden bazılarını da Mecdülmülk aleyhine kışkırtmıştı. Ordudaki bazı emîrler Sultan’a, devlet erkânını öldüren Bâtınîleri Mecdülmülk’ün azmettirdiğini ve işlenen tüm cinayetlerden onun sorumlu olduğunu söylediler. Ayrıca Mecdülmülk’ün kendilerine teslim edilmesini istediler. Ancak Sultan bu talebe olumsuz cevap verince, isyan ederek Mecdülmülk’ün çadırını yıktılar, servetini yağmaladılar ve sultan başta olmak üzere herkesin gözü önünde onu öldürüp parçalara ayırdıktan sonra kesik başını Müeyyidülmülk’e gönderdiler.⁵⁸ Sultan Berkyaruk’un ordusunda çıkan isyan Müeyyidülmülk’ün en büyük siyasî rakibi Mecdülmülk’ten kurtulmasıyla neticelendi. Üstelik, Berkyaruk’un gazabından korkan isyancıların onun yanından kaçıp Muhammed Tapar’ın saflarına geçmesi, ordusunun sayıca daha da güçlenmesini sağlamıştı. Ordusunun sayıca azalmasına rağmen kendisine karşı girişilen bu hareketi ortadan kaldırmak isteyen Berkyaruk ise, yanında Nizâmülmülk’ün diğer bir oğlu İzzülmülk ve Emir Yinal b. Anuştegin olduğu halde hızla Rey’e yönelmişti. Kardeşinin hareketini takip eden Sultan Berkyaruk, bu şehirde fazla vakit geçirmeden önce Isfahan’a, oradan da Huzistân’a geçti. Bu sırada Muhammed Tapar, Hemedan yakınlarındaki Hurrakân’da beş kez nevbet çaldırmak suretiyle kendisini Selçuklu sultanı, Müeyyidülmülk’ü de veziri ilan etti.⁵⁹

Sultan Muhammed Tapar Devri Vezirliği (492/1099-494/1101)

⁵⁷ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 61; İbnü’l- Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 48; Râvendî, *a.g.e.*, I, 142; Bündârî, *a.g.e.*, s. 88; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi’u’t- tevârîh*, s. 101- 102; İbnü’l-Fuvatî, *a.g.e.*, IV, s. 398; Yezdî, *a.g.e.*, s. 68-69; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 107; *Târîh-i Âl-i Selçûk (Anonim Selçuknâme)*, s. 26; Ahmed bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 189- 190; Handmir, s. 179; İkbâl, *Vizâret der ‘Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 118- 120, 129; Zehrânî, *a.g.e.*, s. 163- 164; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 56.

⁵⁸ Zahrüddîn-i Nîsâbürrî, *a.g.e.*, s. 38; Râvendî, *a.g.e.*, I, 142; Bündârî, *a.g.e.*, s. 88; Handmir, *a.g.e.*, s. 180- 181; İkbâl, *Vizâret der ‘Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 129.

⁵⁹ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 128; İkbâl, *Vizâret der ‘Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 130; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 58- 59.

Müeyyidülmülk, 492/1099 yılında Muhammed Tapar'a vezir olduktan sonra ilk iş olarak, Muhammed Tapar'ı Rey'e gitmeye ikna etti. Çünkü Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un o sırada sultanın yanında olmadığını ve Rey'de bulunduğunu haber almıştı. Muhammed Tapar, 2 Zilkâde 492/20 Eylül 1099'da Rey'e geldi. İntikam hisleri bir türlü sönmeyen Müeyyidülmülk, ilk iş olarak Zübeyde Hatun'u yakalatıp hapse attırdı. Ancak hırsını yenemeyip, adamlarının: *"Askerler onun oğlunu seviyorlar. Onlar Zübeyde Hatun'u sevmedikleri için ondan ayrılıyorlar. Sen ne zaman onu öldürürsen asker derhal Berkyaruk tarafına geçer. Sen bu askerlere güvenme, çünkü onlar kendilerine iyilik ve ihsanda bulunan şahsa onlara en fazla güvendiği anda ihanet ettiler"* şeklindeki ikazlarına ve öldürmemesi yönündeki tavsiyelerine rağmen Zübeyde Hatun'u boğdurttu. Böylece aynı ay içerisinde hem Mecdülmülk'ü hem de Zübeyde Hatun'u ortadan kaldırmış oldu.⁶⁰

Sultan Beryaruk, 17 Safer 493/2 Ocak 1100 tarihinde Bağdat'a giderek halifeyi kendi adına hutbe okutmak konusunda zorladı ve Ebü'l-Mehâsin ed-Dihistânî'yi vezir tayin etti. Musul, Hille ve el-Cezire'yi hakimiyeti altına aldı. Bu bölgede Sultan Muhammed Tapar'a bağlı olan Gevherâyîn ve Kürboğa gibi emirler, Berkyaruk tarafına geçtiler.⁶¹ Nihayet 4 Receb 493/15 Mayıs 1100'de Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasında ilk savaş meydana geldi. Hemedan yakınlarındaki Sefîdrûd'da yapılan savaşı Muhammed Tapar kazandı. Bu savaşta Müeyyidülmülk de Muhammed Tapar'ın ordusunda yer almıştı. Gevherâyîn gibi önemli bir emirin de öldürüldüğü bu savaş ardından Müeyyidülmülk, Abbasi halifesine haber göndererek Bağdat'ta hutbenin Muhammed Tapar adına okunmasını istedi. Bu teklifi kabul etmek zorunda kalan Halife, 14 Receb 493/25 Mayıs 1100 Cuma günü Sultan Muhammed Tapar adına

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 73; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 238; Bündârî, *a.g.e.*, s. 88, 235; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 492; İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, II, s. 462; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 342; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 211; *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, s. 109; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 111, 130; Zehrânî, s. 164; Ahmed b. Mahmud, s. 189; Özeydîn, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 15- 16.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 242-243; Özeydîn, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 17; Özeydîn, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 60; Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddeve Gevherâyîn", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 110.

hutbe okuttu.⁶² Halifeye baskıyı artıran Müeyyidülmülk, Halife'den Amîdüddevle b. Cüheyri'yi azletmesini istedi. Ramazan ayında azledilen Amîdüddevle ise Halifelik sarayına hapsedildi ve burada öldü.⁶³

3 Cemaziyülahir 494/5 Nisan 1101 yılında Sultan Berkyaruk ile kardeşi Sultan Muhammed Tapar arasında ikinci bir savaş meydana geldi. Bu savaş öncesinde Sultan Muhammed Tapar'ın en büyük destekçilerinden olan Emir Ayaz, üvey babası Emîr-i Âhur İnanç Yabgu'nun ölümünden Müeyyidülmülk'ü sorumlu tutuyordu. Bu nedenle 5 bin kişilik bir süvari birliğiyle Sultan Berkyaruk'un tarafına geçti. Berkyaruk'un ordusu yaklaşık 50 bin kişiye ulaşmıştı. Hemen yakınılarında yapılan savaşı bu kez Sultan Berkyaruk kazandı. Savaşta esir edilenler arasında vezir Müeyyidülmülk de vardı.⁶⁴

Esir Düşmesi ve Vefatı (494/1101)

Müeyyidülmülk, esir olarak yakalanmasının hemen ardından hapse atılmıştı. Hapisteyken Sultan Berkyaruk'a haber gönderip; *"Varlık âleminin başlangıcından ahd-i pâdişâha kadar / Küçükler günâh işler, büyükler affeder"* dizeleriyle af diledi. Bu arada affedilmesi ve vezir yapılması halinde hazineye yüz bin dinar bağışlayacağı vaadinde bulundu. Sultan Berkyaruk, paranın tamamının ödenmesi şartıyla bu teklifi kabul etti. Ancak hazine memurları ile paranın cinsi ve değeri konusunda anlaşmazlık çıkınca süreç bir gün daha uzadı. Müeyyidülmülk'ün paranın teslimi sırasında hazine memurlarına tavrı, bu işle görevli olanları çok kızdırmıştı. Ertesi gün Sultan Berkyaruk,

⁶² İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, s. 243- 244; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXIV, s. 23; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 120, 131; Özeydîn, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 18- 19.

⁶³ İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 54; İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 247; Sibt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 333; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas, V, Beyrut, 1978, 133; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, s. 291; Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divânları)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2015, s. 104; Özeydîn, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 63.

⁶⁴ İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, IX, 123; İbnü'l- Esîr, *a.g.e.*, X, 250; Sibt İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 513; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 359; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXIV, s. 26; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 131; İbn Tagrıberdî, bu sırada Sultan Berkyaruk'un ordusunun 25 bin kişi olduğunu nakleder. Bkz. İbn Tagrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 167; Özeydîn, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 22.

dinlendiği sırada onun uyuduğunu zanneden bir taştdârın⁶⁵ yanındaki arkadaşına söylediği sözleri duyunca bir anda fikrini değiştirdi. Taştdâr, arkadaşına: “*Âl-i Selçûk ne hamiyetsiz bir kavimdir. Adam (Müeyyidülmülk), Sultân'a bu kadar çok sıkıntı çıkaracak; bir defasında babasının bir bendesini (Emîr Üner) pâdişâhlık talebiyle isyan ettirmeye çalışacak ve o bende de âlet-i saltanattan serâperde ve çetr hazırlayacak; yine başka bir zaman Gence'ye gidip Sultân'ın kardeşini kışkırtarak birkaç boş söze onu değiştirecek; (sonra bütün bunlara rağmen Sultân) ona vezâret verip itimat edecek! Mâl tamamına esîr olup onun doğru olmayan sözlerini kabul edip gururlandıracak!*” diyerek Sultan Berkyaruk'un Müeyyidülmülk'e yaklaşımını sert bir şekilde eleştirmişti.⁶⁶

Sultan bu sözleri işitince sinirli bir şekilde eline kılıcını alarak dışarı çıktı ve Müeyyidülmülk'ün huzuruna getirilmesini istedi. Huzura getirilen Müeyyidülmülk bir kürsüye oturtuldu. Sultan Berkyaruk, Müeyyidülmülk'ün karşısına geçerek ona hakaret ve küfürler savurdu. Bütün hatalarını, suçlarını, vaktiyle annesine nasıl kötü sözler söylediğini, hatta kendisini Bâtinî olmakla suçladığını, kardeşi Muhammed Tapar'ı kendisine karşı isyana teşvik ettiğini teker teker yüzüne saydıktan sonra, ellerini arkasından bağlatıp gözlerini bir bezle kapattırdı. Bu sırada Müeyyidülmülk herhangi bir şekilde yalvarmamış, ağlayıp inlememiş, sadece yüksek sesle şehadet getirmişti.⁶⁷ Sultan, bizzat kendisi bir kılıç darbesiyle Müeyyidülmülk'ün başını gövdesinden

⁶⁵ Kalkaşandî'ye göre, “el yıkanan kaplar, kumaş yıkanan kaplar, halifelerin ve sultanların elbiseleri, kılıç ve ayakkabıları, oturdukları minderler ve namaz kıldıkları seccadelerin bulunup muhafaza edildikleri yere taşthâne” denilmekteydi. Bu müessesenin sorumlusu taştdâr idi. Bkz. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 131. Müeyyidülmülk'ün ölümüne sebep olan bu görevli bazı kaynaklarda, Sultanların yatak ve halılarını sermek ve saray dışında çadırları kurmak gibi görevleri olan “ferras” şeklinde de zikredilmektedir. Bkz. Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 107; Ukaylî, *a.g.e.*, s. 218.

⁶⁶ Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî, *a.g.e.*, s. 38-39; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, X, 123; Râvendî, I, 144- 145; Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, s. 104- 105; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 213; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 131- 132; Zehrânî, *a.g.e.*, s. 164; Murat Tural, “Büyük Selçukluların İnhitatında Nizâmü'l-Mülk'ün Oğulları Faktörü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, 39/67, Ankara 2020, s. 109.

⁶⁷ Bündârî, *a.g.e.*, s. 89.

ayırdı.⁶⁸ Ardından daha önce kendisini eleştiren taştâra bakarak: “*Selçukluların hamiyet ve gayreti işte böyledir*” dedi.⁶⁹

Öldürüldüğünde 50 yaşında olan Müeyyidülmülk’ün cesedi yere atılıp birkaç gün o vaziyette kaldıktan sonra, Emîr Ayaz’ın ricası üzerine babası Nizâmülmülk’ün İsfahân’daki türbesine defnedildi.⁷⁰ Reşidüddin Fazlullâh, merhametli ve yumuşak huylu bir kişilik olarak bilinen Sultan Berkyaruk’un bu olay haricinde hayatı boyunca böyle kızgın görülmediğini söylemektedir.⁷¹ Sultan, Müeyyidülmülk’ün öldürülmesinden sonra vezir tayin ettiği Ebü’l-Mehâsin’e, Müeyyidülmülk’ün mallarını müsadere etmesini emretti. Vezir Ebü’l-Mehâsin, bu işle ilgili Ebû İbrahim el- Esedâbâdî’yi⁷² Bağdat’a elçi olarak gönderdi. Ebû İbrahim tarafından Bağdat’da Müeyyidülmülk’ün malları, mücevherleri, silahları müsadere edildi.⁷³ Müeyyidülmülk’e ait olan, İsfahan’a beş fersah mesafedeki Hâlıncân Kalesi, Çavlı Sakavu’ya verildi.⁷⁴ Müeyyidülmülk’ün ölümünden sonra oğlu Emir Muhammed, Sultan Muhammed Tapar’ın hizmetinde kalmaya devam etti ve Sultan Beryaruk’a karşı yapılan bütün savaşlarda yer aldı.⁷⁵ Diğer oğlu Nâsirülmülk ise hem Tuğrâî hem de vezir olmuştur.

Müeyyidülmülk’ün ölümünün en kötü yanı, onun sıkı bir şekilde mücadele ettiği Bâtınîlerin güç kazanması oldu. Müeyyidülmülk, 1100

⁶⁸ İbnü’l- Cevzî, *a.g.e.*, IX, 123; İbnü’l- Esîr, *a.g.e.*, X, 251; Bündârî, *a.g.e.*, s. 236; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 342; Zehebî, *Târîhi’l-İslâm ve vefeyâtî’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, XXXIV, s. 26; İbnü’l- Verdî, *a.g.e.*, s. 56; *Târîh-i Âl-i Selçûk (Anonim Selçuknâme)*, s. 26; İbn Tagrîberdî, *a.g.e.*, V, s. 167; Yavari, *a.g.e.*, s. 85; Ömer Enver ez- Zebdânî, *el- Vezîrû’s-Selcûkî Nizâmülmülk*, s. 50; Hakikat, *a.g.e.*, s. 173; Handmir, *a.g.e.*, s. 182; İkbâl, *Vizâret der ‘Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 121; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 23.

⁶⁹ Râvendî, *a.g.e.*, I, 145; Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi’u’t- tevârih (Türkçe trc.)*, s. 105; Yezdî, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁰ İbnü’l- Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 73; İbnü’l- Esîr, *a.g.e.*, X, 251; Sibt İbnü’l- Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 516.

⁷¹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi’u’t- tevârih, (Türkçe trc.)*, s. 106.

⁷² Müeyyidülmülk’ün mallarını müsadere için görevlendirilen Ebû İbrahim el- Esedâbâdî’nin Bâtınîlerin ileri gelenlerinden olduğu anlaşılınca Sultan Berkyaruk’un emriyle 1101 yılında Bağdat’ta yakalanıp öldürülmüştür. Bu konuda bkz. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 89- 90.

⁷³ İbnü’l- Esîr, *a.g.e.*, X, 251; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 347.

⁷⁴ İbnü’l- Esîr, *a.g.e.*, X, 262.

⁷⁵ İbnü’l- Esîr, *a.g.e.*, X, 294.

yılında Bâtînîlerin Berkyaruk'a muhalif çok sayıda emîri öldürmeleri üzerine Sultan'ı Bâtînîlere meyilli olmakla suçlamıştı. Gerçekten de onun ölümü Sultan Berkyaruk'un ordusundaki Bâtînîlerin daha da yayılmasına neden oldu. İbnü'l-Esîr bu sebepten olsa gerek Müeyyidülmülk'ün vefatından sonra Bâtînîlerin Selçuklu topraklarında üstünlüğü neredeyse ele geçirdiklerini yazmıştır.⁷⁶ İdarî kabiliyetleri sayesinde Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar hizmetindeki vezirliği süresince devlet işlerini yoluna koyan, Nizâmülmülk'ün oğulları arasında en yeteneklisi olarak kabul edilen⁷⁷ Müeyyidülmülk, hırslı, acımasız, intikamcı ve cimri gibi tasvirlerle anılırken devrin bazı kaynaklarındaysa entelektüel bir kişilik olarak da ifade edilir. Mesela Enûşirvân, akıbetine üzüldüğü Müeyyidülmülk'ün, devlet hizmetini terk edip Basra'ya giderek edebiyatla meşgul olmaya karar verdiğini yazmaktadır. Enûşirvân'a göre, Müeyyidülmülk Arapça ve Farsça dillerinde belâgat, nazım ve nesirde konusunda usta olup, Şehâbüddîn ve Zahîrüddevle mahlasıyla şiirler yazıyordu.⁷⁸

Nitekim babası Nizâmülmülk de bir mektubunda ona Arapça ve Farsça şiir, mektup ve hikayeler yazmasını, Kur'ân, nahiv, sarf, hendese, mantık ve hat âlimleriyle meclisler düzenlemesini tavsiye etmişti.⁷⁹ Hatta Bağdat Nizâmiyesinde nâzırlık görevini üstlenen isimlerin başında Müeyyidülmülk de zikredilmektedir.⁸⁰ Dönemin âlimlerinden Ebîverdî (ö. 507/1113) Bağdat'ta bulunduğu dönemde Müeyyidülmülk'ün himayesinde bulunmuş, onu öven kasideler yazmıştı.⁸¹ Yine dönemin şairlerinden Muizzî'nin yanı sıra Kadı Nâsıhuddîn-i Errecânî ve Ebû İsmâil et-Tuğraî, Müeyyidülmülk için kasideler yazmışlardı.⁸²

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 265.

⁷⁷ Bosworth, "Nizâmiyya", s. 81.

⁷⁸ Bûndârî, Neşredenin Önsözü, s. XV; Bûndârî, *a.g.e.*, s. 91; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 124, 132. Müeyyidülmülk'ün şiirleri ve hakkında yazılan şiir ve kasideler için bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 516; İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, s. 133-148; Zebdânî, *el-Vezîrû's-Selcûkî Nizâmülmülk*, s. 50.

⁷⁹ Mahbube, *a.g.e.*, s. 516.

⁸⁰ Mahbube, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tusi*, s. 620-623.

⁸¹ Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, XVII, s.234; Yâkut el-Hamevî, *İrşâdü'l-erîb*, V, s. 2360; Zehebî, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXV, s. 187.

⁸² A. Çelebi, *a.g.e.*, s. 156; Cevat İzgi, "Ebîverdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. X, s. 76-77.

⁸² Mahbube, *a.g.e.*, s. 620-623.

Sonuç

Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk, siyasi gücü ve etkisi bakımından neredeyse babası Nizâmülmülk kadar ön planda olmuştur. Bu gücü elde etmesinde, babası Nizâmülmülk'ün de etkili olduğu söylenebilir. Nitekim o çocuklarının eğitimi için âlimler görevlendirmiş, idari işlerde oğullarını yanında tutarak tecrübe kazanmalarını sağlamış, yönetim tecrübesi edinmeleri için araziler vermiş ve hatta vasiyetnâmesinde dahi çocuklarının istikbâlini güvence altına almaya çalışmıştır.

Müeyyidülmülk, yirmi iki yaşına kadar babası Nizâmülmülk'ün yanında kalmış ve devlet işlerinde tecrübe kazanmıştır. Devrin kaynaklarında Nizâmülmülk'ün en kâbiliyetli oğlu olarak görülür. Nitekim Nizâmülmülk de bu doğrultuda hareket etmiş ve bilhassa, Müeyyidülmülk'ün Abbâsî veziri olması için pek çok kez teşebbüste bulunmuştur. Müeyyidülmülk, babasının desteği yanı sıra aslında idarî kabiliyetleri ve çok yönlü bir devlet adamı olması sayesinde ön planda olmuştur. Kısa sürede pek çok farklı görev üstlenmesi bu durumun delilidir. Halifenin yardımcısı olması, ordu komutanlığı yapması ve Tikrît şehrini ele geçirmesi, Bağdat'ta evinin önünde sultanlara has olan nebet çaldırması, Selçuklu veziri iken, halifenin vezirini azlettirecek güce ulaşması, Tuğrâ ve İnşâ Divanı reisi olması ve devrin en önde gelen medresesi olan Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne müderris ataması, Halife tarafından elçilikle görevlendirilmesi, emirlerle kurduğu yakın ilişkiler sayesinde siyasi faaliyetlere yön veren bir konumda olması ve son olarak taht mücadelesi içinde olan iki Selçuklu sultanının veziri olması gibi birçok farklı faaliyetiyle Selçuklu tarihinde yer edinmiştir. Tüm bunların yanı sıra Müeyyidülmülk'ün hırsına ve intikam arzusuna yenik düştüğü de söylenebilir. Nitekim bu durum hem kendi sonunu getirmiş hem de Selçuklu otoritesine ciddi zarar vermiştir. Berkyaruk tarafından vezirlikten azledilince, Emîr Üner ve ardından Muhammed Tapar'ı saltanat mücadelesi için teşvik etmiş ve hatta diğer emîrlerle de yakın münasebetler kurarak birçoğunun isyan etmesine sebep olmuştur. Bu durum, devletin iç karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde siyasi kargaşanın iyice artması sonucunu doğurmuştur. Muhammed Tapar'a vezir olduktan sonra da bu faaliyetlerini sürdürmüştür. Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u esir almakla yetinmeyerek,

tekrar hırsına yenik düşmüş ve öldürülmesini emretmiştir. Hatta aradan bir ay geçmeden müstevfî Mecdülmülk'ü de öldürtmüştür.

Müeyyidülmülk, 494/1101 yılında Sultan Berkyaruk'a esir düşer. Hazineye yüklü miktarda para vereceğini söyleyerek bağışlanma ister. Sultan'ın annesini öldürtmüş olmasına rağmen tekrar vezir olarak atanmak üzere dir. Ancak Berkyaruk, bir Taşdâr'ın Müeyyidülmülk ve kendisi aleyhine sözlerini duyması sebebiyle Müeyyidülmülk'ü öldürmeye karar verir. Elbette Taşdâr'ın sözleri Sultan'ın bu kararı vermesinin görünür sebebidir. Aslında Müeyyidülmülk'ün hırsı ve intikam arzusuyla Berkyaruk'a karşı gerçekleştirmiş olduğu tüm faaliyetleri, kaçınılmaz olarak sonunu getirmiştir. Bizzat Sultan'ın kılıcıyla öldürülen Müeyyidülmülk, 494/1101 yılında genç sayılabilecek bir yaşta vefât etmiştir. Devlet makamlarındaki görev süresi çok uzun olmasa da bu süre zarfında emîrlere, sultanlar ve devlet erkânıyla yakın ilişkileri ve idarî kabiliyetleri sayesinde siyasî faaliyetlere yön veren isimlerden biri olmuştur.

Kaynakça

Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz.: Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Ak-kala, Alî Saferî, "Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Vasiyetnâmesi", (trc.: Osman G. Özgüdenli), *MÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2014), ss. 203-214.

Bağdâdî, Bahaeddin Muhammed b. Müeyyed, *et- Tevessül ile't-teressül*, tsh.: Ahmed Behmenyâr, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1385.

Beyhakî, Zahîrüddîn Ebü'l- Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (İbn Fınduk), *Târîh-i Beyhak*, tsh. Kârî Seyyid Kelîmullah Hüseyinî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1396hş.

Bosworth, C. E., "Nizâmiyya", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Brill-Leiden 1995, VIII, s. 81-82.

Bowen H.-Bosworth C. E., "Nizam Al-Mulk", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Brill-Leiden 1995, VIII, s. 69-73.

Bündârî, *Zübdetü'n- Nusra ve nuhbetü'l-usra*, nşr.: M.T. Hoursma, çev.: Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Târîh-i Cihân Güşâ*, çev.: Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Çağatay, Neşet, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmâîl b. Alî, *el- Muhtasar fî ahbârî'l-beşer; Târîhu Ebi'l-Fidâ*, nşr. Matbaatü'l-Hüseyniye el-Mısıriyye, 4c.

Gökmen, Gökhan, "Emîrüş-Şü'arâ Mu'izzî Dîvânı'nda Nizâmülmülk Methiyeleri", *Bilge Vezir Nizâmülmülk*, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019, ss. 399- 420.

Hakikat, Abdürredî', *Vezirân-ı İrani, İntişarat-ı Kumeş*, Tahran 1374.

Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295- 530/ 908- 1136)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Handmir, Gıyaseddin, *Düstûrü'l- vüzerâ*, tashih: Said Nefisi, İntişarat-ı İkbâl, Tahran.

Hasan, M. Rüküddin, "Nizam al-Mulk Tusi", *A History of Muslim Philoposhy*, Lahor: Pakistan Philosophical Congress, 1961, Chapter 38, s. 766- 792.

Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev.: Necati Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

İbn Hallikân, Ebü'l- Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l- ayân ve enbâ'ü ebnâ'z-zamân*, nşr.: İhsan Abbas, c. I- VII, Beyrut 1900-1994.

İbn Kesîr, *el- Bidâye ve'n- Nihâye*, XII, çev.: Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tağrîberdî, *en- Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Dârü'l-Kütüb, Kahire.

İbn Vâsıl, Muhammed b Sâlim b. Nasrillâh b. Sâlim el-Mâzenî et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî, *Müferricü'l-kürûb fî ahbârî Benî Eyyûb*, Kahire 1957.

İbnü'l- Cevzî, Ebü'l- Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el- Bağdâdî, *el- Muntazam fî târîhi'l- mülûk ve'l-ümem*, nşr.: Muhammed Abdülkadir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ, c. I- XVIII, Beyrut 1992.

İbnü'l- Esîr, *el- Kâmil fi't- târîh*, X, çev.: Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

İbnü'l-Fuvatî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş- Şeybânî el-Bağdâdî, *Mecmâ'u'l âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, İnan 1416h.

İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Enbâ' fî târîhi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire 2001.

İbnü'l- Verdî, *Selçuklular*, haz.: Mustafa Alican, İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

İbnü't-Tiktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632- 1258)*, çev.: Ramazan Şeşen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.

İkbâl, Abbas, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, Tahran: İntişârât-ı Dâneşgâh-ı Tahran, 1338.

İsfizârî, Muînüddîn Muhammed b. Abdullah el-Herevî, *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi medîneti Herât*, tsh. Seyyid Muhammed Kazım İmam, İntişârât-ı Dâneşgâh-ı Tahran, Tahran 1338hş.

İzgi, Cevat, "Ebîverdi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c. X, s. 76- 77.

Kaçın, Bülent, *Selçuklu Hatunları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.

Kafesoğlu, İbrahim, "Nizâm-ül-Mülk", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964, c. IX, s. 329- 333.

Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

Kâşânî, Cemâluddîn Ebü'l- Kâsım Abdullâh b. Alî b. Muhammed, *Zübdetü't-tevârih*, Tahran: Müessese-i Mutâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, 1366.

Kesik, Muharrem, "Büyük Selçuklu Devleti Viziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-mülk (1018- 1092)", *USAD*, Bahar 2018 (8), s. 53- 81.

Klausner, Carla L., *The Seljuk Vizirate - A Study Of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge: Harvard University Press, 1973.

Kummî, Necmeddin Ebü'r- Recâ, *Târîhü'l- vüzerâ*, haz.: Muhammed Taki Dânişpejûh, Tahran 1363.

Mahbube, Abdülhadî Muhammed Rıza, *Nizâmülmülk: el- Hasan b. Ali b. İshak et- Tusi "408- 485"*, Kahire 1999.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Mu'izzî, *Dîvân-i Emîr Mu'izzî*, tashih. Abbas ikbâl Âştiyânî, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1389.

Müntecebüddin Bedî', *Atabetü'l- ketebe*, tashih. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1384.

NaHCıvânî, Hindûşâh b. Sencer b. Abdullâh es- Sâhibî el-Kîrânî, *Tecâribü's-selef: der Tevârih-i Hulefâ ve Vüzerâ-yı İşân*, tashih. Abbas İkbâl, Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, haz.: Mehmet Altay Köymen, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, Kahire 1323h.

Ocak, Ahmet, *Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2017.

Özaydın, Abdülkerim, "Fahrülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, c. XII, s. 99-100.

Özaydın, Abdülkerim, "Müeyyidülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul:

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. XXXI, s. 490- 491.

Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmülmülk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, c. XXXIII, s. 194-196.

Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, Bahar 2018 (8), Konya 2018, ss. 1-31.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, (498-511/1105-1118)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular I*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

Paul, Jürgen, “Arslan Arghun-Nomadic Revival”, *The Seljuqs -Politics, Society and Culture-*, ed. Christian Lange- Songül Mecit, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012, ss. 99- 117.

Râvendî, Muhammed b. Alî b. Süleymân, *Râhatü’s- sudûr ve âyetü’s-sürûr*, trc. Ahmed Ateş, 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmî’u’t- tevârih*, haz.: Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

Rizvî, S. Rizwan Ali, *Nizam Al- Mulk Tusî*, haz.: Muhammad Ashraf, Lahor 1978.

Sallabi, Ali Muhammed, *Devletü’s- selâcika*, Beyrut: Dârü’l- Ma’rife, 2006.

Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, Beyrut 1962.

Sevim, Ali, *Suriye Selçukluları I (Fetihten Tutuş’un Ölümüne Kadar)*, Ankara: Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1981.

Sibt İbnü’l- Cevzî, *Mir’âtü’z- zamân fi târihi’l-Âyan*, nşr. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takîyyüddîn, *Tabakâtü’s- Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî- Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 2. Bsm, 1413hş.

Şebânkâreî, Muhammed Alî b. Muhammed, *Mecmâ’u’l-ensâb fi’t-tevârih*, tsh. Mir Haşim Muhaddis, Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, 1376.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî, *Tabakâtü’l-fukahâ’i’s-Şâfi’iyye*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1970.

Tabatabâyî, Seyyid Cevad, *Hâce Nizâmülmülk*, Tahran 1375.

Târîh-i Âl-i Selçûk (Anonim Selçuknâme), trc.: Halil İbrahim Gök- Fahrettin Coşguner, Ankara: Atif Yayınları, 2014.

The Cambridge History of Iran – In Eight Volumes- Vol. 5, The Saljuq and Mongol Periods, ed.: J. A. Boyle, Cambridge 1968.

Tural, Murat, “Büyük Selçukluların İnhitatinde Nizâmü’l-Mülk’ün Oğulları Faktörü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, 39/67, Ankara 2020, ss. 99- 116.

Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsâr el- Vüzerâ*, nşr.: Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî, Tahran 1337.

Usta, Aydın, "Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddeve Gevherayın", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 96-112.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, Beyrut 1997.

Yakûbî, Şeyh Muhammed, *Fedâilu'l- enâm min resâili Hucce'ti'l- İslâm (Gazzâlî'nin Mektupları)*, terc.: Merve Kelebek, İstanbul 2017.

Yâkut el- Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdullâh, *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemü'l-üdebâ)*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1993.

Yâkut el- Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdullâh, *Mu'cemü'l-büldân*, 2. Bsm, Beyrut 1995.

Yavari, Neguin, *The Future of Iran's Past: Nizam al- Mulk Remembered*, London: C. Hurst & Co. Publishers Ltd., London 2018.

Yezdî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Nizâm el-Hüseyinî, *el-'Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcûkiyye*, Tahran 1388hş.

Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, *Selçuknâme*, nşr.: Mirza İsmail Han Afşâr, Tahran: Çâphâne-i Hâver-i Tahran, 1332.

Zebdânî, Ömer Enver, *el- Vezîrû's-Selcûkî Nizâmülmülk: el- Hasan b. Ali b. İshâk et- Tûsî "408- 485"*, Dımaşk 2017.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşar Avvad Ma' ruf, 3.bs, Beyrut 1985.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhi'l-İslâm ve vefeyâti'l- meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 2.bsm, Beyrut 1413hş/1993.

Zehrânî, Muhammed Misfer, *Nizâmü'l- vizare fi'd- Devleti'l-Abbasiyye h. 334- 590*, Farsça trc. Setar Avdî, *Nizâm-ı Vezaret der Devlet-i Abbasiyân, -Asr-ı Al-Büye ve Selçukiyân*, Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1393.

Ek 1:**Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'e mektubu⁸³**

Bil ki ey oğul, dünya ve ahirette hayrın temeli doğru itikat ve Allah'ı birlemektir. O daima var idi ve her zaman var olacaktır. Onun için değişmek ve zail olmak mümkün değildir. Allah'a iman, peygamberlere imanla bağlantılıdır. Bil ki Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) peygamberlerin sonuncusu, insanların en hayırlısı ve onun dini Hak dinidir. O'nu ve hak önderleri olan ashâbını ve Ehlibeyt'i sevmelisin. "La İlahe İllallah Muhammeden Resulullah" diyen hiç kimseye kalbinde düşmanlık beslememelisin. Peygamberlerin varisleri olan âlimlere özellikle peygamberin soyundan gelenlere hürmet göstermelisin.

Sabah güneş doğmadan önce uyanmalısın. Erken uyanmakta çok bereket olduğunu ve kapalı yolların açılmasına ve ömrün uzun olmasına sebep olduğunu bilmelisin. Gününün mutlu geçmesi için sürekli kelime-i şehadet getirmeli, namaza dikkat etmeli, her gün Kur'ân ve Peygamber'in okuduğu duaları okumalısın. Sana bir şeyler öğretip ezberletmesi ve hoş bir ömür geçirmen için her zaman geniş ve kapsamlı ilim sahibi bir edip ile sohbet etmelisin. Yapabildiğin kadar Arap ve Fars şii, mektuplar ve edebî çalışmaları okumaya çalış.

Sabah namazında sonra kendini nahiv, sarf, geometri ve mantıkla alakalı konularla eğitmelisin. Yazının güzelleşmesi için harfleri belirgin bir şekilde yazmalısın. Azla yetinmemelisin. Gecenin ilk kısmında bir saat oturup araştırma yapmalı, sanatçı ve zarif kişilerden istifade etmeli ve latife, edebiyat, hikâye, deyim ve şiir öğrenmelisin. Eğer bunları yaparsan akranlarından daha üstün olursun.

Dilini yalan ve gıybetten korumalı ve insanları ayıplamamalısın. Konuşmalarına güzel girişle başlamalısın. İnsanlara hürmet etmelisin. Eğer bir kişi dürüstlüğüyle biliniyorsa ve bir maslahattan dolayı yalana başvurursa bu yalan kabul edilebilir. Fakat kişi yalan söylemekle biliniyorsa bir kere doğru söylediğinde hiç kimse kendisine inanmaz ve işinde başarısız olur.

Anlaşma ve sözleşmelere sadık kalmalısın. Herkesin nezdinde değer ve itibarını koruman için azimli olmalısın. Dünyevi çıkarlar için kötü

⁸³A .M.R. Mahbube, s. 620-623.

nâma sahip olmak korkunç bir tehlikedir. Değersiz işlerden elde edilen bir dirhem yüz bin dinarın engeline sebep olur. Eğer bir kişi gıybet, insanları ayıplamak, saygısızlık yapmak, tembellik etmek gibi davranışlarda bulunursa o kişiyi insan şeytanlarından sayıp ondan uzak durmalısın. Laf taşıyan kişiye asla yüz verme ve onu kov. İkiyüzlü ve dalkavuklardan uzak dur. Onlar seni güldürerek ve seninle hoş sohbetler yaparak seni saptırıp senin dünya ve ahiretinin hüsrânına sebep olurlar.

Hizmetçilere şefkat gözüyle muamele et. Hizmeti hak etmen ve tevazu sahibi olman için güzel ahlaklı kişilerle arkadaşlık yap. Başkalarının namusuna asla göz dikme. Seni bunu yapmaya teşvik eden kimseyi can düşmanın say. Bütün insanların sana meyletmesi için her zaman güler yüzlü ve güzel ahlaklı olmalısın. "Eğer kaba, katı yürekli olsaydın onlar çevrenden dağılır giderlerdi".

EK 2: Nizâmülmülk'ün İsfahan'daki Türbesi (Müeyyidülmülk ve Bahâülmülk ile Birlikte)

Extended Abstract

Nizam al-mulk was a successful vizier who served Saljūks dynasty for about 30 years. Also, he is mentioned with his sons, grandchildren, and their activities. The viziership, which started with Nizam al-mulk in 450/1058, was succeeded by his sons, nephews, and grandchildren until the death of Sultan Sandjar in 552/1157. Although the sources of the period mentioned that Nizam al-mulk has ten or twelve sons, the same sources stress on nine of these children. They are called Fakhr al-mulk, Mu'ayyid al-mulk, Djemal al-mulk, Ziyâ al-mulk, 'Izz al-mulk, Shams al-mulk, Baha al-mulk, 'Imâd al-Mulk and Amir Mansour.

This present study focuses on the life and political activities of Mu'ayyid al-mulk Abu Bekr Ubayd Allah. He was born in 444/1052-1053. He is probably the second eldest son of Nizam al-mulk. The power and influence of Mu'ayyid al-mulk were impactful as much as his father, Nizam al-mulk. He held an important position in political activities in Baghdad, the center of the caliphate, and other regions under the Seljuk rule. He worked with his father in the service of the Amir of Balkh' Yahur' for a while. When he was around 20 years old he went to Marw with his older brother Fakhr al-mulk and his father Nizam al-mulk to serve Caghri Beg. By this way, he gained experience in government affairs. It is understood that during this period, together with his elder brother Fakhr al-mulk, he performed some duties in the dīwān and he was busy with writing the *ṭughrā'* and letters. After that, he went to Baghdad to work in some government positions in 466/1073. His father Nizam al-mulk made many attempts to have his son Mu'ayyid al-mulk become the Abbasid vizier. Despite his all effort, Mu'ayyid al-mulk first became the caliph's deputy. In the meantime, he was sent as a messenger to Işfahān, to visit on Nizam al-mulk, and then to Ghazna, to visit on Sultan Ibrāhīm b. Mas'ūd. The purpose of these visits comprises both announcing the death of the caliph al-Ḳā'im bi-amr Allāh and receiving allegiance to the new caliph. He captured the city of Takrit, which was far away 140km from Baghdad and then fortified the city in 473/1080-1081.

Mu'ayyid al-mulk was appointed as the head of dīwān al-inshā and *ṭughrā'* in Baghdad after Kamāl al-mulk was dismissed from *ṭughrā'* in 476/1084. Meanwhile, he appointed Abū Sa'd 'Abd al-Raḥmān b. al-

Ma'mūn as a mudarris to Baghdad Nizāmiyya Madrasa, which was the most important madrasa of the period. In 477/1085, he was sent by Sultan Malik-Shāh against the rebellion amirs like Sharaf al-dawla Muslim in order to quell the continuance of the riot. There is no information about his life and political activities between 477/1085-487/1095. Mu'ayyid al-mulk became Barkyārūḳ's vizier after the death of his brother 'Izz al-mulk, who was the Barkyārūḳ's vizier in 487/1094. His next mission is attract the Iraqī and Khorasanian 'Āmirs to Barkyārūḳ's side. To achieve this, he kept writing letters to them. He fulfilled his mission and brought the amirs to Barkyārūḳ's side following this effort. In addition, he sent letters to Arslan Arghūn, because he put the authority of Barkyārūḳ in danger in Khorasan. His action held to clear of a possible threat came from the Arslan Arghūn; this succeeded clinched Barkyārūḳ's authority. Mu'ayyid al-mulk sided with Barkyārūḳ in the war he fought with his uncle Tutush, who was the biggest political opponent of Sultan Barkyārūḳ. A war erupted between Sultan Barkyārūḳ and his uncle Tutush due to his revolted against to Barkyārūḳ. In this chaos, Mu'ayyid al-mulk supported Barkyārūḳ. The war resulted in a victory of Sultan Barkyārūḳ and the death of Tutush. That helped Barkyārūḳ to defeat one of his most vigorous political opponents. However, the Sultan's trust towards Mu'ayyid al-mulk did not last long due to the enemies of Mu'ayyid al-mulk; Madjd al-mulk, Sultan's mother Zubayda Khatun and his older brother Fakhr al-mulk have interruptive activities against to Mu'ayyid al-mulk. All these reasons lead to lost his viziership. He was dismissed and imprisoned. After these emerging developments, his brother Fakhr al-mulk was appointed as the vizier. When Mu'ayyid al-mulk was in jail, he wrote Persian poems to ask mercy from Zubayda Khatun.

After a while, he found a way to get out of the jail and then went to Baghdad, which happened due to his efforts. Then he planned to take revenge on Barkyārūḳ and Zubayda Khatun. To do this, he encouraged Amir Unar to start a revolt against Barkyārūḳ. However, his plans changed because The Batinids murdered amir Unar, and then his army fell apart. Next, Mu'ayyid al-mulk convinced Muhammad Tapar to believe that he is the actual owner of the Seljuk sultanate and encouraged him to revolt against his brother Barkyārūḳ. All this effort performed by Mu'ayyid al-mulk resulted in a declaration of Muhammad

Tapar to announce himself a Seljuk Sultan and Mu'ayyid al-mulk got his share to become a vizier in 492/1099.

After he became a vizier to Muhammad Tapar, he jailed Zubayda Khatun. However, he was not satisfied with her punishment; he made Zubayda Khatun killed. Following this, struggles began between Muhammad Tapar and Barkyārūḳ by the provocations that Mu'ayyid al-mulk caused. The first battle occurred between Muhammad Tapar and Barkyārūḳ in 4 Rajab 493/ 15 May 1100. Mu'ayyid al-mulk was also in Muhammad Tapar, and this war ended up with Muhammed Tapar's victory. After this, the second battle occurred between Sultan Barkyārūḳ and his brother Muhammad Tapar in the 3 Jumādā al-'Ākhirah 494/ 5 April 1101 at Hamadan. Contrary this battle ended up with Sultan Barkyārūḳ's victory.

The consequences of the war affected vizier Mu'ayyid al-mulk, and he was jailed. While in jail, he sent a message to Sultan Barkyārūḳ and asked for mercy. He promised Barkyārūḳ to donate a hundred thousand dinars to the treasury if he is forgiven and becomes his vizier. Sultan Barkyārūḳ eventually accepted this offer on the condition that will pay all the money. However, the next day Barkyārūḳ heard rumors that soldiers were talking about his weakness and becoming needy to accept the money offered by Mu'ayyid al-mulk. When Sultan heard these rumors, he changed his mind. He angrily took his sword and ordered the soldiers to bring Mu'ayyid al-mulk. He humiliated Mu'ayyid al-mulk. He flung Mu'ayyid al-mulk's mistakes and crimes up in his face, including how he showed bad attitude through his mother Zubayda Khatun, and accusation against Sultan for being a Batinid even he encouraged his brother Muhammad Tapar to revolt against him. After all these, Barkyārūḳ beheaded Mu'ayyid al-mulk by his sword. Then, Sultan looked at the soldier who started rumours about him, and he said: "This is how the Seljuks' dedication and effort."

Mu'ayyid al-mulk was 50 years old when he was killed. His body was buried in the tomb of his father Nizam al-mulk in Isfahan. Following this, the Sultan ordered vizier Abū'l-Maḥāsīn to confiscate all the properties of Mu'ayyid al-mulk. These goods, jewels, and weapons belongs to Mu'ayyid al-mulk were seized in Baghdad. Khalincān Castle, which belonged to Mu'ayyid al-mulk was given to Cavlı Sakavu. However Mu'ayyid al-mulk's son Amir Muhammad remained in the service of

Sultan Muhammad Tapar and he stated on his side in all battles against Sultan Barkyārūḳ. Mu'ayyid al-mulk's other son, Nasr al-mulk, became both a Tughrāi and a vizier. The worst part of Mu'ayyid al-mulk's death was the Batinids gained strength and gradually spread into Sultan Barkyārūḳ's army due to he was the main enemy of Batinids. According to Ibn al-Athir, after Mu'ayyid al-mulk, the Batinids almost took over the power in the Seljuk lands.

Mu'ayyid al-mulk successfully managed the state affairs by his administrative abilities during his viziership under Sultan Barkyārūḳ and Sultan Muhammad Tapar. He was considered the most talented one among the sons of Nizam al-mulk. Some period sources mention that Mu'ayyid al-mulk has curiel, an ambitious and revenger personality, and was also known for his intellectual side. An example of his intellectuality is that Anushirvan writes that Mu'ayyid al-mulk decided to leave his administrative service and go to Basra to engage himself in literature. Further, Mu'ayyid al-mulk was a master in rhetoric, verse and prose in Arabic and Persian languages. He wrote poems under the pseudonyms of Shihab al-din and Zahir al-dawla.

Nizam al-mulk wrote a letter to Mu'ayyid al-mulk and advised him to keep busy writing poetry, letters, and stories in Arabic and Persian, and also organized assemblies with scholars of the Qur'an, syntax, sarcasm, geometry, logic and calligraphy. Apart from these, Mu'ayyid al-mulk is mentioned among the names who took on the minister's duty in the Baghdad Nizamiyya. Poem Abiwardi (d. 507/1113), wrote odes praising and gifted Mu'ayyid al-mulk. Abiwardi was under the protection of Mu'ayyid al-mulk during his stay in Baghdad. In addition to Abiwardi, other poems named Muizzî, Kāḏî Naşūḥ al-din Arracânî and Abu Ismā'îl al-Tughrā'i wrote odes for Mu'ayyid al-mulk.

Mu'ayyid al-mulk b. Nizam al-mulk was similar to Nizam al-mulk regarding his political power and political influence. His father Nizam al-mulk, was a significant influence on Mu'ayyid al-mulk in terms of his success. Nizam al-mulk put effort into his children, such as appointing scholars for their education to help them gain experiences in administrative affairs. To achieve all these, he provides them territories where they have management experience. Moreover, he tried to secure his children's future by leaving a testimonial for them.

All in all, Mu'ayyid al-mulk achieved to become close to both caliph and Seljuk sultans and played an essential role in political activities via his brilliant administrative abilities. Although his service in the state departments did not last long, he directed the political activities during his viziership. However, his ambition and revenge desire resulted in his death.

Araştırma Makalesi

Kral VI (I). James Döneminde İskoçya'da ve İngiltere'de Cadı Avı

Dilek Yiğit*

(ORCID: 0000-0003-3132-6110)

Makale Gönderim Tarihi

22.09.2021

Makale Kabul Tarihi

12.01.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yiğit, D., "Kral VI (I). James Döneminde İskoçya'da ve İngiltere'de Cadı Avı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 442-466.

APA: Yiğit, D. (2022). Kral VI (I). James Döneminde İskoçya'da ve İngiltere'de Cadı Avı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 442-466.

Öz

Kral VI(I). James 1567'de Kraliçe Mary Stuart'ın tahttan çekilmesi sonrası İskoçya tahtına, 1603'de Kraliçe I.Elizabeth'in vefatından sonra İngiltere tahtına çıkmıştır. İngiltere'de Stuart hanedanlığının ilk monarkı olan VI(I). James cadılık meselesine ve cadı avına olan ilgisi nedeniyle "cadı avcısı kral" olarak tarihe iz bırakmıştır. Cadılığın doğaüstü ve kötücül doğasına inanan Kral James cadılık üzerine Daemonologie adlı eseri bizzat kaleme almış, hatta Shakespeare'in Macbeth'ine ilham kaynağı olmuştur. 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan dönemde Avrupa'da cadı avı yaygın olduğundan, VI(I). James döneminde İskoçya'da ve İngiltere'deki cadı avı Avrupa tarihi açısından istisnai bir örnek değildir. Ancak James döneminde İskoçya'da ve İngiltere'de yürütülen cadı avının arkasında, Kıta Avrupası'nda olduğu gibi dini koşulların yanı sıra, kralın cadı avına ilgi duymasına sebep olan kişisel nedenler de yatmaktadır.

* Doç. Dr., T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Türkiye, dilek.yigit@hmb.gov.tr.
Assoc. Prof. Dr. Republic of Türkiye Ministry of Treasury and Finance, Turkey.

Bu makalenin amacı Kral VI(I). James'in İskoçya'da ve İngiltere'de yürüttüğü cadı avının nedenlerine James'in, dönemin dini koşullarından da kaynaklanan, kişisel deneyimleri düzeyinde ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kral VI (I). James, cadı avı, Katolik Kilisesi, reformasyon

The Witch-Hunt in Scotland and England Under the Reign of King James VI(I)

Abstract

King James VI(I) ascended the Scottish throne in 1567 and the English throne in 1603 after the abdication of Mary Stuart and the death of Elizabeth I respectively. King James VI(I) the first monarch of the Stuart dynasty in England left his mark on history as a royal witch hunter due to his obsession with witches. James VI(I) who believed in the supernatural and malignant nature of witchcraft wrote *Daemonologie* on witchcraft, published in Scotland and later in England. James VI(I) even inspired Shakespeare's *Macbeth*. Since the witch-hunt was widespread in Europe from the 14th century to the 17th century due to religious reasons, the witch-hunt in Scotland and England is not an exceptional example in European history. However, behind the witch-hunt in Scotland and England during the reign of James VI(I), there are personal reasons along with religious conditions that caused the king's obsession with witches.

The purpose of this article is to shed light on the religious and personal reasons for the witch- hunt in Scotland and England during the reign of King James VI(I).

Keywords: King James VI(I), witch hunt, Catholic Church, reformation

Giriş

1567 yılında İskoçya tahtına, 1603 yılında İngiltere tahtına çıkan VI(I). James¹ bizzat cadılık üzerine kaleme aldığı *Daemonologie* adlı çalışma

¹ James İskoçya tahtına VI. James olarak çıkmıştır; İngiltere tahtına ise I. James olarak oturmuştur. James İskoçlar için VI., İngilizler için de I. James olduğundan, bu makalenin tamamında VI(I). James olarak geçecektir.

ve her iki ülkede sürdürdüğü cadı avı nedeniyle “cadı avcısı kral”² olarak tarihe iz bırakmıştır; öyle ki VI(I). James’in cadılık konusuna ve cadı avına olan ilgisi Shakespeare’nin Macbeth adlı eserine ilham kaynağı olacaktır.³ Kral James’in cadı avına olan ilgisi, o dönem Kıta Avrupası’nda da cadı avının yaygın olduğu dikkate alınırca, Avrupa’daki genel koşulların Britanya’ya uzanmış olmasının sonucu olarak okunabilir; ancak bu ilgi kralın kişisel tecrübelerinden de beslenmiştir.

Bu makalenin amacı “cadı”, “cadılık”, “sihir” ve “büyü” gibi cadı avına ilişkin kavramlara açıklık getirmek ya da Katolik ve Protestan Kiliseleri’nin cadılık ile mücadelesi ve bu mücadelenin sonuçlarını analiz etmek değildir. Ayrıca amaç VI(I). James döneminde İskoçya’da ve İngiltere’de gerçekleşen cadı avı kapsamında cadı davalarının içeriğini, özetini ve sonuçlarını sunmak da değildir. Chris Wickham Ortaçağ’da Avrupa başlıklı eserinde bazı tarihçiler açısından Ortaçağ’a anlam kazandırmanın sonuçları olduğuna söyler; ancak kendisi bu görüşe katılmaz. Zira Wickham “tarih amaçsal değildir” der; “tarihi gelişme bir yere gitmez, bir yerden gider.”⁴ Bu makalede Chris Wickham’ın bakış açısından esinlenilerek, VI(I). James’in İskoçya’da ve İngiltere’de sürdürdüğü cadı avı, sonuçları itibarıyla değil de kaynakları itibarıyla, nereye gittiği değil de nereden gittiği açısından ele alınacaktır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, Kıta Avrupası’nda çoktan oluşmuş olan cadı miti ve sürdürülen cadı avının Kıta Avrupası’ndaki gelişmelere kapalı olmayan Britanya’ya yansımaları mutlaka olacaktır. Yani VI(I). James’in cadılık meselesine özel ilgisi olmasaydı da Britanya cadı

² “James VI and I: the king who hunted witches”, <https://www.historyextra.com/period/stuart/king-james-vi-i-hunted-witches-hunter-devilry-daemonologie/>, erişim 12 Mart 2021,

³ Shakespeare Macbeth’i Kral VI(I). James’in İngiltere tahtına çıkışından sonra, yeni krala ithaf olarak ve kralın cadılık meselesine olan yoğun ilgisinden esinlenerek yazmıştır. George Walton Williams, “Macbeth: King James Play”, *South Atlantic Review*, 47/2, 1982, s. 12-21. Daniel Albright, “The Witches and the Witch: Verdi’s Macbeth”, *Cambridge Opera Journal*, 17/3, 2005, s. 225-252. Howell V. Calhoun, “James I and The Witch Scenes in ‘Macbeth’”, *The Shakespeare Association Bulletin*, 17/4, 1942, s.184-189.

⁴ Chris Wickham, *Ortaçağ’da Avrupa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 17.

avlarına, James'den önce ve sonra olduğu gibi, sahne olacaktı. Buna rağmen, makalede, İskoçya'da ve İngiltere'de genel anlamda cadı avı olgusu değil de, özellikle VI(I). James'in hükümranlığı dönemindeki cadı avının konu alınmasının amacı, bir monark tarafından cadılık üzerine kaleme alındığı bilinen tek eser olan *Daemonologie*'e imza atan James'in, dönemin dini koşullarından bağımsız ele alınamayacak olan cadılık konusuna yoğun ilgisinin kişisel nedenlerine ışık tutmaktır.

Avrupa'da Cadı Avı

Cadı avı 14.-17. yüzyıl Avrupası'na damga vurmuş bir fenomendir; böyle olması 14. yüzyıldan önce Avrupa'da cadılık, büyü, sihir faaliyetlerinin olmadığı anlamına gelmemektedir.⁵ Antik Yunan, Roma İmparatorluğu dönemi ve Roma İmparatorluğu'nun yıkılması sonrası bu tür faaliyetlerin Avrupa'da yaygın olduğu bilinmektedir. Ancak cadı olmakla itham edilenlerin cezalandırıldığı münferit olaylar olmakla birlikte bu dönemlerde yaygın cadı avı söz konusu değildir. Cadılık konusunda 14.-17. yüzyıllar arası dönemi önemli kılan, Katolik Kilisesi tarafından cadılığın sapkınlık kapsamına dahil edilmesinin ve şeytanlaştırılmasının sonucu olarak, cadılık faaliyetlerini bastırma girişimlerinin muazzam yoğunlaşmış olmasıdır.⁶

14. yüzyıla kadar Katolik Kilisesi'nin cadılığa yaklaşımını, kökeninin 9. ya da 10. yüzyıla dayandığı tahmin edilen, *Canon Episcopi* belirlemiştir. Büyücülüğü ve sihire dair inançları kınayan *Canon Episcopi* tarafından belirlenen bu yaklaşım cadılığın doğa üstü güçleri bulunmayan insanın batıl uygulamaları olarak görmekte; cadılığa olan inancı bir ilüzyon

⁵ Antropologlar arasında sihir/büyü faaliyetlerinin tarihinin paleolitik döneme kadar geri gittiğini düşünenler bulunmaktadır. Mary Ann Campbell, "Labeling and Oppression: Witchcraft in Medieval Europe", *Mid-American Review of Sociology*, 3/2, 1978, s.60.

⁶ Nachman Ben-Yehuda, "Problems Inherent in Socio-Historical Approaches to the European Witch Craze", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 20/4, 1981, s.326-338. Avrupa'da cadı olduğu gerekçesi ile cezalandırılanların sayısı konusunda akademisyenlerin tahminleri, 30.000'den birkaç milyona kadar çok büyük farklılıklar göstermektedir. Francis L. K. Hsu, "A Neglected Aspect of Witchcraft Studies", *The Journal of American Folklore*, 73/287, 1960, s. 35.

olarak nitelendirmektedir.⁷ Kısa cadılara olan inancı kınamakla birlikte cadıların faaliyetlerinin gerçekliğini ve sonuç üretebileceğini kabul etmeyen Kilise konuyu fazla ciddiye alıyor görünmemektedir. Katolik Kilisesi'nin cadılara ve faaliyetlerine şüpheli ve küçümseyici olarak nitelendirilebilecek yaklaşımına rağmen, Kilise'nin 11. yüzyılda başlayan Hıristiyanlığı sarsmaya yönelik olduğunu düşündüğü sapkın akımlarla mücadele sürecinde Avrupa'da cadı miti oluşmaya ve cadıların var olduğuna dair inanç yaygınlaşmaya başlamıştır.⁸

Katolik Kilisesi'nin cadılık meselesine şüpheli ve küçümseyici yaklaşımı 1316-1334 döneminde Papalık yapan ve büyücülüğün gerçek ve etkili olduğuna inanan Papa XXII. John'un, göreve gelir gelmez Papalık sarayında bazı isimleri büyücülük yapmakla itham etmesi ve büyücülerin cezalandırılması konusundaki kararlılığı neticesinde değişmiştir. Papa XXII. John'un büyücülük ve cadılık suçlamalarını muhaliflerini bastırmak amacıyla siyasi bir araç olarak kullandığı yönünde görüşler ifade edilmektedir. Gerekçesi ve amacı siyasi olsun ya da olmasın Papa XXII. John'un bu tutumunun etkisi kendinden sonra da devam etmiş,⁹ 1326'da cadılığa karşı mücadele amacıyla düzenlediği ve cadılık faaliyetleri ile uğraşan Hıristiyanların aforoz edileceğini açıklayan¹⁰ *Super Illius Specula* Ortaçağ boyunca cadılık ve büyücülük ile mücadelenin temelini oluşturmuştur. Papa XXII. John'un açtığı yolu 1484-1492 yılları arasında görev yapan Papa VIII. Innocent takip etmiştir. Kilise'nin gücü ve otoritesini korumayı ve inancın düşmanları olarak gördüğü sapkınlara karşı mücadele etmeyi amaç edinen Papa VIII. Innocent 1484 tarihli *Summis desiderantes affectibus* ile cadılığın varlığını onaylarken Engizitörler Kramer ve Sprenger'ı cadılıkla mücadele

⁷ Rhiannon Anderson, "The Systematic Demonizations of Medieval Witchcraft", https://history.sfsu.edu/sites/default/files/2007_Rhiannon%20Anderson.pdf, erişim 1 Mart 2021 ve Ben-Yehuda, a.g.m., s.328.

⁸ Anderson, a.g.m.

⁹ Michael D. Bailey, "Pope John XXII", https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1060&context=history_pubs, erişim 22 Mart 2021.

¹⁰ Michael D. Bailey, "Witchcraft and Demonology in the Middle Ages", https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1121&context=history_pubs, erişim 10 Mart 2021.

etmekle yetkilendirmiştir.¹¹ Kramer ve Sprenger'in kaleme aldığı *Malleus Maleficarum* ise cadı avcılarının el kitabına dönüşmüştür.¹² Avrupa'da geniş çaplı cadı avının başlangıcını işaret eden¹³ ve cadılık üzerine en bilinen eser olan *Malleus Maleficarum* cadılara karşı sert soruşturmalar ve cezalar öngörmektedir.¹⁴

Papa XXII. John'un ve Papa VIII. Innocent'in cadılık meselesine yaklaşımı ile Engizitörler tarafından kaleme alınan *Malleus Maleficarum* bir dönüşümü ifade etmektedir; cadıların doğa üstü güçleri olmadığı, cadılık faaliyetlerinin sonuç üretmeyen pratikler olduğu gerekçesi ile cadılık meselesini küçümseyen Kilise yaklaşımı artık cadılara bir takım güçler atfeden ve önemseyen yaklaşıma dönüşmüştür. Kilise'nin yaklaşımındaki bu dönüşüm nedeniyle cadıların varlığına olan inanç da Katolik inancın bir parçası haline gelmiş; Avrupa'da cadılık faaliyetlerine dair korku daha da yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla Avrupa'da cadı miti oluşumuna en büyük katkıyı Katolik Kilisesi yapmıştır. Ortaçağ Avrupası'ndaki siyasal ve toplumsal yapı içinde Kilise hem kural koyucu hem de kural uygulayıcı olduğuna göre, Kilise'nin başlattığı cadı avı Avrupa toplumlarında cadılığa dair korkunun büyümesine sebep olmuştur. Ancak bu noktada sorulması gereken soru Katolik Kilisesi'nin neden cadı avı başlatmış olduğudur. Söz konusu sorunun cevabı 13. yüzyıldan itibaren Ortaçağ düzeninin değişim geçirmeye başlaması ve bu değişimin Kilise tarafından tehdit olarak algılanmasıdır. Zira yoğunlaşan ekonomik ve ticari faaliyetler, büyüyen ve gelişmeye başlayan şehirler Kilise'nin hakim olduğu feodal düzenin yıkılması anlamı taşımaktadır. Bu açıdan Kilise'nin cadı avı, değişime karşı

¹¹ Maral Deyrmenjian, "Pope Innocent VIII (1484-1492) and the Summis desiderantes affectibus",

https://pdxscholar.library.pdx.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=mmft_malleus, erişim 10 Mart 2021.

¹² Jane Schuyler, "The 'Malleus Maleficarum' and Baldung's 'Witches' Sabbath", *Notes in the History of Art*, 6/3, 1987, s.20.

¹³ Isabel Iribarren, "From Black Magic to Heresy: A Doctrinal Leap in the Pontificate of John XXII", *Church History*, 76/1, 2007, s.41.

¹⁴ H.C. Erik Midelfort, "Reviewed Work(s):The Hammer of Witches: A Complete Translation of the 'Malleus Maleficarum' by Christopher S. Mackay", *The Catholic Historical Review*, 97/1, 2011, s. 99.

durmak, değişimi önlemek ve geleneksel dini düzeni koruyabilmek anlamında negatif bir tepkidir; cadılık adeta Katolik Kilisesi'nin gücünü ve otoritesini korumak ve gösterebilmek adına ihtiyaç duyduğu ve yarattığı düşmandır.¹⁵

Avrupa'da cadı avı 16. yüzyılda Protestan reformasyon hareketi ile zirveye ulaşmıştır. Reformasyon hareketinin başlamasıyla sakramentler ve rahiplik gibi konular üzerinde tartışmalar yoğunlaşırken, Katolik teolojisini çeşitli açılardan reddetme eğilimi gösteren Protestanlık, Katolik Kilisesi'nin cadılık konusundaki tutumunu reddetmemiş;¹⁶ bilakis hevesle benimsemiştir.¹⁷ Modernizasyon ve sekülerleşme sürecinin bir parçası olarak görülüyor olmasına rağmen,¹⁸ Protestan reformasyon hareketi, şeytan korkusuna yaptığı güçlü vurgu ve cadıların şeytan ile işbirliği yaptığı yönündeki inanç çerçevesinde, cadıların şeytanlaştırılması sürecine katkı yapmıştır.¹⁹ Üstelik reformasyon sürecinde Katolik-Protestan çatışmalarının olduğu bölgelerde, "düşmanları şeytanın müttefiki olarak kınamak isteğiyle"²⁰ din savaşlarının bir nevi tezahürü olan cadı avı daha şiddetli gerçekleşmiştir.²¹ Ayrıca 15. yüzyılda cadı olmakla suçlananlar sosyal statü açısından iyi konumda ve hatta soylu kimseler olabiliyorken, 16. ve 17. yüzyılda genellikle yoksul, yaşlı, evlenmemiş, dul, kırsal ve kentsel

¹⁵ Nachman Ben-Yehuda, "The European Witch Craze of the 14th to 17th Centuries: A Sociologist's Perspective", *American Journal of Sociology*, 86/1, 1980, s. 14-15.

¹⁶ Michael D. Bailey, "Historical Dictionary of Witchcraft", https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=history_books, erişim 22 Mart 2021

¹⁷ Anita Obermeier, "Witches and the Myth of the Medieval Burning Times", içinde *Misconceptions About the Middle Ages*, Stephen J. Harris, Bryron L. Grigsby (eds.), Routledge, 2008, New York, s. 218-229.

¹⁸ Robert W. Scribner, "The Reformation, Popular Magic, and the 'Disenchantment of the World'", *The Journal of Interdisciplinary History*, 23/3, 1993, s.476.

¹⁹ Elizabeth Foster-Feigenbaum, "The Middle Ages as a Conducive Period to the Witch Craze", <https://digitalrepository.trincoll.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1088&context=fypapers>, erişim 22 Mart 2021.

²⁰ Edmund Kern, "Confessional Identity and Magic in the Late Sixteenth Century: Jakob Bithner and Witchcraft in Styria", *The Sixteenth Century Journal*, 25/2, 1994, s.323-324.

²¹ Dale Hoak, "The Great European With-Hunts:A Historical Perspective", *American Journal of Sociology*, 88/6, 1983, s. 1273.

işçi sınıfına mensup kişiler cadılıkla suçlanmıştır. Dikkat çeken bir diğer husus ise 15. yüzyılda cadı olmakla suçlananlar arasında cinsiyet açısından büyük bir dengesizlik yok iken 16. ve 17. yüzyıllarda cadılıkla suçlanan beş kişiden ortalama dördünün kadın olmasıdır.²²

16. yüzyılda cadı mahkemeleri adeta rekabet halindeki Katolik ve Protestan Kiliseleri'nin savaş alanı olmuş;²³ inanç kutuplaşmasının olduğu bölgelerde cadı avı sapkın avının alternatifine dönüşmüştür.²⁴ 1618-1648 yılları arasında süren ve bir yönüyle Katolik-Protestan çatışması olduğundan din savaşı olarak da nitelendirilen 30 Yıl Savaşları döneminde cadı avında görülen artışın asıl nedeni de din konusunda kutuplaşmış toplumlarda cadılığın karşılıklı suçlama aracına dönüşmüş olmasıdır.

Kısaca Avrupa'da catı mitinin oluşmasının ve cadı avının başlatılmasının nedeni Katolik Kilisesi'nin tutumu iken, cadı avında görülen artışın nedeni de Protestan reformasyon hareketinin başlamış olmasıdır.

Kral VI(I). James'in Cadı Avına İlgisinin Nedenleri

14. yüzyılda başlayan ve 16. ve 17. yüzyıllarda yoğunlaşan cadı avı, sadece Kıta Avrupası ile sınırlı kalmamış, Britanya'ya da sıçramıştır. Özellikle İskoçya cadı avının en yoğun gerçekleştiği merkezlerden biri olmuştur. İskoçya'nın Avrupa'da cadı avı merkezlerinden biri haline gelmesinin başlıca sorumlusu olarak, daha sonra İngiltere tahtına da çıkan, İskoçya Kralı VI(I). James'in cadılık konusuna olan özel ilgisi gösterilir. Öyle ki bu ilgi VI(I). James'i İskoçya'da 1597, İngiltere'de 1603 yıllarında yayınlanan *Daemonologie* adlı çalışmayı bizzat kaleme almaya yönlendirmiştir. *Daemonologie* cadılık üzerine bir monark tarafından

²² Hoak, a.g.m., s. 1271.

²³ Jamie Doward, Why Europe's wars of religion put 40,000 'witches' to a terrible death, <https://www.theguardian.com/society/2018/jan/07/witchcraft-economics-reformation-catholic-protestant-market-share>, erişim 1 Nisan 2021

²⁴ Peter T. Leeson ve Jacob W. Russ, "Witch Trials", *The Economic Journal*, 128, 2017, s. 2074.

yazılmış tek eserdir.²⁵ Eser okuyucuyu cadıların gerçekten mevcut, faaliyetlerinin ise kötü ve tehlikeli olduğuna ikna etmeye yönelik olarak Epistemon ve Philomathes arasında geçen diyaloglardan oluşmaktadır. VI(l). James'in *Daemonologie* başlıklı eserini cadılık ile mücadeleye yaptığı katkı açısından *Malleus Maleficarum* ile kıyaslamaya yönelik eğilimler mevcuttur. Ancak böylesine bir kıyaslama kralın eserinin içeriği bakımından doğru değildir. Eserdeki diyaloglar kralın cadıları cezalandırmak adına el kitabı hazırlamayı değil cadıların gerçekten mevcut ve tehlikeli olduğu konusunda tebasını bilgilendirmeyi amaçladığını göstermektedir. Zaten James *Daemonologie* adlı eserini kaleme almadan daha önce 1590 yılında İskoçya'da cadı avını başlatmıştır; İskoçya'da gerçekleştirilen 1590-1591 cadı avı daha sonra devamı gelecek olan av dalgalarının ilkidir.²⁶ Dolayısıyla *Malleus Maleficarum* gibi cadı avı el kitabı olmayan *Daemonologie* kralın cadı avını başlatacağının ilk işareti değildir. Ancak kralın cadılık konusuna yönelik kişisel ilgisinin yoğunluğunun göstergesidir.

Cadılık üzerine bir monark tarafından yazılmış tek esere imza atan VI(l). James'in yoğun ilgisinin kişisel nedenleri bulunmaktadır. Bu nedenlerin ilki, annesi Kraliçe Mary Stuart ile bağlantılıdır. James'in 1567 yılında İskoçya tahtına çıkmasının nedeni annesi Mary Stuart'ın tahtından zorla feragat ettirilmesidir. Protestan reformasyon sürecindeki İskoçya'da Katolik bir kraliçe tarafından yönetilmeyi kabullenemeyen Protestan aristokratlar, Mary Stuart'ın özel hayatındaki skandalları, kraliçeyi itibarsızlaştırmak ve tahtından indirmek adına fırsata dönüşmüştür. Kendisine karşı ayaklanan lordlar tarafından tahtından feragat ettirilen Mary Stuart 1568 yılında İngiltere'ye kaçmıştır. İskoçya'da Protestanlar tarafından tahtından edilen Mary Stuart'ın İngiltere'ye gitmesinin nedeni İngiltere tahtında kuzeni Elizabeth'in oturuyor olmasıdır. Mary Stuart tahtını geri

²⁵ Elizabeth Mack, "The Malleus Maleficarum and King James: Defining Witchcraft", *Voces Novae: Chapman University Historical Review*, 1/1, 2009, s.186.

²⁶ İskoçya'da başlıca beş cadı avı dalgası olmuştur. Birincisi 1590-91, ikincisi 1597, üçüncüsü 1629-1631, dördüncüsü 1649 ve beşincisi 1661-1662 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

kazanmasında Kraliçe I. Elizabeth'in, kendisine hem bir monark, hem bir kadın, hem bir kuzen olarak yardım edeceğini düşünmüş olmalıdır. Ancak Mary Stuart'ın sığındığı İngiltere Katolik-Protestan kutuplaşmasının olduğu ve I. Elizabeth'in Katolikleri tahtının güvenliğine karşı tehdit olarak gördüğü bir ülkedir. Böylesine koşullar içindeki İngiltere'de Protestan I. Elizabeth Katolik Mary Stuart'ı İngiltere tahtı için rakip görmektedir. Üstelik Mary Stuart'ın adı I. Elizabeth'i tahtından indirmeye yönelik Babington Planına karışınca, Mary Stuart, bu planı bilmek, onay ve yardım sözü vermek suçlamasıyla yargılanmış, 8 Şubat 1587 tarihinde İngiltere Northamptonshire Fotheringay Şatosunda idam edilmiştir.²⁷ İskoçya Kralı VI. James, 26 Ocak 1587 tarihli mektubunda I. Elizabeth'den annesinin hayatını bağışlamasını istemiştir.²⁸ İskoçya kralının isteğine olumlu yanıt vermeyen I. Elizabeth Mary Stuart'ın idamını "üzücü bir olay" olarak tanımlamış; idamın adeta bilgisi ve kontrolü dışında gerçekleşen bir olay olduğu izlenimi yaratmaya çalışmıştır.²⁹ I. Elizabeth'in "üzücü bir olay" olarak tanımladığını James'in karanlık ve şeytani güçlerle ilişkilendirdiği; hatta cadıların daha önce annesinin idam edileceği kehanetinde bulunduğu inandığı ileri sürülmektedir.³⁰ James'in İskoçya'da şeytani bir aktivite olarak görülen kehanet³¹ ile önceden öngörülen kraliçenin idamını ve idamın I. Elizabeth'in sözde kontrolü dışında gerçekleşmiş olmasını karanlık ve şeytani güçler ile ilişkilendirmiş olması kuvvetle muhtemeldir ve dönemin koşulları dikkate alındığında şaşılacak bir durum da değildir. Zira o dönem Avrupa'da insanlar açıklayamadıkları olayları, başlarına

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilek Yiğit, "İngiltere'de Kraliçe Mary Stuart ve Kral 1. Charles'ın İdamları: Katolisizm Faktörü", *The Legends:Journal of European History Studies*, 1/1, 2021, s.112-117.

²⁸ Janel Mueller, " 'To My Very Good Brother the King of Scots':Elizabeth I's Correspondence with James VI and the Question of the Succession", *PMLA*, 115/5, 2000, s.1068.

²⁹ Mueller, a.g.m., s.1070.

³⁰ "James I: how this king's obsession with witches inspired Shakespeare's Macbeth", <https://inews.co.uk/news/uk/king-james-i-witches-macbeth-doctor-who-the-witchfinders-season-11-226667>, erişim 22 Mart 2021.

³¹ Canon J.A. MacCulloch, "The Mingling of Fairy and Witch Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century Scotland", *Folklore*, 32/4, 1921, s.240.

gelen talihsizlikleri ve hatta tıp bilimi gelişmemiş olduğundan insanların tuhaf davranışlarını cadılara, büyüye, sihre bağlamaktadır.³² Ayrıca 1460-1488 yıllarında İskoçya Kralı olan III. James'i tahtan indirmeye yönelik 1479 tarihli komploya cadıların karıştığı yönündeki iddialar da³³ VI(I). James'in hafızasında yer etmiş, monarkların cadıların faaliyetlerinin konusu ve hedefi olacağı yönündeki görüşlerini güçlendirmiş olmalıdır.

İkinci neden VI(I). James'in Danimarka Prensesi Anne ile evlenme sürecinde yaşadıklarıdır. James ve Anne 20 Ağustos 1589 tarihinde vekaleten evlenmiştir. İskoçya'ya yola çıkan Anne yakalandığı fırtına nedeniyle Norveç'te mahsur kalmıştır. Bu haber kendisine iletildiğinde James, Anne'i İskoçya'ya getirmek amacıyla maiyetiyle birlikte denize açılmıştır. Çift Norveç'te 23 Kasım 1589 tarihinde resmen evlenmiştir.³⁴ Cadılığa inancın yaygın olduğu Danimarka'da İskoçya'ya gitmek üzere denize açılan prensesin fırtınaya yakalanmasının sorumlusu olarak cadılar gösterilmiş³⁵ ve Danimarka'da cadı avı başlatılmıştır.³⁶ James Anne ile birlikte İskoçya'ya dönerken tekrar fırtınaya yakalanınca, sadece Danimarka'daki değil İskoçya'daki cadıların da kendisi ve eşi aleyhine faaliyette bulduklarına kanaat getirmiştir. Bu noktada kralın Danimarka'da yaygın olan cadı korkusundan oldukça etkilenmiş olabileceği düşünülebilir. James İskoçya'ya döndüğünde fırtınaların sorumlusu olduğu düşünülen, sayılarının 70'i aştığı tahmin edilen kişiler yargı önüne çıkarılmış, işkenceye maruz bırakılmış ve idam edilmiştir. Bu olay tarihe North Berwick cadı mahkemeleri olarak geçmiştir. Kral, cadıların faaliyetlerin mağduru olarak, suçlananların sorgulamasına ve

³² David. D. Hall, "Witchcraft and the Limits of Interpretation", *The New England Quarterly*, 58/2, 1985, s. 254., Ben-Yehuda, a.g.m., s. 329.

³³ Joni Creed, *King James VI and I: Witch-Hunter and Protector of the Realm*, Master Thesis, Liberty University, 2020, s.16.

³⁴ Anne of Denmark, https://www.englishmonarchs.co.uk/stuart_25.html, erişim 14 Mart 2021.

³⁵ Stefano Melta, *King James's Daemonogie: the evolution of the concept of witchcraft in Scotland*, Tesi di Laurea, Università degli Studi di Padova, 2018/2019, s.37.

³⁶ Hamish MacPherson, "The Story behind Scotland's witch hunt and trials", <https://www.thenational.scot/news/19092602.story-behind-scotlands-witch-hunt-trials/>, erişim 12 Mart 2020

davalara bizzat katılmıştır; mağdur kral olunca North Berwick cadı kahkemelerinde suçlamalar sadece cadılık değil aynı zamanda ihanet olmuştur.

Üçüncü neden VI(I). James'in mutlakiyetçi, yetkisine sınır tanımayan, yasaları kralın isteklerinin onayları olarak gören siyasi fikirleridir;³⁷ bu fikirler Kralların İlahi Hakkı doktrininden kaynaklanmaktadır. James'in sıkı sıkıya bağlı olduğu bu doktrine göre, monarşi yeryüzündeki en üstün konumdur; monark Tanrı'nın vekilidir ve Tanrı'nın yeryüzündeki tahtında oturur; hem siyasi hem dini konularda en üst otoritedir. Kralların İlahi Hakkı doktrini, özellikle, Protestan reformasyon sürecinde monarkların Papalığa karşı güçlerini ifade etmesi ve koruması açısından önem ve anlam kazanmıştır.³⁸ Dolayısıyla Protestan olan James'in bu doktrine bağlılığı, Katolik Kilisesi'ne karşı duruş anlamında da şaşırtıcı değildir. Ancak bu bağlılık James'in cadı avı tutkusunu güçlendirmiştir. James, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olduğu inancıyla, dini açıdan sapkınlık olarak nitelendirilen, kendisinin de *Daemonologia* adlı eserinde "*high treason against God*" olan tanımladığı cadılık ile mücadele etmeyi bir sorumluluk olarak görmüş ve görev olarak üstlenmiştir. Kısaca James Tanrı'nın kendisine bahsettiği güç ve yetki ile cadılıkla mücadele arasında bağ kurmuştur.³⁹

VI(I). James'in cadı avına olan ilgisi, Katolik-Protestan kutuplaşmasının şekillendirdiği dini koşullardan bağımsız olmadığından bu ilgiyi Protestan reformasyon süreci çerçevesinde de ele almak gerekir. 1517 yılında Alman rahip Luther'in 95 Tez'ini açıklamasıyla başlayan Protestan reformasyon hareketi Katolik olan İskoçya'ya ulaşmakta geçikmemiştir. 1520'li yıllarda Martin Luther'in fikirleri, İskoçya'nın Kuzey Avrupa ve Baltık ülkeleri ile ticaretin yoğun olduğu

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Harold J. Laski, "The Political Ideas of James I", *Political Science Quarterly*, 34/2, 1919, s. 290-304.

³⁸ Glenn Burges, "The Divine Right of Kings Reconsidered", *The English Historical Review*, 107/425, 1992, s. 837. Maurice Lee, Jr., "James VI and the Revival of Episcopacy in Scotland: 1596-1600", *Church History*, 43/1, 1974, s. 50-64.

³⁹ Stephanie Irene Spoto, "Jacobean Witchcraft and Feminine Power", *Pacific Coast Philology*, 45, 2010, s. 53-70.

doğusunda yayılmaya başlamıştır. Protestan fikirlerin İskoçya'da yayılmasında başlıca rolü ticari aktiviteleri Kıta Avrupası'nın Protestan merkezlerinde yoğunlaşan İskoç tüccarlar oynamıştır. Luther'in görüşlerini benimseyen İskoç tüccarlar servetleri nedeniyle ekonomik güç odağı iken, ekonomik güçleri aristokrasi ve din adamları ile yakın ilişkiler kurmalarına da imkan tanıdığından kendilerini siyasi bir güç haline getirmiştir.⁴⁰ Bu tüccar sınıfı sahip olduğu ekonomik ve siyasi güç ile hem aristokrasi ve din adamlarını hem de toplumun diğer kesimlerini kendi dini görüşlerine açık hale getirebilmiştir. Diğer taraftan matbaanın icat edilmesi de Protestan propagandanın yayılmasında önemli ölçüde etkili olmuş; Protestan görüşleri içeren yazılı kaynaklar İskoçya'ya getirilmiş, çevrilmiş ve dağıtılmıştır. Böylelikle Protestanlık İskoçya'nın batısına da ulaşabilmiştir. Protestanlığı benimseyen İskoçlar bir araya gelerek Protestan kurallara göre ibadet etmeye başlamıştır.⁴¹ 1560'lı yıllara gelindiğinde Reformasyon Parlamentosu, İskoçya'da Katolik ibadeti yasaklamış, Papa'nın İskoçya üzerinde herhangi bir yetkisi olmadığını açıklayarak İskoçya ve Katolik Kilisesi arasındaki bağı koparmıştır. Hal böyle olunca VI(l). James Katolik bir kraliçeden Protestan reformasyon süreci içindeki bir ülkeye doğmuş, tahtan feragat ettirilen annesi İngiltere'ye gidince de Protestan soylular tarafından Protestan olarak yetiştirilmiştir. Protestan reformasyon sürecindeki her ülke gibi İskoçya'da da cadılık Katolik-Protestan rekabetinde Protestanlar tarafından ülkede Katolisizmi bertaraf etmek adına araçsallaştırılmıştır. Tahtında Katolik bir kraliçenin oturduğu dönemde Parlamento'dan geçen ve İskoçya'da Protestanlığın yayılmasını sağlamaya yönelik Protestan Kilisesi'nin ve Reformasyon Parlamentosu'nun çabalarının bir parçası olan 1563 tarihli *The Witchcraft Act*, net bir cadılık tanımı yapmaksızın, cadılık ve cadılara danışmayı ölüm cezası gerektiren bir suç olarak tanımlamıştır.⁴² *The Witchcraft Act* 150 yıl içinde yaklaşık 2.000 kişinin idam edilmesine

⁴⁰ W. Stanford Reid, "The Middle Class Factor in the Scottish Reformation", *Church History*, 6/3, 1947, s. 140.

⁴¹ W. Stanford Reid, "The Coming of the Reformation to Edinburg", *Church History*, 42/1, 1973, s.30.

⁴² Julian Goodare, "The Scottish Witchcraft Act", *Church History*, 74/1, 2005, s.51.

sebepl olmuştur.⁴³ Üstelik *The Witchcraft Act* yerel otoritelere cadıları soruşturma ve cezalandırma yetkisi vermiştir.⁴⁴ Bu koşullarda James'in cadılık meselesine ve cadı avına ilgisi cadılığın Katolisizmi bertaraf etmek için araçsallaştırılmasının ve bu araçsallaştırmanın sebep olduğu artan cadı korkusunun bir uzantısıdır. Üstelik İskoçya'da cadılık meselesini daha da büyüten bir diğer faktör Protestanlık içinde Presbiteryen ve Piskoposluk yanlıları arasındaki ayrışma olmuştur. James'in Piskoposluk yanlısı tutumu Presbiteryenler arasında güç ve itibar kaybı korkusu yaratmıştır. İskoçya'yı cadılardan kurtaracak tek gücün Presbiteryenler olduğunu kanıtlamak istercesine Presbiteryenler cadı mahkemelerini güç gösterisine çevirmiştir.⁴⁵ Sonuçta cadılık İskoçya'da sadece Protestanların Katoliklere yönelik suçlaması olarak kalmamış, ayrıca Protestanların birbirlerine karşı da suçlamalarının konusu olmuş, yani cadı avı hem Katoliklere hem Protestanlara yönelmiştir. Hal böyle olunca sadece İskoçya'da Protestan reformasyon sürecini değil, ayrıca Protestanlık içindeki Presbiteryen ve Piskoposluk yanlıları arasındaki kutuplaşmayı VI(I). James'in cadılık meselesine olan ilgisinin arka planı olarak nitelendirmek mümkündür.

Kral VI(I). James : İskoçya'dan İngiltere'ye

Kral VI. James 1603 yılında İngiltere tahtına çıktığında, İngiltere'de cadılık İskoçya'da olduğu kadar önemsenen bir konu değildir. Cadılığın İskoçya'daki kadar önemli bir fenomen olmaması İngiltere'de cadılara ve cadılık faaliyetlerine inanılmadığı anlamına gelmemektedir. Bilakis toplumda cadılığa olan inanç yaygındır. 1509-1547 yılları arasında İngiltere'yi yöneten Kral VIII. Henry döneminde 1542 tarihli yasal düzenleme ile cadılık faaliyetlerinin Krallığın tebasına zarar verecek şekilde kullanılması suç sayılmış ve ölüm cezası gerektiren cadılık faaliyetleri belirlenmiştir. VIII. Henry'nin böyle bir yasal düzenleme

⁴³ Goodare, a.g.m., s. 40.

⁴⁴ Kelsee Shearer, *King James' Daemonologie and Scottish Witchcraft Trials*, Central Washington University, All Master Theses, 2016, s.12.

⁴⁵ Parashar Kulkarni ve Steven Pfaff, "Church Politics, Sectarianism, and Judicial Terror: The Scottish Witch-Hunt, 1563-1736", https://economics.harvard.edu/files/economics/files/scottishwitchhunts_kulkarni_and_pfaff_oct_2019.pdf, erişim 02 Nisan 2021.

yapmasının başlıca nedeni Avrupa’da reformasyon süreci bağlamında artan cadı korkusunun İngiltere’ye de ulaşması olsa gerektir. Avrupa’da cadı avı ve cadı korkusu yaygınlaşırken, VIII. Henry tebasını cadılara karşı korumak adına önlem alma zorunluluğu hissetmiş olmalıdır. VIII. Henry döneminde bu yasal düzenlemeye istinaden gerçekleşen önemli davalar olmamıştır. 1547 yılında tahta çıkan VI. Edward döneminde 1542 tarihli bu yasal düzenleme yürürlükten kaldırılmış; yeni bir düzenleme de yapılmamıştır. 1553 yılında tahta çıkan I. Mary döneminde de cadılık konusunda özel olarak düzenleme olmamıştır. Cadılık I. Elizabeth döneminde önceki Tudor monarkları dönemlerine kıyasla daha fazla ön plana çıkmıştır; bunun nedenlerinden ilki I. Elizabeth’in cadılık faaliyetlerinin kendisi aleyhine kullanması kaygısıdır. Elizabeth’in böylesine bir kaygıya kapılmasının sebebi tahtını güvende hissetmemesidir. Zira Elizabeth, babası VIII. Henry’nin ilk eşi Catherine ile olan evliliğini Papalığın onayı olmaksızın geçersiz kılması, dolayısıyla babasının Anne Boleyn ile evliliğinin Katolikler tarafından geçerli kabul edilmemesi nedeniyle, Katolikler nazarında İngiltere tahtının meşru sahibi olarak görülüyordu ve Katoliklerin kendisini tahtan indirmeyi hedefleyen pek çok komplosu ile karşılaşmıştı. İkinci neden ise I. Mary döneminde Avrupa’ya kaçan ve Elizabeth’in tahta çıkmasıyla İngiltere’ye dönen Protestanların Kıta Avrupası’ndaki cadılığa dair kaygıları İngiltere’ye taşımasıdır.

İngiltere’de 1562 yılında cadılık konusunda yeni bir yasal düzenleme yapılmıştır. Bu yasal düzenleme uyarınca tüm cadılık faaliyetleri ölüm cezasına çarptırılmamış; hafif cezalar öngörülmüştür;⁴⁶ bir suçun iki kez işlenmesi halinde ölüm cezası öngörülmektedir.⁴⁷ Ancak her halükarda İngiltere’de cadı avı “hafif, insancıl ve sayıca azdır”.⁴⁸ Tudor dönemi düzenlemeleri aslında batıl inançlara karşı monarşinin muhalefetini ve batıl inançlar ile mücadelede üstlendiği sorumluluğu göstermeye

⁴⁶ Lauren De Angelis, “Witch Hunting 16th and 17th Century England”, *The Histories*, 8/1, 2019, s.3

⁴⁷ “Which Witch(Craft Act) Is Which?”, <https://archives.blog.parliament.uk/2020/10/28/which-witchcraft-act-is-which/>, erişim 30 Mart 2021.

⁴⁸ Alan Anderson ve Raymond Gordon, “Witchcraft and the Status of Women—The Case of England”, *The British Journal of Sociology*, 29/2, 1978, s. 175’den E. Peel ve P. Southern, *The Trials of the Lancashire Witches*, David &Charles, 1972, s.105-106.

yöneliktir.⁴⁹ Tarihçiler İngiltere'de cadı avının Kıta Avrupası'nda ve İskoçya'da olduğu kadar yaygın olmamasının nedenleri üzerinde hala tartışmaktadır. Bu durumun nedeni sadece İngiltere'de yasal düzenlemelerin cadılık faaliyetlerine diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi ağır cezalar getirmemesi olamaz. Kültürel, toplumsal ve siyasal açıdan yapılan değerlendirmelerde başlıca üç husus dikkat çekmektedir. İngiltere'de cadılık faaliyetleri, İskoçya'da ve Kıta Avrupası'nda olduğu gibi doğrudan Şeytan ile ilişkilendirilmemiştir; yani İngiltere'de cadılık diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi şeytanlaştırılmamıştır. İkincisi İngiltere'de kadınların diğer Avrupa devletlerine kıyasla sosyal statü açısından daha iyi konumda olmaları, cadılık suçlamalarının hedefini büyük çoğunlukla kadınların oluşturduğu dikkate alınırsa, cadı avının İngiltere'de yaygınlaşmasını önlemiştir.⁵⁰ Üçüncü neden İngiltere'de merkezi otoritenin güçlü olmasıdır; mesela İskoçya'da yoğun cadı avının nedenlerinden biri olarak yerel otoritelerin artan güç ve yetkisi gösterilir. İskoçya'da yerel otoritelerin merkezden bağımsız olarak cadı avına çıkabilmeleri cadı avının yaygınlaşmasına sebep olmuştur.

James İngiltere'de tahta çıktığında, İskoçya'da olduğu gibi İngiltere'de de cadılığa karşı daha sert önlemler almak istemiş; bu amaçla İngiltere'de 1604 tarihli *The Witchcraft Act* yürürlüğe sokulmuştur. Bu yeni yasal düzenleme cadılık suçunun kapsamını genişletirken, daha sert cezalar öngörmüştür. Buna rağmen *The Witchcraft Act* İngiltere'deki cadı davalarını artırıcı etki doğurmamıştır.⁵¹ İngiltere'de 1568-1577 tarihleri arasında cadılık ile suçlanan 50 kişiden 16'sı idam edilmiş; 1578-1597 cadılıkla suçlanan 159 kişiden 37'i idam edilmiştir. 1598-1607 tarihleri arasında 39 kişi cadılıkla suçlanmış, 16'sı idam edilmiş; 1608-1617 yılları arasında cadılıkla suçlanan 36 kişiden 6'sı idam edilmiştir.⁵² Cadı avına meraklı James'in İngiltere'de tahta

⁴⁹ Malcolm Gaskill, "Witchcraft and Evidence in Early Modern England", *Past & Present*, No.198, 2008, s. 33-70.

⁵⁰ Alan Anderson ve Raymond Gordon, "Witchcraft and the Status of Women—The Case of England", *The British Journal of Sociology*, 29/2, 1978, s. 171-184.

⁵¹ Dries Vanysacker, "Reviewed Work(s): Witchcraft and the Act of 1604 (Studies in Medieval and Reformation Traditions 131) by John Newton and Jo Bath", *Church History and Religious Culture*, 90/4, 2010, s.699.

⁵² J.A. Sharpe, "Criminalization, Decriminalization, and Elite Attitudes to Witchcraft in England c.1563-1736:A Preliminary Survey", *IAHCCJ Bulletin*, No.17, 1992/1993, s.22.

çıkmasından sonra bile İngiltere’de cadı avının İskoçya’da olduğu kadar yaygın olmaması, bazı tarihçeleri James’in İngiltere tahtında cadılığa olan ilgisini kaybettiği şeklinde yorum yapmaya yönlendirmektedir. James’in cadılık meselesine ilgisini neden ve nasıl kaybettiği hakkında bilgi sahibi olamasak da, cadı avlarının en yoğun gerçekleştirildiği 16. yüzyılda bile cadılığa yönelik şüpheli tartışmaların ve cadıların cezalandırılması değil tedavi edilmesi gerektiği yönündeki görüşlerin ifade edilmeye başladığı dikkate alınır, kralın bu tür tartışma ve görüşlerden zamanla etkilenmiş olabileceği akla gelmektedir. Kralın İngiltere’de özellikle cadılığın sadece bir ilüzyon olduğunu düşünen, *The Discoverie of Witchcraft* başlıklı eserin yazarı Reginald Scot’tan etkilenmiş olması pek muhtemeldir.

VI(I). James’in 1625 yılında vefat etmesinden sonra da İskoçya’da ve İngiltere’de cadı avı devam etmiştir. İngiltere’de kayıt altına alınan son cadı mahkemesinin tarihi 1717,⁵³ İskoçya’da 1727’dir.⁵⁴ İngiltere ve İskoçya’nın resmen birleştiği 1707 yılından sonra, 1736’da Büyük Britanya Parlamentosu cadılığa dair İngiltere’de ve İskoçya’daki tüm yasal düzenlemeleri yürürlükten kaldırmıştır.⁵⁵ Birleşik Krallık Parlamentosu’nun bu tavrı cadılığın mevcudiyetine dair şüpheli yaklaşımların genel kabul görmeye başlamasının bir sonucudur. Zira 1700’ler Avrupa’da, cadılığa ve büyüye yönelik korku tamamen yok olmasa da, cadıların mevcut ve tehlikeli olduğu yönündeki yaklaşımın, cadıların ve cadılığın bir ilüzyon olduğu yönündeki şüpheli yaklaşıma evrilmesine şahitlik etmiştir; bir bakıma *Canon Episcopi* tarafından ifadesini bulan şüpheli yaklaşım tekrar sahneye çıkmıştır. Bilim alanındaki gelişmelerden kaynaklanan şüpheli yaklaşım yaygınlaşırken de, cadı olduğu iddia edilenlere yönelik şiddet ve uygulanan cezalar eleştirilerin hedefi olmuştur. Bu durum sosyolojik ve kültürel açıdan inanç konusunda çoğulculuğa evrilmenin uzantısı olarak okunabilir ve inanç konusunda çoğulculuğa evrilme sürecinde 30 Yıl Savaşlarını

⁵³ Sharpe, a.g.m., s.17.

⁵⁴ “Everything You Need to Know About Scotland’s Historic Witch Hunts”, <https://theculturetrip.com/europe/united-kingdom/scotland/articles/a-brief-history-of-scotlands-witch-hunts/>, erişim 12 Mart 2021.

⁵⁵ Vanyacker, a.g.m., s.698.

sonlandıran 1648 tarihli Vestefalya Antlaşması'nın etkisi göz ardı edilmemelidir.

Sonuç

Avrupa'da cadı mitinin oluşmasına ve cadı avının başlamasına Katolik Kilisesi kaynaklık ederken; 16. yüzyıldan itibaren cadı avında görülen artışa Protestan reformasyon süreci kaynaklık etmiştir. Zira Katolik Kilisesi'nin cadılık meselesine sert yaklaşımına itiraz etmeyen Protestanlık Hıristiyan toplumlarda kutuplaşma oluşmasına neden olunca, cadılık da bu kutuplaşmada karşıt unsurların birbirlerini suçlamalarında araçsallaştırılmıştır. Dolayısıyla Protestan reformasyon sürecinde cadı avı artmıştır. Bu açıdan Katolik Kraliçe Mary Stuart'ın oğlu olarak dünyaya gelen ve Protestan bir monark olarak yetiştirilen VI(I). James'in Katolisizm-Protestanlık temelinde kutuplaşan İskoç toplumunda cadılığa ilgi duyması ve cadılık karşıtı bir pozisyon takınması dönemin koşulları itibarıyla olağan karşılanmalıdır. Ancak VI(I). James'in bir monark olarak bizzat cadılığı konu alan esere, *Daemonologie*'e imza atmış olması konuya yoğun bir kişisel ilgi duyduğunun göstergesidir. James'in kişisel ilgisinin temeli dinsel kutuplaşmanın şekillendirdiği koşullar olsa da, bu ilgiyi James'in annesi Mary Stuart'ın İngiltere'de, kuzeni İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in onayıyla idam edilmesi ile müstakbel eşi Danimarka Prensesi Anne'in İskoçya'ya gelmek üzere fırtına sebebiyle bir türlü denize açılmaması beslemiştir. Kral bu olayları cadıların faaliyetlerine bağlamayı tercih etmiş görünmektedir. Üstelik monarkların Tanrı'nın vekili olduğuna inanan ve bu kapsamda sapkınlık olarak gördüğü cadılık ile mücadele etmeyi görev olarak üstlenen VI(I). James İskoçya'da cadı avına başlamış; 1603 yılında İngiltere tahtına çıktığında cadı avına merakını İngiltere'ye de taşımıştır. Bu durum İngiltere'de cadı avının James ile başladığı şeklinde bir yanlış yaratmamalıdır; zira sancılı bir şekilde Protestan reformasyon sürecinden geçen ülkede cadı avı mevcuttur. Ancak İngiltere'deki cadı avı, İngiltere'ye özgü kültürel ve sosyal koşullar itibarıyla İskoçya'da ve Kıta Avrupası'nda olduğu kadar yoğun olmamıştır. Tarihçiler VI(I). James'in İngiltere'de cadılık meselesine ve cadı avına olan ilgisinin azaldığına dikkat çekmektedir. Kral'ın İngiltere tahtında oturuyorken hem İngiltere'ye özgü koşullardan hem de 16. yüzyılda cadı avı en yoğun yaşanırken bile cadılık konusunda ifade

edilmeye başlayan şüpheli yaklaşımlardan zamanla etkilenmiş olması, dolayısıyla cadıların gerçekten var olduğuna inanmayı sürdürse bile daha ılımlı bir pozisyon almayı tercih etmiş olması muhtemeldir. Ancak VI(1). James'in cadılık meselesine ilgisinin ve cadı avına tutkusunun İngiltere'de azalması, cadılık üzerine eser kaleme alan tek monark olması itibarıyla James'in tarihe "cadı avcısı kral" olarak geçmiş olduğu gerçeğini gözlemlemektedir.

Kaynakça

Albright, Daniel, "The Witches and the Witch: Verdi's Macbeth", *Cambridge Opera Journal*, 17/3, 2005, s. 225-252.

Anderson, Alan ve Gordon, Raymond, "Witchcraft and the Status of Women—The Case of England", *The British Journal of Sociology*, 29/2, 1978, s. 171-184.

Anderson, Rhiannon "The Systematic Demonizations of Medieval Witchcraft"

https://history.sfsu.edu/sites/default/files/2007_Rhiannon%20Anderson.pdf, erişim 1 Mart 2021.

Anne of Denmark, https://www.englishmonarchs.co.uk/stuart_25.html, erişim 14 Mart 2021.

Bailey, Michael D., "Pope John XXII", https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1060&context=history_pubs, erişim 22 Mart 2021.

Bailey, Michael D., "Witchcraft and Demonology in the Middle Ages", https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1121&context=history_pubs, erişim 10 Mart 2021.

Bailey, Michael D., "Historical Dictionary of Witchcraft", https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=history_books, erişim 22 Mart 2021.

Ben-Yehuda, Nachman, "The European Witch Craze of the 14th to 17th Centuries: A Sociologist's Perspective", *American Journal of Sociology*, 86/1, 1980, s. 1-31.

Ben-Yehuda, Nachman "Problems Inherent in Socio-Historical Approaches to the European Witch Craze", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 20/4, 1981, s.326-338.

Burges, Glenn, "The Divine Right of Kings Reconsidered", *The English Historical Review*, 107/425, 1992, s. 837-861.

Calhoun, Howell V. "James I and The Witch Scenes in 'Macbeth'", *The Shakespeare Association Bulletin*, 17/4, 1942, s.184-189.

Campbell, Mary Ann, "Labeling and Oppression: Witchcraft in Medieval Europe", *Mid-American Review of Sociology*, 3/2, 1978, s.55-82.

Creed, Joni, *King James VI and I: Witch-Hunter and Protector of the Realm*, Master Thesis, Liberty University, 2020.

De Angelis, Lauren "Witch Hunting 16th and 17th Century England", *The Histories*, 8/1, 2019, s.1-10.

Deyrmenjian, Maral, "Pope Innocent VIII (1484-1492) and the Summis desiderantes affectibus", https://pdxscholar.library.pdx.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=mmft_malleus, erişim 10 Mart 2021.

Doward, Jamie, "Why Europe's wars of religion put 40,000 'witches' to a terrible death", <https://www.theguardian.com/society/2018/jan/07/witchcraft-economics-reformation-catholic-protestant-market-share>, erişim 1 Nisan 2021

David. D. Hall, "Witchcraft and the Limits of Interpretation", *The New England Quarterly*, 58/2, 1985, s.253-281.

"Everything You Need to Know About Scotland's Historic Witch Hunts", <https://theculturetrip.com/europe/united-kingdom/scotland/articles/a-brief-history-of-scotlands-witch-hunts/>, erişim 12 Mart 2021.

Foster-Feigenbaum, Elizabeth, "The Middle Ages as a Conducive Period to the Witch Craze", <https://digitalrepository.trincoll.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1088&context=fypapers>, erişim 22 Mart 2021.

Gaskill, Malcolm "Witchcraft and Evidence in Early Modern England", *Past & Present*, No.198, 2008, s. 33-70.

Goodare, Julian, "The Scottish Witchcraft Act", *Church History*, 74/1, 2005, s.39-67.

Hsu, Francis L.K., "A Neglected Aspect of Witchcraft Studies", *The Journal of American Folklore*, 73/287, 1960, s. 35-38.

Hoak, Dale, "The Great European With-Hunts:A Historical Perspective", *American Journal of Sociology*, 88/6, 1983, s. 1270-1274.

Iribarren, Isabel, "From Black Magic to Heresy: A Doctrinal Leap in the Pontificate of John XXII", *Church History*, 76/1, 2007, s.32-60.

"James VI and I: the king who hunted witches", <https://www.historyextra.com/period/stuart/king-james-vi-i-hunted-witches-hunter-devilry-daemonologie/>, erişim 12 Mart 2021.

“James I: how this king’s obsession with witches inspired Shakespeare’s Macbeth”, <https://inews.co.uk/news/uk/king-james-i-witches-macbeth-doctor-who-the-witchfinders-season-11-226667>, erişim 22 Mart 2021.

Kern, Edmund, “Confessional Identity and Magic in the Late Sixteenth Century: Jakob Bithner and Witchcraft in Styria”, *The Sixteenth Century Journal*, 25/2, 1994, s.323-340.

Kulkarni, Parashar ve Pfaff, Steven, “Church Politics, Sectarianism, and Judicial Terror: The Scottish Witch-Hunt, 1563-1736”, https://economics.harvard.edu/files/economics/files/scottishwitchhunts_kulkarni_and_pfaff_oct_2019.pdf, erişim 02 Nisan 2021.

Laski, Harold J., “The Political Ideas of James I”, *Political Science Quarterly*, 34/2, 1919, s. 290-304.

Lee, Maurice Jr., “James VI and the Revival of Episcopacy in Scotland: 1596-1600”, *Church History*, 43/1, 1974, s. 50-64.

Leeson, Peter T ve Russ, Jacob W., “Witch Trials”, *The Economic Journal*, 128, 2017, s. 2066-2105.

MacCulloch, Canon J.A., “The Mingling of Fairy and Witch Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century Scotland”, *Folklore*, 32/4, 1921, s.227-244.

Mack, Elizabeth, “The Malleus Maleficarum and King James:Defining Witchcraft”, *Voces Novae: Chapman University Historical Review*, 1/1, 2009, s.181-204.

MacPherson, Hamish “The Story behind Scotland’s witch hunt and trials”, <https://www.thenational.scot/news/19092602.story-behind-scotlands-witch-hunt-trials/>, erişim 12 Mart 2021.

Melta, Stefano, *King James’s Daemonologie: the evolution of the concept of witchcraft in Scotland*, Tesi di Laurea, Università degli Studi di Padova, 2018/2019.

Midelfort, H.C. Erik,, “Reviewed Work(s):The Hammer of Witches: A Complete Translation of the ‘Malleus Maleficarum’ by Christopher S. Mackay”, *The Catholic Historical Review*, 97/1, 2011, s. 99-101.

Mueller, Janel “ ‘To My Very Good Brother the King of Scots’:Elizabeth I’s Correspondence with James VI and the Question of the Succession”, *PMLA*, 115/5, 2000, s.1063-1071.

Obermeier, Anita, “Witches and the Myth of the Medieval Burning Times”, içinde *Misconceptions About the Middle Ages*, Stephen J. Harris,Bryron L. Grigsby (eds.), Routledge, 2008, New York, s. 218-229.

Reid, W. Stanford, “The Middle Class Factor in the Scottish Reformation”, *Church History*, 16/3, 1947, s. 137-153.

Reid, W. Stanford, “The Coming of the Reformation to Edinburg”, *Church History*, 42/1, 1973, s.27-44.

Schuyler, Jane, "The 'Malleus Maleficarum' and Baldung's 'Witches' Sabbath", *Notes in the History of Art*, 6/3, 1987, s.2-26.

Scribner, Robert W., "The Reformation, Popular Magic, and the 'Disenchantment of the World'", *The Journal of Interdisciplinary History*, 23/3, 1993, s.475-494.

Sharpe, J.A., "Criminalization, Decriminalization, and Elite Attitudes to Witchcraft in England c.1563-1736:A Preliminary Survey", *IAHCCJ Bulletin*, No.17, 1992/1993, s.15-28.

Shearer, Kelsee, *King James' Daemonologie and Scottish Witchcraft Trials*, Central Washington University, All Master Theses, 2016.

Spoto, Stephanie Irene, "Jacobean Witchcraft and Feminine Power", *Pacific Coast Philology*, 45, 2010, s. 53-70.

Vanysacker, Dries, "Reviewed Work(s): Witchcraft and the Act of 1604 (Studies in Medieval and Reformation Traditions 131) by John Newton and Jo Bath", *Church History and Religious Culture*, 90/4, 2010, s. 697-699.

"Which Witch(Craft Act) Is Which?",

<https://archives.blog.parliament.uk/2020/10/28/which-witchcraft-act-is-which/>, erişim 30 Mart 2021.

Wickham, Chris, *Ortaçağ'da Avrupa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 17.

Williams, George Walton , "Macbeth: King James Play", *South Atlantic Review*, 47/2, 1982, s. 12-21.

Yiğit, Dilek, "İngiltere'de Kraliçe Mary Stuart ve Kral 1. Charles'in İdamları:Katolisizm Faktörü", *The Legends:Journal of European History Studies*,1/1, 2021, s.111-125.

Extended Summary

The article aims to shed light on why King James VI and I of Scotland and England was obsessed with witchcraft and left mark on history as a royal witch hunter. In this article reasons behind the King James' obsession with witchcraft are categorised as religious conditions in Europe and the king's personal experiences.

King James VI and I ascended the Scottish throne in 1567 and the English throne in 1603 after the abdication of Mary Stuart and the death of Elizabeth I respectively. King James VI and I the first monarch of the Stuart dynasty in England left his mark on history as a witch hunter king due to his obsession with witchcraft. King James who believed in the supernatural and malignant nature of witchcraft ordered witch-hunt on a scale never seen before in Britain and he became the only monarch in history to publish a treatise on witchcraft: *Daemonologie*. Since the witch-hunt was common in Europe from the 14th century to the 17th century due to religious reasons, the witch-hunt in Scotland and England is not an exceptional example in European history. However, behind the witch-hunt in Scotland and England during the reign of James VI and I, there are personal reasons along with religious conditions that caused the king's obsession with witches.

Religious conditions provided the basis for King James' obsession. Until the 14th century, the Catholic Church's approach to witchcraft was determined by the *Canon episcopi* which condemned belief in witches as heretical, but regarded it as mere illusion. Pope John XXII reigning from 1316 until 1334 issued the bull *Super illius specula* that proclaimed any Christian who engaged in witchcraft to be excommunicated and reinforced growing fear about witchcraft in Europe. The *Super illius specula* laid an important foundation for the struggle against witchcraft throughout the Middle Ages. Another landmark in the chronology of the witch-hunt was the Papal bull of 1484, *Summis desiderantes affectibus* and the *Malleus Maleficarum* the work of the inquisitors Kramer and Sprenger. The *Summis desiderantes affectibus* and the *Malleus Maleficarum* were generally perceived to mark the beginnings of large scale witch-hunt in Europe. Therefore, the witchcraft myth was created largely by the Catholic Church; but the witch-hunt in Europe reached its

peak in the 16th century with the Protestant Reformation as the competition between Catholicism and Protestantism created an atmosphere of suspicion which allowed witchcraft trials to flourish. For King James VI and I who had grown up in Scotland that was undergoing the Protestant Reformation, witchcraft became central concern of his rule.

Not just the circumstances regarding the Reformation but also King James' experiences deepened the king's obsession with witchcraft. His mother Queen Mary Stuart was executed in England, the young James associated the traumatic event with dark spirits. King James also believed that he and his Danish bride, Anne, had been personally targeted by witches who caused dangerous storms to harm the royals during their voyages across the North Sea. Another reason was King James's political views, his absolutism and his deeply attachment to the doctrine of the divine right of kings. King James believed that monarchy is the supreme authority on earth. King James regarded witchcraft as disobedience to his authority and connected his witch-hunt with his powers as a king.

When James ascended the throne in England, he wanted to take more drastic measures against witchcraft in England. For this purpose, The Witchcraft Act of 1604 was put into effect in England where the witch-hunt was not as severe as it was in Scotland due to the cultural and social conditions specific to England. But the Witchcraft Act of 1604 did not seem to have influenced many of the trials directly and had little or no effect on witch-hunt in England. The fact that the witch-hunt was not as severe in England as it was in Scotland after James became the king of England leads some scholars to comment that James lost interest in witchcraft.

King James VI and I may have been influenced by both the cultural and social conditions specific to England and scepticism being expressed about witchcraft, so he may have preferred to take a more moderate position in his fight against witchcraft in England even if he continued to believe that witches really existed. That King James may have lost his

interest in witchcraft cannot overshadow the fact that the king left his mark on history as a royal witch hunter and he was the only monarch in history to publish a treatise on witchcraft: *Daemonologie*.

Araştırma Makalesi

Azerbaycan'da İç Göçe Maruz Kalmış İnsanların Geri Dönüş Motivasyonunun Değerlendirilmesi

Aytek Yusifsoy* - Esra Özsüer*

(ORCID: 0000-0002-8636-4280- 0000-0001-6299-5929)

Makale Gönderim Tarihi
17.01.2022

Makale Kabul Tarihi
20.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yusifsoy, A.- E. Özsüer, "Azerbaycan'da İç Göçe Maruz Kalmış İnsanların Geri Dönüş Motivasyonunun Değerlendirilmesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 467-510.

APA: Yusifsoy, A.- E. Özsüer. (2022). Azerbaycan'da İç Göçe Maruz Kalmış İnsanların Geri Dönüş Motivasyonunun Değerlendirilmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 467-510.

Öz

İç göç hareketleri, modern Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi ve sosyal hayatını şekillendirmiş en önemli etkenlerden biri olmuştur. Öyle ki Dağlık Karabağ çatışmasının neden olduğu savaş ve işgal sürecinin arka planında kalan göç sorununun süre gelen yıllar içinde ciddi yansımaları olmuştur. Göçün sonuçlarına ilişkin çok yönlü bir bilimsel bakış açısının olmayışı, bu çalışmanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda, iç göç hareketleri Azerbaycan'ın içinde olduğu tarihi süreçlerin bir parçası olarak güncel veriler temelinde değerlendirilmiştir. Araştırmada yeni bulguların elde edilmesi amacıyla çeşitli karma yöntemler kullanılmıştır. Çalışmada iç göç hareketlerine maruz kalan kişilerin ifade ettiği söylemler temelinde elde edilen veriler analiz

* Araştırmacı, Azerbaycan, aytek.yusifsoy@gmail.com.
Researcher, Azerbaijan.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Bölümü, Türkiye, ozsueresra@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr. Istanbul University, Research Institute of Turkology Department of Turkish Studies, Turkey.

edilmiş, anket çalışması ile araştırmanın özgünlüğü desteklenmiştir. Azerbaycan'da zorunlu göçten muzdarip olan kişilerin yıllar içinde çözüme ulaştırılması amaçlanan sorunlarının ve bu sorunların çözüm yollarının ele alındığı bu çalışma, ayrıca söz konusu göç süreci ile ilişkili olan diğer gelişmeleri de kısaca özetlemiştir.

Anahtar Kelimeler: İç Göç Hareketleri, Karabağ, Dağlık Karabağ Çatışması, Zorunlu Göç.

Evaluation on the Return Motivation of People that Exposed to Internal Migration in Azerbaijan

Abstract

Internal migration movements are one of the most important factors that shaped the political and social life of the modern Azerbaijan Republic. So much so that the immigration problem, which remained behind the war and occupation process caused by the Nagorno-Karabakh conflict, had serious reflections over the years. Lack of a versatile scientific perspective on the consequences of migration led to the emergence of this study. In this context, internal migration movements have been evaluated on the basis of up-to-date data as part of the historical processes Azerbaijan is in. Various mixed methods were used in the study in order to obtain new findings. In the last part of the thesis, the data obtained on the basis of the discourses expressed by people exposed to internal migration movements were analyzed, and the originality of the study was supported survey studies. This study, which deals with the problems and solutions of people suffering from forced migration in Azerbaijan, which are preferred to be solved over the years, also briefly summarizes other developments related to the migration process.

Keywords: Internal Migration Movements, Karabakh, Nagorno-Karabakh Conflict, Forced Migration.

Giriş

Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgalciliği ile Azerbaycan Türklerinin uzun yıllardır bölgede maruz kaldığı göç süreçleri bambaşka bir boyut almıştır. Ülke bağımsızlığının ilk yıllarında, daha siyasi istikrarı sağlayamadan işgale maruz kalmış ve savaşa sürüklenmiştir. Ermenistan'ın toprak iddiaları ile başlattığı işgal süreci, Azerbaycan için büyük yıkımlara yol açmıştır. Topraklarının yüzde 20'sini kaybeden

Azerbaycan Cumhuriyeti, kendi topraklarını terk etmek zorunda kalan mecburi göçkünlerin yaşam şartlarını oluşturabilmek adına büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi ilini kaybettiği bu savaş, 20 Mayıs 1994'de imzalanan ateşkesle son bulsa da çözüm sürecinin ilerleyememesi, tüm Güney Kafkasya ve bölgeye komşu olan devletler için güvenlik sorunu teşkil etmiştir. Taraflar arasındaki gerilimin her an yeni bir sıcak savaşa dönüşebilecek bir seviyede olmasına rağmen uluslararası arabuluculuk girişimleri yetersiz olmuş, çatışmanın tehlikeli boyutu yeterince değerlendirilmemiştir. Ateşkes anlaşmasının imzasından uzun süre geçmesine rağmen tarafları çatışmanın barış muhitinde çözüleceğine dair inandıracak bir adım atılmamıştır. Sonuç olarak 2020 yılında yeni bir savaş ortaya çıkarak bölgedeki dengelerin yeniden değişmesine neden olmuştur. Bu süreç Azerbaycan için olumlu bir neticeye bağlanmış olsa da savaş her iki tarafın insani açıdan kayıplara uğramasına, ülkelerin gelişimine harcanabilecek maddi imkânların askerî amaçlara yönlendirilmesine, bölgedeki gerilimin yeniden yükselmesi ile düşman algısının daha da güçlenmesine sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda sorunun çözümüne dair uluslararası sistemin sorumsuz tavrının ciddi bir şekilde eleştirilmesi gerekmektedir.

Savaşa kadar geçen yıllar içinde işgal ve çözüm süreci ön planda olduğu için kendi ülkesinde zorunlu göçmen durumuna düşen Azerbaycan vatandaşlarının durumu ve sorunları uluslararası düzeyde daha arka plana atılmıştır. Resmî verilere göre, işgal nedeniyle 700 bine yakın kişi kendi topraklarından yine kendi ülkesine sığınmak zorunda kalmıştır. Tüm mal varlıklarını işgal edilen Azerbaycan topraklarında bırakarak hayatta kalmak için evlerini terk eden bu insanlar, çadırlarda, vagonlarda, hastanelerde ve hatta Sovyet döneminden kalma büyük hamamlarda yaşamak zorunda kalmıştır. En şanslıları ise devlete ait yatakhanelerde veya öğrenci yurtlarında iskân ettirilmiştir. Bu zorlu süreçte birçok hastalık ve sağlık problemleri ile karşı karşıya kalan mecburi göçkünler, iş bulma, eğitim ve adaptasyon gibi sorunlarla da mücadele etmiştir. Devlet ve bazı uluslararası kuruluşlar tarafından yardım alan bu insanların normal yaşantılarına dönmesi ise günümüzü bulmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti, mecburi göçkünlerin sorunlarını iç politikanın en önemli istikametlerinden biri olarak belirlemiş, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerle İş üzerine Devlet Komitesi aracılığıyla onlarla

doğrudan ilgilenmiştir. Karabağ Zaferinin elde edilmesi ile zorunlu iç göç mağdurlarının yıllar sonra yeniden kendi topraklarına dönüşü Azerbaycan gündeminin en önemli konularından birine dönüşmüştür.

Makalede en temel kaynak olarak göç sorunundan etkilenmiş insanların fikir beyanları esas alınmıştır. Aynı zamanda konu Azerbaycan için oldukça spesifik özellikler taşıdığından Azerbaycanlı tarihçi ve araştırmacıların eserlerine istinat edilmiştir. Bu çalışmada göç sorununa yönelik çözüm arayışları odak noktası olarak seçildiğinden Azer Allahveranov'un **The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan** ve Tabib Hüseyinov'un ise **Return and its Alternatives: A Case Study On The Armenian-Azerbaijani Conflict** başlıklı makalelerine dikkat çekilmiştir. Zorunlu göç eden insanların kendi topraklarına geri dönüşünün temin edilmesi ve bununla ilgili alternatiflerin değerlendirildiği söz konusu makaleler, çözüm odaklı olması ile bu çalışma için de örnek teşkil etmiştir. Literatür taramasında öncelikle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin konuya dair resmî verileri, yasa ve hukuki belgeleri, uluslararası teşkilatların rapor ve analizleri, aynı zamanda Azerbaycan medyasında yer alan haber ve makalelerin incelenmesine öncelik verilmiştir.

Konuya dair bilgilerin aktarılmasında önce çalışma sırasında sık sık kullanılacak olan terim ve kavramların açıklamasına ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü göç olgusu ve bu olguyla ilgili kavramlar Azerbaycan siyasi terminolojisinde farklılık göstermektedir. İlk olarak "göç" kelimesinin bu kaynaklarda hangi anlamı ifade ettiği ve ele aldığımız konunun göçün hangi türüne denk geldiği açıklığa kavuşturulmuştur. Göç, insan yaşamını farklı açılardan farklı derecelerde etkileyen oldukça karmaşık sosyoekonomik bir süreçtir. İnsanoğlunun günümüze kadar geldiği sürecin tüm tarihî aşamalarında, göç hareketleri onun varoluşuna eşlik etmiştir. Fakat göç hareketleri geçen zaman içinde niceliksel ve niteliksel olarak sabit kalmayarak yeni ve farklı özellikler kazanmıştır. Uluslararası Göç Örgütü'nün **Göç Terimleri Sözlüğüne** göre göç (migration), *"bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir Devlet içinde yer değiştirmesidir. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna, mültecilerin, yerinden edilmiş kişilerin, ekonomik göçmenlerin, aile birleşimi gibi farklı amaçlarla*

hareket eden kişilerin göçü de dahildir.”¹ Azerbaycan bilimsel kaynaklarında göç genellikle "migrasiya" (Latince, migratio-göç etme, Latineden Rusçaya – миграция (migratsiya) olarak geçmiştir) kelimesi ile ifade edilmektedir. Genel anlamda iç göç (Azerbaycan Türkçesinde: dâhili göç, dâhili migrasiya), insanların yeni yaşam alanında iskân etme amacı ile ülke sınırları çerçevesinde bir bölgeden diğerine yer değiştirmesi anlamındadır. Bu göç kısa süreli, uzun süreli veya daimi olabilir. Klasik yaklaşımlarda ülke içi yer değiştirme süreçleri göç terimi içinde yer almamıştır. Fakat 1980'li yıllar itibariyle göç kavramı iç nüfus hareketlerini de kapsamaya başlamıştır. Bunun nedeni dünya düzeninin zamanın şartlarına uygun olarak yeniden şekillenmesi, güç dengelerinin değişmesinin yanı sıra dünya haritasının da değişmesidir. Bu bağlamda çalışmada en çok kullanılmış “kaçkın” ve “mecburi göçkün” kavramlarının incelenmesine öncelik verilmiştir. “Kaçkın” kelimesi daha somut bir anlam ifade eden mülteci kavramına eşdeğer bir sözdür. 28 Temmuz 1951 tarihli Mültecilerin Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesinde kaçkın-göçmen kavramının standart uluslararası – hukuki anlamı ifade edilmiştir. Uluslararası hukuki belgelere dayanarak çalışmada “göçmen”, “mülteci” kelimelerinin yerine sık-sık kullanılacak olan “kaçkın” kavramı kısaca şu şekilde özetlenebilir:²

1. Kendi ülkesinin sınırlarından uzakta olmak;
2. Kendi ülkesinin korumasından mahrum olmak;
3. Kişinin kendi hayatı, özgürlüğü ve güvenliği için ciddi anlamda korkması;
4. Irki, dinî, vatandaşlık, siyasi bakışları ve belirli bir sosyal gruba mensubiyeti nedeniyle baskı görmesi;
5. Belirtilen tüm bu nedenler sebebiyle kendi ülkesine dönememe.

Ahmet Şirinov'un kitabında, Ülke İçinde Yerinden Olunmuş Kişiler bu şekilde ifade edilmiştir: *“Kendi evlerini veya daimi yaşadıkları alanı silahlı çatışma, iç savaş, insan haklarının ihlali, doğal veya teknolojik felaketler sonucunda terk etmeye mecbur olan, ama uluslararası*

¹ Richard Perruchoud, Jillyanne Redpath-Cross, *Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü, 2013, s. 35-36.

²United Nations High Commissioner for Refugees, *Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees*, Cenevre, UNHCR Communications and Public Information Service, 2010.

düzejde devlet sınırlarını geçmeyen şahıslar.”³Göç Terimleri Sözlüğü kitabında ise söz konusu kavram şu şekilde nitelendirilmiştir: “Özellikle silahlı çatışma, genel şiddet durumları, insan hakları ihlalleri, doğal veya insan eliyle yaratılmış felaketlerin etkisinden kurtulmak için mutlak olarak ikamet ettikleri yerlerden kaçmaya zorlanmış veya kaçmak zorunda kalmış olan ve Devletlerin uluslararası olarak tanınan sınırlarını aşmamış olan kişi veya gruplar.”⁴

Her iki açıklama Birleşmiş Milletlerin Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler Belgesine dayandığı için aşağı yukarı aynı anlamı ifade etmektedir.⁵ Türkiye Türkçesinde “mecburi göçkün” ifadesini en iyi şekilde kapsayan kavram da “Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler” ifadesidir. Fakat bu araştırmada kavram karmaşası yaşanmaması için bu araştırmada göçmen-mülteci terimi yerine “kaçkın”, ÜİYOK yerine ise “mecburi göçkün” terimi kullanılmıştır.

Bu araştırmada göç sürecinin uzamasının ortaya çıkardığı sorunlar ve bu sorunların zorunlu göç mağdurlarının hayatlarında bıraktığı etki arasındaki bağlantı ele alınmıştır. Böylelikle geçen yıllar içinde göç nedeniyle meydana gelmiş problemlerin evrimleşerek demografik ve sosyal yapıya ciddi zarar verdiği varsayımına ulaşılmıştır. Ayrıca zorunlu iç göçten mustarip olan insanların yaş kategorisi bağlamında yaşadıkları süreci hangi şekilde algıladıkları araştırılmıştır. Mecburi göçkünlerin yeni neslinin göç sürecinde doğmamış olması veya yaşı itibarıyla sürecin bilincinde olmamasının sebebiyet verdiği farklılıklar gözden geçirilmiştir. Orta ve yaşlı nesille kıyaslandığında yeni neslin kendi topraklarına ilişkin gerçek anılarının olmamasının ve hayatlarını farklı yaşam alanlarında kurmalarının onların vatanlarına yönelik duygusal ve manevi bağlarını zayıflatmadığı bulgusuna varılmıştır. Bu bağlar genellikle onların ebeveynlerinin hatıralarına ve kendi kimliklerini koruma içgüdüsüne dayanmıştır. Söz konusu duygusal bağların oldukça güçlü olmasına

³Ahmet Şirinov, *Miqrasiya və Siğınacaq Masələləri Üzrə Terminlərin İzahlı Lüğəti (Göç ve Siğınma Konularıyla İlgili Terimlərin İzahlı Sözlüğü)*, Bakü, Serhed, 2008, s. 73.

⁴Perruchoud, Redpath-Cross, *Göz Terimleri*, s. 91.

⁵BM İnsan Hakları Komisyonu, “Genel Sekreter Temsilcisi Sayın Francis M. Deng'in 1997/39 sayılı Komisyon kararına uygun olarak sunduğu Rapor. Ek: Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler”, E / CN.4 / 1998/53 / Add.2,11 Şubat 1998, (çevrimiçi), 30 Aralık 2020 tarihinde

<https://www.refworld.org/docid/3d4f95e11.html> adresinden alınmıştır.

rağmen gelecek nesillere eksiksiz bir şekilde iletilememesi de istisna olmamıştır. Araştırma esnasında mecburi göçkünlerle gerçekleştirilmiş çeşitli çalışmalar, durumun sadece “yaşam alanını kaybetme ve yeni yaşam alanına alışma” düzeyinde olmadığını ortaya çıkarmıştır. Bu sebepten de çalışmada ele alınan göç sorununun en güvenilir çözümünün “geri dönüş” olduğu kanısına varılmıştır. Nitekim bu süreçte de mecburi göçkünlerin kendi istek ve görüşlerinin dikkate alınması ve “geri dönüş” programının bu doğrultuda uygulanması büyük önem arz edecektir.

Ermenistan-Azerbaycan Çatışmasının Sonucunda Göç Hareketleri ve İç Göçün Azerbaycan Demografik Yapısına Etkileri

1988-1994 yılları içinde Ermenistan silahlı güçlerinin Azerbaycan’a yönelik askeri saldırıları ile Azerbaycan topraklarının beşte birinin işgal edilmesi, sadece Azerbaycan için değil tüm bölge için yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. 1988 yılından başlayan süreç içinde yüz binlerce insanın büyük baskılar sonucu Ermenistan’dan Azerbaycan’a göç etmesi, sonrasında ise savaş ve işgal süreci nedeniyle ülkede bir milyona değin kaçkın ve mecburi göçkün nüfus oluşmuştur. Azerbaycan’ın 62 il ve ilçesinde, 1600’den fazla yerleşim noktasında geçici olarak iskân eden mecburi göçkünlerin yanı sıra işgal edilmiş bölgelerle sınırı olan topraklarda da güvenlik sorunu nedeniyle 100 binden fazla insan daimi yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu insanlar genel olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Ağcabedi, Ağstafa, Füzuli, Terter, Goranboy, Gedebe, Gazakh ve Tovuz illerinde cephe hattına yakın bölgelerden göç etmeye mecbur olmuştur.⁶ Dağlık Karabağ ve çevresinin işgali ile oluşan maddi hasarın toplam tutarını hesaplamak mümkün değildir. Özellikle benzersiz kültürel yapıların tahrip ve mahvedilmesi sadece Azerbaycan için değil tüm dünya tarihi için kayıp anlamına gelmektedir. İlk araştırmalara göre çatışmadan kaynaklı hasarın 60 milyar Amerikan doları olduğu belirtilmiştir.⁷ Daha sonra

⁶Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi resmi internet sayfası, “Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlr ve Mecburi Göçkünlər)”, t.y, (çevrimiçi), 25 Ekim 2020 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> adresinden alınmıştır.

⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde Çalışmalar İdaresi, “Münaqişənin Fəsadları (Münakaşanın Fesatları)”, *Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Qarabağ Münaqişəsi (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişəsi)*, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005, s. 123.

kayıp ve maddi hasarların hesaplanması için oluşturulan grup, toplam hasarın 819,15 milyar dolar olduğunu açıklamıştır. İnsanların sağlığını, yaşam şartlarını, tüm şahsi emlak ve mal varlığını kaybetmesi, devlete sosyal ve ekonomik açıdan hasarın verilmesi, ekolojiye ve doğal servetlere yönelik sorumsuz davranışlardan kaynaklı zarar, tarihi ve kültürel yapıların tahribatı, işgale ilişkin olarak askeri harcamalar ve kayıplar hesaplanarak tahmini olarak bu rakam verilmiştir.⁸ Süregelen yıllar içinde ise bu hasarın hacmi daha da büyümüştür.⁹

Bağımsızlığın ilk yıllarında - 1991-1994 yılları içinde - Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde ve diğer sınır bölgelerinde gerçekleşmiş savaş sonucunda 11557 Azerbaycan askeri şehit olmuştur.¹⁰ Bu süreç içinde toplam 20 binden fazla Azerbaycan vatandaşı hayatını kaybetmiş, 50 bin kişi yaralanmış, binlerce insan esir alınmış veya kaybolmuştur. 900'den fazla yaşam alanı, 1025 eğitim, 798 sağlık, 1510 medeniyet müessesesi yok edilmiştir.¹¹ Savaş sonucu hayatını kaybedenlerin tahminen 2700'ü 20 yaşa kadar, 2700'ü ise 40 yaştan yukarı yaşta olanlar olmuştur. 20-45 yaşları arasında 15000'e kadar insan hayatını kaybetmiştir ki, bu da Azerbaycan'ın demografik profilini ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir.¹²

Savaş sırasında 54'ü çocuk, 323'ü kadın, 410'u yaşlı olmak üzere 4852 Azerbaycan Türkü kayıplara karışmıştır. İlk zamanlar bu insanların tümünün kaderiyle ilgili hiçbir bilgi olmamış, daha sonra onlardan 1368'i esirlikten kurtulmuştur. Esirlikten kurtululardan 169'u çocuk, 338'i

⁸“Ermənistanın Azərbycana Vurduğu Zərərin Məbləği (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Verdiği Hasarın Miktarı)”, 22 Şubat 2020, (çevrimiçi), 21 Kasım 2020 tarihinde <https://lent.az/news/268238> adresinden alınmıştır.

⁹27 Eylül 2020 tarihinde başlayan geniş kapsamlı savaş sırasında Azerbaycan'ın büyük şehirleri dahil olmak üzere sivil yaşam birimlerine yönelik saldırılar konuyla ilişkili olmadığından ortaya çıkan hasara dair verilere atıfta bulunulmamıştır.

¹⁰“Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)”, 14 Şubat 2019, (çevrimiçi), 27 Ekim 2020 tarihinde <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi> adresinden alınmıştır.

¹¹ Şahbaz Muradov, Cengiz Bakış, *Azərbaycan Respublikasında Etno-Demografik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Reallıqlar (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Etno Demografik Süreçler: Tarihi Değişiklikler ve Gerçeklikler)*, Bakü, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, 2013, s. 40.

¹²Aybeniz Gasımova, *Ermənistanın Silahlı Təcavüzü Nəticəsində Azərbaycanın Məruz Qaldığı İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi (Ermenistan'ın Silahlı Tecavüzü Nəticəsində Azərbaycan'ın Maruz Kaldığı Kayıp ve Tələfatların Değerlendirilmesi)*, Bakü, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, 2017, s. 23.

kadın, 286'sı ise yaşlı insanlar olmuştur. O dönem Ermenistan tarafından esir alındığı bilinen 783 kişi ise Azerbaycan'a geri gönderilmemiştir. Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün verdiği bilgilere göre 439 Azerbaycan Türkü esir tutulduğu sırada hayatını kaybetmiştir. 1 Ekim 2020 resmî verilerine göre ise Dağlık Karabağ çatışması ile ilişkin 3 bin 890 kişi kayıp olarak kayda alınmıştır. Bu kişilerin 872'sinin esir alındığına dair bilgi alınmıştır. 1480 kişinin ise esirlikten kurtarıldığı belirtilmiştir.¹³

a) Kaotik ve Kontrol Edilemeyen Göçlerin Neden Olduğu Sorunlar

Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden elde etmesi, onu uluslararası ilişkilerin ve uluslararası sistemin öznesine dönüştürmüştür. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti göç hareketlerinde göç alan ve veren ülke olarak tanınmıştır. Ancak Azerbaycan'ın göç süreçlerine katılımını onun bağımsızlık elde etmesi ile bağlamak doğru değildir, ülke daha öncesinde de SSCB çerçevelerinin içinde göç süreçlerinin aktif öznesi olmuştur. SSCB'nin dağılması, yeni göç hareketlerinin oluşumunu beraberinde getirmiş, Sovyet yönetimi döneminde ortaya çıkan göç süreçlerine yeni özellikler kazandırmıştır. Belirtmek gerekir ki, Azerbaycan SSCB'nin içinde olduğu dönemde de göçmenlerin kabul edilmesi konusunda belirli bir tecrübeye sahip olmuştur. Özellikle komşu Ermenistan ve Gürcistan'dan gelen göçler, Sovyet ekonomik sisteminin bir parçası olarak kabul görmüştür.¹⁴ Göç süreçleri ile ilgili alınan kararlar tek bir devlet içinde gerçekleştirilen çok unsurlu hareketler olarak değerlendirilmiştir.¹⁵ 1980'lerin ikinci yarısı ile 1990'ların birinci yarısı arasında yaşanmış olaylarla birlikte Azerbaycan'a yönelik göç akını, alışagelmışin dışında oldukça büyük bir süreç olarak ortaya çıkmış ve sonuç olarak cumhuriyetin sosyoekonomik ve siyasi durumunu negatif yönde etkilemiştir. Aynı şekilde bu dönemde ülkenin

¹³ Azerbaycan Cumhuriyeti Esir, Rehin ve Kayıp Kişilere İlişkin Devlet Komitesi, "İstatistikî Bilgiler", 1 Ekim 2020, (çevrimiçi), 21 Kasım 2020 tarihinde <http://www.human.gov.az/az/view-page/27/%C6%8FS%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.X7JIMIGUzbiU> adresinden alınmıştır.

¹⁴ Örneğin, 1948-1952 Azerbaycan Türklerinin Ermenistann SSC'den sınır dışı edilmesi;

¹⁵ Şamil Garayev, Şamil Mamedov, "Азербайджан в Миграционных Процессах (Azerbaydjan v Miqrachionnikh Prochessakh)", İrs, C. VII, No: 19, 2006, s. 12.

dışarıya büyük bir göç vermesi öngörülebilir, doğal bir süreç olmuştur. Nüfusun bir kısmının kaderinin bu yönde değişmesi yani onların başka ülkelere göç etmeleri sosyo-politik gerilimin hafifletilmesi açısından kısa vadede kısmen olumlu sonuçlara sebebiyet vermiş olsa da uzun vadede bu durumun negatif bir süreç olduğu anlaşılmıştır. Azerbaycan'da devletçiliğin zayıf olduğu, aynı zamanda göç süreçlerin düzenlenmesi açısından gerekli bir hukuki zeminin olmadığı dönemde Azerbaycan'a gelen göç hareketinin yoğun bir hal alması ile kontrol edilemez bir süreç olmuştur. Sürecin kontrol edilmesinde hukuki alt yapıdan ziyade hükümetin kararları büyük rol oynamış, zorunlu iç ve dış göç hareketlerinin sonucunda oluşmuş nüfusa dair Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Statüsüne İlişkin Kanun 1999 senesinde kabul edilmiştir.¹⁶ Göç akını büyük anlamda homojen yapılı olduğu için böyle bir anayasal boşluk ciddi önem arz etmemiştir.¹⁷ Öyle ki 1990'lı yıllarda gelen göç dalgasının en büyük kısmını Türkler teşkil etmiştir. Ermenistan'dan zorla kovulan Azerbaycan Türkleri, Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri ve geçmiş Sovyetler Birliği ülkelerinden özellikle Gürcistan'dan kendi vatanlarına dönen Azerbaycan Türkleri yerli vatandaşlarla uyum içerisinde olmuş ve büyük bir adaptasyon sorunu yaşamamıştır. Gürcistan'da milliyetçi Gamsahurdiya'nın Cumhurbaşkanı vazifesine gelmesinden sonra kabul edilen 16 Temmuz 1991 tarihli Gürcistan Cumhuriyeti'nde Göç Süreçlerinin Ayarlanması Hakkında Kanun, Gürcistan'da yaşayan Gayri Gürcü azınlıkların özellikle de Azerbaycan Türklerinin baskı görerek ülkeyi terk etmesine neden olmuştur.¹⁸ Bu bağlamda, Gürcistan'la ilişkilerin iyi düzeyde olması ve diğer siyasi nedenler dolayısıyla Gürcistan'dan gelen göçler yeterince araştırılmamıştır. Göç hareketlerinin yoğunlaşması doğal olarak işsizliğe, sosyal gerilimlere ve diğer sorunlara yol açmıştır. Tüm bunlara rağmen

¹⁶ "Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin (Ölkə Daxilində Köçürülmüş Şəxslərin) Statusu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlərin (Ülkə İçində Yerindən Olunmuş Kişilərin) Statüsü Haqqında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu", 21 Mayıs 1999, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde <https://migration.gov.az/content/pdf/71243a36977f8eef0e2b7d40548635d6.pdf> adresinden alınmıştır.

¹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kaçkın ve mecburi göçkünlere yönelik politikası ile ilişkin bilgiler ilerleyen kısımlarda verilmiştir.

¹⁸ Kamuran Ramazanlı, *Borçalı: Dünən, Bu Gün və Sabah (Borçalı: Dün, Bugün və Yarın)*, Bakü, Adiloğlu, 2009, s. 41.

dış göçlerin neden olduğu problemler zorunlu iç göç hareketleri sonucu meydana gelen sorunların yanında neredeyse hafif kalmıştır.

b) Kaçkın Nüfusa İlişkin İstatistikî Veriler

Ermenistan SSC'den sınır dışı edilen Azerbaycan Türklerinin büyük bir kısmı Azerbaycan'da kaçkın nüfusa dönüşmüştür. Etnik çatışma sonucu Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri de kaçkın nüfusa eklenmiştir. 1996 senesine kadar gelen göçmen-kaçkın nüfusun 196845'ni etnik Azerbaycan Türkleri, 51549'nu ise Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri teşkil etmiştir.¹⁹ Bu istatistik Ermenistan'dan gelen kaçkınların sayısı ile ilgili sadece bir versiyondur. Başka bir olası versiyona göre "1988-1989 yıllarında resmi verilere göre komşu ülkelerden Azerbaycan'a 219,776 kişi gelmiştir."²⁰ Sayılar arasındaki farkı açıklamak dönemin muhasebeye alma konusundaki zorluklarıyla ilgili olarak hiç kolay değildir, çünkü Ermenistan'dan gelen kaçkınların istatistiği siyasi bir konu olmuştur. Tüm bunlara rağmen Azerbaycanlı uzmanların söylediklerine veya Azerbaycan medyasında yer alan yazıların büyük bir kısmına göre kaçkın sayısının 200-250 bin arasında değiştiğini söylemek mümkündür. Azerbaycan resmî kaynaklarında da bu rakam 250 bin olarak gösterilmiştir.²¹ İlk aşamada oluşan karışıklıklar nedeniyle kaçkın nüfusun kayda alınması konusunda aksaklıklar olmuştur. 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyeti, elinde kimlik belgesi olan kaçkınların sayımının gerçekleştirilmesi konusunda karar almıştır. Karar gereğince, Bakü'de 84785 kişi (18820 aile), Gence'de 18337 kişi (3966 aile), Sumgayıt'ta 18355 kişi (2966 aile) kaçkın olarak kayıtlara geçmiştir. Ayrıca Şemkir'e bağlı köylerde 13800 kişi (2700 aile), Göygöl'de 19351 kişi (3850 aile), İsmayılı'da 3596 kişi (745 aile), Goranboy'da 2697 kişi

¹⁹ United States Committee for Refugees and Immigrants, "U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1997 – Azerbaijan", 1 Ocak 1997, (çevrimiçi), 17Kasım 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6a8af30> adresinden alınmıştır.

²⁰ Sergey Rumyanchev, "Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политический Контекст (Bejençhi i Vinujdenniye Pereselençhi v Azerbaydjane: Politicheskiy Kontekst)", КАРИМ ВОСТОК (KARİM VOSTOK), 2013, s. 2.

²¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi resmi internet sayfası, "Qaçkınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünler)", t.y, (çevrimiçi), 25 Ekim 2020 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> adresinden alınmıştır.

(657 aile) kaçkın olduğu belirlenmiştir. 1993 yılının Mayıs ayına kadar Ermenistan'dan gelen kaçkınlar Azerbaycan'ın 56 şehir ve ilçesinde iskân etmiştir.²²

Milliyetçiliğin başkaldırdığı 1980-1990'lı yıllarda, Gürcistan'da yaşayan birçok Azerbaycan Türkü Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Örneğin, 1990-1995 yıllarında 20200 kişi Gürcistan'dan Azerbaycan'a gelmiştir. Daha sonraki senelerde ise Azerbaycan Türklerine yönelik tutumun yumuşaması ile göç edenlerin sayısında düşüş gözlemlenmiştir. 2001-2005 yıllarında Gürcistan'dan Azerbaycan'a 1100, 2006-2010'da 966, 2011-2015'de 1972 kişi göç etmiştir.²³ Ülkenin kısa süre içinde bu kadar göç kabul etmesine bir de Dağlık Karabağ Savaşı sonucunda oluşan zorunlu iç göç hareketleri eklenmiştir. Azerbaycan hükümeti kaçkın ve mecburi göçkünlerin barınması için yeterli konuta ve maliye gücüne sahip olmamıştır. Savaş döneminde Azerbaycan, ekonomik düşüşün neden olduğu 3-4 basamaklı enflasyonla baş etmek zorunda kalmıştır.²⁴ Sovyet ekonomisinden bağımsızlaşan ulusal ekonomi, savaşın finansal boyutları ile birlikte mecburi göçkünlerin sorunlarını halledemez duruma gelmiştir. Bu yüzden de kaçkın ve mecburi göçkünlerin büyük bir kısmı çadır kamplarına, çamur kulübelerine sığınmıştır. 1998'de kabul edilen Vatandaşlık Yasası ile 1988-1992 yılları içinde Azerbaycan'a gelen kaçkınlara vatandaşlık verilmiştir. Kanunun 5. Maddesinin 1. Fıkrasının 2. kısmına göre 1 Ocak 1988 – 1 Ocak 1992 tarihleri arasında Azerbaycan'a gelerek burada iskân eden kaçkınlar, yani vatandaşlığı olmayan kişiler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşı olmuştur.²⁵ Böylelikle tahminen 200 bin Ermenistan'dan gelen Azerbaycan Türkü ve

²²Okan Yeşilot, *Реванские Тюрки (Revanskiye Tyurki)*, İstanbul, Yeditepe, 2016, s. 156-157.

²³Neriman Paşayev, Zakir Eminov, Nizami Eyyubov, "Azərbaycan Respublikasının İqtisadi, Sosial və Siyasi Coğrafiyası (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Coğrafiyası)", Bakü, Çırag, 2010, s. 449-450.

²⁴Tabib Hüseyinov, "Return and its Alternatives: A Case Study on The Armenian-Azerbaijani Conflict", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 35.

²⁵Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı Haqqında Qanun (Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı Hakkında Kanun)", 30 Eylül 1998, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde <http://e-qanun.az/framework/3187> adresinden alınmıştır.

50 bin Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkü vatandaşlık elde etmiştir. Aynı zamanda sözkonusu yasa, vatandaşlığı kabul etmenin gelecekte onların kendi topraklarına geri dönme haklarının ellerinden alınmadığını onaylamıştır. Ermenistan'a dönüşün çok düşük bir olasılık olduğu kabul edildiğinden bu yasanın kaçkınların topluma entegre edilmesi konusunda önemli yere sahip olmuştur.²⁶

c) Mecburi Göçkünlerin Demografik Profili

Azerbaycan Devlet İstatistikler Komitesi Başkanı Tahir Budagov, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin Azerbaycan'daki Temsilcisi Guido Ambroso ile 6 Eylül 2019 tarihli görüşmesinde kaçkın ve mecburi göçkünlerle ilgili şu bilgileri vermiştir: *"Resmi istatistiklere göre, Azerbaycan nüfusunun 1,2 milyonu veya yüzde 12,4'ü kaçkın veya mecburi göçkündür. Dünyada her 122 kişiden 1'i kaçkın ve mecburi göçkün olduğu halde, Azerbaycan'da her 8 kişiden 1'i kaçkın ve mecburi göçkün hayatı yaşıyor."*²⁷ BMMYK'nın 1 Ocak 2020 tarihine olan verilerine göre Azerbaycan'da 652,326 mecburi göçkün olduğu bildirilmiştir²⁸. Mecburi göçkünlerin yüzde 90'ı Dağlık Karabağ'ın çevresindeki işgal edilmiş illerden ülkenin diğer yerlerine göç etmiştir.²⁹ Mecburi göçkün olarak ifade edilen Azerbaycan vatandaşlarının durumu diğer vatandaşlara oranla değerlendirildiği zaman, sorunların sadece bu insanların yaşamları ile sınırlanmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Öyle ki bu süreç, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerle birlikte nüfusun diğer kısımlarını da farklı derecelerde etkilemiştir. Savaş döneminde ve sonrasında devam eden ağır sosyal ve ekonomik sorunların üzerine zorunlu göçler de eklenince problemlerin çözüm sürecinde göçe maruz kalmayan vatandaşların omuzlarına da ekstra yük binmiştir. Toplumun söz konusu bölümü bu hususta bazı

²⁶Hüseynov, a.g.e, s. 35.

²⁷"Azərbaycandakı Qaçqın, Məcburi Köçkün və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslərlə Bağlı Statistik Məlumatlar (Azerbaycan'daki Kaçkın, Mecburi Göçkün ve Vatandaşlığı Olmayan Kişilere İlişkin İstatistik Bilgiler), 6 Eylül 2019, (çevrimiçi), 22 Kasım 2020 tarihinde <https://azertag.az/xeber/1326527> adresinden alınmıştır.

²⁸ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, *Azerbaycan*, Bakü, www.unhcr.org, 2020, s. 1.

²⁹European Commission Humanitarian Aid, "Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs)", *The UN Refugee Agency*, 2009, s. 10.

mülkiyet haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ayrıca devletin günümüze kadar devam eden mecburi göçkün politikası, gelir düzeyi itibarıyla ortalamanın altında olan kişilerin bazı konularda memnuniyetsizliğine yol açmıştır. Süregelen yıllar içinde nüfusun mecburi göçkün olan kısmı ile yerel nüfus arasındaki farklılık azalmış olsa da onlar toplumun en hassas sosyal grubu olarak kalmıştır.

Mecburi göçkünler kentsel bölgelerde yerel nüfusla birlikte karışık bir şekilde yaşadığı halde kırsal alanlarda daha çok il ve ilçe merkezlerinden uzak mesafelerde bulunan alanlarda yaşamıştır. Onların yerel nüfusla ilişkileri çoğunlukla dostluk temelleri üzerine kurulmuştur. Yerel nüfusun mecburi göçkünlerin içinde buldukları duruma karşı oldukça hoşgörülü olması toplumsal huzurun en önemli elementi olmuştur. 2007’de her yaşta kadın ve erkeklerin katılımı ile yapılan değerlendirme sonucunda, mecburi göçkünlerin genellikle toplumun diğer grupları tarafından kabul gördüğü ve onların bu konuda ayrımcılık hissetmediği kanısına varılmıştır. Ayrıca bu çalışma esnasında görüşülen mecburi göçkünler de kendilerine yönelik olumsuz tavır ve davranış görmediklerini belirtmiş, bazı durumlarda ortaya çıkan negatif durumların genelde onların mecburi göçkün statüsü ile ilgili olmadığını beyan etmiştir.³⁰ Hükümetin mecburi göçkünlere ve onların sorunlarına yönelik pozitif ayrımcılığı, Dağlık Karabağ ve çevresindeki illerin işgali sonucu meydana gelen kayıpların onarılması konusunda tüm halkın sorumluluk sahibi olmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda yerel nüfus arasında hükümetin kaçkın ve mecburi göçkün politikalarına yönelik bazı anlaşmazlıklar olsa da bu durum hiçbir zaman toplumsal çatışmaya varacak seviyeye gelmemiştir. Özellikle zorunlu göçün gerçekleştiği ilk zamanlarda barınma sorunu ile karşı karşıya kalan mecburi göçkünlerin yerel nüfusa ait mülklere dâhil olması ve bu durumda mağdur olan her iki tarafın çıkarlarını temin edilmesinin imkânsızlığı devleti oldukça zora sokmuştur. Bu sorunların çözümü sürecinde yerel nüfusun mecburi göçkünlere karşı oldukça bilinçli davranmıştır.

Mecburi göçkünleri yaşam koşulları, gelir düzeyleri ve diğer birçok açıdan farklı kategorilere ayırarak onların sorunlarını daha kapsamlı bir şekilde irdelemek mümkündür. Zorunlu iç göçün meydana geldiği ilk yıllardan itibaren bu tür farklılıklar olmuştur. Fakat bu farklar onların

³⁰European Commission Humanitarian Aid, a.g.e, s. 11.

içinde buldukları süreç dolayısıyla oldukça az olmuştur. Bu yıllarda mecburi göçkünlerin hemen hepsi için en temel ihtiyaçlar konusunda bile yardım gerekmiştir. Fakat yıllar içinde mecburi göçkün gruplarının özellikleri de farklılaşmıştır. Örneğin Azerbaycanlı uzman Azer Allahverenov, çalışmalarında mecburi göçkünlerin topluma entegrasyon düzeyini baz alarak onları birkaç kategoriye ayırmıştır:

1. Toplumun diğer grupları ile ilişkileri bağlamında günlük hayata daha iyi entegre olmuş mecburi göçkünler genellikle Bakü, Sumgayit ve ülkenin diğer büyük şehirlerinde (Gence, Mingeçevir) ikamet etmektedir. Resmî verilere göre, mecburi göçkünlerin % 47,4'ü bu şehirlerde yaşamaktadır ve bu insanlar diğer mecburi göçkünlere göre toplum hayatında aktif rol oynamaktadır. Bu grup topluma iyi düzeyde entegre olmuş, aynı zamanda kimliklerini de muhafaza etmiştir.
2. Asimile olan mecburi göçkün grubu ise genellikle işgal edilmiş toprakların çevresindeki bölgelere yerleşen kesimlerdir. Yerel nüfusla geniş kapsamlı temas, karma evlilikler ve bölgenin altyapısı ile birçok açıdan yakınlık mecburi göçkünlerin farklılıklarının hissedilmeyecek seviyeye indirgemıştır. Asimile olan mecburi göçkünlerin genel mecburi göçkün sayısı içinde % 19,6'lık paya sahip olduğu tahmin edilmiştir.
3. Dağlık Karabağ çatışmasının silahlı aşamaya dönüşmediği dönemde milli zeminde gördükleri baskı yüzünden bölgeden ayrılan mecburi göçkünlerin göçü diğerlerine kıyasla daha yumuşak şartlarda olduğu için onlar kompakt yaşama imkânı elde etmiştir. Acele kurulan Fin evlerde³¹ yaşamını sürdürmüş bu grup kendi grup özelliklerini daha güçlü bir şekilde muhafaza ederek izole olmuştur. Bu grup mecburi göçkünlerin tahminen % 12,7'lik kısmını teşkil etmiştir.
4. Birinci Karabağ savaşının sonuçlarını ağır bir şekilde ödeyen, topraklarının bir kısmı işgal edilmiş Terter, Ağdam ve Füzuli'de yeniden inşa edilmiş yerleşim birimlerinde yaşayan mecburi göçkünler ise "geri dönenler" grubunun ilkleri olmuştur. Onların birçoğu işgal edilmiş farklı bölgelerden olsa da gelecekte mecburi göçkünlerin geri dönüşünü sorunsuz bir

³¹ Finlandiya'da yaygın olan ahşap veya kütükten yapılan tek katlı ev modelleri.

şekilde teşkil etmek konusunda bir rol model olacaktır. Bu kısım şu anda toplam mecburi göçkünlerin yüzde % 20,3'lük bölümüdür.³²

d) Kimlik ve Mensubiyetin Muhafaza Edilmesi

Azerbaycan'ın mecburi göçkünlere yönelik devlet politikası oldukça korumacı özelliklerle birlikte onların yerel halka tamamen entegre edilmemesine yönelik olmuştur. Bu politika bazı durumlarda uluslararası teşkilatların eleştiri hedefine dönüşse de devletin ve toplumun mecburi göçkünlerin sorunlarının kalıcı çözümü olarak gördüğü "geri dönüş"ün uzaması, Azerbaycan tarafından kaynaklanmamıştır. Nitekim Azerbaycan'daki mecburi göçkünlerin durumuna ilişkin araştırmalar yapan kuruluşlar, onların yaşadıkları bölgede yerel nüfusa entegreedilmesinin sosyal sorunların çözümünde etkili olacağını vurgulamıştır.³³ "Geri dönüş" mecburi göçkünlerin kimlik ve mensubiyetlerinin korunması açısından her zaman ön planda olmuş, bununla birlikte alternatif çözümler de müzakere edilmiştir. Ermenistan analisti Artak Ayunts, mecburi göçkünlerin "geri dönüş"ü en iyi çözüm olarak görmesinin devlet politikasının manipüle gücünden kaynaklandığını belirtmiş, bununla birlikte etnik çatışma bağlamında Azerbaycan'ı terk eden Ermenilerin Azerbaycan Türklerinden farklı olarak geri dönme konusunda istekli olmadıklarını dile getirmiştir.³⁴ Fakat bu bağlamda çok önemli bir husus ya analistin dikkatinden kaçmış ya da sübjektif değerlendirilme yapılmıştır. Öyle ki Dağlık Karabağ ve çevresinden olan mecburi göçkünler bilimsel olarak Azerbaycan'dan göç eden Ermenilerle aynı açıdan değerlendirilemez. Bu bağlamda eğer Ermenistan'a göç eden Ermeni asıllı Azerbaycan vatandaşlarının konumu ile eşdeğer durumda olanlar mecburi göçkünler değil, Ermenistan'dan göç eden kaçkınlardır. Onlar ise terk ettikleri topraklar

³² AzerAllahveranov, "The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 50-51.

³³ Caroline Howard, Nadine Walicki, *After More Than 20 Years, IDPs Still urgently Need Policies to Support Full Integration*, Cenevre, Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, 2014.

³⁴ Artak Ayunts, "Return and its Alternatives: Perspectives from Armenia", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 31.

her ne kadar kendi vatanları olsa da tıpkı Azerbaycan'dan olan Ermeni göçmenler gibi “düşman” devletin egemenliği altında yaşamak istememektedir. Azerbaycan nüfusunun bu grubu ise Ermenistan'a göç eden Ermenilerden daha fazla topluma entegre edilmiş, nitekim vatandaşlığa kabul edilmiştir.

Azerbaycan, uluslararası hukuk, uluslararası teşkilatların kabul ettiği norm ve prensipler çerçevesinde çözüm sürecinin müzakereler masasında nihai bir sonuca ulaşması konusunda yapıcı tavırlar sergilemiştir. Kontrolsüz entegrasyonun mecburi göçkünlerin nüfusun diğer grupları içinde asimile olması konusunda ciddi sorunlara yol açabileceği ise göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda Karabağ kimliğinin kaybedilmemesi önemli bir noktadır ki, mecburi göçkünler de tutumlarının bu yönde olduğunu sık sık dile getirmiştir. Öyle ki savaş ve zorunlu göçün bilincinde olan, topraklarını kaybetmenin manevi sorumluluğunu hisseden ve yaş itibarıyla mecburi göçkünlerin olgun nesli bu konuda haklı endişeye sahip olmuştur. Fakat Bakü ve diğer büyük şehirlerde büyüyen, kendi topraklarını görsel olarak hatırlamayan veya bu toprakları hiç görmeyen yeni neslin kimliklerini koruma konusunda ebeveynlerinin arka planında kaldığı söylenemez. Özellikle genç neslin 27 Eylül 2020 itibarıyla başlayan Vatan Savaşı sırasında gösterdiği hassasiyet ve mecburi göçkünlerin haklarının dünyaya duyurulmasında gösterdikleri özveri, bu endişenin bugün için gerçekliği yansıtmadığını göstermiştir. Fakat işgalin uzayabileceği yıllar içinde bu durum tehlikeli sonuçlara yol açabilirdi ki, dünya tecrübesinde bunun bariz örnekleri sık sık görülmüştür. Özellikle Rusya'nın göç ve asimilasyon politikaları bağlamında yüz binlerce insan kimliğini kaybetmiştir.

Diyalektik olarak entegrasyon süreci ve geri dönüş arzusu bir araya sığmayan, çelişkili mefhumlardır. Bu ikisi arasındaki altın ortayı tutturmak ise oldukça zor ve emek isteyen çalışmaların sonucunda mümkün olabilir. Mecburi göçkünler, dini, milli, kültürel, lisan ve tarihi açıdan Azerbaycan'ın diğer vatandaşlarından farksız olmuştur. Tabii ki bazı yöresel farklılıklar mevcuttur, fakat bu farklar entegrasyon sürecinin önünde asla bir engel olmamıştır. Onların uyum sürecinde karşı karşıya kaldığı sorunların birincil olarak ekonomik kaynaklı olduğu gözlemlenmiştir. Ama otuz seneye yakın bir süre içinde ekonomik

farklar da neredeyse minimuma indirgenmiş, barınma, iş, eğitim, sağlık ve diğer konulardaki durum, artan bir çizelge ile yükselmiştir. Çalışmanın daha önceki kısımlarında da belirtildiği üzere, mecburi göçkünler artık ciddi bir adaptasyon sorunu yaşamamakla beraber kendilerine yeni bir hayat kurmuştur. Peki, bırakıp gelmek zorunda kaldıkları yurtları bu hayatın neresindedir? Veya bu yeni hayat içinde yurt arayışının yeri var mıdır? Mecburi göçkünlerin kimliği, aynı zamanda işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının kimliği olmuştur. Bu yüzden Hocalı'dan kilometrelerce uzakta doğan bir bebek Hocalıdır. Bu durum işgal edilmiş tüm bölge için geçerli olmuştur. Devletin nüfusa alma politikası da bu yönde devam etmiştir. Bugün Karabağ'ı hiç görmeden büyüüp topluma karışan bir Karabağlılar nesli yetişmiştir. Mecburi göçkünlerin en önemli özelliklerinden biri ise onların kaybettikleri mülkiyete kavuşmaktan çok vatan özlemi taşımaları olmuştur. Yani onların temel ihtiyaçlarının karşılanması bu vatan arayışının önüne geçememiştir. 2020 Savaşından önceki süreçte mecburi göçkünlerin sorunlarının çözümü konusunda genel olarak 3 farklı alternatif mevcut olmuştur: geri dönüş, tam entegrasyon, yeniden yerleşim.³⁵ Öncelik devletin ve mecburi göçkünlerin sıcak baktığı geri dönüş olmuştur. Diğer bir çözüm yolu ise tam entegrasyonun sağlanması olmuştur. Ancak bu yol, Karabağ kimliğinin Azerbaycan tarihinde ve varlığındaki rolü nedeniyle içten destek görmeyen zayıf bir tez olarak değerlendirilmiştir. Yeniden yerleşim ise yukarıda belirtilen sebepler dolayısıyla sadece geçici çözüm niteliği taşımıştır. Bu alternatiflere yönelik tutum işgalin bitmesinden önce ve sonra farklı düzeylerde olabilir. İşgalin bittiği zamana kadar kimlik ve mensubiyet güçlü bir şekilde muhafaza edildiğinden mecburi göçkünlerin geriye kalan iki alternatife yönelik savaştan önceki ve sonraki tutumları oldukça önemlidir. Çalışmanın son kısmında yer alan ankette mecburi göçkünlerin geri dönüş ve yeniden yerleşim alternatifi arasında seçimleri de gözden geçirilmiştir.

e) Mecburi Göçkünlerin Sosyoekonomik Sorunları ve Sorunlarla İlgili Çalışmalar

Azerbaycan, nüfus yapısı itibarıyla dünyada en fazla ÜİYOK'nin bulunduğu ülkelerden biri olmuştur. Zorunlu göç sorunu, 30 seneye yakın bir sürede, yani Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlık elde ettiği

³⁵Hüseynov, a.g.e, s. 36.

dönemden itibaren ülkenin karşı karşıya kaldığı temel problemlerinden birini teşkil etmiştir. Sorunun bu kadar geniş bir zaman dilimine yayılması, sürecin kendi içinde çelişkilerinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Çalışmanın diğer bölümlerinde zorunlu iç göçün ülkede oluşturduğu demografik, sosyal ve ekonomik sorunlar gözden geçirilmiştir. Bununla birlikte, zorunlu göç sonucu mecburi göçküne dönüşmüş nüfusun genel problemlerinin incelenmesi zaruritesi ortaya çıkmıştır. Çatışmanın çapının büyüyeceği ihtimali yeterince değerlendirilmediğinden zorunlu iç göç de öngörülmemiş, bölgede yaşayan vatandaşlar hayatta kalabilmek için kendi imkânları ile güvenli alanlara doğru hareket etmiştir. Zorunlu göç, vatandaşlar için ne kadar beklenilmez olmuşsa devlet için de aynı derecede “sürpriz” olmuştur. Bu göç sürecinde devletin kontrol etme ve yapılandırma konusunda geri planda kalması ilerleyen aşamalarda da belirli zorluklara neden olmuştur. Mecburi göçkün gruplarının farklı özelliklere sahip olması, onların yaşam şartları ve sorunları arasında da bazı farklılıkların oluşmasına yol açmıştır. Örneğin kırsal ve kentsel alanlara göç eden mecburi göçkünlerin yaşam standartlarında, ekonomik durumunda, sağlık ve diğer hizmetlere ulaşmaları konusunda eşit imkânlar mevcut olmamıştır. Tüm bunlarla birlikte, özellikle zorunlu göçün gerçekleştiği ilk yıllarda onların sorunları aşağı yukarı benzer olduğundan bu sorunların çözümü için daha genel ve net çalışmalara üstünlük verilmiştir. Yıllar içerisinde ise bu çalışmaların daha spesifik özelliklerle yenilenmesine, farklı faaliyet istikametlerinin hazırlanmasına gerek duyulmuştur. Sorunların ve şartların değiştiği süreç içinde çözüm yollarının da değiştirilerek evrimleşmesi zaruri olmuştur.

Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin 19 Eylül 1989 tarihli Kararnamesi uyarınca, toplu göçlerin neden olduğu negatif durumlardan etkilenen insanların problemleri ile ilgilenmesi için yeni kurum oluşturulmuştur. “Daimi İkamet Yerlerini Terk Etmeye Zorlanan Kişilerle Çalışma Üzerine Devlet Komitesi” olarak kurulan bu idare, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 5 Ocak 1993 tarihli Fermanıyla “Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi” adını almıştır.³⁶ 29 Eylül

³⁶“Komitenin Yaranma Tarihi (Komitenin Oluşturulma Tarihi)”, 2020, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde <http://idp.gov.az/az/content/1/parent/1> adresinden alınmıştır.

1992 yılında “Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Statüsü Hakkında” kabul edilen Yasaya uygun olarak toplumun söz konusu nüfus grubuna yönelik devlet siyaseti şekillenmeye başlamış, onlara ilk kez imtiyazlar verilmiş ve sosyal savunma politikaları bu kurum aracılığı ile yürütülmüştür.³⁷Savaş ve Yeni Dünya düzeninin getirdiği sürecin yükünü kaldırmakta zorlanan devlet, kaçkın ve mecburi göçkünlerin sorunlarının çözümü konusunda uluslararası teşkilatlardan yardım almıştır. Bu bağlamda devletin konuya yönelik politikası ile birlikte uluslararası yardım kuruluşlarının rolü büyük önem taşımıştır.

İşgal edilmiş bölgelerden ülkenin diğer kısımlarına göç etmek zorunda kalan insanların güncel yaşam şartları oldukça farklılık göstermiştir. Bunun nedeni ise yerleşim birimlerinin konumu, buna bağlı olarak iş imkânlarının yeterlilik düzeyi ve kamusal yapılanma olmuştur. İşgal sonrası zorunlu göçe maruz kalan Azerbaycan vatandaşları, savaş döneminin beraberinde getirdiği sıkıntıların yanı sıra temel ihtiyaçlarını karşılamak için en basit imkânlardan da olmuştur. Ailesinden, yakınlarından bir veya birkaç kişiyi kaybeden mecburi göçkünler, yaşananları psikolojik açıdan anlayıp sindiremeden kendilerini zorlu bir yaşam mücadelesinin ortasında bulmuştur. Mecburi göçkünlerin yoksulluk düzeyi, işsizlik, mülkiyet yetersizliği, hijyenik olmayan alanlardaki yaşam şartları, su teçhizatındaki sıkıntılar, yeni doğan bebekler arasındaki ölüm düzeyinin artışı, yetersiz yemek, sağlık sorunları ve geçici hastalıklar, eğitimin sürdürülememesi gibi sorunlar onları Azerbaycan nüfusunun en büyük savunmasız grubuna dönüştürmüştür. Yaşadıkları ülkelerden baskı gördükleri için Azerbaycan’a sığınmış kaçkınlar da mecburi göçkünlerle aynı sorunları paylaşarak devletin veya uluslararası yardım kuruluşlarının desteği ile hayatta kalma çabası içine girmiştir. Azerbaycan toplumunun yüzde 12’sini oluşturan kaçkın ve mecburi göçkün grubunun sorunları devlet siyasetinin en önemli istikametlerinden biri olduğu için bu konu hiçbir zaman güncelliğini kaybetmemiştir. Onların günlük hayatta karşı karşıya kaldıkları problemler ülkenin diğer nüfus gruplarının ve ülke basınının sürekli gündeminde olmuştur. Genel olarak Bakü ve çevresinde yaşayan

³⁷National Legislative Bodies / National Authorities, “Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants”, 29 Eylül 1992, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html> adresinden alınmıştır.

kaçkın ve mecburi göçkünlerin sorunları daha fazla araştırılmış, özellikle onların kompakt bir şekilde yaşadıkları konutların düşük yaşam standartları sık sık medyaya taşınmıştır. Tüm bunlarla birlikte bugünün gerçekliğine bakacak olursak “kaçkın” ve “mecburi göçkün” ifadeleri dile getirildiğinde toplumun ekonomik açıdan yetersiz kesimi anlaşılmamaktadır. Onların birçoğu sosyal hayata entegre olarak yaşam kalitelerini diğer Azerbaycan vatandaşları ile aynı veya yakın standartlara taşıyabilmiştir. Fakat süre gelen yıllar içinde onların kendi topraklarına dönme arzusu bitmemiş ve bu konu en büyük sorun olarak kalmıştır. Temel araştırma sorularından biri olan geri dönme isteğinin yüksek düzeyde olduğu ise çalışma sırasında iletişime geçilen mecburi göçkünler tarafından onaylanmıştır.

Problemlerin çeşitliliği çözüm çalışmalarının da çok yönlü olmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda, özellikle sağlık, eğitim, istihdam konularındaki saha çalışmaları büyük önem taşımıştır. Fakat bu çalışmalarda mecburi göçkün gruplarının farklı özelliklerinin baz alınmaması, onların tek bir grup olarak nitelendirilmesi farkları azaltmak yerine daha da derinleştirmiştir. En ağır şartlarda yani vagonlarda, çadırlarda, hiçbir kamu hizmetinin olmadığı alanlarda yaşayan kişilerle devlet binalarına veya akrabalarının evlerine sığınmış kişilerin aynı yardımı alması sosyal adaleti sağlamamıştır. Tabii ki aradan geçen yıllar içinde yaşam alanlarının kalitesi artmış, bu tür konular belirli düzeyde anlamını yitirmiştir. Fakat kamusal yaklaşım aynı olduğundan süre gelen yıllarda söz konusu farklılıkları minimuma indirmek mümkün olmamıştır. Son yıllarda mecburi göçkünlere yönelik yaklaşımın yenileşmesi devletin imkânlarının daha etkili bir şekilde kullanılmasına zemin yaratmıştır. Hedef gruplarının ihtiyaçlara göre belirlenmesi yönündeki yeni yaklaşım, “Büyük Geri Dönüş” Politikası için de önem arz edecek, mecburi göçkünlerin kendi topraklarına dönerek hayatlarını sürdürmeleri konusunda rol model olacaktır.

Mecburi Göçkünlerle Gerçekleştirilen Anket Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmına kadar bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yaşanan zorunlu iç göç hareketleri konusunda yapılan araştırmalar, raporlar, istatistik bilgileri ışığında konuya yönelik bilimsel gerçeklikler gözden geçirilmiştir. Son olarak bu bilgilerin pratikte nasıl işlediğine dair

mecburi göçkünlerin fikirleri alınmış, anket soruları çerçevesinde yaşanılmış sürecin somut bir şekilde değerlendirilmesine çalışılmıştır. Birincil kaynaktan veri toplama metodu olan anket çalışması ile mecburi göçkünlerin zorunlu göç ve sonrasında yaşadıkları olaylara yönelik tepkileri incelenmiştir. Öncelikle belirtilmelidir ki, anket çalışması bilimsel etik çerçeveleri dâhilinde gerçekleştirilmiş, katılımcıların fikir ve görüşleri olduğu gibi değerlendirilmiştir. Çevrimiçi anket e-mail adresi bulunan tüm mecburi göçkünler için ulaşılan olmuş, herhangi bir kısıtlama mevcut olmamıştır. Aynı zamanda soruların yanıtlanması esnasında da gönüllülük prensibi esas alınmıştır, katılımcıların adı, soyadı ve yaşına bilgilerin talep edildiği ilk sorudan başka hiçbir soruya yanıt zorunlu olmamıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, çevrimiçi anket Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının yeniden alevlendiği bir dönemde yapıldığından katılımcılarda çalışmaya yönelik güven oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anket Soruları

Ankette yer alan sorular aşağıdakilerdir:

1. Adınız, soyadınız, yaşınız.
2. İşgal sonucunda hangi bölgeden göç etmek zorunda kaldınız?
 - Dağlık Karabağ
 - Ağdam
 - Cebrayıl
 - Füzuli
 - Gubadlı
 - Kelbecer
 - Laçın
 - Zengilan
 - Diğer
3. Şu anda nerede yaşıyorsunuz?
 - Bakü-Abşeron
 - Diğer
4. Mecburi göçkünler için devlet ayrıcalıklarından yararlanıyor musunuz, ayrıcalıklar tatmin edici midir?
 - Hayır, hayır

- Evet, hayır
- Evet, evet
- 5. "Ermeni" denildiğinde aklınıza gelen ilk şey nedir? (Bir kelime ile ifade etmeye çalışın)
- 6. Çatışmanın hangi yolla **çözülmesinin** taraftarısınız?
 - Askeri yolla
 - Görüşmeler yolu ile
- 7. Topraklar işgalden kurtarıldıktan sonra geri dönmek ister misiniz?
 - Evet, istisnasız dönerim
 - Hayır, mevcut yaşam alanımdan memnunum
 - Evet, yalnızca yaşam için normal **şartlar olursa**
- 8. Şehit, esir veya kayıp yakınınız var mı?
- 9. Yaşadığınız olayların sizde olumsuz psikolojik etkilere neden olduğunu düşünüyor musunuz?
 - Evet
 - Hayır
- 10. İşgal dönemi ile ilgili unutamadığınız ve mutlaka kayda alınması gerektiğini düşündüğünüz bir veya birkaç anınız var mı?

a) Anketin Kapsamı ve Katılım

Toplum ve demografik yapı sürekli değişim içinde olan aktif bir özne olduğu için sosyal çalışmaların en yeni verilere dayanması gerekmektedir. Anket çalışmaları belirli bir grubun fikirlerine istinaden daha büyük bir sosyal gruba yönelik genel çıkarımlara ulaşmak amacıyla yapılmaktadır. Bu metot bilimsel araştırmanın güvenilir yöntemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda bu çalışmalarda araştırma hedefi olarak seçilmiş sosyal grubun tamamına değil sadece belirli bir kısmına ilişkin verilerin toplandığı göz önünde bulundurulmalı, sonuçların analizi konusunda bu husus dikkate alınmalıdır. 450 mecburi göçkünün katılımıyla gerçekleştirilen ankette 18 yaş ve üstü farklı yaş gruplarından olan kişilerin fikirleri alınmıştır. Anket çalışması çevrimiçi olduğundan genç ve orta yaşlı neslin katılım düzeyi daha yüksektir, bununla birlikte yaşlı nesli temsil eden katılımcılar da mevcuttur. Fakat günümüzde entegrasyon tartışmaları konusunda oldukça güncel olan

yeniden yerleşim ve geri dönüş alternatifleri arasında seçim bağlamında genç ve orta yaşlı neslin görüşleri büyük önem arz etmektedir.

İkinci soruya verilen yanıtlara esasen katılımcıların bölgelere göre katılım oranı şu şekilde olmuştur.

Grafik 1: Katılımcıların Zorunlu Göç Ettikleri Bölgelere Göre Dağılımı.

- Dağlık Karabağ - % 9,8
- Ağdam - % 14,6
- Cebrayıl - % 13,2
- Füzuli - %9
- Gubadlı - % 5,8
- Kelbecer - %13
- Laçın - % 18,5
- Zengilan - % 10,3
- Diğer - % 5,8 (Gazakh bölgesinde işgal edilmiş 7 köy ve Nahçıvan bölgesinde işgal edilmiş Kerki köyünün sakinleri).

Katılımcıların üçüncü soruya verdikleri yanıtlara esasen onların iskân ettikleri bölgelere göre dağılımı gözden geçirilmiştir.

Grafik 2:Katılımcıların Yaşadıkları Bölgelere Göre Dağılımı.

b) Mecburi Göçkünlerin Lügatında “Ermeni” Kelimesi: Düşman Algısını Analizi

İlginçtir ki, Ermenistan-Azerbaycan arasında yıllarca süren çatışma, savaş ve düşmanlığa rağmen, bu konuyu etnik psikoloji bağlamında ele alan araştırmaların yapılmaması bilimsel boşluk olarak görülmemiştir.³⁸ Nitekim taraflar arasındaki çatışmanın “etnik” zeminde yaşandığı kabul görmüştür. Çatışmanın nedenlerine dair çok yönlü çalışmalar yapılsa da etnik çatışma tezinin çürütülmesine neredeyse hiç çalışılmamıştır.³⁹ Ermeniler için “Azerbaycanlı” ve “Türk” algısı hemen hemen aynı olmuştur ve pratikte hem Azerbaycan’a, hem Türkiye’ye yönelik bir nefretin hâkim olduğu bilinen bir gerçekliktir. Düşman algısının ise taraflardan sadece birine has olan bir durum olmadığı, nefrete dayalı ilişkilerin karşılıklı olarak inşa edildiği aşikârdır. “Ermeni Meselesi” Türkiye açısından sorun niteliğini kaybettiği için Ermenilere yönelik düşman algısı Azerbaycan’da olduğu kadar güçlü değildir. Aksine bir düşman algısının mevcut olduğunu varsayarsak bu durum devlet

³⁸Literatür taramasında bu konuya ilişkin etnopsikolojik çalışmaya rastlanmamıştır. Araştırmalar genellikle Türkiye’de “Ermeni” algısı, Ermenistan’da “Türk” algısı yönünde yapılmıştır.

³⁹Burada etnik çatışma söyleminin yanlış olduğu kanaati savunulmamıştır. Sadece söz konusu tezin yeterince sorgulanmamasına ve alternatif varsayımların değerlendirilmemesine vurgu yapılmıştır.

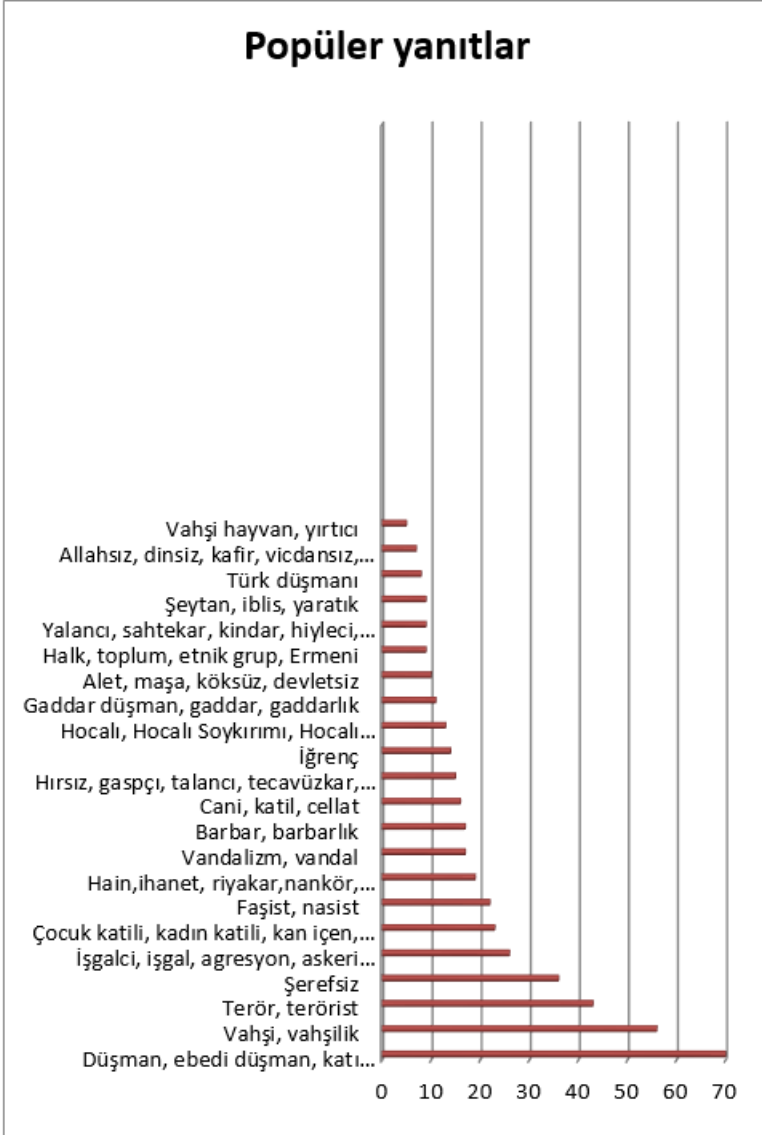
bazında Azerbaycan'la ve toplum bazında ise Azerbaycan Türkleriyle olan güçlü ilişkilerden beslenmektedir, bu durumun tersi de olağandır. Nitekim dışarıda bir düşmanın olması grubun kendi içinde uyum sağlamasına ve bağlılığı güçlendirmesine neden olmaktadır.⁴⁰ Ermenilerin Anadolu Türklerine yönelik kıyımlarının sonuçları, Türkiye'ye yönelik toprak ve en önemlisi sözde soykırım iddiaları toplumsal açıdan güncelliğini yitirmiştir. Fakat Azerbaycan için durum farklıdır, çünkü Ermenilerin baskı ve şiddet eylemlerine bizzat şahit olan veya bu olaylardan direkt etkilenen insanların büyük çoğunluğu hayattadır. 2020 yılına kadar ise cephede ara sıra yaşanan gerilimler, küçük veya büyük çaplı çatışmalar düşman algısının gerçek tecrübelerle dayanarak sürekli aktif olmasına sebebiyet vermiştir. 27 Eylül itibariyle başlayan ve 44 gün süren savaş sırasında ise sivillere yönelik saldırılar durumun ciddiyetini daha da arttırmıştır. 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan savaş sırasında Ermenistan silahlı güçleri tarafından 98 sivil vatandaş öldürülmüş, 414'ü yaralanmıştır.⁴¹ Çalışmamızın konusu Azerbaycan'da zorunlu iç göçler olduğu için düşman algısının tüm Azerbaycan vatandaşları açısından değil sadece mecburi göçkünler açısından değerlendirilmesinin daha etkili olacağı düşünülmüştür. Çünkü Azerbaycan'da düşman algısı oldukça geniş ve daha derin araştırmalar talep eden bir konudur. Bununla birlikte Azerbaycan toplumunu yapılandıran sosyal gruplar arasında önemli bir yere sahip olan mecburi göçkün nüfusunun Ermenilere yönelik tutumu büyük önem ifade etmektedir. Nitekim onların bu halka yönelik gerçek tecrübelerle ve yaşanmışlıklara dayanan algısı genç neslin öteki algısını beslemiştir. Öteki algısının oluşturulmasında önyargı ve stereotipleri besleyen süreçlerden biri de hayali ilişkiselliktir. Bu bağlamda, kişinin sosyal çevresinden öğrendikleri onun davranış ve düşünce biçimini etkilemektedir.⁴² Bu bağlamda, Ermenilerle bizzat ilişkileri olan orta ve yaşlı nesille genç neslin öteki algısı arasında neredeyse fark görülmemiştir.

⁴⁰Sanem Çevik, "Düşman Algısı: Psikolojik Bir Analiz", *Tarih Okulu*, C. VII, 2010, s. 101.

⁴¹Human Rights Watch, "Armenia: Unlawful Rocket, Missile Strikes on Azerbaijan", 11Aralık2020, (çevrimiçi), 20 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hrw.org/news/2020/12/11/armenia-unlawful-rocket-missile-strikes-azerbaijan>adresinden alınmıştır.

⁴²Esra Özsüer, *Türkokratia - Avrupa'da Türk İmajı*, İstanbul, Kronik Kitap, 2018, s. 46.

Anket çalışmasının beşinci sorusuna verilen yanıtlarla mecburi göçkünlerin Ermenilere yönelik düşman algısının, başka bir deyişle öteki algısının hangi yönde olduğu gözden geçirilmiştir. “Ermeni” ifadesinin çağrıştırdığı kelimelerin sorulduğu soruda katılımcılara hiçbir alternatif sunulmamış, böylelikle herhangi bir yönlendirme yapılmamıştır. Katılımcılardan tek kelime talep edilse de herhangi sınırlandırma yapılmamıştır. 450 kişiden 447’sinin yanıtladığı bu soruda bir katılımcı birden fazla cevap verdiği için popüler yanıtlar kümeler halinde toplanmıştır. Örneğin, bir birine yakın ifadeler olan “soykırım”, “katliam”, “facia”, dolayısıyla “Hocalı”, “Hocalı Soykırımı”, “Hocalı Genosidi”, “Hocalı Katliamı” gibi yanıtlar aynı başlık altında gözden geçirilmiştir. Bununla birlikte, “vandal, vandallık”, “barbar, barbarlık”, “vahşi, vahşilik” gibi ifadeler anlam itibarıyla yakın olsalar da, katılımcılar bu ifadeleri sık sık kullandığı için farklı başlıklar altında toplanmıştır. Katılımcıların “menfur”, “murdar”, “iğrenç” kelimelerinden oluşan yanıtları ise “iğrenç” başlığı altında verilmiştir. Sorunun yanıtı olarak en çok kullanılan ifadeler özellikle incelenmiştir.

Grafik 3: Mecburi Göçkünlerin Düşman Algısına Dair Popüler Yanıtlar.

Grafikten görüldüğü üzere “Ermeni” kelimesinin katılımcılarda çağrıştırdığı ifadeler arasında 70 yanıtla “düşman” ilk sırada, 56 yanıtla “vahşi” ikinci sırada, 43 yanıtla “terörist” üçüncü sırada olmuştur.

“Şerefsiz” popüler yanıtı altında ise “namussuz” ve aynı anlama gelen “geyretsiz” ifadeleri de toplanmıştır (36 yanıt). Tüm yanıtları kısa şekilde özetleyecek olursak şiddet eğilimli ifadelerin büyük çoğunlukta olduğu görülmektedir. Karşı taraftan psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kalarak göçe zorlanmış mecburi göçkünler için “Ermeni” ifadesi şiddet eylemlerinin karşılığı olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda onların “düşman” algılarını ifade etmek için kullandıkları kelimelerin anlamları bir birine çok yakındır. Yanıtlar arasında Hocalı’ya, katliamlara, çocuk ve kadınların öldürülmesine yönelik cevaplar mecburi göçkünlerin bu konuda oldukça hassas olduklarını göstermiştir. Genel olarak yanıtlar arasında onların insan olmadıklarına dair algının (“şeytan, iblis, yaratık” – 9 yanıt; “vahşi hayvan, yırtıcı” – 5 yanıt) yüksek oranda olmaması olumlu değerlendirilebilir. Diğer popüler yanıtlar olan “yalancı, sahtekâr, kindar, hilebaz, tilki” (9 yanıt), “hain, ihanet, riyakâr, alçak, yüzüstü, ikiyüzlü” (19 yanıt) gibi ifadeler “öteki”, “düşman” algısını oluşturan düşünce biçimlerin hemen hemen hepsiyle benzerlik teşkil etmiştir. Cevaplar arasında “alet, maşa, köksüz, devletsiz” (10 yanıt) gibi ifadeler ise Ermenilerin diğer güçler tarafından kullanıldığı kanaatini ifade etmiştir. Yaşadıkları olumsuz tecrübelerle rağmen daha soğukkanlı yanıtlar veren mecburi göçkünler de olmuştur. Örneğin “halk, toplum, etnik grup, Ermeni, insan” (9 yanıt) gibi cevaplar da kayda alınmıştır. Ermeni-Azerbaycanlı çatışmasının dini temellerinin olduğuna dair görüşler olsa da genelde “düşman” imgesi altında bu farklılıkların önemli olmadığı görülmüştür. Örneğin, hiçbir katılımcı bu soruya “Hıristiyan, Gregoryen” yanıtı vermemiştir, sadece şahit oldukları davranış biçimlerine tepki olarak “Allahsız, dinsiz, kâfir, vicdansız, ruhsuz” (7 yanıt) gibi ifadeler kullanılmıştır.

Tüm bunlarla birlikte popüler olmayan yanıtlar arasında da dikkat çeken ifadeler olmuştur. Bu ifadeler arasında özellikle orta yaşlı neslin temsilcilerinin farklı yanıtları incelenmiştir. Çünkü işgalin gerçekleştiği yıllar bu neslin dünyaya bakış açısının şekillendiği döneme tesadüf etmiştir. Örneğin, 40 yaşındaki mecburi göçkün Ramin Süleymanov, “Ermeni” kelimesinin onun zihninde hayvanla bile kıyaslanmayacak iğrenç bir mahlûkat oluşturduğunu belirtmiştir, bu fikrini ise şu sözlerle temellendirmiştir: *“Yılanın bile ısırmadığı körpeyi öldürebiliyorsa onlara “insan” demek günahdır.”* Kelbecer’den mecburi göçkün olduğu halde Hocalı Faciası nedeniyle tek bir an rahat olamadığını belirten 34

yaşındaki Aliyeva Şahnaz için ise “Ermeni” kelimesi “*aksakalların, akbirçeklerin, kız- gelinlerin, körpelerin, yiğit atalar ve kardeşlerin çiğnenmiş gururu*” anlamını ifade etmiştir. Aliyeva Şahnaz yanıtını şöyle bitirmiştir: “*İnsanlığa sığmayan ahlaksız davranışların adıdır Ermeni.*” Dağlık Karabağ’dan mecburi göçkün olan 39 yaşındaki Fuad Guliyev için ise “Ermeni” “*insanlığın yüz karası*” anlamına gelmektedir.

39 yaşındaki Günay Hüseyinova ise “Ermeni” denildiğinde aklına “*tarihen nefret ideolojisi ile zehirlenen millet*” ifadesinin geldiğini belirtmiş, Ermenilerin radikal milliyetçiliğini kullanarak onların hislerini kendi çıkarları doğrultusunda istismar eden güçlere dikkat çekmiştir. Dağlık Karabağ’dan göç etmiş Elmeddin Abbaslı için ise bu kelime, “*Rusun paralı ordusu*” demektir. Gubadlı’dan mecburi göçkün 40 yaşındaki Jale Mammedova, “Ermeni” sözünü “*mangurt*⁴³”, Füzuli’den 30 yaşındaki Efsane Rüstemova “*natamam-eksiklik*”, Cebrayılı Aışan Mammedov “*psikolojik hasta*” kelimesi ile benzeştirmiştir. Yanıtlar arasında, “*babamın katilleri*”, “*hasta toplum*” gibi ifadelerle de rastlanmıştır. Fakat görüldüğü üzere aynı yaş grubundaki insanların bazılarında yaşadıkları olayların dehşeti daha derin izler bırakmış, bazılarında ise olayların mahiyetine varma eğilimi güçlenmiştir. Topraklarından ayrı kaldıkları yıllar içinde mecburi göçkünlerle Ermeniler arasında hiçbir temas olmamıştır. Geri dönüşten sonra birlikte yaşamayı gerektirecek durumların oluşacağını dikkate alırsak “*düşman*” algısının çok daha büyük önem arz edeceği belirtilmelidir.

c) Mecburi Göçkünlerin Geri Dönüş Arzusunun Değerlendirilmesi

Çalışmanın en önemli araştırma hedeflerinden biri de mecburi göçkünlerin toprak, yurt özleminin değerlendirilmesi olmuştur. Bu gereksinim, sürecin uzun yıllar devam etmesi sonucunda mecburi göçkünlerin kendilerine kendi evlerinden uzakta yeni hayat kurmalarından kaynaklanmıştır. Mecburi göçkünler ilk zamanlarda eski yaşantılarını bir kenara bırakarak yeni bir hayat kurmaya gönüllü olmasalar da bu durum, yıllar içinde bir zarûriyete dönüşmüştür. Araştırmanın daha önceki kısımlarında bu insanların entegrasyon seviyesi ve adaptasyon süreci gözden geçirilmiştir. Toplumun söz

⁴³Mankurt- şüursüz köle. Kırgız yazar Cengiz Aytmatov’un “Gün Olur Asra Bedel” eserinde de geçtiğinden daha çok bu romandaki personaıla bağdaştırılmıştır.

konusu nüfus grubuna yönelik politika sonucunda yeniden yerleşim konusunda ciddi ilerlemelerin kayda alındığı gözlemlenmiştir. Peki, ilkinden farklı olarak kendi topraklarına geri dönüş mecburi göçkünler için ne anlama gelmektedir? Yukarıda da belirttiğimiz üzere ankete katılanların % 82,6'sı Bakü-Abşeron bölgesinde, % 17,4'ü ise diğer bölgelerde yaşamaktadır. Bu veri göze alındığında ülkenin iş ve yaşam kalitesi bağlamında en fazla imkânların olduğu başkent Bakü'den göç etmek belirli düzeyde düşündürücü bir noktadır. Nitekim burada kurulan yeni hayat, yeni çevre, maddi-manevi birikimleri bırakmak da hiç kolay değildir. Buna karşılık, 30 seneye yakın savaş ve işgal süreci ile felç olmuş bölgelerde yaşam şartlarını yeniden sağlamak gerekmektedir. Geri dönüş, şimdiye kadar her zaman büyük bir arzu olmuş ve yüzlerce mecburi göçkün topraklarını bir kez daha göremeden hayatını kaybetmiştir.

Anket çalışmasının "Topraklar işgalden kurtarıldıktan sonra geri dönmek ister misiniz?" başlığı altında katılımcılara sunulan yedinci sorusuna gelen yanıtlar temelinde mecburi göçkünlerin "geri dönüş" konusundaki düşünceleri gözden geçirilmiştir.

Grafik 4: Geri Dönüş Motivasyonunun Düzeyi.

Bu soruyu, 450 katılımcıdan 444'ü yanıtlamıştır. Onlardan %70'i hiçbir istisna olmadan geri dönmek istediğini; %28'i yaşam için gerekli şartların sağlanacağı durumunda geri dönmek istediğini; %2'i ise mevcut

yaşam alanında memnun olduğu için geri dönmek istemediğini belirtmiştir. Özetlemiş olursak katılımcıların %98'i kayıtsız-şartsız veya şartlı olarak geri dönmek istediğini ifade etmiştir. Yanıtların yüzde 2'sini oluşturan bu 9 yanıtın sahibinin ortak özellikleri ise onları mevcut ikamet adreslerinin Bakü-Abşeron olmasıdır. 6'sı kadın, 3'ü erkek olan bu insanlar arasında yaşlı neslin temsilcisi olan (80 yaş) sadece bir kişi olmuştur. Hiçbir ön şart olmadan geri dönmek isteyen katılımcıların oldukça büyük bir oranı teşkil etmesi onların şimdiki kadarki en büyük sorununun topraklarından uzakta yaşamak olduğunu göstermiştir. Tabii ki geri dönmek istemeyen veya belirli şartlar çerçevesinde geri dönmek isteyen mecburi göçkünlerin aynı kanaati paylaşmadığını ifade etmek büyük bir yanıltır. Mecburi göçkünlerin 28 yıllık bir sürede kurulan yeni düzeni ve bazı katılımcıların hayatının tamamını geride bırakmalarının kolay bir süreç olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Geri dönüşle ilgili önemli konulardan bir diğeri mecburi göçkünlerin devletin onlara tanıdığı ayrıcalıklardan hangi düzeyde yararlandıkları ve bu ayrıcalıklardan memnun olup olmamalarıdır. Malumdur ki, mecburi göçkün statüsünün kaybedilmesi ayrıcalıkların da kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Toprakların işgalden kurtarılması bağlamında bu ayrıcalıkların da zaman içinde kaldırılacağını hesaba katarsak bu konunun geri dönüşe herhangi bir katkısı veya götürüsü olmayacağı çıkarımını yapabiliriz. Fakat anket çalışmamız savaş arifesinde gerçekleştirildiğinden katılımcıların mevcut durumlarını temel alarak onlara tanınan ayrıcalıkları değerlendirmeleri ilgi çekici bir husus olmuştur. Bu bağlamda, anketin dördüncü sorusuna gelen yanıtlar şu şekilde olmuştur: Anketin bu sorusuna 450 kişiden 441'i yanıt vermiştir. Grafikten de görüldüğü gibi katılımcıların yüzde 52,2'si ayrıcalıklardan yararlandıklarını ve memnun olduklarını; 27,4'ü ayrıcalıklardan yararlandıklarını fakat memnun olmadıklarını, 20,4'ü ise bu ayrıcalıklardan yararlanmadıklarını ve memnun olmadıklarını belirtmiştir. Özetle, katılımcıların 79,6'sı yani büyük çoğunluğu devletin tanıdığı ayrıcalıklardan belirli düzeyde yararlanmaktadır.

Grafik 5: Mecburi Göçkünlerin Devletin Onlara Tanıdığı Ayrıcalıklara İlişkin Tutumu.

Geri dönüş arzusunun değerlendirilmesi bağlamında belirli düzeyde istinat edebileceğimiz bir diğer soru ise anket çalışmasının altıncı sorusudur. Katılımcıların çatışmanın savaş veya görüşmeler yolu ile çözülmesine dair ileri sürdükleri görüşler de oldukça ilgi çekicidir. Uzun bir süreye yayılan görüşmeler sürecinin başarısızlıkla sonuçlanmasına karşılık olarak Azerbaycan toplumunda uluslararası sisteme yönelik güven sarsılmıştır. Özellikle mecburi göçkünlerin kayıtsız-şartsız geri dönmelerine dair uluslararası teşkilatların çok sayıdaki karar ve önerilerinin hiçbir nihai sonuca bağlanmaması savaş eğilimlerini güçlendirmiştir. Bu eğilim mecburi göçkünler arasında da ciddi oranda olmuştur. Örneğin ankete katılan 450 mecburi göçkünden 447'sinin yanıtladığı soruya göre, onların % 69,4'ü çatışmanın savaş yoluyla; %30,6'sı ise görüşmeler yolu ile çözülmesinin taraftarı olmuştur.

Grafik 6: Mecburi Göçkünlerin Çatışmanın Çözüm Sürecine Dair Tutumu.

Tecrübelerle dayanarak görüşmeler sürecinin çatışmanın çözümü konusunda etkili sonuçlarının olmaması, savaşın kesin çözüm olacağına dair bir görüş oluşturmuştur. Çatışmanın biran önce çözüme kavuşturulması ve katılımcıların kendi topraklarına dönme isteği doğru orantılı olmuştur. Katılımcıların % 30,6'sı ise savaşın yıkıcı özelliklerini dikkate alarak görüşmeler yolunu seçmiştir. Bununla birlikte savaşın sürdüğü arifede ankete katılan mecburi göçkünler savaştan önceki süreçte ankete katılanlara kıyasla daha fazla savaş yoluna eğilimli olmuştur. Bu durum, sürecin oluşturduğu psikolojinin ve askeri operasyonların başarısının zafere yönelik inancı beslemesinden kaynaklanmıştır. Toplumun sadece mecburi göçkün kısmında değil, aynı zamanda diğer vatandaşları arasında da savaşın kazanılacağına dair inanç ve özveri Azerbaycan'ın cephedeki başarılarının temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda, savaşa eğilimli olmak belirli düzeyde olumsuz olarak değerlendirilse de anket çalışmasının yapıldığı dönemin gerçeklikleri de dikkate alınması gerekmektedir.

d) Mecburi Göçkünlerin Hafızasında İşgal ve Zorunlu Göç Anıları

Tabii ki sınırlı sayıda insanın katıldığı anketle psikolojik etkinin seviyesini ölçmek veya psikoloji alanında ciddi ihtisas bilgileri gerektiren bu konuyu anket çerçevesinde irdelemek mümkün değildir. Bununla birlikte olayların sosyolojik boyutu konusunda mecburi göçkünlerin

direkt kendilerine istinat etmek çalışmamız açısından büyük önem ifade etmiştir. Ankete katılan 450 kişiden 448'nin yanıtladığı dokuzuncu sorunun sonuçlarına göre göç sürecinin psikolojik etkilerinin hali-hazırda da güncel bir sorun olduğu ortaya çıkmıştır.

Grafik 7: Yaşanmış Olayların Mecburi Göçkünler Üzerindeki Olumsuz Psikolojik Etkisi.

Katılımcıların 404'ü yani yüzde 90,2'i işgal ve göç nedeniyle yaşadıkları olayların onlar üzerinde olumsuz psikolojik etkiler oluşturduğunu belirtmiştir. Katılımcıların 44'ü yani % 9,8'i ise yaşamlarında böyle bir etki hissetmediklerini ileri sürmüştür. "Hayır" yanıtı veren katılımcıların büyük çoğunluğunun işgal sürecinden sonra doğması veya söz konusu olaylar yaşandığında bebek olmaları dikkat çekici bir husustur. Nitekim mecburi göçkün ailesinde doğan bu kişilerin sosyal statüleri nedeniyle olumsuz psikolojik etkiye sahip olmamaları pozitif bir sonuçtur. Ayrıca söz konusu olayları yaşayan ve süreçle ilgili anıları olan bazı katılımcıların da bu soruya "hayır" yanıtı verdiği gözlemlenmiştir. Onların travmalarını atlattıkları yönündeki fikirleri de yine pozitif bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Nitekim %90,2 oldukça yüksek bir orandır. Mecburi göçkünlerin zamanında profesyonel psikolojik destek almamaları bu sorunun yeterince değerlendirilmediği anlamına gelmektedir. Anket çalışmamıza katılanların büyük çoğunluğunu orta yaş grubu oluşturmuştur, bu bağlamda onların çocuk

yaşta karşı karşıya kaldıkları psikolojik sarsıntıların düzeyi tasavvur edilebilir.

Anket çalışmasının sekizinci kısmında yer alan “Şehit, esir veya kayıp yakınınız var mı?” sorusuna gelen yanıtlar da yine mecburi göçkünlerin yaşadıkları olumsuz tecrübelerle alakalıdır. Malum olduğu üzere savaş sebebinden yakın akraba kaybı mecburi göçkünlerin psikolojisi üzerinde en fazla baskı oluşturan etkenlerden biridir. Katılımcıların 351’i bu soruya “evet”, 86’sı ise “hayır” yanıtı vermiştir. Ankete katılan mecburi göçkünlerin% 3’lük yani 13 kişilik kesimi bu soruyu yanıtlamamayı tercih etmiştir. Ayrıca katılımcıların anket çalışmasının son 3 sorusuna verdikleri yanıtlara bakıldığında savaşta gazi olan, yaralanan veya esir düşen mecburi göçkünlerin psikolojik durumlarında olumsuz etkiler bariz görülmüştür.

Grafik 8: Mecburi Göçkünlerin Şehit, Esir veya Kayıp Yakınlarına Dair Malumat.

Bütün bunlarla birlikte 2020 yılında gerçekleşen ve Azerbaycan’ın zaferiyle sonuçlanan 44 günlük savaşta iştirak etmiş Zengilan’dan mecburi göçkün olan Daşkın Abbasov’un cevabı şu şekilde olmuştur: “İlk günden gönüllü olarak savaşa katılıp Şuşa’ya kadar gittim. Camide namaz kıldım, 10 Kasım 2020 - bu tarih asla aklımdan çıkmayacak”.Mecburi göçkünlerin genç neslini temsil eden katılımcının bu yanıtı, mecburi göçkünlerin kendi topraklarına dönme azminin göstergesi olmuştur.

Sonuç

Çalışmada ele alınan iç göç hareketleri, Azerbaycan'ın bağımsızlık elde etme döneminde meydana gelmiş ve bugüne kadarki bağımsızlık sürecinin tamamına eşlik etmiştir. Zorunlu iç göç sorunu, ülkenin sosyal, ekonomik ve siyasi hayatına yön vermiş, onun iç ve dış politikasını şekillendiren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Konunun Azerbaycan için önemi, bu alanda çok yönlü bakış açısının geliştirilmesi bağlamında bir gereklilik oluşturmuştur. Nitekim bu çalışmada zorunlu iç göçün nedenleri, sonuçları ve sürecin ilerleyişi kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmiş, dolayısıyla göç mağdurlarının karşı karşıya kaldıkları problemler incelenmiştir. Böylelikle araştırma amacına ulaşmış, bu insanların temel sorununun ne olduğu konusunda belirli bir kaniya varılmıştır. Göç sorununun çözülmediği yıllar içinde mecburi göçkünler için birincil problem, “geri dönememe” olmuştur. Araştırma neticesinde elde edilen bu sonuç, mecburi göçkünlerin direkt kendileri tarafından onaylanmış ve farklı bilimsel kaynaklardan alınan bilgilerle desteklenmiştir.

Bununla birlikte Azerbaycan'da gerçekleşen iç göç hareketlerinin dünya tecrübesinde benzer göç süreçlerinin yönetimi konusunda bir örnek teşkil edebileceği sonucuna varılmıştır. Elbette göç sürecini birebir yaşayan insanların olayları hangi şekilde algıladığı, onların istek ve taleplerinin hangi yönde olduğu en önemli faktör olmuştur ki, çalışmada yer alan sohbet ve ankette katılımcıların kesin çözüm olarak “geri dönüş” yolunu seçtiği bulgusu elde edilmiştir. Benzer göç örneklerinde ise göçe zorlanan kişilerin farklı çözüm yollarına, örneğin “yeniden yerleşim” veya “tam entegrasyon” a meyilli olabileceği istisna edilmemelidir. Tez çalışmasına dâhil edilmiş anket sonuçlarına göre mecburi göçkünlerin geri dönüş motivasyonlarının büyük çaplı savaş sırasında bile oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Bu bulgu, sürecin sonraki ilerleyişi için oldukça önemlidir, öyle ki mecburi göçkünlerin uzun yıllar boyunca beklediği geri dönüş süreci için gerekli imkânlar olduğundan yeni bir iç göç hareketi kapıdadır. Bu araştırma aynı zamanda, yeni göçün ise öncekinden farklı olarak zorunlu değil gönüllü esaslara dayanarak gerçekleşeceğini ortaya koymuştur.

Çalışmada varılan diğer bulgular ise mecburi göçkünlerin içinde buldukları duruma ve bu durumun meydana gelmesinde “suçlu”

olarak gördükleri Ermenilere yönelik tavrı ile ilişkili olmuştur. Belirtildiği üzere düşman imgesinin oldukça güçlü bir şekilde muhafaza edilmesi, 30 seneye yakın bir sürede iki halk arasında hiçbir temasın olmaması, barış için sürdürülen görüşmelerin aslında yapay olması gerilimin sürekli yükselen çizgiyle artmasına ve nihayet savaş şeklinde patlak vermesine sebep olmuştur. İki halkın yeniden birlikte yaşaması konusunun gündeme geldiği bu süreçte ise iletişim ve diyalog konuları neredeyse imkânsız görünmektedir. Mecburi göçkünler maruz kaldıkları baskı ve şiddet olaylarını asla unutmamıştır, onların birçoğu savaş ve göç sürecinin neden olduğu psikolojik travmaları atlatamamıştır. Bu durumda ise onların evlerini, topraklarını, en önemlisi ise hayatlarını çaldıklarını düşündükleri Ermenilerle yeniden birlikte yaşaması olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Çalışma esnasında mecburi göçkünlerin fikir ve beyanları esas alınarak bu kaniya varılmıştır. Aynı zamanda objektif bir bakış açısıyla belirtilmelidir ki, Ermenilerin de Türklere, aynı şekilde Azerbaycan Türklerine yönelik düşman algısı çok daha güçlüdür. Böyle bir durumda ise karşılıklı güven onarılmadan iki halkın yeniden bir arada yaşaması beklenilemez ve şiddet eylemlerinin yeniden yaşanmayacağına garanti verilemez. Bu çalışmada elde edilen tüm sonuçlarla birlikte, Azerbaycan Türklerinin ve Ermenilerin katılımı ile gerçekleştirilecek sosyal çalışmalara ihtiyaç duyulduğu bildirilmelidir. Bu araştırmada, zorunlu göç süreci incelendiğinden mecburi göçkünlerin konuya dair genel tutumu bilimsel mecraya iletilmiştir. Makalenin yazılmasında amaç ve gerekliliklere ulaşılmış, göç sorununun uzaması ile çözüm sürecinin ters orantılı olduğu hipotezinin doğruluğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Sorunun ilkin yalın hali ile son hali arasındaki farklılıkların incelenmesi de bu hedefe hizmet etmiştir. Bununla birlikte tüm çabalara rağmen geri dönüşün sağlanamadığı yıllar içinde mecburi göçkünlerin birincil sorun olarak gördüğü vatan özlemi hiçbir zaman dinmemiştir. Böylelikle yerinden edilmenin doğası gereği ortaya çıkan tüm sorunların çözümü konusunda belirli çalışmalar yapılsa da kesin çözüm geri dönüşle birlikte mümkün olacaktır.

Kaynakça

Allahveranov, Azer, "The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan", *Forced Displacement in the Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, (2011, Ağustos), s. 47-57.

Ayunts, Artak, "Return and its Alternatives: Perspectives from Armenia", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, (2011, Ağustos), s. 23-31.

Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde Çalışmalar İdaresi, Ermənistan-Ermenistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Ermenistan-Azərbaycan, Dağlık Karabağ Münakaşası), Bakü 2005.

Azərbaycan Cumhuriyeti Esir, Rehin ve Kayıp Kişilere İlişkin Devlet Komitesi, (2020, Ekim 1), İstatistiki Bilgiler, <http://www.human.gov.az/az/view-page/27/%C6%8F%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.X7JMIGUzbiU>,

Erişim tarihi: 21 Kasım 2020,

Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı Haqqında Qanun (Azərbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı Hakkında Kanun), <http://e-qanun.az/framework/3187>, Erişim tarihi: 14 Kasım 2021.

Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünlər), <http://supremecourt.gov.az/static/view/178>, Erişim tarihi: 25 Ekim 2020.

Azərbaycandakı Qaçqın, Məcburi Köçkün və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslərlə Bağlı Statistik Məlumatlar (Azərbaycan'daki Kaçkın, Mecburi Göçkün ve Vatandaşlığı Olmayan Kişilere İlişkin İstatistiki Bilgiler), <https://azertag.az/xeber/1326527>, Erişim tarihi: 22 Kasım 2021.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, Azərbaycan, Bakü: www.unhcr.org, 2020.

Genel Sekreter Temsilcisi Sayın Francis M. Deng'in 1997/39 sayılı Komisyon kararına uygun olarak sunduğu Rapor, Ek: Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler, <https://www.refworld.org/docid/3d4f95e11.html>, Erişim tarihi: 30 Aralık 2021.

European Commission Humanitarian Aid, Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs), The UN Refugee Agency, 2009.

Garayev, Şamil, Mamedov, Şamil, *Азербайджан в Миграционных Процессах (Azerbaijan v Miqracionnıkh Proçessakh)*, İrs, VII (19), (2006), s. 12-13.

Gasımova, Aybeniz, *Ermənistanın Silahlı Təcavüzü Nəticəsində Azərbaycanın Məruz Qaldığı İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi (Ermenistan'ın Silahlı Tecavüzü Nəticəsində Azərbaycan'ın Maruz Qaldığı Kayıp*

ve Telefathların Değerlendirilmesi). Bakü: Azərbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, 2017.

Howard, Caroline, Walicki, Nadine, *After More Than 20 Years, IDPs Still urgently Need Policies to Support Full Integration*, Cenevre: Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, 2014.

Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı), <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi>, Erişim tarihi: 9 Aralık 2021.

Hüseynov, Tabib, "Return and its Alternatives: A Case Study on The Armenian-Azerbaijani Conflict", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, (2011, Ağustos), s. 33-46.

Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, Komitenin Yaranma Tarihi (Komitenin Oluşturulma Tarihi), <http://idp.gov.az/az/content/1/parent/1>, Erişim tarihi: 5 Aralık 2020.

Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin (Ölkə Daxilində Köçürülmüş Şəxslərin) Statusu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin (Ülke İçinde Yerinden Olunmuş Kişilerin) Statüsü Hakkında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu, <https://migration.gov.az/content/pdf/71243a36977f8eef0e2b7d40548635d6.pdf>, Erişim tarihi: 17 Kasım 2020.

Ermenistanın Azərbaycana Vurduğu Zərərin Məbləği (Ermenistan'ın Azərbaycan'a Verdiği Hasarın Miktarı), <https://lent.az/news/268238>, Erişim tarihi: 21 Kasım 2020,

Muradov, Şahbaz, Bakış, Cengiz, *Azərbaycan Respublikasında Etno-Demoqrafik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Reallıqlar (Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Etno Demografik Süreçler: Tarihi Değişiklikler ve Gerçeklikler)*, Bakü: Azərbaycan Milli İlimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, 2013.

National Legislative Bodies / National Authorities, *Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants*, <https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html>, Erişim tarihi: 5 Aralık 2020.

Paşayev, Neriman, Eminov, Zakir, Eyyubov, Nizami, *Azərbaycan Respublikasının İqtisadi, Sosial və Siyasi Coğrafiyası (Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Coğrafyası)*, Bakü, 2010.

Perruchoud, Richard, Cross, Jillyanne Redpath, *Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü, 2013.

Ramazanlı, Kamuran, *Borçalı: Dünən, Bu Gün və Sabah (Borçalı: Dün, Bugün ve Yarın)*, Bakü, 2009.

Rumyanchev, Sergey, *Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политический Контекст (Bejençy i Vınujdenniye Pereselençy v Azerbaydjane: Politicheskiy Kontekst)*, КАРИМ ВОСТОК, 2013.

Şirinov, Azer, *Miqrasiya və Sığınacaq Məsələləri Üzrə Terminlərin İzahlı Lüğəti (Göç ve Sığınma Konularıyla İlgili Terimlerin İzahlı Sözlüğü)*, Bakü, 2008.

United Nations High Commissioner for Refugees, Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees, Cenevre, 2010.

U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1997 - Azerbaijan,
<https://www.refworld.org>:
<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6a8af30>, Erişim tarihi: 17
Kasım 2020.

Yeşilot, Okan, *Реванские Тюрки (Revanskiye Tjurki)*, İstanbul, 2016.

Extended Abstract

With the occupation of Armenia towards Azerbaijan, the migration processes that the Azerbaijani Turks have been exposed to in the region for many years have taken a completely different dimension. In the first years of its independence, the country was invaded and dragged into war before it could achieve political stability. The occupation process initiated by Armenia with territorial claims has caused great destruction for Azerbaijan. The Republic of Azerbaijan, which lost 20 percent of its lands, faced great difficulties in order to create the living conditions of the forced refugees who had to leave their lands. Since the occupation and solution process was at the forefront in the years until the second war in 2020, the situation and problems of Azerbaijani citizens, who became forced immigrants in their own country, were put into the background at the international level. With the victory of Karabakh, the return of the victims of forced internal migration to their own lands after years has become one of the most important issues on the Azerbaijani agenda. The aim of this research is to evaluate the ideas and motivations of the migration victims about the return and to contribute to the studies to be done on this subject.

Several important factors were determined in the selection of internal migration movements in Azerbaijan in the first years after independence as a research topic. The most important of these is human and human life. An answer has been sought to the question of what the problems experienced by the people affected by this migration are during the migration process, and which is the most important of these problems. Refugee and forced immigrants, who constitute a significant part of the demographic structure of Azerbaijan, although they are not politically active, their presence has been one of the factors that shaped the country's policy in the post-independence period. Although the occupied region was recognized as Azerbaijani territory by the whole world as of 1991, the international system allowed it to be separated from this country for nearly 30 years. No Azerbaijani citizens were allowed to enter the region, including people who had to leave these territories (very few entries were made under OSCE control for diplomatic purposes only). As a result, a generation of Karabakh people grew up without ever seeing Karabakh, and all traces

of Azerbaijani Turks in Nagorno-Karabakh and the occupied surrounding provinces were tried to be erased. One of the key questions of this study is whether there will be a difference between the ideas of people who left the region by experiencing the migration process and those who were born as forced immigrants without seeing the region. In addition, the scale of these possible differences was also among the research questions.

In the article, the opinions of the people affected by the immigration problem were taken as the main source. At the same time, since the subject has very specific features for Azerbaijan, the works of Azerbaijani historians and researchers are referenced. Since the search for solutions to the immigration problem was chosen as the focal point in this study, Azer Allahveranov's *The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan* and Tabib Hüseyinov's *Return and its Alternatives: A Case Study On The Armenian-Azerbaijani Attention* was drawn to his articles titled *Conflict*. The aforementioned articles, in which the return of people who have been forced to migrate to their own lands and the alternatives related to this are evaluated, set an example for this study as they are solution-oriented. In the literature review, priority was given to the examination of the official data of the Republic of Azerbaijan, laws and legal documents, reports and analyzes of international organizations, as well as the news and articles in the Azerbaijani media.

Social studies need to be based on the latest data, as the society and demographic structure is an active subject that is constantly changing. In this context, great importance has been attached to survey studies as well as different data collection methods in the article. These survey studies were conducted to reach general inferences for a larger social group based on the opinions of a particular group. This method, which is accepted as one of the reliable methods of scientific research, also contributed to the originality of the research. At the same time, it should be kept in mind that in these studies, only a certain part of the social group selected as the research target is collected, not the whole, and this point should be taken into account in the analysis of the results. In the survey, which was carried out with the participation of 450 forced immigrants, the opinions of people aged 18 and over from different age

groups were taken. Since the survey was online, the younger and middle-aged generation were more likely to participate, although there were also respondents who were representative of the older generation. The views of the young and middle-aged generation have been of great importance in the context of choosing between the "resettlement" and "return" alternatives, which are very up-to-date on integration debates today.

In this research, the connection between the problems caused by the prolongation of the migration process and the effects of these problems on the lives of the victims of forced migration are discussed. Thus, the assumption has been reached that the problems that have arisen due to migration over the years have evolved and seriously damaged the demographic and social structure. In addition, it has been researched how people who suffer from forced internal migration perceive the process they live in in the context of age category. The differences caused by the fact that the new generation of forced immigrants were not born during the migration process or that they were not aware of the process due to their age were reviewed. Compared to the middle and old generation, it has been found that the new generation's lack of real memories of their own land and the fact that they live in different living spaces do not weaken their emotional and spiritual bonds to their homeland. These ties are often rooted in the memories of their parents and their instinct to preserve their own identity. Despite the strong emotional bonds in question, it was not an exception that they could not be transmitted to future generations in a complete manner. Various studies conducted with forced migrants during the research revealed that the situation is not only at the level of "losing their living space and getting used to a new habitat". For this reason, it has been concluded that the most reliable solution to the immigration problem discussed in the study is "return". As a matter of fact, in this process, it will be of great importance to take into account the wishes and opinions of the displaced persons and to implement the "return" program in this direction.

Book Review/Kitap Tanıtımı

Peacock, Andrew C. S, *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'amī's Tārīkhnāma*, London (Routledge), 2007.

Fatih Karlıoğlu*

(ORCID: 0000-0002-2421-2556)

Makale Gönderim Tarihi

26.02.2022

Makale Kabul Tarihi

17.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karlıoğlu, F., "Book Review/Kitap Tanıtımı: Peacock, Andrew C. S, *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'amī's Tārīkhnāma*, London (Routledge), 2007, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 511-517.

APA: Karlıoğlu, F. (2022). Book Review/Kitap Tanıtımı: Peacock, Andrew C. S, *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'amī's Tārīkhnāma*, London (Routledge), 2007. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 511-517.

Bal'amī is a given name to Abu 'Alī Muhammad ibn Muhammad. His basic work, *Tārīkhnāma*, is the earliest work of Persian prose, translated into Persian from the Arabic version of universal history (Tabarī (Muhammad ibn Jarir al-Tabarī)'s work, *History of the Prophets and Kings or Ta'rīkh*, is a universal history from the time of Qur'anic Creation to AD 915) that starts from the Creation to Islamic times, written by Al-Tabarī. Later on, it is also translated into classical languages of Middle Eastern such as Arabic, Ottoman Turkish. The ruler of the Samanid dynasty of Central Asia, who becomes one of the

* Res. Assist., Beykent University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Turkey, fatihkarlioglu@beykent.edu.tr.

Arş. Gör., Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

most powerful Muslim states of the tenth century, commissioned it. Tārīkhnāma tells us much about not only the political and ideological situations of the Samanid state but also reflects the development of Islamic historiography in general. To understand to what extent Bal'amī's work altered from its original, finding an answer to this question is a long-lasting topic. However, some current studies make deconstruct Tabarī's history. When one looks at the history of Tabarī, it will be seen that he exercised a distinct authorial hand; he was rather a portrayal of Abbasid propaganda. On the other hand, the Ta'rikh and the Tafsir, written by al-Tabari, contain the same symbols but have different purposes, closely interrelated in that moral guidance. Those symbols are part of his method in terms of researching history due to understanding a complex view of society, and the religious symbols guide this analysis. Although Bal'amī used Tabarī's Ta'rikh; evidently, the work of Bal'amī differs from Tabarī's in both form and contents.

First of all, in the introduction of the book, Andrea Peacock talks about the origins and early development of historical writing in the Arabic language and states that it is quite a controversial topic because there is no harmony in the manuscripts. Its origins are connected to hadith and akhbār, and isnad not frequently was being used. In the 9th century, history and hadith began to be being used at the same time. Then, he states how Tabarī's perception of history writing appeared in such a milieu is that Baghdad was riven with disputes between various Shī'ite and Sunnī groups, in which declining 'Abbāsīd Caliphate, was unable to control (Peacock, 2007: 9). He stresses Tabarī's way of teaching, methodology on history and tafsir were being strongly seen in his history writing that illustrates examples of pro-Sunnī tendencies of him rather than Shī'ism. And also, he discusses traditional Islamic written culture and shows that the sources used by Tabari are based on both oral and written in a socio-cultural milieu that accepts oral sources as more reliable. As a result, he concludes that the moral purpose of al-Tabarī was obvious in his history.

It is also significant to stress here that Bal'amī version of Tabarī's history, particularly its manuscripts scattered around the world. Most authorities in Islamic countries altered these manuscripts which are

used in favor of themselves in sectarian conflicts. For instance, when pro-Shī'ite episodes were added to the texts, Sunnī ones were being ignored. The book, therefore, is based on approximately 30 Persian manuscripts of *Tārīkhnāma*, together with its various Arabic and Turkish versions. Besides this, the book introduces early translations of *Tārīkhnāma* that reflect transmission matters and changing official ideologies. Most early Arabic translation of it has a conservative character.

In chapter one, Peacock argues that the predominant cultural atmosphere, that brought *Tārīkhnāma* into being of Persian literature, was the religious conservative milieu of the Samanids rather than Persian national sentiment. However, Peacock also clarifies that the Samanid state encountered internal problems sourced from sectarian disputes that are very related with not national but doctrinal differences between Shī'ism, Ismā'īlism, those appeared as heretical religious movements, and Sunnīsm. In addition, it gives quite vital information concerning the geography and society of Transoxiana, where most of the population were living as a majority by giving a snapshot of conservative Transoxiana, where the Sunnī orthodoxy concentrated. For this purpose, political legitimacy by changing history writing played a very important role among those groups by not only the contributions of various dynasties but also ulemas. There is going on discussion is that *Tārīkhnāma* played a key role in combatting the threat of Ismā'īlism, namely Shī'ism, heresy to the Samanid state. He compares Arabic and Persian poetries; then, he means that poet-viziers achieved literature and politics cooperatively. Thus, legitimization of dynasties was notably specified with poetry whether their poems were court-sponsored projects or not. The most popular methods used in Persian poetry in the 10th century were panegyric and lampoon.

In Chapter two, Peacock criticizes the transmission of the *Tārīkhnāma*'s text by stressing the importance of oral and written tradition, which is seen as more desirable and reliable, of the Islamic society. Then, he touches upon these general characteristics of literary sources reflected in the manuscripts as well. He also mentions the difficulties one might counter when wanting to research *Tārīkhnāma*'s

manuscripts, and then, he states that the sources are unknown, uncatalogued, inaccessible. Therefore, the mess appearance of Tārīkhnāma shows its problematic view that changes by adding interpolations and redactions along centuries, even though earliest manuscripts contain major interpolations. Furthermore, he notes the earliest attempts of two scholars to analyze and resolve the textual problems of Tārīkhnāma. One is Zotenberg, and the other one is Elton Daniel, their efforts can be seen in the appendix of this book. Particularly, Daniel groups the manuscripts into three redactions: a late redaction, a full redaction, and an abbreviated redaction according to their classifications (Peacock, 2007: 54). While Peacock did not find all the explanations mentioned in the book satisfactory, he brought a new explanation as to why there were many differences between the contradictory and variants manuscripts. There is a loss of properly documented evidence that increases the reliability of Peacock's book. When it is looked at appendixes of the book, it will be seen that the book comparatively approaches the documents, and points out the differences of the manuscripts between the Arabic and Persian texts. The author shows several examples of the anonymous Arabic translation of the Tārīkhnāma that was copied in different centuries, kept in Berlin, Leiden, Cambridge. Differences between these three texts are minimal in spite fact that there are no huge numbers of alterations or interpolations as exists in the Persian manuscripts. Then, he bases his discussion on the document named Add 836. That gives information about the circumstances of its copying and presents more reliable sources than Persian versions of Tārīkhnāma.

Thereafter, Peacock adds Balami's reshaping of Tabari's history in chapter three and concludes that Bal'amī's alterations to the al-Tabarī's history can be divided into two general characteristics in terms of form and contents. In terms of form, the most apparent difference was the removal of the isnāds and variant akhbār from Tārīkhnāma despite they kept the same chronology understanding. On the other hand, Bal'amī used to use angelic interventions that assure the Muslim victory in the way of political legitimacy. In terms of content, Peacock states that Bal'amī had taken information from other sources to supplement Tabarī. He incorporated materials from Ibn

Ishāk, an early Arab historian, and also, he cited Katib al-Futūh. Most of the time, the same stories differ in Tabarī and Bal'amī. Sometimes, he changes the poet's name, where he cited from, and the context. Peacock also illustrates same-content texts written by different authors, and analyses there was no big difference between these, even if one text was written 200 hundred years ago than Bal'amī. Shortly after Peacock gives a detailed explanation of the Abbasid and Umayyad dynasty's historical background in this chapter. He states that changes in the political environment were one of the reasons why the contents and episodes of Bal'amī's and Tabarī's work were being differentiated.

In chapter four, Peacock shows pieces of evidence how Bal'amī's history writing was attributed to his Persian perspective and notes that the effort for acculturation of newcomers and Persianization of frontier regions embodied in Tārīkhnāma. Bal'amī's preference to use sources is not pro-Iranian to explain the career of Alexander, who is an important figure for Iranians and Islamic tradition; rather, he uses quotations from Qur'an as his fundamental source and constitutes his narrative in Islamic character. On the whole, Peacock says that Bal'amī was legitimizing all of these through using the past, while he underlines the importance of prophecy by establishing a link between previous prophets and Islam.

Chapter five focuses on the process that appears after Bal'amī and argues that political and religious circumstances affected the text of the Tārīkhnāma. In the later period, Tārīkhnāma was translated into several many other languages and used as a matter of legitimizing the ruling authorities or past figures. For example, as Peacock indicated, the Mongols saw the Tārīkhnāma as a means of legitimizing their rule that could teach lessons relevant to their circumstances (Peacock, 2007: 143).

In conclusion, the existing researches on the medieval perception of Islamic historiography where religion and politics played very significant roles side by side during the process of composing the historiographical works due to legitimate the place of the ruling elite and power in the Islamic culture and political milieu need further studies in spite the fact that major historical works are subjecting

Medieval Islamic history and historiography. At this point, *Medieval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'amī's Tārīkhnāma* stands as a significant effort to resolve the deficiency in Islamic historiography. The undertaken book tried to resolve the method crisis with a comparative perspective while approaching the texts and demonstrates how alternative sources can be used to make an accurate analysis of medieval Islamic historiography by making a comparative analysis of numerous manuscripts and alternative works. In this context, Peacock, who specializes in the history of Anatolia, the Caucasus, and Central Asia, analyses controversial topics of Islamic historiography by showing examples from different manuscripts and trying to conclude by taking its departing point from Bal'amī's Tārīkhnāma. His methodology to evaluate the manuscripts is to give first the example and make its critical analysis. However, he is aware of the wide differences between the texts of the various manuscripts that create textual problems for researchers who transmit them. As Peacock pointed out, the main aim of his book is threefold: to understand why the Tārīkhnāma was written; its texts came to have their current forms, and they remained influential for so long. The book talks about how these texts demonstrate the political agenda of particular periods rather than legitimacy that does not go beyond a few paragraphs within the book. In addition to this, Peacock makes many repetitions to incline his audience to come up with what he explained because the texts include similar problems more or less. Peacock's general tendency in the method is source-criticism. He gives firstly the account, which is related to the context, then makes a critical analysis of those accounts with the extent other copies written in different time zones. Besides this, Peacock states weaknesses, he states that Tārīkhnāma did not intend to counter heretical ideas; his contradictory statement to this a few pages later, he says that Tārīkhnāma's composition was indeed the desire to combat heresy while evaluating different episodes. These types of relative statements show his argument weaknesses, even if he evaluates the different episodes. However, this work can be considered for the one who wants to study Medieval Islamic historiography or, for the researchers who desire to study Medieval Middle Eastern and Central Asia will be a very useful source because it bases on primary texts and manuscripts

that shed light on regional changes and the inclusion of sectarian groups into the politics. However, the book, sometimes, might make the reader feel like Islamic historiography is the history of conflicts created by these sectarian groups, or dealing with leading religious leaders mentioned in the book, and their legitimization efforts by putting forward their claims. Nevertheless, it is quite an important book concerning Arabic, Persian, and Turkish-speaking people's history. It is also a good source to evaluate first-hand sources by comparing with Arabic written History and Persian written Tārīkhnāma; thereby, the general tendency of the book is to show an accurate Medieval Islamic historiography depends on different versions of Tārīkhnāma, and variant accounts one another.

Book Review/ Kitap Tanıtımı

Jeroen Van den Bosch, Adrien Fauve, Bruno De Cordier (eds.) 2021, *European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies*, Eurasian Insights: Strengthening Central Asian Studies in Europe EISCAS, 2021.

Sevket Hylton Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi

04.12.2021

Makale Kabul Tarihi

17.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Hylton Akyildiz, S., "Book Review/ Kitap Tanıtımı: Jeroen Van den Bosch, Adrien Fauve, Bruno De Cordier (eds.) 2021, *European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies*, Eurasian Insights: Strengthening Central Asian Studies in Europe EISCAS, 2021.", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 518-521.

APA: Hylton Akyildiz, S. (2022). Book Review/ Kitap Tanıtımı: Jeroen Van den Bosch, Adrien Fauve, Bruno De Cordier (eds.) 2021, *European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies*, Eurasian Insights: Strengthening Central Asian Studies in Europe EISCAS, 2021.. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 518-521.

The open-access book *European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies* by Jeroen Van den Bosch, Adrien Fauve, Bruno De Cordier (eds.) is a welcome addition to the growing literature

* PhD, SOAS, University of London, Languages and Cultures Department, United Kingdom., sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr., Londra Üniversitesi Oryantal ve Afrika Çalışmaları Okulu, Dil ve Kültür Bölümü, Birleşik Krallık.

about Central Asian peoples and societies and their role in world civilisation. This *'student-centred handbook'* is produced for learning, teaching, and research purposes (p. 20).

Bruno J. De Cordier and Jeroen J.J. Van den Bosch explain: *'This handbook adheres predominantly to one definition of Central Asia, comprising the five majority-Muslim former Soviet Union ('the FSU') republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan'* (p.21). Situated at *'the crossroads of many cultural worlds'* (p. 5), these five nation-states (the so-called 'Stans') exist in a space associated with the ancient 'Silkroad'. After the collapse of Moscow's communist authoritarianism (Soviet Union) from 1988 to 1991, the Central Asia region (also known as Inner Asia/former Russian or former Soviet Asia/ Central Eurasia) is returning to some extent its former regional and historical significance. The five 'Stans' attempt to establish themselves as sustainable nation-states with effective governments—and members of international institutions. However, their futures are impacted by strong external forces, like the spread of Western liberal values, globalisation, and an expanding communist/capitalist/nationalist China, and Putin's Russia. Significantly, each of the five 'Stans' is a crucial transit point in China's ongoing Road and Belt Initiative economic model.

In light of this, the book's publisher, the Eurasian Insights: Strengthening Central Asian Studies in Europe (EISCAS) project mission statement confidently reports: *'The main goal of EISCAS is to integrate the fragmented field of Central Asian Studies by strengthening its educational dimension through the development of teaching materials and curriculum design recommendations'* (p. 1019). The work consists of 22 chapters; this interdisciplinary study covers history, sociology, anthropology and political science (including international relations). Each author is an experienced and accomplished researcher of Central Asia. While most of the contributors are Europeans (p. 16), they are sensitive about the region's clichés and stereotypes. The handbook's seven parts consist of Part I, 'Introduction' (chapters 1 to 3), exploring the concept of Central Asia. Part II, 'Identities and Historical Roots' (chapters 4 to 8), discusses Islam, social groups, languages and ethnicity, and colonialism. Part III, 'Societal-Political Dynamics'

(chapters 9 to 14), examines clans, elites, regimes, civil society and women, and legal systems. Part IV, 'External Interactions' (chapters 15 to 18), analyses geopolitics, international relations, and security issues. Part V, 'Economy and Environment' (chapters 19 to 22), investigates political economy, environment, migration and labour, and urban living. Lastly, Part VI consists of six 'Case Studies' and the 'Overview of Learning Outcomes'.

In terms of the handbook as a teaching aid, Justyna Hadaś and Jeroen J.J. Van den Bosch say *'Since its inception, this handbook has been designed as a didactic material for various target groups of readers'* including students, educators, scholars, and journalists and policy-makers (p. 41). Each chapter includes 'Learning Outcomes' and 'Questions' and a section on 'Topics for Assignment' and 'Classroom Activities'. Additionally, the 22 chapters, the Glossary of Terms, and the 'Smart Index' make it ideal for PhD and post-doctoral researchers (p. 42). The handbook's contents *'present a selected range of the most-important topics in an accessible manner, supported by info-boxes, new maps, recommended literature, and with several case studies integrating chapters'* (p. 45). While the margin positioned 'unique-referencing system' helps communication. In addition, the book's unique 31 postcards from 1900 to 1910 show Tashkent, Uzbekistan, during the Russian colonial period and generate a strong visual impression. The multimodality approach includes a series of linked YouTube lectures and the free-to-join Wikistan (online) academic community on Central Eurasia.

Criticism is difficult considering the originality and quality of the EU Erasmus+ EISCAS handbook. Nevertheless, the choice of 'European' in the title raises some questions, for instance, to which 'Europe' are we referring? Does it include citizens born and bred in Europe like the Black Europeans, Muslim Europeans, and Gypsy Europeans? Secondly, if Central Asia (and Central Asian identity) is a 'modern construct' (p. 16), then, likewise is Europe (and European Union identity) too? Thirdly, some different topics might have been incorporated into the handbook (a point noted on pages 41 and 45); for instance, activities that might foster intercultural relations, locally, regionally, and internationally;

such as popular music, sport, dance, movies, theatre, Western-style clothes, and mainstream consumerist vis-à-vis alternative lifestyles.

The key to understanding the rationale of this handbook is its function as a learning and teaching tool. It sets the book apart from the ever-growing published research about the region. Student's new to Central Asia studies (and Muslim and majority-Turkic societies) will not find many texts on the subject that have had so much thought and effort directed at their specific learning needs. Certainly, during the 2000s at SOAS, University of London, no such handbook was available in its library. Yet, a charismatic senior woman lecturer of Central Asian studies working there motivated students from diverse backgrounds to produce good Masters dissertations on the region—and, in many ways, was the living embodiment of the handbook under review.

The writing of the handbook involved eleven partner institutions and 22 authors originating from different countries; the Erasmus+ EISCAS (p. 5) is co-funded by the European Union, with the money coming from the EU member states, and, therefore, the European citizen taxpayer. The handbook will benefit scholars of Central Asia, Area Studies, the humanities and social sciences, and, indeed, will help *'provide future specialists with solid knowledge, with useful guidelines and with stimulating incentives to engage in new research'* (p.5). The handbook makes Central Asia accessible for a broad readership. Combining this with teaching and learning suggestions makes the book highly recommended for students.